

28.4.11.3
Б14

А. М. Багамолава
Г. К. Семянькова

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА

беларускага маўлення

Издательство Гревцова

А. М. Багамолава
Г. К. Семянькова

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА беларускага маўлення

*Данушчана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка для студэнтаў
устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях*

20513718

Мінск

«Іздательство Грешнова»

2012

Установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П. М. Машэрава»
НАВУКОВАЯ БІБЛІЯТЭКА

561743

81.444.3-955.7

Б14

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923

Б14

Рэцэнзенты:

кафедра сучаснай беларускай мовы УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт»
(загадчык кафедры – кандыдат філалагічных навук, дацэнт *З. І. Бадзевіч*);
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны інстытут імя Максіма Танка» *Т. Я. Старасценка*

Багамолава А. М.

Б14 **Стылістыка і культура беларускага маўлення : вучэб. дапам. /**
А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск : Изд-во Грєвцова, 2012. –
304 с.

ISBN 978-985-6954-43-9.

У вучэбным дапаможніку дасца падрабязная характарыстыка функцыянальных стыляў (у тым ліку канфесійнага) сучаснай беларускай мовы: апісваюцца падстылі, жанры, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці; разглядаюцца камунікатыўныя якасці маўлення (дакладнасць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, багатце, выразнасць, вобразнасць, сцісласць) і сродкі іх рэалізацыі. Прапануюцца разнастайныя по змесце і мэце практычныя заданні, накіраваныя на авалоданне і замацаванне тэарэтычнага матэрыялу курса, удасканаленне ўменняў выкарыстоўваць атрыманыя веды пры аналізе моўных з'яў і фактаў. Дапаможнік змяшчае тэксты розных стыляў для аналізу, прыкладны парадак лінгвістычнага аналізу тэкстаў, узоры тэкстаў, спіс літаратуры.

Адрасуецца выкладчыкам, студэнтам, магістрантам і аспірантам ВНУ, настаўнікам школ, гімназій, ліцэяў і ўсім, хто цікавіцца стылістыкай і культурай беларускага маўлення.

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923

ISBN 978-985-6954-43-9

© Багамолава А.М., Семянькова Г.К., 2012

© Афармленне. ТАА «Издательство Грєвцова», 2012

ПРАДМОВА

Сучасная канцэпцыя моўнай адукацыі скіроўвае на актыўнае валоданне беларускай мовай у розных сферах жыцця (адукацыі, навуцы, палітыцы, афіцыйным справаводстве і інш.), павышэнне культуры маўлення як істотнага складніка агульнай культуры асобы. У сувязі з гэтым актуальным з'яўляецца ўменне ўсвядомленага практычнага прымянення моўных сродкаў у адпаведнасці з іх функцыянальна-стылістычнай прыналежнасцю і камунікатыўным прызначэннем.

Курс «Стылістыка і культура беларускага маўлення» сінтэзуе звесткі з такіх дысцыплін лінгвістычнага цыклу, як стылістыка беларускай мовы і культура маўлення, што выкладаліся раней як самастойныя.

Як комплексная дысцыпліна «Стылістыка і культура беларускага маўлення» надае лінгвістычным ведам дынамічнасць, выпрацоўвае ўменне арыентавацца ў нарматыўных і ненарматыўных моўных варыянтах, прафесійна падыходзіць да ацэнкі, тлумачэння і выкарыстання моўных адзінак (фактаў) як элементаў моўнай сістэмы.

Вывучэнне стылістыкі і культуры беларускага маўлення адбываецца ў непарыўнай сувязі з іншымі галінамі сучаснага мовазнаўства і дысцыплінамі гуманітарнага цыклу. Засваенне курса скіравана на асэнсаванне заканамернасцей ужывання моўных адзінак усіх узроўняў у тыповых сітуацыях зносін, стварэнне цэласнага ўяўлення пра функцыянальна-стылёвыя разнавіднасці мовы, выпрацоўку навыкаў правільнага, дакладнага, разнастайнага, чыстага маўлення, развіццё моўнага чутця, павышэнне культуры маўлення ўвогуле.

Цэнтральнай у курсе «Стылістыка і культура беларускага маўлення» з'яўляецца праблема нормы, г.зн. узорнасці маўлення ў пісьмовай і вуснай форме, а таксама асабістая адказнасць за культуру маўлення ў грамадстве. Спецыфіка дысцыпліны праяўляецца ў неабходнасці аналізаваць як пазітыўныя, узорныя (прымальныя, правільныя), так і негатыўныя (непрымальныя, памылковыя, недасканалыя) факты.

Прызначэнне гэтага выдання заключаецца ў наступным: дапамагчы студэнту ў засваенні дысцыпліны, садзейнічаць павышэнню агульнай культуры прафесійнай адукацыі.

Мэта дапаможніка – сфарміраваць тэарэтычную базу стылістыкі і культуры беларускага маўлення, спрыяць засваенню тэрміналагічнага апарата дысцыпліны, азнаёміць з колам актуальных пытанняў яе праблемнага поля, падрыхтаваць да самастойнага аналізу маўленчых актаў з пункту погляду іх мэтазгоднасці, камунікатыўных якасцей,

да стварэння ўласных тэкстаў розных стыляў, павысіць маўленчую і агульную культуру студэнтаў.

Задачы дапаможніка:

- паказаць месца стылістыкі і культуры беларускага маўлення ў сістэме сучасных навук пра мову;
- сфарміраваць разуменне стылістыкі і культуры беларускага маўлення як комплекснай дысцыпліны, звязанай з гісторыяй беларускай лінгвістычнай, эстэтычнай і рытарычнай думкі;
- забяспечыць студэнтаў сістэмай тэарэтычных ведаў па стылістыцы і культуры беларускага маўлення;
- выпрацаваць навыкі практычнага прымянення моўных сродкаў у кантэксце функцыянальных стыляў і іх разнавіднасцей у адпаведнасці са зместам, задачамі, сітуацыяй;
- спрыяць асэнсаванаму засваенню ўсіх літаратурных моўных нормаў, разуменню прычын іх парушэння ў тэкстах;
- сфарміраваць навыкі перакладу і літаратурнага рэдагавання тэкстаў;
- выхоўваць паважлівае стаўленне да беларускай мовы з мэтай выкарыстання яе як у прафесійнай сферы, так і ў штодзённых зносінах;
- удасканалюваць моўны густ, спрыяць выхаванню маўленчай і агульнай культуры;

Вынікам засваення дысцыпліны з'яўляецца тое, што студэнт павінен **ведаць**:

- адметнасць функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў;
- стылістычны патэнцыял моўных сродкаў, мэтазгоднасць іх ужывання ў канкрэтным тэксце;
- спецыфіку літаратурных нормаў на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы;
- камунікатыўныя якасці маўлення і асаблівасці іх рэалізацыі ў функцыянальных стылях;
- адметнасць мовы мастацкіх тэкстаў, якія з'яўляюцца крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы.

Студэнт павінен **умець**:

- карыстацца тэрміналагічным апаратам дысцыпліны;
- самастойна ацэньваць лінгвістычныя факты з пункту погляду адпаведнасці іх зместу, задачам і маўленчай сітуацыі;
- ствараць тэксты розных функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў з улікам камунікатыўных якасцяў маўлення;
- перакладаць рознастылёвыя тэксты з рускай мовы на беларускую;
- выяўляць і выпраўляць парушэнні літаратурных нормаў, рэдагаваць тэксты;
- карыстацца навучальнай, даведачнай і метадычнай літаратурай.

Структура вучэбнага дапаможніка адпавядае пастаўленай мэце і задачам. Кожны з раздзелаў мае сваё прызначэнне і сваю спецыфіку.

У тэарэтычнай частцы асвятляюцца найбольш значныя, складаныя, недастаткова распрацаваныя пытанні, паказваюцца розныя пункты погляду на праблему, стымулююцца вызначэнне студэнтам уласнай пазіцыі. Тут прадугледжваецца вывучэнне тэарэтычнага матэрыялу, звязанага з камунікатыўнымі якасцямі маўлення, сістэмай нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы з улікам дынамікі і базы іх станаўлення, стылістычнай дыферэнцыяцыі моўных сродкаў і заканамернасцей іх функцыянавання ў маўленні.

Практычная частка спрыяе ўдасканаленню ўменняў і навыкаў студэнта, назапашванню вопыту творчай дзейнасці, дазваляе прымяніць набытыя веды на практыцы. **Практычныя заданні**, складзеныя па ўсіх тэмах тэарэтычнай часткі, маюць розную ступень складанасці: для выканання адных дастаткова прагледзець тэарэтычны матэрыял, другія прадугледжваюць карпатлівую працу над зместам, трэція – патрабуюць назіранняў даследчага і творчага характару, абагульненняў і вывадаў, дасканалых моўнага густу і адчування слова. Асобныя заданні звязаны з дыскусійнымі пытаннямі культуры маўлення, выкананне іх будзе спрыяць выпрацоўцы самастойнага аналізу тых ці іншых моўных з’яў, умення прымяняць іх у пэўнай маўленчай сітуацыі.

Сістэма заданняў накіравана на тое, каб выклікаць цікавасць студэнтаў да роднай мовы, падштурхнуць іх да разважанняў. Прычым кожнае наступнае заданне патрабуе асэнсавання папярэдняга і працягвае яго на новым, больш высокім узроўні. Практычны матэрыял, які ў пераважнай большасці ўзяты з твораў класічнай літаратуры, дэманструе прыгажосць роднай мовы, яе адметнасць і характэрнасць, мае багаты пазнавальны і выхаваўчы патэнцыял. Паводле этычных меркаванняў асобныя прыклады не пашпартызуюцца.

Тэксты для аналізу могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні функцыянальных стыляў (поўны стылістычны ці лінгвастыстычны аналіз), камунікатыўных якасцей маўлення (пошук і аналіз сродкаў, што спрыяюць дасягненню той ці іншай якасці), падчас правядзення пераказаў (для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей).

Узоры тэстаў з’яўляюцца ілюстрацыяй заданняў для тэстаў, якія выкладчык можа самастойна скласці як па кожнай тэме, раздзеле, так і па ўсім курсе.

Дапаможнік напісаны з улікам дасягненняў сучаснага мовазнаўства. Абапіраючыся на здабыткі лінгвістычнай навукі, выданне ў пэўнай

ступені папайняе недахоп вучэбнай літаратуры па прадмеце, адлюстроўвае асабісты вопыт аўтараў у выкладанні стылістыкі і культуры беларускага маўлення ў ВНУ.

Аўтары выказваюць словы шчырай падзякі загадчыку кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдату філалагічных навук, дацэнту З.І. Бадзевіч, а таксама рэцэнзентам-экспертам: кандыдату філалагічных навук, дацэнту кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта К.П. Любецкай, кандыдату філалагічных навук, дацэнту кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Г.К. Чахоўскаму, кандыдату філалагічных навук, дацэнту кафедры беларускага мовазнаўства УА «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» Т.Я. Старасценцы за глыбокае і добразычлівае рэцэнзаванне рукапісу, выказаныя заўвагі, якія садзейнічалі паляпшэнню якасці дапаможніка, а таксама дацэнту кафедры беларускага мовазнаўства УА «ВДУ імя П.М. Машэрава» Я.Н. Марозавай за ілюстрацыйны матэрыял да асобных практыкаванняў і тэарэтычных палажэнняў.

УВОДЗІНЫ

У кожнай мове на працягу яе развіцця фарміруюцца і замацоўваюцца пэўныя нормы ўжывання моўных сродкаў у залежнасці ад сфер зносін, зместу і задач выказвання. Гэтыя нормы ляжаць у аснове вылучэння функцыянальных стыляў мовы.

Функцыянальныя стылі – гэта грамадска ўсвядомленыя, унутрана аб’яднаныя разнавіднасці мовы, якія абслугоўваюць працэс камунікацыі ў пэўнай сферы і дыктуюць выбар моўных сродкаў. Пры размежаванні стыляў улічваюцца як моўныя, так і нямоўныя (экстралінгвістычныя) фактары. Да апошніх адносяцца: 1) сфера зносін (навуковая, вытворчая, культурная, палітычная, бытавая і інш.); 2) форма зносін (пісьмовая і вусная, маналагічная і дыялагічная); 3) змест інфармацыі; 4) мэта выказвання (паведамленне, канстатацыя, прапанова, загад, просьба, эстэтычнае ўздзеянне); 5) умовы зносін.

Стылі мовы – прадмет вывучэння **функцыянальнай стылістыкі** (стылістыкі маўлення), што з’яўляецца адным з напрамкаў сучаснай стылістыкі, які даследуе заканамернасці ўжывання моўных сродкаў у розных сферах зносін. Да іншых яе адгалінаванняў належаць наступныя: **апісальная стылістыка** – найбольш традыцыйны напрамак, які разглядае магчымасці выкарыстання стылістычна афарбаваных сродкаў (вывучае сінанімію ў шырокім сэнсе); **практычная стылістыка** – выпрацоўвае нормы ўжывання слоў, словазлучэнняў і сказаў у розных функцыянальных стылях; **стылістыка мастацкай літаратуры** – апісвае асаблівасці функцыянавання мовы ў мастацкім кантэксце, даследуе адметнасць стыляў пісьменнікаў; **індывідуальная стылістыка** – напрамак стылістыкі, які вывучае індывідуальныя стылі маўлення асобных пісьменнікаў, навукоўцаў, журналістаў, палітыкаў і інш.; **супастаўляльная стылістыка** – яе задачай з’яўляецца параўнанне структур дзвюх і больш моў з мэтай знайсці агульнае і рознае; **стылістыка дэкадзіравання** – вывучае моцныя пазіцыі (загалолак, эпіграф, пачатак і канец тэксту) у іх сувязі са зместам твора, з раскрыццём асноўнай тэмы, з сістэмай вобразаў і інш.

У стылістыцы беларускай мовы традыцыйна вылучаюць **пяць стыляў**: чатыры *кніжныя* (афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі) і *гутарковы*, або *размоўны*. Усім кніжным стылям уласцівы наступныя рысы: падрыхтаванасць, абдуманасць, паслядоўнасць, лагічнасць выкладу матэрыялу, ужыванне тэрміналагічнай і абстрактнай лексікі, апавадальная інтанацыя, складаны сінтаксіс. Для гутарковага стылю характэрны экспромтнасць,

неафіцыйнасць, эмацыянальнасць, спрощаны сінтаксіс, выкарыстанне нелітаратурнай лексікі, жэстаў, мімікі, рухаў. Некаторыя даследчыкі, акрамя пяці агульнапрынятых, вылучаюць шосты функцыянальны стыль – *канфесійны*, што звязана з павелічэннем колькасці рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, а таксама з тым, што набажэнства ў многіх храмах вядзецца па-беларуску.

Сучасны этап развіцця грамадства характарызуецца ўзаемапра-нікненнем стыляў, іх узаемаўплывам. Перасячэнне, сінтэз розных стылістычных пластоў выяўляецца як у пісьмовых тэкстах, так і ў асобных выказваннях. Прычына такой з’явы – павышэнне ўзроўню адукацыі, актыўнасць сродкаў масавай інфармацыі, змена сацыяльнай структуры грамадства.

У межах кожнага функцыянальнага стылю можна вылучыць больш дробныя разнавіднасці мовы – падстылі. **Падстыль** – разнавіднасць пэўнага стылю, якая характарызуецца сукупнасцю, адборам і сістэмна-моўнай арганізацыяй сродкаў, уласцівай толькі пэўнаму тыпу тэкстаў. Так, у афіцыйна-справавым стылі ў залежнасці ад сферы выкарыстання тэкстаў вылучаюць канцылярскі, заканадаўчы і дыпламатычны падстылі, у навуковым – акадэмічны, вучэбна-навуковы і навукова-папулярны, у публіцыстычным – газетна-публіцыстычны, радыё-і тэлежурналісцкі, аратарскі. Трэба адзначыць, што пры вызначэнні падстыляў пад увагу бяруцца не асноўныя стылеўтваральныя фактары, а дадатковыя.

Усе стылі і падстылі беларускай мовы рэалізуюцца ў пэўных жанрах. **Жанр** – від тэксту, які вылучаецца ў межах таго ці іншага стылю ці падстылю, характарызуецца своеасаблівай кампазіцыйнай арганізацыяй матэрыялу і моўных сродкаў. Так, афіцыйна-справавы стыль прадстаўлены такімі жанрамі, як заява, аб’ява, распіска, пагадненне, характарыстыка, аўтабіяграфія, справаздача, указ, пастанова і інш.; навуковы – манаграфія, дысертацыя, аўтарэферат, даклад, падручнік, вучэбны дапаможнік, лекцыя, курсавая і дыпломная работа, рэферат, артыкул; публіцыстычны – інтэрв’ю, інфармацыя, хроніка, агляд, эсэ, рэпартаж, нарыс, фельетон, памфлет, карэспандэнцыя і інш.

Стылістычная афарбоўка (канатацыя) – дадатковае да асноўнага (намінацыйнага) значэнне слова, якое абмяжоўвае выкарыстанне дадзенай моўнай адзінкі ў пэўных сферах і ўмовах зносін і тым самым нясе стылістычную інфармацыю: *дыскрымінацыя, субстантывацыя, інтэграцыя, фальсіфікацыя, дэвальвацыя, трансанімізацыя, дыялекталогія, сыноч, бабулька, бальшун, прахвост, заморыш, пры-*

хвасцень. Стылістычная афарбоўка сігналізуе аб прыналежнасці слова да пэўнага функцыянальнага стылю і абмяжоўвае магчымасці ўжывання гэтага слова ў іншых стылях. Стылістычная афарбоўка бывае двух відаў – эмацыянальна-экспрэсіўная і функцыянальна-стылістычная.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка – адценні ў значэнні слова, якія выражаюць эмоцыі, адносіны да прадмета гаворкі, яго ацэнку – станоўчую або адмоўную. Пры гэтым ацэнка можа 1) мець пастаянны характар, калі яна ўваходзіць у семантыку слова: *дабрадзей, цудоўны, ахайны, пазітыўны, нядобрасумленны, пустаслоў, неслух, халупа, размазня, аферыст, лайдак, лежабок, замухрышка, злыдзень*; 2) дасягацца пры ўжыванні слова ў пераносным значэнні: *арол, асёл, зязюля, пчолка, пень, варона, гадзюка, мядзведзь, слон, курыца, змяя, бочка, труцень* – пра чалавека; 3) заключацца ў суфіксе: *браток, вятрышча, лецейка, слаўвенькі, нізенькі, звяруга, п'янчуга*. Экспрэсіўна афарбаваныя сродкі адзначаюцца ў лексікаграфічных працах спецыяльнымі паметамі, якія ўказваюць на адценні ў значэнні слова: *адабр.* (адабральнае), *неадабр.* (неадабральнае), *ласк.* (ласкальнае), *іран.* (іранічнае), *пагард.* (пагардлівае), *спагад.* (спагадлівае), *груб.* (грубае), *лаянк.* (лаянкавае), *вulg.* (вульгарнае), *асудж.* (асуджальнае), *памянш.-ласк.* (памяншальна-ласкальнае), *зніж.* (зніжальнае), *фам.* (фамільярнае), *узмацн.* (узмацняльнае) і інш.

Функцыянальна-стылістычная афарбоўка адлюстроўвае прыналежнасць адзінкі да пэўнага функцыянальнага стылю. Такая афарбоўка ўласцівая, напрыклад, словам *пратакол, ісцец, абвінаваўца, санкцыя*, бо яна ўказвае на прыналежнасць іх да афіцыйна-справавога стылю і немагчымасць ужывання ў іншых стылях мовы.

Традыцыйна функцыянальна афарбаваныя сродкі падзяляюцца на 1) *кніжныя*, што сустракаюцца пераважна ў пісьмовай мове – публіцыстыцы, навуковай і мастацкай літаратуры, афіцыйных дакументах: *катаклізм, галаграфія, прэамбула, прыярытэт, афіксацыя, абрэвіяцыя, акліматызацыя, гаймарыт, фарынгіт, трыбун 'грамадскі дзеяч', форум*; 2) *гутарковыя*, якія ўжываюцца ў размоўным стылі: *завочнік, дыпломнік, курсавік, касірка, галавацяпства, аблом, трыбухач, бракнуць 'патэлефанаваць'* (такія адзінкі могуць выкарыстоўвацца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, напрыклад, для моўнай характарыстыкі герояў, стварэння рэалістычных малюнкаў быту, дасягнення камічнага эфекту, выражэння адносін аўтара да аб'екта апісання і інш.). У слоўніках функцыянальна афарбаваныя адзінкі маюць адпаведныя паметы: *кніжн.* (кніжнае), *разм.* (размоўнае), а таксама *высок.* (высокае), *паэт.*

(паэтычнае), *нар.-паэт.* (народна-паэтычнае), *афіц.* (афіцыйнае), *спец.* (спецыяльнае), *уст.* (устарэлае), *абл.* (абласное), *мед.* (медыцынскае), *лінгв.* (лінгвістычнае), *хім.* (хімічнае), *спарт.* (спартыўнае) і інш.

Эмацыянальна-экспрэсіўныя словы супрацьпастаўляюцца нейтральным (параўн.: *брахня* – *няпраўда*, *зоры* – *вочы*, *бельмы* – *вочы*, *зубрыць* – *вучыць*), а стылістычна афарбаваныя – агульнаўжывальным (параўн.: *дэфініцыя* – *азначэнне*, *інтэграцыя* – *аб'яднанне*, *сімptom* – *прымета*, *штандар* – *сяг*). Спецыяльная і тэрміналагічная лексіка нейтральная ў эмацыянальна-экспрэсіўным плане, але яна не з'яўляецца агульнаўжывальнай, а таму валодае функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай.

Нярэдка адно слова можа мець дзве стылістычныя канатацыі, адна з якіх указвае на функцыянальную прыналежнасць, а другая – на экспрэсіўна-ацэначную: разм. *трыбухаты* ‘з вялікім жыватом’; разм. лаянк. *дурніца*; абл. груб. *банкарт* ‘незаконнанароджанае дзіця’; разм. жарт. *свінтух* ‘той, хто зрабіў што-небудзь па-свінску’; разм. неадабр. *ветрагон* ‘легкадумны, пусты чалавек’.

Слова можа мець спецыяльныя паказчыкі таго, што яно належыць да кніжных стыляў. Так, **адценне кніжнасці** маюць:

1) нядаўна запазычаныя словы: *шэйпінг*, *касцінг*, *холдзінг*, *паркінг*, *рэйтінг*, *кансенсус*, *армрэстлінг*, *маркетынг*, *інаўгурацыя*, *мара-торый*, *блокбастар*, *менеджар*, *менеджмент*;

2) словы, утвораныя шляхам складання: *кругагляд*, *цэнаўтварэнне*, *вільгацеўстойлівасць*, *землекарыстанне*, *аэрафотадакумент*, *узае-маразлік*, *воданепранікальны*, *водаачыстка*, *электрадынаміка*, *лексіка-сэмантычны*, *хлебпячэнне*, *буйналісты*, *прыродаахоўны*, *глебайтваральны*;

3) словы з фіналямі **-нне** (крэдытаванне, фінансаванне, каласа-ванне, абарачэнне, пазбаўленне), **-ццё** (выкрыццё, развіццё), **-асць** (абарачальнасць, дыстрыбутыўнасць, незалежнасць, рэнтабельнасць, ліквіднасць), **-цыя** (рэалізацыя, прэфіксацыя, дыферэнцыяцыя), **-ізм** (фрэйдызм, шавінізм, галіцызм, дальтанізм, дарвінізм, пацыфізм), **-інг / -ынг** (кемпінг, маніторынг, рэйтінг), **-ура** (агентура, пра-куратура), **-аж** (сабатаж, дрэнаж, пілатаж, сенаж, мантаж), **-ант** (кансанант, дыскант), **-ент / -энт** (пігмент, інцыдэнт), **-ат** (кангламерат, сульфат);

4) словы з прыстаўкамі і прэфіксоідамі **са-** (саіскальнік, сааўтар, саўдзельнік), **анты-** (антыаргумент, антыдэтанатар, антыкаразійны, антысейсмічны), **контр-** (контрасігнаванне, контрнаступленне, контрар-гумент), **архі-** (архіфанема, архітэктоніка), **супраць-** (супрацьпраўны,

супрацьстаянне, супрацьзаконны), **дыс-** (дыспазіцыя, дыскваліфікацыя), **дэ-** (дэмабілізацыя, дэактывацыя), **дэз-** (дэзынфармацыя, дэзынфекцыя), **транс-** (транслакацыя, трансплантант, транслітарацыя), **рэ-** (рэканструкцыя, рэградацыя, рэвакцынацыя);

5) словы з каранёвымі марфемамі грэчаскага і лацінскага паходжання: **аэра-** 'паветра', **баты-** 'глыбокі', **гала-** 'соль', **геа-** 'Зямля', **гідра-** 'вада', **дэндра-** 'дрэва', **заа-** 'жывёла', **крыя-** 'холад', **ксера-** 'сухі', **літа-** 'камень', **мега-** 'гігант', **меза-** 'сярэдні, прамежкавы', **мікра-** 'маленькі', **сапра-** 'гнілы', **тэрма-** 'цяпло', **трапа-** 'паварот', **фіта-** 'расліна', **логія** 'вучэнне', **-планктон** 'блускаючы', **-біёнт** 'які жыве', **-трофы** 'ежа, харчаванне', **-фагі** 'які пажырае', **-фіты** 'расліна', **-цэноз** 'агульны' і інш. Напрыклад, **аэрабіёнт**, **батыскаф**, **галажаберныя**, **геабатаніка**, **гідрафобія**, **дэндралогія**, **літасфера**, **біяцэноз**, **ксерафілія**, **мегапапуляцыя**, **мезагамія**, **тэрмарэгуляцыя**, **сапрафіт**.

Гутарковую афарбоўку маюць словы, якія перадаюць адмоўную ці станоўчую характарыстыку чалавека: **весялун**, **хапун**, **п'янчуга**, **падлюга**, **вярзіла**, **абдзірала**, **размазня**, **задзіра**, **задавака**. На прыналежнасць слова да размоўнага стылю ўказваюць наступныя фарманты:

1) суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі **-еньк-**, **-ютк-**, **-ават-**, **-юсеньк-**, **-эзн-**, **-ізн-**: **сіненькі**, **бялюткі**, **дурнаваты**, **праставаты**, **малюсенькі**, **высачэзны**, **вялізны**;

2) суфіксы **-ух-/юх-** (святкруха, галадуха, бытавуха, весялуха), **-ун-/юн-** (гаварун, п'юн, лізун), **-ан-/ян-** (старыкан, балван, братан), **-аг-/яг-** (бедалага, туляга, салага, бадзяга), **-эч-** (макрэча, халадэча, пустэча), **-анк-/янк-** (гулянка, п'янка), **-уг-/юг-** (свалачуга, падлюга), **-к-** (бытоўка, чыталка, умывалка, кладоўка), **-іх-** (казліха, чувіха);

3) суфікс **-к-** у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы: **кандуктарка**, **доктарка**, **сакратарка**;

4) суфіксы **-іх-/ых-** пры азначэнні жанчын па мужу і **-оўн-/еўн-** пры называнні жанчын па бацьку: **Дзям'яніха**, **Сымоніха**, **каваліха**, **бандароўна**.

Стылістычныя сродкі – элементы мовы, якія валодаюць стылістычнай афарбоўкай, г.зн. магчымасцю выражаць дадатковую семантычную і экспрэсіўную інфармацыю. Яны могуць быць экспрэсіўна афарбаванымі і функцыянальна афарбаванымі (гл. прыклады, прыведзеныя пры тлумачэнні тэрміна «стылістычная афарбоўка»). Стылістычнымі сродкамі з'яўляюцца не толькі словы, але і словазлучэнні, сказы, словаформы, парадак слоў.

Стылістычныя нормы – правілы ўжывання стылістычна афарбаваных лексічных адзінак, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання, умовамі кантактавання. Веданне і захаванне стылістычных нормаў з’яўляецца паказчыкам агульнай і маўленчай культуры, дапамагае пазбягаць недахопаў маўлення і цяжкасцей падчас зносін, робіць працэс камунікацыі паспяховым.

Парушэнне стылістычных нормаў вядзе да **стылістычных памылак**, сярод якіх найбольш часта сустракаюцца наступныя тыпы і віды:

І тып. Памылкі, звязаныя са слабым валоданнем моўнымі рэсурсамі:

1) беднасць слоўнікавага запasu (менавіта на лексічным і фразеалагічным узроўнях), што вядзе да нематываванага паўтору ў вузкім кантэксце аднаго і таго ж слова (тады памылкі кваліфікуюцца як **паўтор**) або аднакаранёвых слоў (**таўталагія**): *Машыны робяць лягчэйшай працаёмкую працу; Мы туды ходзім два разы на год: вясною, калі ўсё расцвітае, і восенню, калі расцвітаюць апошнія кветкі (з газеты); Тут крынічка жыцця патаемная Для мяне патаемна пая; Тут прадапошні мой прытул гасцінны Апошні хутка мне падорыць час.*

Аднак варта памятаць, што і паўтор, і таўталагія могуць пры пэўных умовах у мастацкім, публіцыстычным і размоўным стылях выступаць як сродкі стварэння выразнасці мовы: *Не відно на полі следу, А я еду, еду, еду; Пачакай, маё сэрца, не трэба Караціць укарочаны шлях (С. Грахоўскі); Як ні многа ў юнацтве патрэб, з добрых спраў добры лёс прадзеца (Л. Геніюш).*

Таўталагія і разнастайныя тыпы паўтораў ужываюцца ў мове фальклорных тэкстаў, у тым ліку ў скорagаворках: *Туман, туман па даліне, Шырок лісток на каліне; Ой, рэчачка, рэчачка, чаму ты не поўная? Чаму ты не поўная, з беражком не роўная (з народнай песні); Каласы каласавалі, каласавалі, выкаласаваліся; Уцякай, цецеручыха, з цецеручанятамі.*

Паўтор тэрміна ці роднасных слоў у навуковым стылі, выкліканы неабходнасцю забеспячэння дакладнасці маўлення, не лічыцца памылкай: *Ад асноўнага слова як часціны мовы залежыць, якія словы ўтвараюць з ім словазлучэнне. Так, лічэбнікі могуць мець пры сабе залежным словам толькі назоўнік (ці слова, якое выступае ў яго ролі); ні прыметнік, ні прыслоўе не могуць паясняць лічэбнік;*

2) ужыванне слоў-паразітаў, якія паўтараюцца без патрэбы; такія словы, пазбаўленыя сэнсу, інфармацыйна не насычаюць ра-

док, але павялічваюць яго даўжыню: часта паўтараюцца словы (словаспалучэнні) як бы, чыста, блін, на самой справе, рэальна, значыць і інш. У мове мастацкай літаратуры з мэтай імітацыі гутарковага стылю і стварэння розных эфектаў аўтары часам выкарыстоўваюць такія словы (Я. Купала «Паўлінка»: Пранцісь паўтарае *вось-цо-да*; Агата – *тудэма-сюдэма*; І. Мележ «Людзі на балоце»: Ігнат паўтарае *нібыто* і г.д.), што не з'яўляецца парушэннем стылістычнай нормы ў межах мовы мастацкага стылю;

3) ужыванне штампаваных выразаў, якія праз частую паўтаральнасць страцілі інфармацыйную напоўненасць і эмацыянальную афарбоўку: *творчасць гэтага аўтара мае вялікае значэнне, чырвонай ніткай праз увесь твор праходзіць думка аб зямлі* (з сачыненняў);

4) аднастайнасць пры пабудове сінтаксічных канструкцый, якая вядзе да прымітыўнага, аднатыпнага выкладу думкі: *Я ведаў. Я сустрэў. Я адзначыў; Мне казалі. Мне дапамаглі. Мяне падтрымалі.*

Нельга блытаць сінтаксічны прымітывізм з наўмыснымі сінтаксічнымі паўторамі, якія ствараюць упарадкаванне мастацкага радка, забяспечваюць яго экспрэсіўнасць (напрыклад, анафара, эпіфара, кальцо страфы і інш.): *Не ўсё прадаецца, не ўсе прадаюцца, Вялікае сэрца Не змусіш прагнуцца* (М. Пазнякоў); *Ты ведаеш мой лёс. Ты ведаеш маю будучыню. Ты хочаш папярэдзіць* (У. Арлоў);

5) немагчымае ўжыванне нелітаратурнай лексікі (дыялектызмаў, жарганізмаў, прастамоўяў) або перанасычэнне ёю тэкстаў любога стылю: *Галлё Белазоры ўплішчыў-угамзіў у твань; Пра вечнасць гадаюць гадкі, А ў вечнасці век кароткі, – Якжбэта [якраз што, як бы] у змайстраванай хаткі, Якжбэта ў парома ці ў лодкі.*

Трэба памятаць, што ў мове тэкстаў розных стыляў ужыванне такіх слоў можа быць стылістычна апраўдана: напрыклад, у навуковым стылі яны выступаюць як ілюстрацыйны матэрыял (*Словаўтваральныя дыялектызмы – словы, якія адрозніваюцца ад аднаведных літаратурных словаўтваральнымі сродкамі, напрыклад: настольніца – настольнік, вобуй – абутак, сонечка – сонейка, ховалка – хованкі, жаўранка – жаўранак*), у мастацкім – індывідуалізуюць мову персанажаў: *Машыну трэба даць, Кузьма Рыгоравіч, «казла» свайго* (Я. Ермаловіч);

6) пустаслоўе, шматслоўе, моўны лішак – нагнацанне слоў, якое вядзе да расплывістых, недакладных фармулёвак, да спалучэння ў адным кантэксце супярэчлівых, нелагічных думак: *Навальніца грымела перунамі нядоўга* (з газеты); – *Галадранцы, гультаі!* – пляваўся ён слінаю; *Дзяцел узляцеў на самы высокі сук, моцна ўчапіўшыся*

кінцюрамі ў сухастоіну, і пачаў з усяе сілы лупіць дзюбаю ў ствол (з прыкладаў А. Каўруса).

Вядома, што маўленчая збыткоўнасць і маўленчая недастатковасць – загана тэксту любога стылю;

7) кантамінацыя як змешванне кампанентаў розных фразем: *прысудзіць званне і прысвоіць прэмію* замест *прысудзіць прэмію і прысвоіць званне*; *прымяніць меры і прыняць санкцыі* замест *прымяніць санкцыі і прыняць меры*.

II тып. Памылкі, якія выяўляюць недастаткова развіты стылістычны густ, моўнае чуццё:

1) ужыванне стылістычных сродкаў там, дзе гэта не апраўдана кантэкстам: так, мове рэпартажаў уласціва сцісласць і дакладнасць, паколькі сам жанр вымагае аператыўнасці паведамлення матэрыялу, таму эпітэты, метафары і іншыя тропы, расцягнутыя апісанні ў рэпартажы лішнія: *Сёння пачалася пасяўная. Трактары рана выехалі на палі, пакуль не чуваць было яшчэ пералівістых галасоў птушак (рэпартаж з газеты);*

2) механічнае ўжыванне пастаянных / традыцыйных азначэнняў, змест якіх не заўсёды адпавядае рэчаіснасці: уклад – *вялікі, значны; меры – своечасовыя, неабходныя; крытыка – вострая, аднаведная;*

3) стварэнне надуманых метафар, штучных эпітэтаў, параўнанняў у імкненні ўпрыгожыць мову. Вобразныя звароты, ужытыя не да месца, не раскрываюць аўтарскай задумы, а наадварот, скажаюць думку, ствараюць схематычны вобраз і выклікаюць непажаданы стылістычны эффект: *Ты ж працягвала маўчаць. Вусны – сцятыя ліпучкі. А на мне дасюль тырчаць Невыносныя калючкі; Людзі прыходзяць у парк падыхаць чыстым наветрам, а сосны, праз адну, кадзяць над імі ўласнымі трупамі; Імжакай сутоніца вуліца. Стаіць каля плота, сутуліца; Нарэшце, нехта ж браў спіртныя напоі для нязведаўшых дотыку брытвеннага прыбору для галення, знешне падобных больш на дзяцей, чым на юнакоў? (з газеты); Нехта справядліва заўважыў, што водгук на творах, якія табе вельмі спадабаліся, пісаць цяжка. Ніколі не здолееш перадаць у звычайных словах, у звычайных цёмных крэмзальках, што выходзяць з-пад звычайнай асадкі, сапраўднае ўражанне ад прачытанага. Нельга выліць на паперу тое, што павінна было б пісацца лёгкім ветрыкам на аксамітнай паверхні палёў за вёскай або карункавай празрыстасцю голых галінак на фоне чыстага вясновага неба (з водгук).*

III тип. Памылкі, якія надаюць мове немілагучнасць у выніку:

1) неапраўданага наапапення галосных ці зычных гукаў у суседніх словах, у тым ліку гукавы адзінапачатак суседніх слоў: *А аб'ехаць далёка...*; *А акцыянернае аб'яднанне «АЗОТ»...*; *Вывеліся ўжо жаўтаротыя птушаняткі*; *Шмат дзе прайшлі дажджы, а ў асобных месцах нават з градам* (з газеты);

2) ужывання побач (канец папярэдняга і пачатак наступнага слова) аднолькавых у структурных / гукавых адносінах частак слоў: гаварылі *аб аб'яднанні*, не адзін *раз распаўсюджвалі*. Выключэнне складаюць выпадкі алітэрацыі і асанансу, а таксама іншыя фанетычныя сродкі выразнасці мовы, мэта якіх, ствараючы вобраз, забяспечыць гукавую гармонію радка: *Чартовыя стрэхі Пад першым снегам Пахнуць ракой і лускай, Адлегай, начлегам І адлегласцю. А вятры маладыя – маленствам, І зялёнымі ксцінамі і мясцінамі тымі, Якія завуцца Нашчаднай радзімай* (Р. Барадулін).

IV тип. Памылкі, звязаныя з парушэннем нормаў функцыянальных стыляў:

1) злоўжыванне канцылярызмамі, тэрмінамі ў публіцыстычных і мастацкіх тэкстах, паколькі асноўная сфера функцыянавання першых – справаводства, другіх – навука, адукацыя. Такія памылкі кваліфікуюць як змяшэнне стыляў, якое нельга блытаць са стылізацыяй: *Зрэшты, хлопец не мог дазволіць сабе адарвацца ад лекцыі надоўга і зноў сканцэнтравалі сваю ўвагу* (замест *засяродзіўся*) на эканамічным развіцці заходніх краін XIX стагоддзя (з газеты);

2) неапраўданае кантэкстам і сітуацыяй ужыванне слоў з рознай стылістычнай афарбоўкай у мікра- ці макракантэксце: *У лесе нікога, мая тут персана, Ды не, гэта – самападман. Начхала на ўсіх – гарлапаніць варона. За ёю крумкачыць груган* (у гэтым чатырохрадкоўі кантрастуюць кніжныя і прастамоўныя лексемы); *Пазабюджэжныя грошы становяцца палачкай-выручалачкай пры рашэнні матэрыяльных праблем* (са справаздачи); *Культурнае жыццё ва ўніверсітэце па-ранейшаму б'е ключом* (са справаздачи); *Зусім недарэчныя эканамічныя цяжкасці лягнуліся на калгас* (з газеты).

РАЗДЕЛ I. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ СУЧАСНОЙ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ

1.1. АФИЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае адміністрацыйную і прававую дзейнасць: ім карыстаюцца пры зносінах у дзяржаўных установах, судзе, падчас дзелавых і дыпламатычных перамоў. Гэты стыль рэалізуецца ў тэкстах законаў, указаў, загадаў, кодэксаў, актаў, пастанаў, справаздач, пратаколаў, міжнародных пагадненняў і інш. Сярод усіх функцыянальных стыляў ён вылучаецца сваёй стабільнасцю, замкнёнасцю, аб'ектыўнасцю, дакументальнасцю, стандартызаванасцю. Высокая ступень стандартызацыі дасягаецца агульнапрынятай, устойлівай формай падачы матэрыялу (дастаткова ўзгадаць, як афармляецца заява, распіска, пратакол і іншыя справавыя паперы). Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрыяе дасягненню дакладнасці, паслядоўнасці, лаканізму выкладзенага матэрыялу. Адсутнасць двухсэнсоўнасці з'яўляецца вынікам ужывання дат, прозвішчаў, імёнаў, лічбаў, назваў населеных пунктаў і г.д. Усім афіцыйна-справавым тэкстам уласцівы характарыстывы рэчыва, канстатацыі ці прадпісання.

У залежнасці ад сферы выкарыстання размяжоўваюць наступныя падстылі афіцыйна-справавога стылю:

1) *адміністрацыйна-канцелярскі* (канцелярскі, уласна афіцыйна-справавы), які рэалізуецца ў распараджэннях, загадах, справаздачах, заявах, аб'явах, даверанасцях, аўтабіяграфіях, характарыстыках, распісках, пратаколах, адміністрацыйных актах і інш.;

2) *дыпламатычны*, які прадстаўлены ў тэкстах міжнародных дагавораў і пагадненняў, камюнікэ, нот, мемарандумаў і інш.;

3) *заканадаўчы* (юрыдычны, уласна заканадаўчы), які выкарыстоўваецца ў тэкстах законаў, указаў, пастанаў, канстытуцый, грамадзянскіх і крымінальных актаў і г.д.

Жанры афіцыйна-справавога стылю:

Аб'ява – жанр-паведамленне, у ім даводзіцца інфармацыя да ўсеагульнага ведама.

Акт – дакумент, складзены некалькімі асобамі для пацвярджэння ўстаноўленых фактаў ці падзей: апісваецца прычына, падзея, факт, на аснове якіх складаецца акт, робяцца вывады, заключэнне.

Даведка – дакумент, які ўтрымлівае запатрабаваную інфармацыю ці пацвярджэнне тых ці іншых фактаў (падзей).

Дагавор (у тым ліку працоўны дагавор / кантракт) – дакумент, які фіксуе пагадненне бакоў (юрыдычных ці фізічных асоб, устаноў, прадпрыемстваў і г.д.) аб выкананні канкрэтных абавязкаў ці сумеснай дзейнасці.

Даручэнне (даверанасць) – дакумент, які дае паўнамоцтвы прад'яўніку на выкананне адпаведных дзеянняў ад імя даручальніка (арганізацыі ці фізічнай асобы).

Загад – распараджэнне кіраўніка, галоўны распарадчы службовы дакумент паўсядзённага кіравання, які ўтрымлівае нормы, абавязковыя для выканання падначаленымі.

Заява – службовы дакумент, прызначаны для давадзення да ведама службовай асобы (вышэйшай па службовай пасадзе) інфармацыі вузкай накіраванасці (заявы могуць складацца ад імя адной асобы ці калектыву).

Камюніке – афіцыйнае паведамленне (пераважна па пытаннях міжнароднага значэння).

Канстытуцыя – звод асноўных законаў дзяржавы, які вызначае асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу, сістэму дзяржаўных органаў, правы і абавязкі грамадзян.

Мемарандум – дыпламатычны дакумент, у якім выказваюцца погляды ўрада / дзяржавы на какое-небудзь пытанне, уручаецца асабіста прадстаўніку іншай дзяржавы.

Nota – афіцыйны, дыпламатычны зварот адной дзяржавы да другой з падтрымкай / асуджэннем яе палітыкі.

Пратакol – дакумент з запісам усяго, што адбывалася на пасяджэнні, сходзе і інш. / акт аб парушэнні грамадскага парадку / адзін з відаў міжнародных пагадненняў.

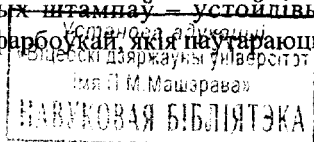
Рашэнне – правы акт, які прымаецца калегіяльнымі і распарадчымі органамі ўстаноў, прадпрыемстваў, фірм з мэтай дазволу вырашэння найбольш важных пытанняў іх дзейнасці.

Справаздача – дакумент-паведамленне аб праведзенай працы, адрасаваны арганізацыі ці кіраўніку.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дакумента. Яны абумоўлены задачамі стылю і яго патрабаваннямі – паказаць волю заканадаўцы, прадпісаць паводзіны, данесці што-небудзь да ведама каго-небудзь.

Большасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю ўласцівы наступныя **лексічныя асаблівасці**:

1) выкарыстанне стандартных моўных штампаў – устойлівых зваротаў з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, якія паўтараюцца

пры апісанні аднолькавых ці падобных сітуацый, надаючы мове катэгарычнасць, недвухсэнсоўнасць, афіцыйнасць. Да такіх штампаў адносяцца, напрыклад, выразы *прыцягнуць да адказнасці, перадаць у адпаведныя інстанцыі, ставіць у віну, выконваць абавязкі, давесці да ведама, узяць пад кантроль, супрацьпраўныя дзеянні, узяць пад варту, за справаздачны перыяд, прыняць да ўвагі, аказаць супраціўленне, ускласці адказнасць*;

2) ужыванне своеасаблівай афіцыйна-справовай тэрміналогіі з ярка выяўленай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: *інвентарызацыя, эксгумацыя, канфіскацыя, юрысдыкцыя, апеляцыя, ануляваць, растрата, дэкларацыя, санкцыя, іск, ніжэйпадпісаны і інш.*;

3) выкарыстанне назваў асоб па родзе дзейнасці, пасадзе, прымеце дзеяння: *сведка, арыштаваны, кватэранаймальнік, спаганяльнік, усынаўляльнік, спадчыннік, пацярпелы, пацыент, ісцёц, падаткаплацельшчык, кліент, гандляр, прадпрымальнік, абвінаваўца*. Асоб жаночага полу ў афіцыйна-справовых дакументах прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду: *дацэнт Іванова, дырэктар Кавалёва, прадпрымальнік Кузняцова, пакупнік Сіўцова, абанент Міхайлава*;

4) шырокая распаўсюджанасць абстрактнай лексікі: *насельніцтва, кадры, становішча, баланс, санкцыя, іск*;

5) высокая частотнасць складанаскарочаных слоў, якія ў большасці выпадкаў з'яўляюцца назвамі арганізацый і ўстаноў: *ЖЭУ №9, ЖБК №229, УА «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава», студсавет, прафкам*;

6) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаванай лексікі (усе словы ўжываюцца ў прамым значэнні), а таксама пазалітаратурных сродкаў (дыялектных, жаргонных, прастамоўных, лаянкавых слоў і выразаў);

7) выкарыстанне слоў з процілеглым значэннем: *ісцёц – адказчык, абавязкі – правы, крэдытор – даўжнік, давернік – павераны*.

Як адзначае А.Я. Баханькоў, «беларуская мова законаў вызначаецца меншай колькасцю спецыфічных, абмежаваных толькі прававымі адносінамі лексем і выразаў у параўнанні з рускай. Параўн.: руск. спец. пресечение – бел. спыненне, руск. афіц. взыскать – бел. спагнаць; руск. кніжн. влечь – бел. цягнуць» [18, с. 319].

Сярод **марфалагічных рыс** афіцыйна-справовага стылю адзначым наступныя:

1) іменны характар мовы, які абумоўлены ўжываннем вялікай колькасці назоўнікаў. Характэрна таксама, што адзін і той жа назоўнік паўтараецца ў суседніх сказах і не замяняецца займеннікамі (нага-

даєм, што ў мастацкім і размоўным стылях такое паўтарэнне з'яўляецца стылістычнай памылкай, таму не дапускаецца). У афіцыйна-справавым стылі такія паўторы неабходныя, бо дазваляюць пазбегнуць незразумеласці, двухсэнсоўнасці;

2) шырокае ўжыванне аддзяяслоўных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -ццё, -асць, -чыя*, у тым ліку з прыстаўкамі *неда-, без-* (бяз-), *не-, пера-*: *павелічэнне, непрызнанне, парушэнне, фінансаванне, затрыманне, звальненне, пагадненне, развіццё, непарушнасць, канфіскацыя, недагляд, недавыкананне, бяздзеянне, неаказанне, перавыкананне*;

3) наяўнасць назоўнікаў – назваў асоб з суфіксамі *-чык, -шчык, -ік (-ык), -нік*: *адказчык, распарадчык, заказчык, скупшчык, давернік, усынаўляльнік, даўжнік, карыстальнік, пакупнік*;

4) выкарыстанне замест дзеясловаў словазлучэнняў «дзеяслоў + назоўнік»: напрыклад, замест дзеяслова *прапанаваць* ужываецца словазлучэнне *выказаць прапановы*, замест *наехаць* – *здзейсніць паезд*, замест *удзельнічаць* – *прымаць удзел*, замест *супраціўляцца* – *аказваць супраціўленне*, замест *уздейнічаць* – *аказваць уздзеянне*, замест *кіраваць* – *ажыццяўляць кіраўніцтва*. Характэрна, што назоўнік у такіх словазлучэннях і дзеяслоў, замест якога ўжыта гэтае словазлучэнне, з'яўляюцца аднакаранёвымі. Аўтары вучэбнага дапаможніка «Стистика и культура речи» [36] называюць такія дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні *вербанамінантамі*, адзначаючы, што яны «шырока пранікаюць у дзелавую мову ў сувязі з тым, што ў некаторых выпадках іх выкарыстанне становіцца абавязковым (па-іншаму сказаць нельга) ... іх значэнне можа не супадаць са значэннем паралельных ім дзеясловаў: спалучэнне *правесці спарбніцтва* не тоесна дзеяслову *спарбнічаць*. Вербанамінанты не толькі называюць дзеянне, але і выражаюць пэўныя дадатковыя сэнсавыя адценні, дакладна кваліфікуюць тыя ці іншыя з'явы» [36, с. 27];

5) лічэбнікі пішуцца лічбамі. Выключэннем з'яўляюцца рахункі, даверанасці, распіскі, акты і іншыя дакументы, дзе ў дужках падаецца слоўнае дубляванне лічбы, напрыклад: *Я, Кірылаў Анатоль Сяргеевіч, выкладчык кафедры вылічальнай тэхнікі, атрымаў ад загадчыка лабараторыі вылічальнай тэхнікі 30 (трыццаць) мікракалькулятараў МК-80 для правядзення практычных заняткаў са студэнтамі* (вытрымка з распіскі);

6) безасабовы характар афіцыйна-справавых папер, адсутнасць дзеясловаў і займеннікаў 1-й і 2-й асобы, распаўсюджанасць дзеясловаў у неазначальнай форме, пры якіх ужываюцца словы *павінна, неабходна, мець права, забараняецца, варта, трэба, абавязаны, тэрмінова*

і інш. (**забараняецца** знаходзіцца, **неабходна** забяспечыць, **абавязаны** напярэдзіць, **тэрмінова** выканаць, **трэба** ўскласці). Напрыклад: *Кожны мае права самастойна **вызначаць** свае адносіны да рэлігіі, адзінаасобна ці сумесна з іншымі **спавядаць** любую рэлігію ці не **спавядаць** ніякай, **выражаць** і **распаўсюджваць** перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі, **удзельнічаць** у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь);*

7) ужыванне дзеясловаў у форме цяперашняга часу (дакументы з такімі дзеясловамі таксама маюць прадпісальны характар): *Студэнты **дапускаюцца** да экзаменацыйнай сесіі пры ўмове здачы ўсіх залікаў, прадугледжаных навучальным планам на дадзены семестр (Вышэйшая школа: Пастановы, загады, інструкцыі);*

8) частотнасць дзеясловаў залежнага стану (**вядзецца**, **удасканальваецца**, **спаганяецца**, **ахоўваецца**, **арганізуецца**, **паляпшаецца**, **павышаецца**, **забяспечваецца**), што надае выказванню характар пастаянства, абавязковасці выканання дзеяння: *Копія пастановы на працягу трох дзён **уручаецца** або **высылаецца** асобе, у адносінах да якой яна вынесена (Адміністрацыйны кодэкс); Мерапрыемствы на забеспячэнні захаванасці помнікаў гісторыі і культуры пры правядзенні будаўнічых, меліярацыйных, дарожных і іншых работ **арганізуюцца** і **каардынуюцца** (Закон Рэспублікі Беларусь аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры);*

9) шырокае выкарыстанне дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў; большая, чым у іншых стылях, ужывальнасць субстантываваных прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, у тым ліку незалежнага стану з -уч- / -юч-, -ач- / -яч- і залежнага стану на -ем-, -ім-, якія служаць назвамі асоб: *падсудны, паднаглядны, абвінавачаны, падначалены, арыштаваны, затрыманы, старшынствуючы, апыкаемы, абвінавачваемы;*

10) ужыванне састаўных адыменных прыназоўнікаў: *у сувязі з **распараджэннем**, у **адпаведнасці** з дасягнутым пагадненнем, **згодна** з планам забудовы мікрараёна, з **мэтай** паляпшэння экалагічнага становішча;*

11) частае выкарыстанне адмоўнай часціцы *не* пры дзеясловах, што надае ім адценне катэгарычнасці, прымусовасці: ***Не** церпіць адкладу вырашэнне праблемы забеспячэння якаснай пітной вадой жыхароў раёна Ціраспаль (з распараджэння); **Апеляцыя** да вынікаў выканання тэста па прычыне парушэння абітурыентам парадку запаўнення бланка адказаў **не** разглядаецца (з інструкцыі).*

Сінтаксіс афіцыйна-справавых тэкстаў характарызуецца ўскладненасцю, што прадыхавана катэгарычнасцю, патрабавальнасцю мовы, абавязковасцю выканання дзеяння адрасатам. Апісанне ж умоў, часу, прычын дзеяння патрабуе поўнага і дакладнага выражэння.

Сярод **сінтаксічных асаблівасцей** афіцыйна-справавога дзелавога стылю вылучаюцца наступныя:

1) істотная перавага складаных сказаў над простымі, асабліва складаназалежных з даданай часткай умовы: *Суддзя не мае права прыняць заяву аб устанавленні бацькоўства, калі ў запісе аб нараджэнні дзіцяці бацькам названа пэўная асоба* (Каментарыі да Кодэкса аб шлюбе і сям'і Рэспублікі Беларусь);

2) шырокая распаўсюджанасць аднародных членаў сказа, колькасць якіх можа даходзіць да дзесяці і нават больш. Напрыклад:

Устанавіць, што ў 1996–1997 гадах не менш чым 25 працэнтаў плошчы жылых памяшканняў, пабудаваных за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту для прадстаўлення на дагаварах найму грамадзянам, якія маюць аднаведныя льготы, выдзяляецца наступным катэгорыям маладых грамадзян, што стаяць на ўліку маючых патрэбу ў паліпшэнні жыллёвых умоў: інвалідам; сем'ям загінуўшых або прапайшых без вестак воінаў; воінам-інтэрнацыяналістам; асобам, пакутуючым цяжкімі формамі некаторых хранічных захворванняў; мнагадзетным сем'ям, якія маюць трох і больш дзяцей; сем'ям пры нараджэнні блізнят; адзінокім маці; удзельнікам ліквідацыі наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь);

3) выкарыстанне такога парадку слоў, пры якім рэма (новае) папярэдняга сказа становіцца тэмай (вядомае) наступнага, што садзейнічае дасягненню лагічнасці, паслядоўнасці выказвання. Напрыклад: *Выканкам выдае ордэр на займанне жылога памяшкання. У ордэры ўказваецца тэрмін яго дзеяння. На працягу гэтага тэрміна ордэр павінен быць здадзены ў домаўпраўленне (з інструкцыі);*

4) прамы парадак слоў, пры якім дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, азначэнне – перад азначаемым словам, акалічнасць – бліжэй да азначаемага слова, пабочныя словы – у пачатку сказа (гл. прыклады вышэй).

Афіцыйна-справавому стылю ўласцівы рубрыкацыя і наяўнасць рэввізітаў.

Рубрыкацыя – дзяленне тэксту на састаўныя часткі, графічнае аддзяленне адной часткі ад другой пры дапамозе абзацаў, пунктаў, раздзелаў, глаў, параграфав і інш.

Реквізиты – постійні елементи ділових папер: назва документа, вказання на адресата і автора, виклад сутності справи, дата, підпис автора (особи цієї організації) і г.д. Рубрикація і реквізити з'являються зовнішнім вираженням композиційної завершеності тексту, створюють зовнішню форму документа.

Таким чином, мова офіційно-справових текстів – правильна літературна мова без відхилення від загальноприйнятих норм. Специфіка її заключається в тому, що при загальній функції офіційно-справового стилю – повідомляльній – тут переважає функція мовного вираження обов'язковості, волевиявлення, предписання, що відбивається на метанакрапованих об'єктах лексичних, граматичних, синтаксичних одиниць.

1.2. НАУКОВИЙ СТИЛЬ

Науковий стиль обслуговує різноманітні галузі науки (гуманітарні, природознавчі, технічні і інші), в області техніки і виробництва і реалізується в монографіях, дисертаціях, наукових доповідях, статтях, рефератах, тезах, вучбових посібниках, підручниках, курсових і дипломних роботах і інших.

Дослідження виконують наступні функції наукового стилю: 1) адіюстрація речісності і збереження знань; 2) отримання нових знань; 3) передача спеціальної інформації.

Загальною комунікативною задачею є знесення в науковій сфері з'являється вираження наукових понять і висновків. Мислення тут носить абстрактний, абстрагований характер. Адіюль виникають такі риси наукового стилю, як абстрактність, логічність, абстрактність, об'єктивність наукових тверджень, доказність, аргументованість викладу, логічність, інформаційна насиченість, адіюльність вираження.

У залежності від характеру викладу, мети повідомлення і специфіки адресата виділяють наступні **підстили** наукового стилю:

1) **власна наукова** (академічна), які реалізується в текстах монографій, дисертацій, авторефератів, доповіді, статті. Роботи, виступаючи в названому підстилі, призначені для вузького кола спеціалістів, тому не з'являються загальнодоступними. Вузькоспеціальні терміни тут звичайно не тлумачаться, емоційнальність викладу повністю адіютнічає. Розуміння і засвоєння такого тексту потребує спеціальної підготовки;

2) **навчальні** (вучбно-наукові), які використовуються при написанні підручників, вучбових посібників, лекцій, курсових

работ, дакладаў, рэфератаў і інш. Тэкстам уласціва даступнасць, нязначная эмацыянальнасць, шырокае ўжыванне прыкладаў і іншага ілюстрацыйнага матэрыялу, тлумачэнне тэрмінаў;

3) **навукова-папулярны**, які прадстаўлены ў тэкстах брашур, выступленняў, артыкулаў. Матэрыял агульнадаступны, разлічаны на шырокае кола чытачоў і слухачоў, не патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі, уключае цікавыя звесткі, факты, прыклады. Выкладанне эмацыянальнае, вузкаспецыяльныя тэрміны не ўжываюцца.

Акрамя пералічаных вышэй, М.Я. Цікоцкі называе таксама наступныя падстылі навуковага стылю: навукова-дзелавы, навукова-публіцыстычны, навукова-інфармацыйны [53, с. 264].

Жанры навуковага стылю:

Артыкул – невялікі твор у газеце / часопісе, які змяшчае інфармацыю па розных навуковых пытаннях адпаведных галін ведаў.

Аўтарэферат – кароткі пераказ якога-небудзь даследавання, напісаны самім аўтарам.

Водзыў – навуковая праца-меркаванне з ацэнкай (водгук на манаграфію).

Дапаможнік – кніга для навучання па якім-небудзь адным прадмеце.

Дыпломная работа – самастойнае навуковае даследаванне, праведзенае студэнтам.

Дысертацыя – навуковая праца, якая публічна абараняецца аўтарам на пасяджэнні вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Лекцыя – вусны выклад вучэбнага прадмета, як правіла, у вышэйшай навучальнай установе.

Манаграфія – навуковы твор, што даследуе адно якое-небудзь пытанне, асвятляе адну тэму.

Рэцэнзія – крытычны водзыў, ацэнка навуковага ці іншага твора (можа быць ацэнка публіцыстычнага, мастацкага твора, а таксама спектакля, кінафільма).

Слоўнік – даведачная кніга, якая змяшчае словы (марфемы, словазлучэнні, выразы і пад.), размешчаныя ў пэўным парадку, тлумачыць значэнні ўключаных адзінак, дае розную інфармацыю пра іх ці пераклад на іншую мову, паведамляе звесткі пра пэўныя прадметы.

Тэзісы – палажэнні, якія коратка перадаюць асноўныя думкі з дакладаў, лекцый.

Энцыклапедыя – навуковы даведачны дапаможнік у форме слоўніка, дзе змешчаны звесткі па ўсіх ці асобных галінах ведаў.

Сярод лексічных асаблівасцей навуковага стылю вылучаюцца наступныя:

1) тэрміналагічны характар мовы, што дасягаецца шырокім ужываннем тэрмінаў. Усе тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах, умоўна можна падзяліць на тры групы.

I група – тэрміны агульнанавуковага ўжывання, якія выкарыстоўваюцца ў розных галінах ведаў, напрыклад, слова *крызіс* – у медыцыне, біялогіі, *адаптацыя* – у біялогіі, педагогіцы, *корань* – у медыцыне, біялогіі, лінгвістыцы, а таксама *цела, сіла, вузел, кара, рух, жывы, цвёрды, цяжкі*. У канкрэтным тэксце такія тэрміны рэалізуюць адно значэнне, уласцівае ім у той галіне ведаў, якой прысвечаны тэкст.

II група – вузкасפעцыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі, напрыклад, лінгвістычныя тэрміны *прэфіксацыя, інтэрфікс, нулявая суфіксацыя, сузалежнае падпарадкаванне*.

III група – запазычаныя тэрміны, якія перадаюцца сродкамі мовы-крыніцы, напрыклад, *homo sapiens* ‘чалавек разумны’, *singularia tantum* ‘адзіночналікавыя’, *pluralia tantum* ‘множналікавыя’;

2) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, усе словы ўжываюцца ў прамым значэнні. Аднак поўнаасцю адмаўляць эмацыянальнасць і вобразнасць у названым стылі нельга: яны ўласцівы ў першую чаргу навукова-папулярным тэкстам, а таксама палемічнай і навучальнай літаратуры, бо актывізуюць увагу чытача. Акрамя гэтага, многія тэрміны ўзніклі на аснове пераносу сэнсу, напрыклад, *падзтва гары, корань слова*;

3) шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі: *мысленне, адлюстраванне, гіпотэза, выпарэнне, асаблівасць, замярзанне, правільнасць, аргумент, абстракцыя, значымасць, аспект, функцыя*. Абагульнены характар тэкстам надаюць словы *звычайна, заўсёды, пастаянна, сістэматычна, рэгулярна, усякі, кожны, любы*;

4) частотнасць складанаскарачаных слоў, якія з’яўляюцца тэрмінамі, напрыклад: *ЛСГ* (лексіка-семантычная група), *ФА* (фразеалагічная адзінка), *ЦНС* (цэнтральная нервовая сістэма), *ККД* (каэфіцыент карыснага дзеяння);

5) ужыванне скарачэнняў, умоўных абазначэнняў, формул, графікаў, схем, дыяграм: *5 см, H₂O, CO₂*;

6) наяўнасць фразеалагічных словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *санорныя гукі, дзеепрыслоўнае словазлучэнне, адкрыты рад аднародных членаў, перакрываванае апыленне, вегетацыйны перыяд, ланцужок харчавання, складаны каташок, шчытападобная*

залоза. Такія словазлучэнні ўзнікаюць са свабодных спалучэнняў на аснове пераносу, але з цягам часу экспрэсіўнасць і вобразнасць у іх сціраюцца і словазлучэнні становяцца састаўнымі тэрмінамі;

7) адсутнасць нелітаратурнай лексікі – жарганізмаў, дыялектызмаў, размоўных, грубых, лаянкавых слоў.

Навуковаму стылю ўласцівы такія **марфалагічныя рысы**:

1) іменны характар мовы, перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -чыя, -асць, -ка*: *рашэнне, выкарыстанне, ужыванне, словаўтварэнне, даследаванне, вывучэнне, сістэматызацыя, класіфікацыя, магчы-масць, залежнасць, абумоўленасць, распацоўка*. Як бачна, многія з такіх назоўнікаў з’яўляюцца аддзяяслоўнымі;

3) расшчапленне выказніка: ужыванне спалучэнняў *знаходзіць прымяненне, аказваць уплыў, рабіць разлікі, рабіць назіранні, рабіць вымярэнні, рабіць аперацыю* замест адпаведных дзеясловаў *прымя-няць, уплываць, разлічваць, назіраць, вымяраць, апераваць*;

4) адсутнасць дзеясловаў у форме 1-й і 2-й асобы, большасць дзе-ясловаў ужыта ў форме 3-й асобы цяперашняга часу: увага сканцэн-травана на змесце, а не на суб’екце дзеяння, дзеясловы абазначаюць пастаянныя ўласцівасці, прыметы, якія з’яўляюцца пазачасавымі. Пры гэтым асабовы займеннік *ён* (*яна, яно, яны*) паказвае на паняц-це, з’яву, тэрмін, а не на асобу. Напрыклад: *Коска ставіцца паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі яны маюць адносіны пералічэння і цеснуюсэнсавую сувязь паміж сабой; Па структуры ўсе прозвішчы падзяляюцца на першасныя і другасныя. Прозвішчы на -онак /-ёнак і на -еня /-эня бытуюць толькі ў беларускай мове*;

5) ужыванне складаных слоў з каранёвымі марфемамі грэчаскага і лацінскага паходжання *аэра-* ‘паветра’, *баты-* ‘глыбокі’, *гала-* ‘соль’, *геа-* ‘Зямля’ (гл. іншыя прыклады ва «Уводзінах» на с. 11): *аэрабіёнт, батыскаф, геабатаніка, гідрафобія, сапрафіт*;

6) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы*. Наяўнасць да-датковых сэнсавых адценняў у займенніка *мы*, які можа абазначаць ‘мы сумеснасці’ (мы з вамі) і выражаць саўдзел са слухачом ці чы-тачом. Займеннік *мы* выкарыстоўваецца таксама для абазначэння любой асобы, чалавека ўвогуле: *мы можам прасачыць; мы выявім найбольш ужывальныя формы*.

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў і займеннік *я* ў на-вуковай літаратуры не ўжываюцца, бо ўвага тут сканцэнтравана на змесце выкладу, а не на суб’екце. Нярэдка займеннік у сказе зусім

адсутнічае: Услед за Г. Бучко лічым мэтазгодным раскласіфікаваць першасныя прозвішчы на антрапонімы субстантыўнага і ад'ектыўнага характару (з дысертацыі).

Не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку як канкрэтныя, што абазначаюць аўтара маўлення і адрасата. У навуковых тэкстах аўтар і адрасат адхілены, бо тут важна не хто гаворыць, а пра што гавораць. Адрасатам навуковай інфармацыі з'яўляецца не канкрэтная асоба, а нявызначанае шырокае кола людзей;

7) частотнасць дзеясловаў незакончанага трывання, якія называюць пастаянную ўласцівасць, дзеянне (дзеяслоў *спрагаецца*, назоўнік *скланяецца*, металы *ўступаюць у рэакцыю з кіслотамі*);

8) ужыванне абстрактных і рэчывных назоўнікаў у форме множнага ліку, што вядзе да іх канкрэтызацыі і тэрміналагізацыі: *блакітныя гліны, санорныя гукі, актыўныя кіслароды, высокія тэмпературы, шумы ў сэрцы*;

9) перавага аналітычнай (складанай) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў над сінтэтычнай (простай): *найбольш распаўсюджаныя, больш эфектыўныя, менш прадуктыўныя*. Пры гэтым найбольш характэрна ўтварэнне найвышэйшай ступені пры дапамозе прыслоўяў *найбольш, найменш*, зрэдку далучаецца слова *вельмі*, слова ж *самы* практычна не выкарыстоўваецца. Сінтэтычная форма амаль не ўжываецца, бо з'яўляецца эмацыянальнай;

10) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў *пры дапамозе, у сувязі з, у адпаведнасці з, у параўнанні з, у якасці, у выніку, па прычыне, на аснове, у адносінах, у залежнасці ад*;

11) перавага адносных прыметнікаў над якаснымі і прыналежнымі: *Славяне, як правіла, даюць сваім дзецям кананічныя імёны, што прыйшлі да нас разам з прыняццем хрысціянства; Знешняя форма, гучанне ўласнага імені нярэдка з'яўляецца паказчыкам таго, прадстаўнік якой народнасці або нацыянальнасці перад намі; Як вядома, славянскім і іншым антрапанімным сістэмам здаўна ўласціва традыцыя называць чалавека па месцы яго нараджэння або жыхарства*;

12) прадуктыўнасць формаў роднага склону назоўнікаў, якія пераважаюць над астатнімі формамі і выступаюць, як правіла, у ролі азначэння: *тэмпература замарзання, рэакцыя далучэння, асіміляцыя гукаў, супастаўленне нашых назіранняў з матэрыяламі дыялектных атласаў*. Нярэдка назіраецца нанізванне формаў роднага склону, напрыклад: *вывучэнне тэрытарыяльных асаблівасцей размяшчэння*

прозвішчаў; не кожная прымета можа выступаць у якасці семантычнага ядра лексіка-семантычнай групы; адносна першага спосабу аб'яднання слоў. Пасля роднага склону па частотнасці ўжывання стаяць формы назоўнага і вінавальнага склonaў; у складзе пасіўных канструкцый распаўсюджаны формы творнага склону: *адкрыты Дарвінам, вынайджены Мендзялеевым, сфармуляваны Арыстоцелем.*

Імкненне да інфармацыйнай насычанасці дыктуе наступныя **сінтаксічныя асаблівасці** навуковага стылю:

1) перавага розных па структуры складаных сказаў над простымі. Сярод складаных найбольш распаўсюджаны злучнікавыя, сярод простых – няпэўна-асабовыя аднастаўныя, абагульнена-асабовыя і безасабовыя;

2) сярод злучнікавых сказаў найчасцей ужываюцца складаназалежныя, для якіх характэрна наступнае: асноўную інфармацыйную нагрузку нясе даданая частка, галоўная ж пазбаўлена ці амаль пазбаўлена зместу і служыць для пераходу ад адной думкі да другой. Тыповымі з'яўляюцца такія канструкцыі ў ролі галоўнай часткі: *Варта адзначыць, што...; Неабходна падкрэсліць, што...; Вартай увагі падаецца думка, што...; Матэрыял даследавання паказвае, што...; Нашы назіранні выявілі, што...* Замест прыведзеных вышэй складаназалежных могуць выкарыстоўвацца таксама складаныя бяззлучнікавыя сказы накшталт *Варта адзначыць наступнае: ...; Матэрыял даследавання паказвае наступнае: ...; Нашы назіранні выявілі наступнае: ...;*

3) частотнасць сказаў з састаўным іменным выказнікам, што абумоўлена задачай навуковых тэкстаў – вылучаць прыметы, уласцівасці, якасці даследаваных з'яў і прадметаў;

4) шырокае выкарыстанне пабочных канструкцый, прыслоўяў, злучнікаў *па-першае, па-другое, такім чынам, значыць, з аднаго боку, з другога боку, затым, таму, паэтаму, у выніку, так, нарэшце*, якія лагічна звязваюць часткі тэксту;

5) прамы парадак слоў: *Лінгвістычныя карты ілюструюць наяўнасць пэўных макраарэалаў – значных па плошчы зон, дзе прадуктыўнасць або ступень лакалізацыі прозвішчаў прыкладна супадае* (з дысертацыі);

6) ускладненасць сказаў дзееспрыслоўнымі і дзеепрыметнымі словазлучэннямі, аднароднымі членамі, устаўнымі і ўдакладняльнымі канструкцыямі. Пры гэтым называецца крыніца інфармацыі, канкрэтызуецца, абмяжоўваецца аб'ём, што спрыяе сэнсавай дакладнасці і інфармацыйнай насычанасці. Напрыклад: *Энцыклапедычныя (ад грэч. *enkyklopaideia* – кола ведаў) слоўнікі – даведачныя навуковыя выданні,*

якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі. У залежнасці ад аб'ёму энцыклапедыі падзяляюцца на вялікія (некалькі дзесяткаў тамоў ці больш за дзесяць), напрыклад, «Большая Советская Энциклопедия» (30 т.), «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (12 т.), і малыя, або кароткія (чатыры-шэсць тамоў) – «Беларуская ССР: Кароткая Энцыклапедыя» (5 т.), і адна-, трохтомныя, якія звычайна называюцца энцыклапедычнымі даведнікамі – «Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік» [48, с. 99];

7) апавадальны характар мовы, адсутнасць пыталых і клічных сказаў.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць, што неагульнадаступнасць навуковага стылю – гэта не характэрная яго рыса, а вынік індывідуальнага стылю прац асобных аўтараў, якія, імкнучыся да залішняй «навуковасці», злоўжываюць спецыяльнай тэрміналогіяй. М.Я. Цікоцкі прыводзіць наступны прыклад двух тоесных па змесце сказаў, першы з якіх напісаны зразумелай навуковай мовай, а другі – псеўданавуковым (гелертэрскім) стылем: *Сустракаючыся часта ў спалучэнні з дзеясловам, дапаўненне ператвараецца з неабавязковага члена дзеясловага комплексу ў абавязковы. Фрэквенцыйнасць аб'ектыўнай дэтэрмінацыі дзеяслова садзейнічае трансфармацыі аб'екта з факультатыўнага ў аблігатарны кампанент вербальнага комплексу* [53, с. 263].

Чытачу прыкладаў, падобных на апошні, прыходзіцца пераадолюваць не толькі цяжкасці зместу, але і цяжкасці формы падачы. Таму адной з галоўных задач, якія стаяць перад навукоўцамі, неабходна лічыць імкненне выкладаць даступна, г. зн. падаваць матэрыял так, каб пры адпаведнай падрыхтоўцы чытача разуменне ім зместу не выклікала цяжкасцей.

1.3. ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ

Публіцыстычны стыль – функцыянальная разнавіднасць літаратурнай мовы, якая выкарыстоўваецца ў сродках масавай інфармацыі, агітацыйна-прапагандысцкіх выступленнях. Названы стыль выконвае дзве функцыі: *інфармацыйную* (паведамленне пра навіны, падзеі, з'явы грамадскага жыцця) і *агітацыйную* (фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі). Публіцыстычныя творы ўздзейнічаюць на розум чытачоў і слухачоў шляхам лагічных доказаў і экспрэсіўнага пераканання, а на пачуцці – праз эмацыянальнасць і вобразнасць мовы. Публіцыстыка – гэта

слоўнае мастацтва, дзе важна не толькі, што гаворыцца, але і як гаворыцца.

У публіцыстыцы адкрыта выяўляецца пазіцыя аўтара, які не толькі апісвае падзеі і факты, але і выражае свае адносіны да іх. Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка названага стылю адрознівае яго ад навуковай і афіцыйна-справавой мовы.

Сярод агульных рыс публіцыстыкі варта адзначыць таксама агульнадаступнасць, падкрэслены сацыяльны характар, уключэнне элементаў іншых стыляў, стандартызаванасць, часам нават шаблоннасць выражэння думкі.

З усіх функцыянальных стыляў публіцыстычны – самы разгалінаваны. У ім вылучаюць наступныя падстылі:

- 1) *газетна-публіцыстычны*;
- 2) *радыёжурналісцкі* і *тэлежурналісцкі*;
- 3) *аратарскі* (палітычнае красамоўства).

Выбар моўных сродкаў абумоўлены не столькі падстылем, колькі жанрам публіцыстыкі. **Жанры** таксама дзеляцца на групы:

- 1) *інфармацыйныя* (рэпартаж, інтэрв'ю, інфармацыя, хроніка);
- 2) *аналітычныя* (карэспандэнцыя, рэцэнзія, артыкул, агляд, пісьмо);
- 3) *мастацка-публіцыстычныя* (нарыс, замалёўка, фельетон, памфлет, эсэ).

Жанры публіцыстычнага стылю:

Інфармацыйныя жанры:

Інтэрв'ю – гутарка журналіста з адной ці некалькімі асобамі па якіх-небудзь актуальных пытаннях. Мае патрэбу ў дэталі, у цікавай фактычнасці, якая не проста ўпрыгожвае матэрыял, а надае сваёй нечаканасцю дадатковуюсэнсавую нагрузку, дазваляе ўбачыць з'яву з нечаканага боку. Задача, якая стаіць перад карэспандэнтам, – апрацаваць мову так, каб яна падыходзіла да кніжна-літаратурнай нормы і ў той жа час мела адценне размоўнага стылю, каб за праўкамі не перапаала індывідуальнасць маўлення суб'яседніка.

Інфармацыя – кароткае паведамленне пра становішча спраў у пэўнай галіне, аб чыёй-небудзь дзейнасці.

Рэпартаж – апэратыўнае паведамленне ў друку, на радыё ці тэлебачанні пра якія-небудзь здарэнні, падзеі, сведкам ці ўдзельнікам якіх з'яўляецца сам карэспандэнт.

Хроніка – кароткае паведамленне пра значны факт (падзею), абавязкова з указаннем на дату, месца (мае, як правіла, гістарычны характар).

Аналітычныя жанры (ім уласціва абагульненне фактаў, вывады):

Агляд – некалькі кароткіх паведамленняў пра з’явы, падзеі, факты, якім-небудзь чынам аб’яднаныя паміж сабой (агляд падзей культуры – сферай, можа быць звязаны часам, месцам: мінскія / віцебскія навіны і г.д.).

Артыкул – публіцыстычнае сачыненне на актуальную, злабадзённую тэму (абавязкова мае сюжэт: завязка (уступ), фактычна замацаванае развіццё думкі, вывады (развязка)).

Карэспандэнцыя – паведамленні пра падзеі, дасланыя аднекуль у газету, часопіс.

Рэцэнзія – крытычны водзых на раней змешчаны ў перыёдыцы матэрыял або на спектаклі, выставы ці іншыя падзеі грамадска-культурнага жыцця.

Ліст (пісьмо) – пішацца ў адвольнай форме, ацэнка чытачом / слухачом сучасных з’яў, фактаў, падзей сацыяльнага, грамадска-палітычнага характару.

Мастацка-публіцыстычныя жанры (мастацкае асэнсаванне сацыяльных, грамадска-палітычных, гістарычных, культурных падзей, фактаў):

Замалёўка – апавед звычайна невялікага памеру (эмацыянальна-эсэістычнага характару) пра жыццё, сусвет, з’явы з разнастайнымі філасофскімі вывадамі; часам мае дачыненне да ўласнага жыцця карэспандэнта.

Нарыс – дакументальны твор, які апавядае (аналізуе) аб разнастайных фактах і з’явах грамадскага жыцця з аўтарскім іх тлумачэннем, з лірычнымі адступленнямі (апісанні прыроды, разважанні аўтара), каб чытач мог адпачыць ад фактаў, лічбаў, дат.

Памфлет – злабадзённы публіцыстычны твор, мэта і пафас якога – сацыяльна-палітычнае выкрыццё, што дасягаецца шляхам выкарыстання сродкаў сатыры.

Фельетон – жанр, які выяўляе востра-крытычныя адносіны да чалавека, з’явы, прадмета гумарыстычнымі і сатырычнымі прыёмамі.

Эсэ – праявічна-публіцыстычны твор навукова-гістарычнага, крытычнага, філасофскага характару, напісаны ў адвольнай форме. Для яго неабавязковыя сістэматычнасць, аргументаванасць, аднак абавязковыя вобразнасць, афарыстычнасць, суб’ектыўнасць, індывідуальная інтанацыя аўтара, яго імкненне да самавыяўлення, самааналізу.

Лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) шырокае ўжыванне грамадска-палітычнай лексікі, у якую ўваходзяць назвы палітычных, філасофскіх, сацыяльна-эканамічных напрамкаў, класавых, партыйных, ідэалагічных паняццяў, грамадска-палітычных падзей і інш.: *прагрэс, дэмакратыя, рэферэндум, публічнасць, апартэід, плюралізм, тэарызм, правакацыя, шавінізм, экстрэмізм*;

2) выкарыстанне газетызмаў – слоў і выразаў, якія найчасцей сустракаюцца на старонках перыядычнага друку: *насланец, міралюбівы, пазытывны, гарант, альтэрнатыва, перадавік, місія, форум, візіт, інцыдэнт, кансалідацыя, дапусціць пралікі ў рабоце, падростаючае пакаленне*. Як бачна, газетызмы нярэдка маюць станоўчую або адмоўную ацэнчанасць;

3) стандартызаванасць, якая выражаецца ў выкарыстанні гатовых устойлівых выразаў тыпу *вытрымаць экзамен на сталасць, пакет прапаноў, даць пуцёўку ў жыццё, удзельнікі мелі магчымасць, далейшае ўдасканаленне і развіццё, прыняць меры па ліквідацыі*.

Такія і падобныя спалучэнні дапамагаюць аўтарам напісаць публіцыстычны твор за кароткі час. Аднак залішняя «заштампаванасць» надае тэкстам адценне штучнасці, афіцыйнасці, пазбаўляе іх вобразнасці і эмацыянальнасці.

Як негатывны факт успрымаецца ўжыванне пры словах пастаянных, традыцыйных азначэнняў (так званых слоў-спадарожнікаў), у якія не заўсёды ўкладаецца належны сэнс: *заслужаны адпачынак 'пенсія', гарачая падтрымка, карэнныя пераўтварэнні, радыкальныя меры, вострая крытыка, значны ўклад*. «Імкненне некаторых журналістаў абавязкова, ва ўсіх выпадках, гаварыць эмацыянальна і вобразна непазбежна прыводзіць да ўзнікнення штампаў, і чытач, наглытаўшыся «вобразных» трафарэтаў накітавалі чорнага або белага золата, пачынае сумаваць па звычайным, простым, канкрэтным слове» [54, с. 75];

4) наяўнасць адзінак, якія набываюць выразную публіцыстычную афарбоўку пры ўжыванні ў пераносным значэнні. Напрыклад, словы *арэна, школа, платформа, людзі* ў прамым значэнні не маюць функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі (*арэна цырка, базавая школа, чыгуначная платформа, шчырыя людзі*), у пераносным жа значэнні яны такую афарбоўку набываюць: *арэна палітычнай барацьбы, школа выжывання, палітычная платформа, людзі добрай волі*. У пераносным значэнні выкарыстоўваюцца тэрміны з вобласці спорту (*апошні раўнд сустрэчы*), ваеннай справы (*армія*

беспрацоўных, **фронт** барацьбы, увесці ў **строй**), навукі (**атмасфера** даверу, **дыялог** паміж краінамі), мастацтва (**палітычны спектакль**, **закулісныя перагаворы**) і інш.;

5) увядзенне ў тэксты нядаўна запазычаных слоў: **білбард** 'рэкламны шчыт', **графіці**, **бігмак**, **брэйкер** і інш. Напрыклад: *Па загадзе прэзідэнта з **білбардаў** на цэнтральных вуліцах Мінска знялі твары і целы замежных мадэляў; Сацыяльны работнік – сапраўдная **квінтэсэнцыя** разнастайных пазнанняў і тэорый, уменняў і магчымасцей.*

Працэс пранікнення названых адзінак у друк з кожным годам становіцца ўсё больш інтэнсіўным. Лінгвісты выказваюць думку, што без многіх запазычаных слоў, якія прыходзяць у нашу мову праз публіцыстыку, мы можам абысціся. Пагэтаму ўжываць іх трэба з улікам тэматыкі, сэнсавай і эстэтычнай мэтазгоднасці;

6) частотнасць складаных і складанаскарочаных слоў (**малазабеспечаныя, непаўналетнія**), абрэвіятур: *Незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (**НІСЭПД**) правёў апытанне...; Беларускі саюз прадпрыемальнікаў (**БСП**) і прафсаюз «Садружнасць» намераны аспрэчыць у Канстытуцыйным судзе (**КС**)...; супрацоўнікі **АБЭЗ** правярылі дакументы ў прыватных гандляроў «Стралецкага» рынка...; За апошнія дзесяць гадоў у сістэме **РУП ЖКГ** на ніводнай з шаснаццаці кацельняў і цепласетак [Докушы] не было праведзена ніводнай рэканструкцыі (з газеты);*

7) ужыванне эмацыянальна-ацэначнай лексікі, слоў з пераносным значэннем: *Створанае ім [Максімам Багдановічам] **вытрымала выпрабаванне часам** і не толькі не **паблякла**, а, наадварот, яшчэ ярчэй **зазіхацела, здзіўляючы сваім характам** увесь славянскі свет;*

8) выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў – дыялектызмаў, жарганізмаў, варварызмаў, экзатызмаў, размоўнай і прастамоўнай лексікі: *Па ініцыятыве дырэктара саўгаса імя Ціміразева Глыбоцкага раёна Аляксандра Сясіцкага больш **ураўнілаўкі** ў аплаце працы ў **ягонай** гаспадарцы не будзе; [Падчас рэканструкцыі Камароўскага рынка] прымуsoва знеслі каля сотні гандлёвых кропак, **ухахалі** на **прычупырванне** нямала сродкаў; Новы альбом [гурта «Глюкоза»] настаянна дапісваецца, перарабляецца. У Макса Фадзеева фантан ідэй. Мне здаецца, альбом атрымаецца проста «зэ бэст». Незвычайны, моцны; Як звычайна, на ростанях зімы і вясны, калі яўрэі адзначаюць сваё старадаўняе свята **Пурым**, у Віцебску адбыўся ўжо традыцыйны для горада Міжнародны фестываль «пурымшпіляў» –*

тэатралізаваных прадстаўленняў, прысвечаных нацыянальнай урачыстасці еўрапейскіх яўрэяў;

9) увядзенне ў тэксты аўтарскіх неалагізмаў, якія з'яўляюцца яркім вобразным сродкам: *І праўда, пахараішэла Камароўка. Толькі пасля будаўнічага еўраішухеру тавар харчовы падаражэў ці не ўдвая;*

10) шырокае выкарыстанне фразеалогіі (у вузкім і шырокім сэнсе). Прыказкі, прымаўкі, крылатыя выслоўі і ўласна фразеалагізмы нярэдка становяцца загаловамі публіцыстычных твораў: *Абвяла вакол пальца; Забіць – раз плюнуць? Новае – гэта забытае старое; Хто ў лес, а калгасы – на дрывы; Саюз прайшоў агонь, ваду, але спатыкнуўся на газавых трубах; Любіш катацца – за саначкі плаці; Воўк сытаму не таварыш; Талачын – горад кантрастаў.*

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, устойлівыя спалучэнні нярэдка ўжываюцца ў змененым, ператвораным і абноўленым выглядзе, набываючы пры гэтым новыя сэнсава-экспрэсіўныя адценні і становячыся фразеалагічнымі неалагізмамі;

11) ужыванне тэрміналагічнай лексікі ў тэкстах, прысвечаных пытанням навукі, тэхнікі, эканомікі, культуры. Нярэдка тэрміны пераасэнсоўваюцца, набываюць нехарактэрнае значэнне, абыгрываюцца аўтарамі:

Восень – дзіўная пара: прыгожая, каляровая, але і каварная. Сягоння цёпла, заўтра холадна... Сезон **абвастрэння розных хвароб**. Людзі **хварэюць** на грып, прастуду – гэта хваробы часовыя. А бываюць яшчэ **хваробы прафесійныя**, напрыклад, «філалагічная **хвароба**».

Гісторыя **хваробы** выглядае так: пачынаецца яна ў шаснаццаці- або сямнаццацігадовым узросце, якраз у той момант, калі чалавек рашае, што яму трэба (проста неабходна!) быць філолагам.

Прагрэсуе названая **хвароба** звычайна на працягу ўсяго перыяду навучання.

Сімптомы наступныя: «**хворы**» чытае ўсё, што бачыць, шукае граматычныя памылкі, вызначае жанравую прыналежнасць тэксту. Звычай **«хворага»** становіцца лінгвістычны аналіз (часам нават на падсвядомым узроўні).

Станоўчае тое, што **абвастрэнне** не выклікае **пабочных эфектаў** і прыносіць толькі карысць. Адзінае – «**хвароба**» цяжка паддаецца лячэнню, нярэдка **пераходзіць у хранічную форму**. Часам бывае **заразнай**.

Словам, **хварэйце на здароўе!** (З газеты)

12) частотнасць вобразных сродкаў мовы (гл. урыўкі, пададзеныя вышэй).

Марфалагічныя асаблівасці публіцыстычных тэкстаў:

1) ужыванне адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага: *Няшчодрая зямля прывучыла калісьці беларуса да разліку ў вядзенні гаспадаркі, да ашчаднасці, да таго, што «нішто не прападае», усё ідзе ў справу, нават падабраны цвік, нават лясіна ці калода, прыплаўленая ракой, і, аднак, дужа памыліўся б той, хто назваў бы яго скупым. Беларус якраз адрозніваецца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе* (У. Караткевіч); *Пунктуальнасць нарадзілася раней за немца* (У. Караткевіч);

2) выкарыстанне назоўнікаў, якія не паддаюцца лічэнню, у форме множнага ліку: *размовы, свабоды, настроі, пошукі*. Пры гэтым некаторыя з лексем набываюць асаблівае, спецыфічнае значэнне, напрыклад, *улады* ‘сукупнасць асоб, якім уласцівы найвышэйшыя паўнамоцтвы’ (гарадскія ўлады): *Гарадскія ўлады звярнулі ўвагу на неабходнасць азелянення цэнтральных вуліц горада* (з газеты);

3) ужыванне формаў зааганага ладу: *Паважаныя чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце (дасылайце) у рэдакцыю газеты!* Такія формы нярэдка выкарыстоўваюцца ў заагалоўках як сродак актывізацыі ўвагі чытача, напрыклад: *Апраніся ў кімано, абмахніся веерам; Прападзі, грыбок вялікі і маленькі;*

4) прадуктыўнасць формаў роднага склону назоўнікаў: *падвядзенне вынікаў, папярэджанне наступстваў аварыі на ЧАЭС, забруджванне навакольнага асяроддзя, прыняцце рашэння;*

5) выкарыстанне формаў цяперашняга і прошлага часу дзеясловаў;

6) вялікая колькасць адмоўных часціц *не, ні, часціцы ж (жа)* ва ўзмацняльнай функцыі, а таксама часціц *нават, усяго толькі*. Напрыклад: *Здаецца, пытанне вырашаецца вельмі проста: неба-спечныя атамныя станцыі – не выкарыстоўваць. Жылі ж людзі калісьці і без іх. Забруджваюць атмасферу станцыі на нафтавым паліве – адмовіцца ад іх выкарыстання. Жылі ж людзі і без электрычнасці* (з газеты);

7) выкарыстанне вытворных прыназоўнікаў больш частае, чым невытворных: *на шляху, на аснове, на базе, у бок, у вобласці, у якасці, у ходзе, у імя, у духу, у інтарэсах, з улікам і інш.;*

8) ужыванне займенніка *мы* са значэннем ‘група, супольнасць людзей, у якую ўваходзіць і сам апавядальнік’, што збліжае чытача і слухача з публіцыстам, надае выказванню адценне шчырасці і нязмушанасці: *Мы прывыклі ў пагоні за «доўгім рублём» кіравацца знакамітым «авосем»* (з газеты); *Якая яна, мая зямля? Гэта ў*

мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі на ёй калясніцы вайны. Але **мы**, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам (У. Караткевіч).

Сінтаксічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю выражаюцца ў тым, што тут функцыянуюць у адпаведнасці са зместам і жанрам твора ўсе тыпы сказаў, як простых, так і складаных. Сярод іншых рыс варта адзначыць наступныя:

1) вялікая колькасць экспрэсіўных канструкцый, сярод якіх ужываюцца рытарычныя пытанні, форма «пытанне – адказ» (публіцыст задае пытанне і сам на яго адказвае), клічныя сказы, градацыя, паўторы, парцэляваныя канструкцыі і інш. Напрыклад: *Пра сябе як паэта ён [Максім Багдановіч] заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці* (А. Бачыла); *А праз паўгода я не пазнаў Васіля. Мажны, лянiва-сыты, як кот на канаве. Праходжваўся па вуліцы Кульман. Парукаліся. Цікаўлюся пра жыццё* (з газеты); *Значыць, праблема не ў тым, каб адмаўляцца ад небяспечных тэхналогій. Сапраўды, ці так вінаваты «мірны атам» у тым, што адбылося ў Чарнобылі? Канешне ж, не. Віна поўнасю кладзецца на самога чалавека; Што ж вырашыць чалавецтва? Жыць сённяшнім днём, седзячы на бомбе цывілізацыі, або застацца сапраўды цывілізаваным, вырашаючы праблемы з поглядам на перспектыву? Пытанне не патрабуе адказу – яно патрабуе дзеяння!* (з газеты);

2) інверсійны парадак слоў: *Хлеб – аснова жыцця. Хлеб надзённы і хлеб духоўны, ім трываліцца людства. Хлеб з зерня – з кроплі вечнасці, а зерне сведчыць пра неўміручасць жыцця. Подавы хлеб, каравай вясельны паўтараюць аблічча сонца. Хлебам вымяраецца праца, хлебам вымяраецца багацце, хлебам вымяраецца вартасць хлебароба* (Р. Барадулін);

3) інфінітыў у ролі галоўных членаў сказа: *Жыць – Радзіме служыць; Вучыцца – мучыцца?* (з газеты);

4) адсутнасць дзеяслоўнага выказніка, што надае маўленню яркасць і экспрэсіўнасць: *Цэнтр – Віцебску; За грыбы – абсталяванне; Мільёны – у фонд Чарнобыля* (з газеты);

5) ужыванне састаўных іменных выказнікаў, што вядзе да вылучэння прымет, якасцей прадметаў, а не засяроджвання ўвагі на дзеянні: *Пурым – свята* вясялае (з газеты); *І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, [Максім Багдановіч] дакажа, што яна ніколі не бяднейшая і не горшая* за іншыя мовы, што ёй падуладны ўсе

віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі, і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў (А. Бачыла);

б) увядзенне цытат, прастай і няўласна-простай мовы: «*Хлеб наш надзе́нны дай нам сёння*», – моліць людства Звышняга ўжо якое тысячагоддзе (Р. Барадулін).

Лінгвісты адзначаюць таксама наступныя **г р а м а т ы ч н ы я а с а б л і в а с ц і** публіцыстычнага стылю: уласныя імёны з суфіксамі -чын-/ішчын-: *Віцебшчына, Брэстчына, Лагойшчына*; суб'ектыўна-ацэначныя фарманты ў назоўніках, прыметніках, прыслоўях: *пчолка, маленькі, высачэзны, нізка-нізенька*.

Такім чынам, для мовы публіцыстыкі характэрна спалучэнне лагічнага і вобразнага, рацыянальнага і эмацыянальнага. У гэтым стылі, як ні ў якім іншым, аўтар мае магчымасць праявіць сваю індывідуальнасць як словатворца, як чалавек і як грамадзянін. Кожны публіцыстычны твор – гэта адбітак асобы аўтара, ілюстрацыя яго светабачання і светаразумення.

1.4. ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ

Гутарковы (размоўны) стыль абслугоўвае патрэбы непасрэдных зносін у быццё, сям'і, а таксама неафіцыйных зносін на вытворчасці, ва ўстановах і г.д. Асноўнай формай рэалізацыі размоўнага стылю з'яўляецца вусная мова, аднак ён можа праяўляцца і ў пісьмовай форме (сяброўскія лісты, запісы прыватнага зместу, асабістыя дзе́ннікі, рэплікі персанажаў і інш.).

Асноўныя экстралінгвістычныя фактары, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, – гэта неафіцыйнасць, нязмушанасць адносін паміж суб'ектамі, непадрыхтаванасць маўлення, непасрэдны кантакт удзельнікаў размовы, тэматычная разнастайнасць. Вялікую ролю набываюць інтанацыя, жэсты, міміка, рухі, рэакцыя суб'екта, абставіны маўлення, агульнасць жыццёвага вопыту і інтарэсаў суразмоўцаў. Пералічаныя элементы паляпшаюць узаемаразуменне, дапамагаюць больш дакладна і эмацыянальна данесці інфармацыю.

Асаблівасцю гутарковага стылю з'яўляецца эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначная рэакцыя. Так, на пытанне *Данісаў рэфэрат?* замест адказу *Не, не данісаў* могуць прагучаць эмацыянальна-экспрэсіўныя выразы накшталт *Дзе там данісаў!; Зараз табе – данісаў!; Якое там данісаў!; Лёгка сказаць – данісаў!* і да т.п.

Гутарковы стиль не вызначаецца жанравай разнастайнасцю. Асноўныя формы яго рэалізацыі – гэта розныя тыпы гутарак (па тэлефоне, непасрэдна размова) і перапіска (СМС-паведамленні, інтэрнэт-лісты, лісты і паштоўкі).

Лексічныя асаблівасці гутарковага стылю наступныя:

1) выкарыстанне стэрэатыпных выразаў, моўных клішэ ў падобных сітуацыях ці сітуацыях, якія паўтараюцца. Да такіх выразаў адносяцца формулы прывітання, развітання, прабачэння, звароту, удзячнасці і г.д., напрыклад: *Добры дзень!; Добры вечар!; Да пабачэння!; Усяго найлепшага!; Бывайце здаровы!; Прабачце мне!; Даруйце мне!; Паважаныя сябры!; Паважаныя калегі!; Дазвольце выказаць шчырыя словы падзякі; Вялікі дзякуй! Вельмі ўдзячны вам;*

2) багацце бытавой лексікі: *сусед, брат, дачка, панчохі, спадніца, туфлі, валёнкі, кладоўка, кухня, халадзільнік, снедаць, абед, бульба, хлеб, пірагі, закурыць, падсмажыць, праспаць;*

3) ужыванне гутарковых слоў, якія блізкія да нейтральных, але не роўныя ім. Такія адзінкі найчасцей характарызуюць знешнія ці ўнутраныя рысы, паводзіны чалавека і ў слоўніках адзначаюцца паметай *разм.* (размоўнае): *слюняй, лабасты, бядак, атабарыца, завядзёнка, атрупянец, рахітык, нажытак, раўня, свінтух, бабыль, бездар, свістапляска, умакрэць, задавака, усмешлівы, скупянда, ускубнуць, хаўтуры, ацірацца, ачумець, дзедаўшчына, ачухацца, скупеча, смяльчак;*

4) наяўнасць прастамоўных, лаянкавых, грубых слоў, якія маюць больш зніжаную, чым гутарковыя, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ў слоўніках адзначаюцца паметамі *праст.* (прастамоўнае), *лаянк.* (лаянкавае), *груб.* (грубае), *зневаж.* (зневажальнае), *пагард.* (пагардлівае). Напрыклад: *лаянк., разм. басата; разм., груб. жратва; разм., пагард. баб'ё; разм., груб. бельмы; разм., пагард. дурніла; разм., лаянк. дурніца;*

5) выкарыстанне дыялектных слоў: *бязульнік 'свавольнік, гарэза', сячнікі 'запалкі', шўма 'смецце'; суды 'два вядры': Пятро, схадзі прынясі з калодзежу двое сўдаў вады!; Хацела вам кашы зварыць, ды малако прымгнўла ['падкісла'];*

6) ужыванне жарганізмаў і прафесіяналізмаў прадстаўнікамі розных сацыяльных груп. Напрыклад, у мове сучаснай моладзі выкарыстоўваюцца словы *калбасіца 'актыўна танцаваць, рухацца, быць у стане эмацыянальнага ўздыму', трахан 'крыху', трахея 'крыху', радакі, продкі, шнуркі 'бацькі', мацільда 'маці', аблом 'пра дзеянні, задумы, справы, якія не ўдалося рэалізаваць', гусь,*

перац 'пра чалавека' (з адмоўнай экспрэсіяй); у мове следчых су-стракаюцца словы *глухар* 'нераскрытае забойства', *адказняк* 'справа, ва ўзбуджэнні якой адмоўлена', *вісяк* 'нераскрытае злачынства', *макруха* 'злачынства з забойствам', *браслеты* 'наручнікі'; у мове маракоў – *кок* 'повар на судне', *камбуз* 'кухня на судне', *задраіць* (люк) 'шчыльна закрыць'. Усе пералічаныя адзінкі знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы;

7) не характэрна выкарыстанне запазычаных слоў, тэрмінаў, кніжнай лексікі. Аднак у гутарках на грамадска-палітычныя тэмы, на тэмы навукі, мастацтва, правоў названыя адзінкі шырока ўжываюцца: *плюралізм, дэмакратыя, валюта, фундамент, правакацыя, перспектыва*;

8) распаўсюджаны назвы з канкрэтным значэннем і абмежаваны словы абстрактныя;

9) выкарыстанне аўтарскіх неалагізмаў, утвораных на ўзор літаратурных слоў, напрыклад: *Ну, што, дачушка? Ці напірожнічалася* ['наелася пірожных'] ты?; *На нашай кафедры большая палова – аступененыя і акандыдачаныя* ['якія маюць навуковую ступень кандыдата навук']; *Я даўганула* ['узяла ў доўг'] у Волькі трошкі грошай (з маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

10) частотнасць фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, афарызмаў, праклёнаў: *Жыццё пражыла – як на свінні праехала*; *Ты ў гэтым пытанні разбіраешся, як свіння ў апельсінах*; *А каб цябе ў чыстым полі дзверы сціснулі!*; *А каб табе пуста было!* Нярэдка фразеалагізмы ўжываюцца ў змененым, пераасэнсаваным выглядзе. Такія адзінкі з'яўляюцца надзвычай эмацыянальнымі і вобразнымі: *Яму і чаркі ў рукі*;

11) шырокае выкарыстанне метанімічных пераносаў: *Сягоння савет – замест Сягоння адбудзеца пасяджэнне савета ўніверсітэта (факультэта)*; *Вазьмі ў бібліятэцы Грынבלата – замест Вазьмі ў бібліятэцы артыкулы, напісаныя М.Я. Грынблатам* (з маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

12) ужыванне слоў у пераносным значэнні, характэрным толькі для дадзенага стылю: *прасвістаць, спусціць* (грошы) 'хутка расходаваць', *падкінуць* (на машыне дадому) 'падвезці', *падкінуць* (грошай) 'даць', *пасеяць* (грошы, кашалёк і інш.) 'згубіць', *палацець* (праматор, камп'ютар і інш.) 'сапсавання, зламацца', *адрэзаць* 'рэзка адказаць, жадаючы спыніць размову, спрэчку і да т.п.', *накапаць* (на каго-небудзь) 'паскардзіцца', *кураціна* 'цыгарэты', *гуляць у карткі, раскладаць пасьянс* 'працаваць з картатэкай'.

Граматычныя асаблівасці гутарковага стылю:

1) назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *дачушка*, *сынуля*, *сыноч*, *бабулечка*, *здаравенны*, *даміна*, *насяра*, *ладненька*, *хуценька*;

2) суфіксы *-ух/-юх-* (*святкруха*, *сцяпуха* 'стыпендыя', *галадуха*, *класуха* 'класны кіраўнік', *бытавуха*, *весялуха*), *-ун/-юн-* (*гаварун*, *пляун*, *лізун*), *-ан/-ян-* (*старыкан*, *братан*), *-аг/-яг-* (*бедалага*, *салага*, *бадзяга*), *-эч-* (*макрэча*, *халадэча*, *пустэча*), *-анк/-янк-* (*гулянка*, *п'янка*), *-уг/-юг-* (*свалачуга*, *падлюга*), *-к-* (*умывалка*, *кладоўка*), *-іх-* (*казліха*, *чувіха*) у назоўнікаў;

3) суфікс *-к-* у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы, родзе дзейнасці, прафесійных занятках: *бібліятэкарка*, *кандуктарка*, *доктарка*, *прафесарка*, *сакратарка*, *лабарантка*. Нагадаем, што ў афіцыйна-справавым стылі пры называнні жанчын выкарыстоўваюцца адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду: *бібліятэкар* Іванова, *кандуктар* Смірнова, *доктар* Залеская, *прафесар* Маслава і г.д.;

4) суфіксы *-іх/-ых-* пры азначэнні жанчын па мужу і *-оўн/-еўн-* пры называнні жанчын па бацьку: *Барысіха* 'жонка Барыса', *Сімоніха* 'жонка Сымона', *каваліха* 'жонка каваля', *бандароўна* 'дачка бондара'. Такія найменні нярэдка замацоўваюцца за іх носьбітамі як мянушкі;

5) няпоўныя назвы, эліптызацыя тэрміналагічных і наменклатурных спалучэнняў: *Гэты трамвай ідзе на Маскоўскі [на Маскоўскі праспект]? Не забудзь пакласці ў суп пару лістоў [лаўровых лістоў]; Ці даеду я на тройцы [тралейбусе №3] да вакзала?; Вадзіцель, спыніцеся каля Полацкага [Полацкага рынка]!*;

6) абрэвіятуры, утвораныя шляхам усячэння адзіночных слоў: *спец* ← спецыяліст, *док* ← доктар, *фак* ← факультэт, *маг* ← магазін. Часта да такіх усечаных асноў далучаюцца суфіксы: *алкаголік*, *велік*, *відзік*, *тэлек*, *мульцік*, *фотка*, *спяцоўка* [45, с. 21];

7) абрэвіяцыя спалучэнняў: практычныя заняткі → *пэзэ*, беларуская мова → *белмова*, фізічная культура → *фізра*, сусветная і айчынная культура → *сак*, руская літаратура → *русліт*;

8) наяўнасць кандэнсатаў – скарачаных адпаведнікаў агульнапрынятым спалучэнням: *роба* ← рабочае адзенне, *лаба* ← лабараторная работа;

9) назоўнікі з суфіксам адзінкавасці *-ін/-ын-*, які надае слову адценне фамільярнасці: *газетціна*, *паперына*, *адзежына*, *саломіна*, *чукерчына*, *ягадзіна*;

10) паўторы слоў (прыслоўяў, прыметнікаў і інш.) для ўзмацнення экспрэсіі: *нізка-нізка*, *хуткі-хуценькі*, *снег-снег*, *холадна-холадна*, *доўга-доўга*, *мокры-макрусенькі*.

Марфалагічныя рысы гутарковага стылю наступныя:

1) высокая частотнасць назоўнікаў у форме назоўнага склону, рэдкае ўжыванне формаў роднага склону са значэннем параўнання і якаснай характарыстыкі. Амаль не выкарыстоўваецца творны са значэннем суб'екта дзеяння;

2) перавага формаў з прыналежнымі прыметнікамі над сінанімічнымі формамі роднага склону назоўнікаў: *быкаўскія аповесці, Алесеў канспект, Кацін рэцэпт, Васеў падручнік, братава жонка* – замест *апавесці Быкава, канспект Алеся, рэцэпт Каці, падручнік Васі, жонка брата*;

3) шырокае выкарыстанне займеннікаў, якія не толькі замяняюць назоўнікі і прыметнікі, але і ўжываюцца без апоры на кантэкст, напрыклад: *Яна такая гаспадыня!; На вуліцы такі снег!*

Як бачна з прыкладаў, гэтыя займеннікі абазначаюць станоўчыя якасці і па функцыі набліжаюцца да ўзмацняльных часціц;

4) займеннікі ў спалучэнні з інфінітывам могуць ужывацца замест назваў прадметаў, г.зн. выключаць назоўнікі са сказаў: *Дай чым напісаць!; Купі чаго на абед!; Прынясі чаго пачытаць!; У цябе ёсць чым разлічыцца?*

5) нізкая частотнасць ужывання назоўнікаў і прыметнікаў, што звязана, па-першае, з выкарыстаннем замест іх займеннікаў, па-другое, з тым, што прадметы і іх прыметы вядомы ці бачны суб'ектам;

6) перавага дзеясловаў над назоўнікамі. Найбольш ужывальнай з'яўляецца асабовая форма, амаль не выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі;

7) формы дзеясловаў, што абазначаюць аднакратнасць дзеяння: *крутануць, сцебануць, піскнуць, рыпнуць, скрыпнуць, чхнуць, тузануць*;

8) ужыванне выклічнікаў, дзеяслоўных формаў са значэннем аднакратнага імгненнага дзеяння: *шусь, бразь, гоп, пырсь, скок, крамзель, брык, круць, верць, цап, трах, стук, гак, плюх, фыр*;

9) службовыя часціны мовы (злучнікі, часціцы, выклічнікі) *а, але, але ж, ну, дык жа, вось, значыць, гэта* перадаюць пэўныя сэнсавыя адценні, запаўняюць паўзы ў спантанным маўленні, уводзяць рэплікі. Ёсць індывідуальныя словы, уласцівыя маўленню пэўных асоб: героі камедыі Я. Купалы «Паўлінка» выкарыстоўваюць словы *собственно, вось-чо-да, тудэма-сюдэма*;

10) займеннік *мы* можа выступаць сінонімам да займеннікаў *ты* або *вы*. У гэтым выпадку звярот набывае адценне спачування, жартаўлівасці, паблагліўасці, іроніі: *І колькі нам гадоў?; На што мы скардзімся?; Як мы сябе адчуваем?; Што мы будзем піць – чай ці каву?*

11) ужыванне формаў аднаго часу ў значэнні іншага: **Выходжу** я ўчора з цягніка, а на пероне **стаіць ён**, мой дарагі Жэнька!;

12) ужыванне формаў дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні іншага: **Схадзіла б ты лепш да знахаркі; Раскажы** я ўсю праўду – не наверылі б ніколі!; **Сядзець**, я сказаў, і **перапісваць** у чыставік!;

13) выкарыстанне субстантываваных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: **Штосьці цябе на салёненькае пацягнула; Наліла б чаго гарачанькага, а?; Паеду ў Мінск на ранішнім**, бо трэба ў дзесяць быць у Акадэміі навук; **Пад’ёмныя** выплацілі адразу ж, без затрымкі; **Хто сёння дзяжурны?; А дзе ў вас тут прыёмная знаходзіцца?;**

14) выражэнне ацэнкі пры дапамозе прыметніка і часціцы **аж**: **Ён такі худы – аж сіні!**

Сярод **сінтаксічных асаблівасцей** размоўнага стылю адзначым такія, як:

1) непаўната канструкцый, эліптычнасць, якія з’яўляюцца спосабам эканоміі моўных сродкаў, а таксама вынікам таго, што размова адбываецца непасрэдна паміж яе ўдзельнікамі, словы замяняюцца рухамі, жэстамі, мімікай. Няпоўныя сітуацыйныя сказы рэалізуюцца толькі ў размоўным стылі: [Сын пытаецца ў маці, якая памерала тэмпературу і глядзіць на тэрмометр] – Ну, што? **Высокая?**

А.М. Пяшкоўскі, характарызуючы гутарковую мову, пісаў: «Мы заўсёды не дагаворваем сваіх думак, апускаючы з мовы ўсё, што дадзена абставінамі або папярэднім вопытам суб’ядседнікаў. Так, за сталом мы пытаемся: «Вы каву ці чай?»; сустрэўшы знаёмага, пытаемся: «Ты куды?»; пачуўшы надакучыўшую музыку, гаворым: «Зноў!»; прапануючы вады, скажам: «Кіпячоная, не хвалюйцеся!»; бачачы, што пярэ ў суб’ядседніка не піша, скажам: «А вы алоўкам!» і да т.п.» [36, с.72];

2) перавага простых сказаў над складанымі. У такіх сказах часта адсутнічае дзеяслоў-выказнік, што надае выказванню дынамічнасць: **Зайтра чатыры пары; Я ў сталоўку; Ты дома?;**

3) ужыванне слоў-сказаў: – **Дапаможаш рашыць задачу? – Канешне!;** – **Купіў хлеба? – Не;** – **Можна да Вас? – Заходзьце!;**

4) сярод складаных сказаў найчасцей выкарыстоўваюцца складана-назалежныя і беззлучніковыя, якія нярэдка носяць ярка выражаны размоўны характар: **Як уладкуешся – абавязкова пазвані; Ёсць людзі – іх нічога не цікавіць;**

5) наяўнасць парцэляваных канструкцый: **Учора сустрэла адна-класніцу. Каля ўнівермага; Добры Арцём чалавек. Выхаваны. Інтэлігентны;**

6) ужыванне звароткаў: *Наташа, завары чаю; Ваня, сядай за ўрокі!*
7) пабочныя словы, устаўныя канструкцыі, выклічнікі: *Вы, можа, думаеце па-іншаму? Калі ласка, выкажыцеся!; О-го, які ў цябе цяжкі партфель!; Ты, я бачу, не зразумеў галоўнага: усё вяртаецца назад – і добра, і зло, якое зрабіў;*

8) інверсійны парадак слоў: *Сёння ўвесь дзень баліць галава; Несур'ёзны ён нейкі.* Парадак слоў у размоўным стылі валодае шырокімі магчымасцямі варыяцый. Ён больш свабодны, чым у кніжных стылях, аднак іграе пэўную ролю ў выражэнні актуальнага членення: самы важны, істотны элемент, які мае галоўнае значэнне ў выказванні, звычайна размешчаны ў пачатку сказа: *Хутчэй бы скончылася зіма!; Вясёлыя былі выхадныя;*

9) складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка стаіць у прэпазіцыі да галоўнай, таму лагічна і эмацыянальна выдзяляецца: *З кім параіцца – не ведаю; Куды наступаць – яшчэ не вырашыў; Калі прыеду – пакуль што не ведаю;*

10) інтанацыйнае раздзяленне тэмы і рэмы, афармленне іх у самастойныя фразы: – *Цягнік на Маскву на якой платформе? – Цягнік на Маскву? На першай; – Як прайсці да гасцініцы «Лучоса»? – Да гасцініцы «Лучоса»? Далей па праспекце Чарняхоўскага метраў з трыста.*

Такім чынам, асноўным паказчыкам сінтаксічных адносін у гутарковым стылі з'яўляецца інтанацыя і парадак слоў. Інтанацыя, цесна звязаная з лагічнымі націскамі, тэмпам маўлення, тонам, тэмбрам, мелодый голасу, паўзамі і г.д., нясе значную сэнсавую, мадальную і эмацыянальна-экспрэсіўную нагрузку, робіць маўленне натуральным, выразным. Яна кампенсуе тое, што недагаворана, а таксама ўзмацняе эмацыянальнасць, з'яўляецца сродкам выражэння актуальнага членення. Тэма выказвання падкрэсліваецца пры дапамозе лагічных націскаў, таму рэма можа быць размешчана ў любым месцы сказа. Напрыклад, пра змену надвор'я можна сказаць наступным чынам: *Сёння ноччу абяцалі дождж. Сёння дождж абяцалі ноччу. Дождж абяцалі сёння ноччу. Абяцалі дождж сёння ноччу і г.д.*

1.5. МАСТАЦКІ СТЫЛЬ

Мастацкі стыль, або стыль мастацкай літаратуры, займае асаблівае месца сярод іншых функцыянальных стыляў. Ён ужываецца ў эстэтычнай сферы зносін, задавальняе духоўныя патрэбы грамадства. Усе моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў гэтым стылі, падпарадкаваны

функцыі эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача. Яны цесна звязаны з ідэйна-кампазіцыйнымі задачамі твора, індывідуальнымі рысамі і мастацкім майстэрствам аўтара, асаблівасцямі таго асяроддзя, якое апісваецца. Як адзначае А.Я. Баханькоў, камунікатыўная функцыя выступае ў мастацкай літаратуры ў значна трансфармаваным выглядзе: інфармацыя, якую нясе мастацкі тэкст, не так адпавядае рэальнасці, як служыць для стварэння мастацкага вобраза гэтай рэальнасці [18, с. 343].

Пытанне пра месца мастацкага стылю ў сістэме функцыянальных стыляў вырашаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (В.У. Вінаградаў, Р.А. Будагаў, М.Н. Кожына, А.Н. Васільеў, Б.Н. Галавін) уключаюць яго ў сістэму функцыянальных стыляў. Другія (Л.Ю. Максімаў, Н.А. Мяшчэрскі, М.М. Шанскі, Д.М. Шмялёў, В.Д. Бандалетаў) сярод функцыянальных стыляў не называюць мастацкага, вылучаючы такую моўную катэгорыю, як мова мастацкай літаратуры, і аргументуючы гэта наступным: 1) мова мастацкай літаратуры не ўваходзіць у паняцце літаратурнай мовы; 2) стылю мастацкай літаратуры ўласціва незамкнёнасць: у яго ўключаюцца сродкі іншых функцыянальных стыляў; 3) мастацкі стыль выконвае асаблівую, эстэтычную функцыю, якая выражаецца ў даволі спецыфічным адборы моўных сродкаў.

Сапраўды, мова мастацкай літаратуры і літаратурная мова – паняцці нераўназначныя. *Літаратурная мова* – унармаваная, узорная, правільная мова, у якой не дапускаецца ўжыванне дыялектызмаў, жарганізмаў, грубых і лаянкавых слоў, індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў і іншых пазалітаратурных сродкаў. *Мова ж мастацкай літаратуры* з'яўляецца паняццем больш шырокім, чым літаратурная мова: яна нярэдка выходзіць за межы літаратурнай мовы і ўключае нелітаратурныя элементы, а таксама сродкі і нават урыўкі з розных функцыянальных стыляў (афіцыйна-справавога, публіцыстычнага, навуковага, размоўнага), што абумоўлена зместам твора, аўтарскай задумай, у тым ліку стылізацыяй.

Стылізацыя – мэтанакіраванае ўзнаўленне ў мастацкіх творах моўных асаблівасцей стылю пэўнай эпохі, літаратурнага напрамку, сацыяльнага асяроддзя, індывідуальнай манеры пісьменніка, выбраных аўтарам у якасці аб'екта пераймання (імітацыі) [60, с. 45].

Навукоўцы вылучаюць наступныя *віды* стылізацыі: 1) стылізацыя, арыентаваная на фальклорныя жанры; 2) гістарычная стылізацыя, якая аднаўляе пэўную эпоху, побыт, звычаі, асаблівасці мовы тагачасных людзей; 3) сацыяльная, якая дае магчымасць перадаць

псіхалогію, інтэлектуальны і маральны ўзровень дзейнай асобы;
4) стылізацыя, якая ляжыць у аснове літаратурных пародый; яна імітуе стыль пісьменніка ці літаратурнага напрамку. Разгледзім адзін з відаў стылізацыі на прыкладзе ўрыўка з п'есы «Вечар» А. Дударова:

Васіль (адзін). Ты не крыўдуй на яго... Душа ў чалавека баліць. Нічога за жыццё нікому не аддаў... **Аддаць трэба... Трэба...** Тады ты і сагрэеш, і суцешыш, і сілы пад старасць дасі... **Праўда? Слухаеш? Пайду свіннату сваю карміць...** Чуеш, **вішчаць?** Эх, **ручухны мае, ручухны!.. Што ж гэта вы так расхадзіліся? Ці не дождж збіраецца?.. Не падобна як быццам...**

Ганна. **Канчай маліцца – будзем веселяцца...**

Васіль. **Хлеба купіла?**

Ганна. **Ага...**

Васіль. **А пенсію прынесла?**

Ганна. **Пенсію не далі... Ты, кажуць, з завітушкамі распісваешся, а я без завітушак... Сам сходзіш.**

Як бачна, аўтар выкарыстоўвае размоўную лексіку, спрошчаны сінтаксіс для індывідуалізацыі мовы персанажаў (сацыяльная стылізацыя).

Стылізацыю нельга блытаць з літаратурнай **рэмінісцэнцыяй**, якая ўяўляе сабой вобразны (-ыя) выраз (-ы) з тэксту (часцей мастацкага), устаўлены ў твор для таго, каб выклікаць у памяці суб'еднікаў, чытачоў мастацкі вобраз для суаднесенасці яго з пэўнай маўленчай сітуацыяй. Разгледзім прыклад – урывак з верша С. Панізніка, прысвечаны роднай мове, у якім аўтар цытуе радкі з твора Ф. Багушэвіча:

Вучыў нас:

і верце, і дбайце...

І словы ішлі па зямлі

бацькоўскія:

«НЕ ПАКІДАЙЦЕ...»

Не пакінулі мы... Не маглі.

Пакутна нямелі

у горле

маўчальніцтва халады.

Мацей Бурачок,

...«НЕ ЎМЁРЛІ!»

А значыць, жывеш і ты!

У наступным прыкладзе Г. Бураўкін уводзіць у свой верш радкі з фальклорнага твора:

На дрогкіх выбоінах
Шляху зямнога
Згубілася многа,
Забылася многа.

Ды помню:
На печы
У вечар зімовы
Матуля шаптала
Чароўныя словы.

Я помню ўсё добра,
Я помню ўсё цвёрда:
*«Кацілася торба
З высокага горба»...*

І помніцца,
Мроіцца,
Чуецца мне
Прытомлены шэпт:
«Ішоў Бай па сцяне»...

Няма на зямлі ўжо
Ні хаты,
Ні печы.
Унук
У мяне на каленях
Ляпеча.

Яму я шапчу
Таямніча і горда:
*«Кацілася торба
З высокага горба»...*

І разам з наследнікам
Верыцца мне,
Што Бай барадаты
Ідзе па сцяне.

Такія ўкрапленні вядомых выразаў узмацняюць выразнасць, эмацыянальнасць твораў, а ў размове паміж суб'ядзінікамі садзейнічаюць устанавленню кантакту.

У мастацкім стылі ў адпаведнасці з трыма родамі літаратуры – лірыкай, эпасам і драмай – вылучаюць наступныя **падстылі**:

1) **вершаваная мова**, яна прадстаўлена такімі жанрамі, як верш, паэма і інш.;

2) **мастацка-празаічны**, які рэалізуецца ў аповесцях, апавяданнях, раманах і г.д.;

3) **драматычны**, жанрамі якога з'яўляюцца камедыя, драма, трагедыя і інш.

Жанры мастацкага стылю:

Аповяданне – невялікі апавядальны твор, у якім расказваецца, як правіла, пра нейкі адзін вызначальны выпадак (сітуацыю, падзею) з жыцця чалавека. Аповяданню ўласціва адна сюжэтная лінія, абмежаваная колькасць дзейных асоб з дастатковым раскрыццём характараў, апісанні адсутнічаюць ці, калі ёсць, то вельмі сціслыя.

Аповесць – апавядальны мастацкі твор, у якім з дапамогай шэрагу эпизодаў, больш ці менш разгорнутых апісанняў, выяўляецца сутнасць нейкай падзеі, абмалёўваецца станаўленне характару адной ці некалькіх дзейных асоб у іх развіцці.

Верш – невялікі па аб'ёме, завершаны па думцы і форме твор, напісаны вершаванай мовай; у ім знаходзяць адлюстраванне з'явы і падзеі рознага характару (драматычныя, трагічныя, камічныя і г.д.), выяўляюцца адносіны аўтара да гэтых падзей. Вылучаюцца вершы філасофска-медытатыўныя (медытацыя, пасланне, стансы, ямбы, філасофскі верш, элегія), велічальныя (ода, дыфірамб, панегірык, апалог, мадрыгал, гімн, эпітафія, рацэя, эпіграма), песенныя (раманс, песня, серэнада, марш, псалом, кантата і інш.) і г.д.

Драма – твор, у аснове якога палягае востры канфлікт, што не заканчваецца трагічнай развязкай.

Камедыя – гумарыстычна-сатырычная п'еса, у якой паказваюцца камічныя падзеі і з'явы, высмейваецца негатыўнае ў жыцці.

Паэма – буйны вершаваны твор, у якім важныя праблемы рэчаіснасці раскрываюцца эпічнымі (наяўнасць у творы сюжэта, персанажаў) і лірычнымі (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні) сродкамі.

Раман – твор, у якім шырока ахоплены істотныя жыццёвыя з'явы пэўнага сацыяльнага асяроддзя, нацыі і эпохі, паказаны шматлікія

характары ў іх развіцці, псіхалагічнай напоўненасці, створаны разнастайныя бытавыя малюнкi.

Трагедыя – адзін з відаў драмы, заснаваны на непрымірым, трагічным канфлікце паміж моцнай высакароднай асобай і абставінамі, якія не даюць магчымасці ажыццявіць яе мары.

Мова мастацкай літаратуры, нягледзячы на стыльовую неаднастайнасць і шырокае праяўленне аўтарскай індывідуальнасці, валодае шэрагам спецыфічных рыс, якія дазваляюць адрозніць стыль мастацкай літаратуры ад іншых функцыянальных стыляў.

Лексічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) шырокае ўжыванне **слоў з пераносным значэннем**: *А ўсё ж вясны ўжо чуцен подых: Яе прыход мы пазнаём Па тым, як трушчыць лёд нягоды Жаночай ласкі крыгалом* (Н. Гілевіч). Часам у мастацкім кантэксце слова набывае значэнне, не зафіксаванае ў слоўніках;

2) выкарыстанне **сінонімаў** усіх тыпаў (семантычных, стылістычных, семантыка-стылістычных, кантэкстуальных) і **антонімаў**: *Гэтых матчыных Песень дзівоснае прадзіва: І вясёлых, І сумных, І слёзных, І грозных* (Н. Гілевіч);

3) перавага канкрэтнай лексікі над абстрактнай;

4) наяўнасць слоў абмежаванага ўжытку:

а) **дыялектызмы** ў творах пісьменнікаў старэйшага пакалення, напрыклад, пачатку XX ст., выконваюць намінацыйную функцыю: *Гаспадар разгаманіўся, нават лішне стаў зюклівы* ‘гаваркі’ (М. Гарэцкі). У мове ж мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, пачынаючы з 40-х гг. XX ст., тэрытарыяльна абмежаваныя словы выкарыстоўваюцца са стылістычнай мэтай – як сродак замалёўкі побыту жыхароў пэўнай мясцовасці, стварэння этнаграфічнага каларыту, а таксама як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў: *Загаварылася я. Вячэру ж трэба ісці строіць* ‘гатаваць’ (І. Пташнікаў);

б) **жарганізмы** з’яўляюцца яркім стылістычным сродкам характарыстыкі людзей пэўных сацыяльных груп: *«Жытуху» стварылі сабе тарбахваты* (Н. Гілевіч);

в) **спецыяльная лексіка** (тэрміны і прафесіяналізмы) – стылістычны сродак адлюстравання рэчаіснасці, стварэння прафесійнай атмасферы, апісання персанажа праз яго мову: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чайны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат іншага, чаму Мікола і назвы не ведаў [сеткі, мярэжы, бучы, перамёты – прылады для лоўлі рыбы]* (М. Машара);

г) **устарэлая лексіка** (архаізмы і гістарызмы) у творах пісьменнікаў ранейшага пакалення выконвае намінацыйную функцыю: у час

написання твораў гэтыя словы актыўна ўжываліся для называння прадметаў і з’яў: *Я буду малица да нівы ўсёй сілаю, каб лепшаю ўродай [ураджаем] плаціла за **труд** (Я. Купала).* У мове тэкстаў сучасных аўтараў устарэлая лексіка выконвае стылістычную ролю – стылізуе мову персанажаў, стварае каларыт мінулай эпохі: *Як і ўсе, браў князь у рукі адмысловы тупы меч, страляў з лука, кідаў у дубовага, глыбока ўкапанага ў зямлю балвана цяжкую дзіду, цэлячы то ў голаў, то ў грудзі, і не бачыў, але адчуваў ухвальныя позіркі Віславуса і ваяроў (У. Арлоў).* У творах на сучасную тэматыку архаізмы і гістарызмы выкарыстоўваюцца таксама для надання апісанай з’яве ці падзеі адцення іроніі, камічнасці, часам – урачыстасці, узнёсласці:

*Ствараю дзіўнай прыгажосці перлы,
На дне якіх заснуў нясцерпны боль,
Мая жывая і мая памерлая,
Крыніца шчасця, мук маіх юдоль.*

(У. Караткевіч)

[*перл* – устар. тое, што і жэмчуг; перан. пра што-небудзь выдатнае, цудоўнае (высок. і іран.); *юдоль* – устар. 1. даліна, лог; 2. месца, дзе пакутуюць, плачуць];

д) **неалагізмы** (у першую чаргу індывідуальна-аўтарскія) – яркі эмацыянальна-экспрэсіўны сродак з незвычайным, свежым значэннем: *Божжа, я ўжо былых не ўзнаўлю Яснадум, яснадзён, ясназорак (Н. Гілевіч).* Неалагізмы ўжываюцца і для дасягнення мастацкіх эфектаў, для гульні слоў;

е) **экзатызмы** і **варварызмы** выконваюць у мастацкіх творах стылістычную функцыю – ствараюць каларыт пэўнай дзяржавы, народа, характарызуюць персанажы, з’яўляюцца сродкам стварэння гумару і сатыры: *Я апрануўся, сеў на **нарты**, і **каюр** – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак [нарты ‘вузкія, доўгія сані ў народаў Поўначы для язды на сабаках або аленьх’] (Я. Брыль).*

Лексіка-семантычная структура мовы мастацкага стылю залежыць ад ідэйна-эмацыянальнага зместу канкрэтнага твора, ад задач, што вырашаюцца ў ім, ад пэўнай сітуацыі, якая апісваецца. Таму тут выкарыстоўваюцца словы як стылістычна нейтральныя, так і функцыянальна афарбаваныя (з размоўнай ці кніжнай афарбоўкай). Так, у творах, дзе апавядаецца пра пэўную галіну вытворчасці, навукі, культуры і пра людзей, занятых у гэтай галіне, будзе шмат прафесіяналізмаў, тэрмінаў. Пры апісанні пейзажаў дамінуюць словы, што называюць з’явы прыроды, іх прыметы. Калі мы чытаем твор

пра вясковае жыццё, то нярэдка сустракаем назвы прадметаў сялянскага побыту, а таксама дыялектную лексіку і г.д.

Марфалагічныя і граматычныя асаблівасці мастацкага стылю наступныя:

1) **насычанасць** тэксту **дзеясловамі**, што робіць яго дынамічным (афіцыйна-справавому і навуковаму стылям уласціва статыка): *Потым, зразумела, узнімецца вецер, паабтрасе светлыя кроплі-пацеркі, што вось зараз качаюцца на лістах, і яны, буйныя і цяжкія, пазашпокаюць, нібы пераспелыя лясоўкі, на кустах, на траве, на зямлі...* (Я. Сіпакоў);

2) **ужыванне ўсіх асабовых займеннікаў**, якія замяняюць назоўнік любога разраду, а не толькі абстрактнае паняцце, як у навуковым стылі: *Усюды чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў* (Я. Сіпакоў); *Сцяблінка – тонкая, кволая, танчэйшая за жытнюю – аж дзівішся, як яна трымае такія шырокія лісты!* (І. Мележ);

3) **выкарыстанне ўсіх формаў асабовых дзеясловаў** (у тым ліку 1-й і 2-й асобы, якія не ўласцівы навуковаму і афіцыйна-справавому стылям): *Я запрашаю цябе ў свой рай! Прылятай да мяне, прылятай!; Дазволь! Я яшчэ за цябе памалюся У цішы сваёй светлай радасці. І ў выспелай скрушнай скрусе Я яшчэ за цябе памалюся...* (А. Багамолава);

4) **формы слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі**, якія не толькі ўплываюць на семантыку слова, але і надаюць дадатковае сэнсавое адценне лакальнасці, пяшчоты, шкадавання, зневажальнасці, іранічнасці і інш.: *Ну і дзіўны Гэты вожык – Не відаць Ягоных ножак. Не відаць Ягоных вочак – Ну, не вожык, А клубочак* (П. Марціновіч);

5) **выкарыстанне формаў клічнага склону назоўніка**, якія заўсёды з'яўляюцца стылістычна афарбаванымі, бо выражаюць пяшчоту, любасць, узвышанасць, часам архаічнасць: *Гусям, князю, не пішуць законаў* (Я. Купала); *Паклон табе, мой беларускі краю!* (Н. Гілевіч);

6) **ужыванне ў вершаваных творах інфінітываў на -ці**, якія з'яўляюцца паэтычным сродкам: *Ой, хацела ж мяне маці Ды за трэцяга addaці. А той трэці – Як у полі вецер.*

Сінтаксічныя асаблівасці:

У мастацкім стылі выкарыстоўваецца ўсё багацце сінтаксісу беларускай мовы: простыя і складаныя сказы, сказы з апавядальнай, пытальнай, клічнай і пабуджальнай інтанацыяй, аднародныя члены сказа, звароткі, экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (сегментацыя, далучэнне, парцэляцыя і інш.).

Выбар пэўнага тыпу сказа прадыхтаваны кантэкстам, сітуацыяй, асаблівасцямі стылю аўтара. Так, дыялогам уласцівы **няпоўныя сказы, сказы з умоўчаннем** – спецыяльна незакончаныя канструкцыі для ўзмацнення экспрэсіі.

Безасабовыя сказы, якія абазначаюць дзеянні і працэсы, што адбываюцца нібы самі па сабе, ужываюцца пры апісанні з’яў прыроды, псіхічнага або фізічнага стану чалавека. З дапамогай **намінатыўных сказаў** ствараюцца малюнкi прыроды, апісваюцца побыт, прадметы, з’явы, якія ўспрымаюцца наглядна, як існуючыя ў дадзены момант: *Ноч. Холодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня* (П. Глебка).

Пытальныя, пабуджальныя і клічныя сказы – экспрэсіўна-стылістычныя сродкі мовы, бо выражаюць эмоцыі чалавека: захапленне, радасць, смутак, шкадаванне, абурэнне, здзіўленне і інш. **Інверсія** надае выказванню дадатковыя сэнсавыя і экспрэсіўныя адценні: найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які стаіць у канцы ці ў пачатку канструкцыі.

Складаныя сказы шырока ўжываюцца пры стварэнні пейзажных замалёвак, апісанні знешняга выгляду персанажаў, пры перадачы думак і разважанняў аўтараў ці дзейных асоб.

Сродкі стварэння выразнасці:

1) **сінонімы**, якія дазваляюць пазбегнуць паўтараў, дапамагаюць найбольш поўна, усебакова апісаць прадметы і з’явы: *Прабегшы некалькі хат, Арыём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворку заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа* (Я. Колас);

2) **амонімы** (амографы, амафоны, амаформы) з’яўляюцца сродкам стварэння каламбураў, выразнай рыфмы: *Я на елку пальчу – Усе галінкі пальчу: Дзюба ў мяне доўгая, Буду стукаць доўга я. Назіраю я тады, Як буяюць ягады: З журавін зрабіў каралі – Журавы мяне каралі, Што не ўсе яны паспелі, А дразды скляваць паспелі*. (Загадка. Адгадка: дзяцел; С. Грахоўскі);

3) **антонімы**: *Шчасце ходзіць толькі ў пары з горам* (Н. Гілевіч). Антонімы таксама ляжаць у аснове *антытэзы* – стылістычнага прыёма, заснаванага на супастаўленні процілеглых з’яў, прадметаў, характараў, пачуццяў, ідэй, вобразаў (*Мы – кансерватары ўсе Тупаватыя. Вы – завадатары бур і наватары. Мы ўсе – аўральнікі, Культ у стваральнікі, Вы – праўдалюбы, Хлусні выкрывальнікі...* (П. Панчанка); *Слову жывому – на глебу ўрадлівую, Мёртваму слову – на камень, на жвір. Шчыраму сэрцу – долю шчаслівую, Чэрстваму сэрцу – балота і вір* (С. Дзяргай) і *аксюмарана* – спалучэння супрацьлеглых

разуменняў, якія лагічна выключаюць адно другое, але ўжытыя разам даюць новае пазытычнае ўяўленне (*разумны дурань, жывы труп, звонкая цішыня і г.д.*): *Ці доўга было гэта? Можжа, хвіліна, Можжа, паўвека, а можжа, больш...* Але пакінула ты, дзяўчына, **Смутную радасць і светлы боль** (М. Лужанін);

4) **алітарация** – паўтарэнне аднолькавых або падобных гукі, прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі: *Дзе возера пад сонцам млее І, як стамлёны матылёк, закалыханая лілея На рукі просіцца здалёк* (Г. Бураўкін); *Сеецца, Сыплецца, Падае снег, Сцелючы белую коўдру – пасцель. Дрэмлюць прысады ў задумлівым сне, Снежную лавячы голлем шрапнель* (Н. Гілевіч); *Пустыя жорны роспачы палын, Тугу і крыўду, стогнучы, малолі* (У. Някляеў), **асананс** – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукі: *На возеры лодкі-маторкі І вёсел вясёлы ўсплёс; Усміхнуліся першыя зоркі, І вечар расінкі растрас* (Я. Пушча).

Вобразна-выяўленчыя сродкі – тропы і фігуры – надаюць выказванню эмацыянальнасць, служаць для маляўнічага адлюстравання рэчаіснасці, эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача.

Тропы – словы ці моўныя выразы, ужытыя ў пераносным значэнні. Да асноўных тропаў адносяцца:

1) **метафара** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства: *Страсае светлякоў цыгаркі на росы прыцемак-хвалько* (Р. Барадулін); *Сонца ці то спала, ці то блукала ў высокіх шэрых хмарах* (А. Багамолава);

2) **метанімія** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці: *Мінск едзе па грыбы* (П. Панчанка);

3) **сінекдаха** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных суадносін: *А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёй яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба; Ён упадзе – і надыдзе восень...* (М. Стральцоў);

4) **перыфраза** – вобразны выраз, які апісальна называе і характарызуе з’яву, прадмет, дзеянне: *Яблынька для занесенага аднекуль зернейка клёна як маці: яна аберагае ад сцюжы і вятроў узімку, прыкрывае галінкамі ад халодных дажджоў увосень, жывіць уласным сокам карэнне прыёмнага сына ў час вясны; Дзёння мой – мае далоні, мазалі – мае адзнакі* (В. Шніп);

5) **эпітэт** – мастацкае акрэсленне істотнай прыметы якога-небудзь прадмета ці з’явы: *Прывяла папараць, Пясок пасох, Да ннёў загарнуліся апенькі сонныя, Ласкавы, мяккі мох Нячутна лёг, Нібы сняжынак зорачкі зялёныя* (Р. Барадулін); *Ільняная і жытнёвая,*

сялянская, Баравая ў казачнай красе, Старажытнейшая, Самая славянская, Светлая, як травы ў расе, Вобразная, вольная, павучая, Мова беларуская мая (П. Панчанка);

6) **параўнанне** – такое супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачаецца праз сутнасць другога: *Як у бары, бы маленькія возжыкі, шышкі хваёвыя ўсыпалі дол* (Р. Барадулін); *Як прывіды, як сны пра сны, як здані, Душу маю пакінулі жаданні. Як пры пажары выбягаюць з дому, Яны з мяне – натоўпам! прэч!* (У. Някляеў); *Як вавёркі, Скакалі стагоддзі* (У. Някляеў);

7) **увасабленне** – наданне чалавечых уласцівасцей рэчам, прадметам, з’явам прыроды: *Летам плакаў туман па сястры, А зімою завяя па браце, Захлыналіся плачам вятры...* (У. Някляеў); *Ранак вытарашчыў вочы, Як дзіця, глядзіць наўкола* (Н. Гілевіч);

8) **гіпербала і літота** – рэзкае перабольшванне або змяншэнне якіх-небудзь уласцівасцей чалавека, прадмета ці з’явы з мэтай звярнуць на гэтыя ўласцівасці асабліваю ўвагу: *Сабралі ўраджай. Хочаш прывезці яго – Мурашку ў воз запрагай* (А. Наўроцкі).

Стылістычныя фігуры – своеасаблівыя сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць спецыфічную будову, чым узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, акцэнтуюць увагу на важкім слове або выразе, дапамагаюць лепш выявіць думку аўтара, перадаць яго душэўны стан.

Да асноўных стылістычных фігур адносяцца наступныя:

1) **анафара** – паўтарэнне аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў ці выразаў у пачатку вершаваных радкоў або суседніх строфаў:

Калі хто скажа,

што ў каханні ён

Усё спазнаў і вычарпаў дазвання,

Не верце.

Ён не знаў яшчэ кахання.

Ён яшчэ трапіць да яго ў палон,

І будзе плакаць над сабой былым,

І пракляне ўчарашняе бяссонне,

І здзівіцца,

што, можа, толькі сёння

Узнік кахання воблік перад ім.

Калі хто скажа,

што даўно

ані

*Ужо няма ў каханні таямніцы,
Не верце,*

*і яму яшчэ прысніцца
Яно, як цуд назнанай чысціні.*

(Г. Бураўкін)

Чужаніца

Гэта чужая зямля, хоць часам мне сняцца дзіўныя сны пра яе.

*Гэта чужая зямля, хоць птушкі пяюць тут, як птушкі маёй
радзімы, і язінавы куст пахне, як язіна маёй радзімы, і стары
асвер рыніць, як асвер маёй радзімы.*

*Гэта чужая зямля, бо з вуснаў яе людзей злітаюць чужыя
словы, якія не могуць сагрэць мае душы.*

*Гэта чужая зямля, хоць у ёй ляжаць мой бацька, мой дзед і
мой прадзед.*

*Гэта чужая зямля, і мяжа паміж ёй і радзімай пралагае не ў
прасторы, а ў часе.*

*Гэта чужая зямля, але ўсё гучней чуваць голас суцяшэння: ля-
жаш побач з продкамі, і яна стане радзімай. (У. Арлоў)*

2) **эпіфара** – паўтарэнне аднолькавых гукаў, слоў ці выразаў у
канцы вершаваных радкоў або строфаў:

Падыходзяць да парога,

Углядаюцца без слоў,

Запашаюць у дарогу

Бог, Радзіма і Любоў.

Каб, не здзейсніўшы, не згінуць,

Не карміць чужых бажоў,

Хай жывуць у кожным сэрцы

Бог, Радзіма і Любоў.

(Л. Сіманёнак)

3) **кальцо страфы** – паўтарэнне ў пачатку і ў канцы асобных верша-
ваных радкоў, строфаў ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў,
слоў або выразаў:

Край мой беларускі, край!

Дай мне прыгарнуцца, дай!

Да твайго ляснога

Вераснога долу,

Дзе так ішчася многа

Выпала на долю, –

Дай жа прыгарнуцца, дай!

(Н. Гілевіч)

4) **кампазіцыйны стык** – паўтарэнне ў пачатку наступных радкоў або строфаў гукаспалучэнняў, слоў, словазлучэнняў, якімі заканчваюцца вершаваныя радкі або цэлыя строфы:

*Купалачка, дзе твая дачка?
Мая дачушка ў горадзе,
У горадзе лянок поле,
Лянок поле, краскі шчыпле,
Краскі шчыпле, вянкi ўе,
Вянкi ўе, на сябе кладзе,
На сябе кладзе, да шлюбу йдзе.*

(З песні)

5) **паралелізм** – паралельнае размяшчэнне адна тыпных элементаў выказвання (з’яў, вобразаў, матываў і г.д.), што супастаўляюцца паміж сабой: *Хіба можна рабіць нешта добрае, калі самі злыя? Хіба можна быць святым, калі думкі нашы далёкія ад святасці? (Я. Сіпакоў); А мне яшчэ і сёння памятаюцца два выбухі. Адзін – гулкі і моцны, які аж скалануў лес. Гэта Пеця з падлеткамі знайшлі недзе снарад і ўзарвалі яго ў лесе. Другі – ціхі, ледзь чутны... Гэта немцы, пачуўшы выбух, выехалі ў лес і злавілі там Пецю (Я. Сіпакоў); Хто сказаў – вада без паху, Хто сказаў – вада без смаку? Той, відаць, не смяг у спёку і ад смагі ў суш не млеў (Я. Сіпакоў);*

6) **градацыя** – такое размяшчэнне слоў і выразаў, пры якім назіраецца нарастанне або аслабленне іх эмацыянальна-сэнсавай нагрузкі:

*Мы – не з гіпсу, мы – з камення,
Мы – з жалеза, мы – са сталі,
Нас кавалі ў пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі.*

(Цётка)

7) **рытарычнае пытанне** – пытанне, якое не патрабуе адказу, бо змяшчае ў сабе сцвярджэнне:

*Ці ж мы, хлопцы, рук не маем,
Ці ж нам сілы Бог не даў?
Ці ж пад родным нашым краем
Промень волі не блішчаў?*

(Я. Колас)

1.6. КАНФЕСІЙНЫ СТЫЛЬ

Канфесійны (царкоўна-рэлігійны) – гэта стыль пропаведзяў свяшчэннікаў і рэлігійнай літаратуры, якая прызначана абслугоўваць духоўныя запатрабаванні вернікаў розных канфесій. Сфера функ-

цыянавання стылю – богаслужэбная і прапаведніцкая дзейнасць. Асноўныя асаблівасці стылю: дакладнасць і лагічнасць, з аднаго боку, абагульненасць, вобразнасць і афарыстычнасць – з другога.

Мовазнаўцы называюць некалькі падстыляў канфесійнага стылю [43]:

- 1) падстыль *перакладаў кніг Бібліі*;
- 2) *прапаведніцкі* падстыль (выкарыстоўваецца ў жанрах пропаведзі, духоўнай гутаркі ў маўленні свяшчэнніка, які настаўляе на выкананне хрысціянскіх дабрадзейцаў);
- 3) *агіяграфічны* падстыль (гэтым падстылем апісваюцца жыцці святых);
- 4) падстыль *царкоўных пасланняў*.

Вылучэнне такой разнавіднасці маўлення абгрунтаванае і апраўданае як наяўнасцю тэкстаў адпаведнага зместу па-беларуску, так і моўнымі спецыфічнымі рысамі гэтых тэкстаў.

Назавём *моўныя асаблівасці* канфесійнага стылю:

- 1) старажытныя геаграфічныя назвы рэлігійнага характару: *Калі ў Ірдане хрысціўся Ты, Госпадзе, тройчы з'явілася пакланенне* [6]; *Калі-ж Ісус нарадзіўся ў Віфляеме* Юдэйскім у дні цара Ірада, прыйшлі ў Ерузалім магі з усходу і кажучь...; *Пасля пайшоў я ў староны Сірыі і Кілікіі; Перайшоўшы адтуль, прыйшоў Ісус да мора Галілейскага* [33];

- 2) уласныя назвы – імёны святых і іншых біблейскіх асоб: *Праслаўляем цябе сьвяціцелю ойча, Кірыла Тураўскі, Беларускі Златавусны, і славім сьвятую тваю памяць, бо ты молішся за нас да Хрыста Бога нашага* [6]; *Ты ўваскрос з магілы, падняў памерлых і Адама ўваскрасіў і Ева весяліца з Твайго ўваскрасеньня* [6]; *Дзеля гэтага, дастойная Еўфрасіньня Вялікая, князеўна Полацкая, твой дух будзе цешыцца разам з анёламі; Макары Вялікі; Понці Пілат; Багародзіца Дзева, Акім і Ганна і інш.* [6]; *Марыя Магдаліна, Марыя Якавава, Салямэя, Пётра і інш.* [33];

- 3) назвы свят: *За два дні была Пасха і сьвята праснакоў* [33]; *Покрыеу Найсьвяцейшай Багародзіцы* [6];

- 4) тэматычна абумоўленыя складаныя словы як паказчык мовы кніжнага стылю: *Дабравесьце, дабраславёны (дабраславеньне), усячасная, Алеапамазаньне, Мірапамазаньне, анёл-праведнік, вечна-памятны, усеслаўны, дабрадзейны, чалавекалюбны, богапазнаньне, дабрадатны, срэбралюбства, багабойнасць, жыццяздаўца, баганосны, многаміласьцівы (шматмíласьцівы), багамольца (багамольніца);*

5) сродкі стварэння слоўнай выразнасці, як правіла, сінонімы і антонімы: *Язык – малы ворган, а шмат робіць. З тых жа вуснаў выходзіць дабраславенства і кляцьба. Ня мае так быць, браты мае. Ці цячэ з тае самае крыніцы салодкая і горкая вада?* [6]; *Любоў будзе ў вас некрывадушная; брыдзіцеся зла, прыляпляйцеся да дабра* [33]; *Наведай і аздараві немачных і хворых* [6]; *Верны ў малым і ў многім верны, а няверны ў малым няверны і ў многім* [33]; *І целы нябесныя, і целы зямныя: але інакшая слава нябесных, інакшая зямных; інакшае слава сонца, інакшая слава месяца, інакшая зораў; бо зорка ад зоркі розныца ў славе* [33]; *Таму трэба бязупынна маліцца ў радасьцях і пры ўсякіх удачах нашых, маліцца ў горы, бядзе, смутку й турботах* [6];

6) вобразныя сродкі мовы – метафары, параўнанні, эпітэты, перыфразы: *Ты джала сьмерці скрышыў, веруючым нябеснае валадарства адчыніў* [6]; *Бо ты – Хлеб Жыцця, Крыніца сьвятасці* [6]; *Дабраслаўёная Багародзіца, міласэрдыя дзверы адчыні нам, каб мы, што на Цябе спадзяёмся, не загінулі, але ад усякага няшчасця праз Цябе ўратаваліся* [6]; *Бо лягчэй вярблюду прайсці праз голчына вуха, чымся багатаму ўвайсці ў царства Божае* [33]; *дзеля гэтага закон сьвят, і заповедзь сьвятая і праведная і добрая* [33]; *Дзеля гэтага, падперазаўшы паясьніцу розуму вашага, чуйце й да канца спадзявайцеся на ласку, што прыносіць вам у адкрыцці Ісуса Хрыста* [33]; *Гэтак і вера, калі ня мае ўчынкаў, сама па сабе мёртвая* [33]; *Выгляд яго (Ангела Гасподня) быў, як бліскавіца, і вопратка яго белая, як сьнег* [33]; *Нябёсы весыцяць славу Божую і аб учынках рук Ягоных аглашае прастор* [6]; *Ён зыйдзе, як дождж пасля касьбы, як кроплі, што навадняюць зямлю* [6];

7) лексічныя паўторы і таўталогія як прыёмы выразнасці: *Паводле веры ейнай Ты аздаравіў яе. З гэткаю ж вераю і я зьвяртаюся да Цябе, Лекару ўсіх* [6]; *Калі-ж па данай нам ласцы маем розныя здольнасці, дык, калі прароцтва, прароч па меры веры; калі служэньне, службы; калі навучаеш, вучы; калі напамінаеш, напамінай, калі раздаеш, дык у прастаце; калі пастаўлены над другімі, старшынствуй у шчырасці; калі міласэрны, дык у радасці* [33]; *Выбач, Госпадзе міласэрны, тым, што нас крыўдзяць; тым, што дабро робяць, дабром адплаці* [6]; *... і табе славу аддаём, Айцу, і Сыну, і Сьвятому Духу, цяпер, на ўвесь час, і вякі вечныя, Амін* [6]; *Бо ня той варты, хто сам сябе хваліць, але каго хваліць Госпад* [33];

8) звароткі і звароты: *Дзеткі! Захоўвайце сябе ад ідалаў* [33]; *Найсьвяцейшая Тройца, зьмілуйся над намі. Госпадзі, ачысьці*

правіны нашы. **Уладару**, выбач бяспраўе наша. **Сьвяты**, наведай нас і аздараві немачы нашы ў імя **Тваё** [6]; Дзякуем Табе, **Стварыцелю**, што дазволіў нам уважліва выслушаць навуку [6]; Ачысьціце рукі, **грэшнікі**, напраўце сэрцы, **двудушныя** [33]; **Агонь і град, сьнег і туман**, і ты, **вечер бурны**, што загад Яго выпраўляеш, вы, **горы й узгоркі ўсе**, вы, **зьверы дзікія і кожна жывёла**, вы, **гады і птушкі крылатыя**, вы, **цары зямныя і ўсе народы**, князі й усе судзі зямлі, вы, **дзяцюкі**, вы, **дзяўчаты**, вы, **старыя ды разам з малымі**: хваліце імя **Гасподняе**, бо толькі ягонае імя вывышшана; бліск яго над зямлёю і небам! [33];

9) дзееспрыслоўныя звароты як адметная рыса кніжнага маўлення: ...бо як **бліскавіца, мільгануўшы з аднаго краю неба**, да другога краю неба сьвеціць, так будзе Сын Чалавечы [33]; **Угледзіўшы-ж Ісуса здалёку**, прыбег ды пакланіўся яму [33]; **Багата-ж із тых, што ўверавалі, прыходзілі вызнаючы й апавядаючы ўчынкі свае** [33]; **Прайшоўшы-ж гэныя землі ды многімі словамі навучыўшы іх**, прыйшоў у **Грэцыю** [33]; **Увайшоўшы ў сьвятыню**, тры разы перахрысціся і кожны раз пакланіся... [6]; Ты ўваскрос на трэці дзень, **Ратаўнік, даючы людзтву жыцьцё** [6]; **Пётр жа, выслаўшы ўсіх**, уклечыў і маліўся [33]; **Дабраславёны Ты, Хрысьце Божа наш**, што мудрымі рыбакоў зрабіў, **наслаўшы ім Сьвятога Духа**, ды імі злавіў увесь сьвет, Чалавекалюбны, слава Табе [6];

10) складаныя сказы злучнікавага характару (у выніку часам узнікае полісіндэтон, або шматзлучнікавасць): **І будуць знаменьні на сонцы і месяцу і зорах, а на зямлі туга ў народаў ад разрухі, і зараве і забудзе мора** [33]; **Яшчэ трохі, і сьвет ужо ня ўбачыць Мяне, а вы ўбачыце Мяне, бо Я жыву, і вы жыць будзеце** [33]; Ня вы Мяне выбралі, але Я вас выбраў і паставіў вас, каб ішлі і прыносілі плод, і каб плод ваш трываў; каб, што папрасіце ў Айца ў імя Маё, даў вам [33]; **Ратаўнік і Вызваліцель мой, як Бог, уваскрос з магілы – з путаў земнародных, і вароты пекла зьнішчыў, і Ён уваскрос, як Уладар, на трэці дзень** [6];

11) аднародныя члены сказа: **бо гдзе завісьць і сваркі, там ладу няма і ўсе благія ўчынкі...** [33]; елі, пілі, жаніліся, выходзілі замуж да таго дня, як Ной увайшоў у човен, і прыйшоў потоп і загубіў усіх [33]; **Няхай праслаўляецца імя Тваё, Божа сьвяты, бо Ты Ратаўнік і Абаронца душаў і целаў нашых і Табе мы славу аддаём, Айцу, і Сыну, і Сьвятому Духу, цяпер, на ўвесь час, і вякі вечныя** [6]; Таму зьмілуйся, Госпадзе, і не засудзі мяне грэшнага, але ўчыні са мною паводле міласьці Твае: і няхай будуць на мне гэтыя Сьвятасьці

на выздараўленьне, і ачышчэньне, і асьвятленьне, і ахаваньне, і ратунак, і на асьвячаньне душы й цела, на разьвееньне ўсялякіх благіх мрояў і ўплыву нячыстага, што, думкаю прыхаваны, дзее ў маім целе. Няхай будуць на спадзяваньне й любасьць да Цябе: на направу і ўмацаваньне жыцьця, на рост цнотаў і дасканаласьці, на выкананьне Тваіх запеваў, на супольнасьць з Духам Сьвятым, успамога да жыцьця вечнага, на добры адказ на страшным судзе Тваім, а ніколі ня будуць мне ў суд ці засуджэньне. Амін [6];

12) экспрэсіўны сінтаксіс – разнастайныя стылістычныя фігуры (анафара, эпіфара, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, падхват і інш.): **Хвалеце Госпада зь нябёсаў, хвалеце Яго на вышынях** [6]; **Альлілуя! Хвалеце Бога ў сьвятыні Яго, хвалеце Яго ў цьвярдзі моцы Ягонай; хвалеце Яго за дзеянні моцы Ягонай; хвалеце Яго за вялікасьць Ягонае велічы! Хвалеце Яго пад трубны гук, хвалеце Яго на псалтыры і гуслях! Хвалеце Яго з тымпанамі й карагодамі; хвалеце Яго на струнах і жалейках! Хвалеце Яго на цымбалах гучных; хвалеце Яго на цымбалах галосных! Усякае дыханне няхай хваліць Госпада! Альлілуя!** [33]; **Радуйцеся ў Госпадзе і весяліцеся, пабожныя! Радуйцеся ўсё шчырыя сэрцам** [33]; **Ахвяра Богу – дух зломлены; зломленым і пакорным сэрцам, о Божа, Ты не пагарджаеш** [6].

РАЗДЗЕЛ II. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

Да камунікатыўных якасцей маўлення адносяцца яго правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, багацце, сцісласць, выразнасць і вобразнасць.

2.1. ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Правільнасць маўлення – захаванне літаратурных нормаў у мове і маўленні. Гэтая камунікатыўная якасць ахоплівае ўсе структурныя ўзроўні літаратурнай мовы і забяспечвае яе адзінства, стабільнасць і аўтарытэтнасць. Правільнасць маўлення з’яўляецца асновай маўленчай культуры асобы. Названая якасць дае магчымасць удасканалваць сваё індывідуальнае моўнае майстэрства, моўны густ. Правільнасць маўлення як камунікатыўная якасць фарміруецца ў межах усіх моўных нормаў.

2.1.1. Арфаэпічныя нормы

Арфаэпічныя нормы рэгулююць правільнасць вымаўлення галосных і зычных гукаў, а таксама іх спалучэнняў. Парушэнне арфаэпічных нормаў прыводзіць да арфаэпічных памылак, асноўныя прычыны якіх наступныя:

1. Недастатковае засваенне нормаў беларускай мовы, уплыў арфаэпіі рускай мовы. Напрыклад, памылкай з’яўляецца вымаўленне на канцы слоў на месцы літары **з** гук [к]: сто даро[к], сто[к] сена, зялёны лу[к]. У такіх выпадках трэба вымаўляць даро[х], сто[х], лу[х], бо пара па звонкасці / глухасці ў беларускай мове [г] фрыкатыўны – [х], у рускай адпаведна [г] выбухны – [к].

2. Уплыў арфаграфіі. Напрыклад, цвёрдае вымаўленне [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі: [з]мена, [с]мех, [дз]веры, [ц]вёрды; адсутнасць якання ў часціцы **не** і прыназоўніку **без** перад націскным складам: [н’э] бачыў, [н’э] хоча, [б’э]з доказаў, [б’э]з сораму.

3. Уплыў дыялектнай мовы. Напрыклад, у маўленні ўраджэнцаў паўночна-ўсходняй Беларусі сустракаецца дысімілятыўнае аканне: с[і]’мя, в[і]’сна.

Асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы:

1. Усе націскныя галосныя вымаўляюцца выразна, ненаціскныя – менш выразна, а некаторыя з іх змяняюць сваю якасць.

2. Адносна вымаўлення ненаціскных галосных існуе два меркаванні: адны даследчыкі сцвярджаюць, што ў аддаленых ад націску складах гук [а] некалькі скарачаецца, але не змяняе сваёй якасці і чуецца як [а] (Ф.М. Янкоўскі), другія лічаць, што ў аддаленых ад націску складах галосныя могуць змяняць сваю якасць; калі ж маўленне хуткае, нярэдка назіраецца поўная рэдукцыя (А.М. Андрэеў, Л.Ц. Выгонная).

3. Поўнае аканне – вымаўленне націскных [о], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых як [а] у ненаціскным становішчы: *тапо́ля* – *тапа́ліны*, *рэ́кі* – *ра́чны*, *шэ́пт* – *ша́птаць*.

Аканне назіраецца ў іншамовных агульных назоўніках з фіналямі -аль, -ар (*шніца́ль*, *камп'юта́р*, але ва ўласных назоўніках захоўваецца э: *Потэ́р*, *Пітэ́р*, *Юпітэ́р*).

У запазычаных словах ненаціскное [э] захоўваецца ў пачатку слоў (*эле́мент*, *эква́тар*), пасля шыпячых (*э́стон*), пасля [р], [д], [т], цвёрдага [ц] (*рэ́клама*, *гардэ́роб*, *ветэ́ран*, *це́нтральны*).

У некаторых словах на месцы э вымаўляецца і пішацца *ы*: *а́ўтары́тэт*, *бры́зент*, *а́рышт*, *інжы́нер*, *канце́льлярыя*, *дры́зіна*, *ры́зіна*, *дры́мучы*, *цы́рымонія*, *ры́сора*, *ма́рыва*, *почы́рк*, *хры́сціца*, *хры́бет*, *яблы́к* (-ня, -чны), *тры́снёг* (*тры́сцё*), *тры́вога*, *горы́ч*, *чы́рвоны* (-е), *ды́рыжор*, *мачы́(а)ха*, *за́ры(а)ва*.

Не падпарадкоўваюцца аканню словы са спалучэннямі *ро*, *рэ*, *ра*, *ло*, якія чаргуюцца з *ры*, *лы*: *кро́ў* – *кыві́*, *кывавы́*, *кывьяно́сны*; *дровы́* – *дрыво́тня*, *дрыва́сек*; *глотка* – *глыта́ць*, *глыто́к*; *дро́гнуць* – *дры́жаць*, *дры́жыкі*; *блòхі* – *блы́хасты*, *блы́шыны*; *кро́шкі* – *кры́шыць*; *хрэ́ст* – *хры́сціца*, *хры́шчэнне*; *скро́(ы)гат* – *скры́гатаць*, *скры́гатанне*; *бровы́* – *бры́во*, *бры́вамі*; *гром* – *гры́мець*, *гры́моты*; *тро́е* – *тры́ма*; *драма́ць* – *дры́мота*.

4. Няпоўнае яканне – вымаўленне [о], [э] (графічна *е*, *ё*) пасля мяккіх як [а] (графічна *я*) у першым складзе перад ненаціскам: *пё́ры* – *пяро́*, *вё́на* – *вяно́зны*, *се́м* – *сямна́ццаць*, *восе́м* – *васямна́ццаць*.

Часціца *не* і прыназоўнік *без* таксама падпарадкоўваюцца яканню: [н'а] *ба́чыў*, [н'а] *чу́лі*, [б'аш] *ша́пкі*, [б'ас] *сора́му*, [б'аз'] *лёсу*.

У запазычаных словах і пасля *з*, *к*, *х* яканне адсутнічае: *ме́тро́вы*, *пара́лелепі́ед*, *се́гме́нт*, *апе́рацыя*; *ке́фір*, *ге́ро́й*, *Ге́рманія*, *Ге́на́дзь*, *Ге́ра́сім*, *Хе́рсон*, *Ту́ркес́тан*.

Падпарадкоўваюцца яканню даўно запазычаныя словы: *дзя́журны*, *каля́ндар*, *ся́ржа́нт*, *я́фрэ́йтар*, *мя́нтўз*, *ядлове́ц*, *я́ўрэ́й*, *я́лей*, *я́р-молка*, *я́нот*, *валя́р'ян*.

5. Гук [г] у большасці слоў фрыкатыўны. Выбухным (як у рускай мове) ён з'яўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах (*гана́к*,

гуз, гузік, гвалт, газа, гáрнец, гонта, гэбель, гарсэт, гірса, рэзгіны, розгі, мазгі, шва́гер, агрэст, нягеглы), а таксама ў сярэдзіне слоў перад звонкім на месцы **к**: э[з]замен, ане[з]дот, ва[з]зал, э[з]зотыка.

6. Свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі (акрамя **г, к, х**) вымаўляюцца мякка: [з']вер, [з']мены, [з']эс'ці, [с']мелы, [с']цябло, [дз']веры, [дз']віна, [ц']вёрды, [ц']вік, але: [з]гінуць, [с]кептык, [с]хіл.

7. Перад мяккім [ф'] дапускаецца варыянтнасць у вымаўленні: атма[с']фера і атма[с]фера, [с']фінкс і [с]фінкс.

8. Беларуская мова пазбягае спалучэнняў галосных у межах слова (яны магчымыя толькі на стыку марфем: паабедаць, заасфальтаваць), таму паміж галоснымі ў запазычаных словах вымаўляецца ўстаўны гук [j]: фізіёлаг, біятокі, рацыён, радыяцыя вымаўляем так: фізі[й]олаг, бі[й]алогія, рацы[й]он, ды[й]апазон.

9. Вымаўленне літары **і** залежыць ад тэмпу маўлення і яе становішча. Пры хуткім і сярэднім тэмпе маўлення яна можа вымаўляцца як [i], [ы], [й], [ji]:

[i]	[ы]	[й]	[ji]
Пасля зычных у сярэдзіне слова: л[i]сце, м[i]ска	У пачатку слова пасля зычных: з [ы]ванам, пад [ы]голкамі	Ненаціскае ў пачатку слова пасля галосных: за [й]ванам	Заўсёды ў сярэдзіне слова пасля галоснай: за[ji]грываць, за[ji]нтрыгаваць
Заўсёды пасля г, к, х : сне[x] [i]дзе, Віцебск [i] Полацк	Пасля запазычаных прыставак на зычны: звыш[ы]мклівы, контр[ы]гра, між[ы]нстытуцкі	Пасля галосных на месцы злучніка і : яна [й] я, поле [й] луг	Націскны ў пачатку слова пасля галоснай: за [ji]рай, з-за [ji]х
Зрэдку ў пачатку слова і пасля галосных у запазычаных словах: [i]дэал, [i]ерогліф, за [i]далам	Пасля зычных у складаных словах: пед[ы]нстытут, борт[ы]нжынер		Пасля мяккага знака, у нескладовага, апострафа: у Льв[ji], салаў[ji]ны, у сям'[ji]

10. Падоўжаныя зычныя павінны вымаўляцца як адпаведны доўгі гук: асяроддзе, суквецце, палоззе, калоссе, валдзяк, апыленне,

збож~~ж~~жа, заці~~ш~~ща, лама~~ч~~ча. Вымаўленне ж іх як кароткага гука з'яўляецца памылкай.

11. Гукі [б], [п], [м], [ф] у канцы слоў і перад мяккімі зычнымі (у тым ліку і перад [й]) не змякчаюцца: голу~~б~~ – чытаем голу[п], глы~~б~~ – глы[п], насы~~п~~, сы~~п~~, восе~~м~~, се~~м~~, верф~~ь~~, п'яўка – [п'я]ўка, б'еш – [б'э]ш (параўн. адпаведныя рус.: голу[п'], а таксама насы~~п~~, сы~~п~~, восе~~м~~, се~~м~~, верф~~ь~~, [п'я]ўка, [б'ё]шь).

12. Вымаўленне спалучэнняў зычных не ў адпаведнасці з напісаннем:

а) свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад шыпячымі [ж], [ш], [дж], [ч] вымаўляюцца як шыпячыя: сшы~~т~~ак – [шы]ытак, расча~~п~~іць – ра[шч]апіць, нясчаны – ня[шч]аны, з шы~~ш~~камі – [ш] шышкамі;

б) шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя: на рэ~~ч~~ы – на рэ[ц]ы, у бо~~ч~~ы – у бо[ц]ы;

в) звонкія перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: лё~~ж~~ка – лё[х]ка;

г) глухія перад звонкімі вымаўляюцца як адпаведныя звонкія: прось~~ь~~ба – про[з']ба, кась~~ь~~ба – ка[з']ба;

д) спалучэнне дс вымаўляецца як [ц]: гара~~д~~скі – гара[ц]кі, сусе~~д~~скі – сусе[ц]кі;

е) спалучэнне чн вымаўляецца нязменна як [чн]: сма~~ч~~ны – сма[чн]ы, руч~~н~~ік – ру[чн]ік, яеч~~н~~я – яе[чн]я;

ж) спалучэнні шс, жс, зс у становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца як доўгі [сс] або [с'с']: вучы~~ш~~ся – вучы[с'с']я, купае~~ш~~ся – купае[с'с']я, а ў становішчы паміж галосным і зычным – як кароткі [с]: пары~~ж~~скі – пары[с]кі, чэ~~ш~~скі – чэ[с]кі, францу~~з~~скі – францу[с]кі;

з) спалучэнні дц, тц вымаўляюцца як доўгі [цц] або [ц'ц']: падцягну~~ц~~ь – па[ц'ц']ягнуць, брат~~ц~~ы – бра[цц]ы, ад цябе а[ц'ц']ябе;

і) спалучэнні дч, тч вымаўляюцца як доўгі [чч]: выкладч~~ы~~к – выкла[чч]ык, адчыні~~ц~~ь – а[чч]чыніць, пераплётч~~ы~~к – пераплё[чч]ык.

Наяўнасць прыстаўных галосных і зычных: аржаны, іржаны, пад ільдом; вусцейка, вока, воспа, вокіс, гэты, гісторыя, Ганна.

Пераход гука [у] у [ў] пасля галосных: за У~~р~~алам – за [ў]ралам, за ўні~~в~~ерсітэтам – за [ў]ніверсітэтам, спрыяльныя ўмовы.

Пераход гука [в] у [ў]: дрэсіроўка, зімоўка, кроў, праўда, лоўкі, заўтра, траўка (параўн. рус.: дрессировка, зимовка, кровь, правда, ловкий, завтра, травка).

Пераход гука [л] у [ў]: воўк, даўганосік, жаўток, жоўць (параўн. рус.: волк, доггоносик, желток, жёлчь).

Нярэдка словы іншамоўнага паходжання, якія яшчэ не поўнаасвоены беларускай мовай, не падпарадкоўваюцца яе арфаэпічным нормам: *рэгуляцыя, рэактыў, рэлікт, рэцэптар, рэфлекс* (не дзейнічае закон акання), *герань, гербарый, фермент, некроз* (не дзейнічае закон каньяна), *арган, омуль, онікс* (не ўзнікаюць прыстаўныя зычныя) і г.д.

2.1.2. Акцэнтныя нормы

Акцэнтныя нормы рэгулююць правільнасць пастапоўкі націску ў словах.

Націск – гэта вылучэнне фанетычным спосабам аднаго са складоў у слове (слоўны націск). Аднак у кожнай фразе адно са слоў мае больш моцны націск, чым астатнія, што дазваляе слухачу засяродзіць на ім большую ўвагу, выдзеліць яго лагічна. Такі націск называюць **лагічным** – сэнсава важнае слова прамаўляецца з большай сілай і працягласцю голасу. Бывае таксама **эмафатычны** націск – слова вымаўляецца эмацыянальна, з самымі разнастайнымі адценнямі: іроніі, пагарды, пяшчоты, спагады і інш., чым і выяўляе адносіны апавадальніка да прадмета гутаркі або да суб'екта.

Інтанацыйна-рымічнае выдзяленне націскных складоў (слоўны націск) і асобных слоў (лагічны і эмафатычны націск) з'яўляецца абавязковай умовай выразнасці вуснага маўлення.

Асноўны націск – **слоўны** – гэта абавязковая прымета фанетычна самастойнага слова, якая забяспечвае яго адзінаства. Самастойны націск у беларускай мове маюць таксама інфармацыйна моцныя словы:

- а) сцвярдзальныя і адмоўныя часціцы: *але, так, не* і інш.;
- б) выклічнікі: *гэй! Ох!* і г.д.: *О! Ляціце, журавы, ляціце!*

Беларускі націск мае яшчэ некалькі важных характарыстык:

1. Ён дынамічны (сілавы) і колькасны (квантытатывы, больш працяглы) адначасова, таму яго кваліфікуюць як дынамічна-колькасны.

2. У некаторых мовах націск фіксаваны, ці аднамясцовы, – заўсёды на адным складзе любога слова (у французскай, турэцкай, армянскай – на апошнім складзе, у польскай – на перадапошнім, у чэшскай, лаціскай, венгерскай – на першым).

У беларускай мове націск прыпадае на розныя склады, ён свабодны, ці рознамясцовы.

3. Паводле акцэнталагічных суадносін формаў слова беларускі націск можа быць як рухомы, так і нерухомы, г.зн. пры формаўтварэнні месца націску можа змяняцца (пераходзіць на іншы склад: *бэлы* – *бэлага* – *белаваты* – *бялёеца* – *бялюсьенькі*; *зэлень* – *зеляніна*) або

заставацца нязменным на тым самым складзе: *ха́та* – у *ха́це* – *ха́тні* – *ха́тнічак* – *ха́тай* – *ха́ты*; *твóр* – *твóры* – *твóрамі* – *твóру*.

4. Націск маюць толькі самастойныя словы. Службовыя словы націску, як правіла, не маюць: яны прымыкаюць у якасці ненаціскных складоў да самастойных слоў, утвараючы разам з імі адно фанетычнае слова (праклітыкі ці энклітыкі (да ці пасля самастойнага слова)): *да во́кнаў*, *хаце́ў бы*; такія з’явы адпаведна называюцца праклізы / энклізы.

Трэба ведаць, што двухскладовыя часціцы, вытворныя злучнікі, прыназоўнікі маюць слабы, пабочны націск (гравіса) у адрозненне ад асноўнага, больш моцнага (акута): *то́лькі адзі́н*, *вако́л до́ма*, *пе́рад ад’э́здам*.

5. У складаных ці нескладаных шматскладовых словах (словы са складанай рытмічнай структурай) можа ўзнікаць пабочны націск: *мо́вазнаў́ства*, *ко́лерамузы́чны*; пры 3–4-х каранях у складаным слове – 3–4 націскі (першыя – пабочныя, апошні – асноўны): *мо́таве́лагонкі́*, *пы́лаводо́данепрані́кальны́*.

6. Слоўны націск з’яўляецца дадатковым сродкам фанетычнага адрознення слоў у тых выпадках, калі словы аднолькавыя паводле колькасці складоў і паслядоўнасці размяшчэння гукаў: *па́ра* – *пара́*, *пры́клад* – *прыкла́д*, *гу́сты* – *густы́*, *лю́бы* – *любы́*.

Такім чынам, націск у беларускай мове выконвае дзве функцыі:

а) аб’яднанне складоў у слова;

б) словаразмежаванне (*бу́йны* ‘неспакойны, свавольны, дзёрзкі, нястрыманы’ і *буйны́* ‘вялікі па памерах, па значэнні’, *зака́паць* – *закапа́ць*, *за́раз* – *зара́з*, *ка́зачка* – *каза́чка*) ці формаразмежаванне (*ру́кі* – *рукі́*, *тра́вы* – *травы́*, *вучы́ць* – *вучыць*, *вы́клікаць* – *выкліка́ць* і г.д.).

На ўзроўні акцэнталогіі, як і на іншых моўных узроўнях, варыянтнасць з’яўляецца непазбежным спадарожнікам развіцця мовы. Варыянты забяспечваюць менш рэзкі пераход ад старой нормы да новай, а часам набываюць стылістычную маркіраванасць, напрыклад: *ве́лізарны́* і *вялі́зарны*, *ве́ршалі́на* і *вярша́ліна*, *бязвы́лазна* і *безвыла́зна*, *бескла́патна* і *бяскло́патна*, *гняды́* і *гне́ды*, *ко́сы* і *касы́*, *нерасча́саны* і *нерасчы́саны*, *ве́расо́вы* і *ве́расавы́*, *ве́травы́* і *ве́травы*, *бузі́навы* і *бузіно́вы*, *завербава́ны* і *завярбо́ваны*, *мары́наваны́* і *марыно́ваны*, *ласка́вы* і *ласкавы́*, *віхо́р* і *віха́р*, *вярэ́дзіць* і *вера́дзіць*, *ма́ці*, *разм. ма́цёркі*, *маця́ркі*.

Акрамя нарматыўных варыянтаў, якія фіксуюцца як норма ў слоўніках, граматыках, у маўленні адзначаюцца і ненарматыўныя варыянты. Іх існаванне звязана, на думку М.В. Бірылы, «з пра-

нікненнем у літаратурную мову дыялектных акцэнталагічных варыянтаў, з уплывам акцэнталагічнай сістэмы рускай мовы, з няправільным засваеннем месца націску ў запазычаных словах, з дзеяннем аналогіі ўнутры самой беларускай мовы». Асабліва моцны ўплыў на пашырэнне ненарматыўных варыянтаў аказваюць дыялектныя і рускія акцэнтныя варыянты. Напрыклад, дыялектныя варыянты *басіць*, *бульбяны*, *вудзіць*, *гліняны*, *здаіць*, *крупяны*, *лапух*, *нёсвіжскі*, *пахмурны*, *першыінства* і *пярышынства* (правільна: *першыінствó*), *рабы*, *садавіна*, *угноіць*, *цёрква*, *чайная*, *шматвекавы*.

Многія словы генетычна тоесныя ў беларускай і рускай мовах, якія цесна кантактуюць на працягу ўсёй сваёй гісторыі, што спрыяе інтэнсіўнаму пранікненню ў беларускую акцэнтную сістэму рускіх элементаў. «Але гэта якраз і ёсць тая правакацыйная блізкасць, – пісаў А.А. Рэфармацкі, – пераадоўванне якой тоіць у сабе вялікія практычныя цяжкасці». Так, уплывам рускай мовы тлумачыцца ўжыванне наступных ненарматыўных варыянтаў (русізмаў): *голаву*, *дзяцьмó*, *ногу*, *руку*, *міла*, *самагó*, *абóіх*, *нясі́*, *вяза́*, *нясла́*, *вяза́*, *адзінаццаць*, *чатырнаццаць*, *барадаўка*, *баязь*, *валенак*, *ножніцы*, *вусы́*, *дóчка*, *драва́*, *ікаць* (трэба: *ікаць*), *канапля́* (трэба: *канóплі*), *карабелъ*, *лушчыць* (трэба *лушчыць*), *мóладасць*, *мáлы*, *ста́ры*, *наста́раму*, *рашато́*, *сліна́*, *сняжскі́*, *сэ́мера*, *фа́ртух*, *крапі́ва*, *ку́ханны*, *паралі́ч*, *хто-небу́дзь*.

Незасваеннем, няведаннем акцэнтных нормаў тлумачыцца памылковае вызначэнне месца націску ў словах іншамоўнага паходжання, напрыклад: *алфа́віт* (правільна па-руску і па-беларуску *алфаві́т*), *квартáл*, *катáлаг*, *даку́мент*, *кіло́метр*, *куліна́рыя*, *про́цант*, *а́гент*, *а́лкагаль*, *анапéст*, *сіра́ты*, *дыяме́тр*, *медыка́менты*, *па́ртэр*, *фа́рфар*, *фееры́я*, *фенаме́н* і інш., якое, як лакмусавая паперка, адразу выяўляе узровень маўленчай культуры чалавека.

У асобных выпадках адхіленні ад акцэнтных нормаў можна растлумачыць дзеяннем унутрымоўнай аналогіі. Напрыклад, ненарматыўныя варыянты *бля́хар* (па аналогіі ад *бля́ха*) – правільна *бляха́р*; *ва́га* (ад *ва́жыць*) – правільна *вага́*; *ва́лавы* (ад *ва́л*) – правільна *валавы́*; *ця́жар* (ад *ця́жкі*) – правільна *цяжа́р*; *іко́напіс* (ад *іко́на*) – правільна *іканапі́с*; *пу́рпурны* (ад *пу́рпур*) – трэба *пурпу́рны*. Каб пазбегнуць іх, трэба дакладна ведаць нарматыўныя варыянты, для гэтага неабходна звяртацца па даведку ў слоўнікі.

Як слушна сцвярджаюць мовазнаўцы, у беларускай мове на месца слоўнага націску ўплывае наяўнасць суфікса ці прэфікса. Напрыклад, калі ў назоўніках ёсць суфіксы *-ыст* / *-іст*, *-ан* / *-ян*, *-ей* / *-эй*, *-ізм* /

-ызм, -ант, -ёр, то на іх, як правіла, прыпадае націск: *журналіст, вакаліст, велікан, багаццёў, паланізм, дыпламант, кіяскёр*.

Назоўнікавыя прэфіксы *вы-, по-, под-, про-, поў-* таксама маюць фіксаваны націск (незалежна ад колькасці складоў у слове, калі яно ўтворана ад дзеяслова): *вы́лет, вы́дых, по́дых, по́дступ, про́пуск, поў́дзень* і інш.

У вытворных прыметніках націск фіксуецца на такіх словаўтваральных суфіксах, як *-ават- / -яват-, -ат-, -арн- / -ярн-, -ічн- / -ычн-, -оў- / -ёў-*: *цэплавáты, рагáты, папуля́рны, рытмі́чны, Міхасе́ў*.

У памяншальна-ласкальных формах прыметнікаў з фармантамі *-еньк- / -эньк- / -аньк-* націск можа быць як на корані, так і на суфіксе: *стары́ – старэ́нькі, цёплы – цёпленькі, малы́ – мале́нькі, вясёлы – вясе́ленькі* (калі ў пачатковай форме націск прыпадае на канчатак, то ў вытворным слове націскным з'яўляецца суфікс; у прыметнікаў з націскным коранем націск нерухомы). Што да астатніх суб'ектыўна-ацэначных формаў прыметнікаў, то ў іх фармант, як правіла, націскны: *ціху́ткі, бялю́сенькі, малюпа́сенькі, высóзны, вялі́зны, веліза́рны, страшэ́нны*.

У дзеясловах пільнай увагі патрабуюць формы 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу і формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу. Аднаведна першыя будуць з націскным канчаткам *-ём/-ом*: *бяро́м, нясе́м, кладзе́м* (абвесны лад), другія – з канчаткам *-ем/-эм*: *бярэ́м, нясе́м, кладзе́м* (загадны лад).

Дзеяслоўныя формы 2-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу маюць націск 1) на апошнім складзе канчатку, калі ў 1-й асобе множнага ліку яны мелі націскны канчатак (*бяро́м – бераце́, глядзі́м – гледзіце́, даём – даяце́*); такія формы нельга блытаць з формамі 2-й асобы множнага ліку загаднага ладу, у якіх націск прыпадае на першы склад канчатка: *крычы́це, маўчы́це, глядзі́це*; 2) на аснове, калі ў 1-й асобе множнага ліку націск падаў на аснову: *пі́шам – піша́це, малю́ем – малю́еце*.

Пастаноўку месца націску ў асобных лічэбніках трэба запомніць: *адзіна́ццаць, адзіна́ццаты, чатырна́ццаць, чатырна́ццаты, шэ́сцьдзесят*.

Паводле Правілаў-2008 у складаных словах лічэбнік *сто* заўсёды мае форму *ста* (*стаго́нны, статы́сячны, стаметро́вы*), а гэта значыць, што ў такіх утварэннях адсутнічае пабочны націск.

У складаных лічэбніках, што маюць некалькі каранёў, можа быць адпаведная колькасць націскаў, апошні з якіх – асноўны: *тры́ццацішасці́мільны, сарака́няці́тысячны*.

У адмоўных займенніках *ніхто* (*нішто*) пры скланенні націск прыпадае на першы галосны канчатка: *ніко́га, нічо́га* (*ніко́му, нічо́му*) і г.д. (параўн. формы адносных займеннікаў: *каго́, чаго́, каму́, чаму́*).

У займенніку *ніякі* ва ўсіх склонах націск захоўваецца на аснове (на *я*): *ніякага, ніякаму, ніякіх* і г.д. (*Лепш ніякі, чым абы-які; Ядуць на свеце хлеб траякі: белы, чорны і ніякі*); параўн. адносныя займеннікі: *яко́га, яко́му*.

Калі пры адмоўным займенніку ўжываецца прыназоўнік, то ён ставіцца пасля адмоўнай часціцы *ні*, тады націск можа прыпадаць на розныя склады займеннікаў: *ні на ко́га* (*не спадзяваліся*) – *ні на каго́*, *ні да чо́га* (*рукі не прыстаюць*) – *ні да чаго́*, *ні за якія* (*грошы*) – *ні за якія*. Першыя варыянты больш уласцівыя літаратурнай мове, чым апошнія.

Пры скланенні займеннікаў *сам, самы* трэба памятаць наступнае: у займенніку *сам* ва ўскосных склонах націск прыпадае на першы галосны канчатка: *само́га* (*-о́му, -ім, -у́ю, -іх*), а ў займенніку *самы* – на аснову: *сама́га* (*-аму, -ым, -ай, -ым*).

2.1.3. Арфаграфічныя нормы

Арфаграфічныя нормы дэманструюць правільнасць пісьмовай мовы, спрыяюць аднастайнасці напісання слоў і іх формаў. Веданне арфаграфічных нормаў – паказчык адукаванасці асобы, яе ўважлівага стаўлення да мовы.

Як вядома, 23 ліпеня 2008 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», паводле якога замацаваліся некаторыя змены ў арфаграфічнай і пунктуацыйнай сістэмах беларускай мовы ў параўнанні з нормамі, прынятымі ў 1957 г. Змены закранулі правапіс галосных, зычных, а таксама правапіс вялікай літары: былі ўведзены новыя правілы, а таксама ўдакладнены ўжо існуючыя.

Згодна з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 г. (далей – Правілы-2008) [38] **літара** э пішацца ў канцы запазычаных нязменных слоў пасля зычных, у тым ліку ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах (*рэзюмэ, купэ, кафэ, каратэ, кабернэ, шымпанзэ; Морзэ, Брыгвадзэ, Душанбэ, Струвэ*). Вывучэнне: пасля **л, к** пішацца літара **е**: *сальта-мартале, філе, камюніке, піке*.

Літара **э** пішацца таксама пасля губных зычных і пасля **з, с, ш** у сярэдзіне запазычаных слоў: *экзэмпляр, капэла, сурвэтка, маянэз,*

тунэль, інтэрнэт, сэрвіс 'абслугоўванне' (але: медаль, менеджмент, нервы, парламент, газета, сервіз 'набор посуду').

Аканне распаўсюджваецца на ненаціскныя фінальныя спалучэнні **-аль, -ар** слоў іншамоўнага паходжання: *шніцаль, шпátаль; камп'ютар, пэйджар, ордар, світар, менеджар, лідар, альма-матар, тэндар, фарватар* і інш. Выключэнне: уласныя запазычаныя назоўнікі, якія пішуцца праз **-эль, -эр**, калі на іх не падае націск: *Гендэль; Пітэр, Юнітэр, Потэр, Ландэр, Лютэр, Одэр, Гюнтэр*; вытворныя ад такіх назоўнікаў словы: *юнітэрны, лютэранства*.

Літара о пішацца і вымаўляецца толькі пад націскам незалежна ад паходжання слова: *Орша, ордэн, рэкoрд, рэформа*. Не пад націскам заўсёды пішацца і вымаўляецца **а**: *аршанскі, ардэнаносны, рэкардсмен, Токіа, Бакачыа, трыа, адажыа, Ватэрлоа, імпрэсарыа* і г.д.

Літара ё пішацца ў наступных выпадках: 1) пад націскам (*вёска, мёд, цёплы*); 2) не пад націскам у словах з коранем *ёд-* і *ёт-* (*ёдапірын, ётаванне*); 3) у складаных словах з першай часткай *радыё-* (*радыёстанцыя, радыёэнтэна*); калі першая частка складанага слова – назва хімічнага элемента *радый-*, то пішацца **е** (яно з'яўляецца злучальнай галоснай): *радыёактыўнасць, радыёбіялогія*, але: *радыяхімія, радыялогія* ў першым складзе перад націскам).

Дарэчы, пастаноўка кропак над літарай **ё** ў беларускай мове абавязковая (!).

Яканне распаўсюджваецца на 1) усе словы са славянскай лексічнай асновай: *дзянёк, медзведзья, вядзісты, пяхора, Пятрусь*; 2) усе простыя па структуры лічэбнікі: *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць, сямёра*; 3) даўно запазычаныя і таму асвоенныя беларускай мовай словы: *дзяжурны, каляндар, мянтуз, янот, яфрэйтар, сяржант, дхідны, ялейны, яўрэй*, у тым ліку ўласныя асабовыя імёны: *Якуб, Ягор, Яўгэн, Яўстах, Веньямін, Валяр'ян, Валянцін* і інш.; 4) злучальныя галосныя ў складаных словах: *жыццярэдасны, краявід, зернясховішча, землярóbчы*.

Літара е ніколі не пераходзіць у **я** ў наступных пазіцыях: 1) у большасці іншамоўных слоў: *метрó, сезóн, легéнда, бензін, калектыў, сенсáцыя, апетыт, Еўрóпа, Егíпет, Палесціна, Берлín*; 2) пасля **г, к, х**: *гектáр, герóй, Генáдзь, Герáсім, кефíр, кера́міка, Македóнія, Херсóн*; 3) у прыназоўніку **без** і часціцы **не**: *без цукру, без клопату, не ёў, не хоча, не быў* (але пры напісанні разам **без** і **не** становяцца прыстаўкай і падпарадкоўваюцца яканню: *бязмéжны, бяскрыўдны, нядóўга, ндшóмна*).

У невялікай групе слоў каранёвая я пішацца незалежна ад націску: *святкаваць, лямантаваць, цяжар, цягавіты, пяцярня, завязь, калядаваць, дзевяць, ядавіты, мяккаваты* і інш. Правапіс такіх слоў можна праверыць, паставіўшы я ў моцную пазіцыю: *свѣта, лѣмант, цяжскі, цягне, пяць, вѣжа, Калѣды, дзѣвѣты, яд, мяккі*. Напісанне некаторых слоў трэба запомніць або правяраць па слоўніку: *сѣнняшні, языкасты, яравы, віцязь, месяц, памяць, пояс, тысяча, Прыпяць, Свіцязь, Бесядзь, Вячаслаў*.

Патрабуе ўвагі **праваніс галосных у складаных словах**.

У першай частцы складаных слоў пішацца **літара я** перад пабочным націскам, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі: *нядобра/зы-члі-вы, вяліка/дзяр-жаў-ны, Вяліка/бры-та-нія*. **Літара е** пішацца ў першай частцы складаных слоў славянскага паходжання, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі (пабочны націск не ўзнікае): *бела/вѣж-скі, света/но-гляд, свежа/вы-мы-ты, сена/жаць, веліка/свѣч-кі, веліка/душ-ны, веліка/му-ча-нік* (такое напісанне адпавядае правапісу літары *е* ў простых па структуры словах).

У складаных словах, утвораных ад колькасных лічэбнікаў ва ўскосным склоне, першая частка пішацца так, як ва ўскосным склоне лічэбніка (незалежна ад націску ў другой частцы): *пяціметровы* (як *пяці*), *сямітонны, сямімільённы* (як *сямі*), *дзевяцікласнік, дзевяцірублёвы* (як *дзевяці*), *сямнацацітонны, сямнацацімільярды* (як *сямнацаці*).

Літара о ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

1) калі пад націскам знаходзіцца не першы (а другі, трэці або іншы) склад другой часткі: *высѣка/і-дзі-ны, карѣтка/ме-траж-ны, зѣа/ге-а-графі-я, крѣва/зва-рот*;

2) калі другая частка пачынаецца з **ў** (нескладовага): *вогне/ўстойлівы, мороза/ўстойлівы, дробна/ўласнік, поўна/ўладны*;

3) незалежна ад націску, калі другая частка *-вед-, -знав-/знаў-*: *японавѣд, мовавѣд, усходазнавѣц, манголазнаўства*;

4) незалежна ад націску, калі першая частка *аснова-, азна-, азотна-, вока-, gros-, збожжа-, іголка-, колера-, контр-, матора-, моцна-, множна-, мова-, мота-, попела-, проці-, ружова-, свабода-, слова-, фонда-, фота-, што-*: *асноватворны, азнастойкі, азотнакіслы, вокамненны, grosмайстар, збожжасховішча, іголканадобны, колерамузыка, контратака, матаразборка, моцнапорысты, множналікавы, моватворчасць, мотаролер* (выключэнні: *матавоз, матацыкл*

і вытворныя ад іх: матацыкліст і інш.), моцнатакавы, попеланад, проціатамны, ружовашчокі, свабодамысны, словатворчасць, фондасховішча, фотаздымак (выключэнне: фатаграфія і вытворныя ад яго: фатаграфаванне і інш.), штомесця.

Літара а пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі: даўга/вёч-ны, чарна/брó-вы, каратка/хва́-ле-вы, зда/па́рк. Першая частка **ста-** заўсёды пішацца праз **а**: стаго́ддзе, стаме́тровы, ста́рублёвы.

Літара э пішацца ў першай частцы складаных слоў нязменна (незалежна ад націску ў другой частцы): рэдкаса́саджаны, рэдкале́се, мэ́танакіраваны, арэ́хападобны, крэ́дытаздольны, шэ́равокі, шэ́разём.

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: шо́у-бі́знес, ро́к-ся́вак, гро́т-ма́чта, чо́рна-сі́ні.

Лічэбнікі шэсцьсот, семсот, восемсот утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова:

Н. шэсцьсо́т, семсо́т, восемсо́т

Р. шасцісо́т, сямісо́т, васьмісо́т

Д. шасціста́м, сяміста́м, васьміста́м

В. шэсцьсо́т, семсо́т, восемсо́т

Т. шасціюста́мі, сяміюста́мі, васьміюста́мі

М. (у, пры, на) шасціста́х, сяміста́х, васьміста́х

Нескладовае й пішацца ў сярэдзіне іншамоўных слоў (у тым ліку і ва ўласных назвах) толькі перад зычнымі: дыза́йнер, ла́йнер; Дра́йзер, А́йні.

Гукавое спалучэнне **гука й** з галоснымі ў запазычаных словах перадаецца ётаванымі галоснымі (як і ў словах ўласнабеларускіх): у пачатку слова – ё́д, ё́гурт, ё́фе, Нью-Ё́рк, пасля галоснага ў сярэдзіне слова – маё́р, мая́нэз, раё́нны, пасля галоснага на канцы слова – фаё́, секво́я, папа́я, Мая́.

Літара і пасля прыставак на галосны чаргуецца з **й** у наступных выпадках: 1) у словах з коранем іс-ці, ігр-аць, ім-я, інач-ай: за́йсці, вы́йсці, вы́йграць, пера́йграць, за́йменнік, па́йменны, пера́йначыць, на́йначай; 2) у словах за́ймаць, на́ймаць, пера́ймаць, пера́йма́нне, пра́ймаць.

Пачатковы каранёвы **і** пасля прыставак на галосны захоўваецца ў наступных выпадках: 1) калі ўтварае склад: за́іскры́цца, за́ікане, пра́ілюстраваць, пра́існаваць, не́істотны, Пры́іртшы́ша,

заїнтрыгаваць, у тым ліку калі на *і* падае націск: заігрываць, заігнелы, заіклівы і інш.; 2) пасля звыш-, між-, гіпер-, контр-, пан-, пост-, супер-, транс-, фор-: звышідэйны, міжінстытуцкі, гіперінфляцыя, контрїгра, панісламїзм, постіндустрыяльны, суперінтэлект, трансіндыйскі, форінжэктар і прыставак, якія пішуцца праз злучок: на-іспанску, на-італьянску.

Пасля прыставак на зычны (у тым ліку іншамойных дэз-, суб-) літара *і* чаргуецца з *ы*: перадынфарктны, абышоў, падыграў, зымправізаваць, дэзынфекцыя, дэзынтэграцыя, дэзынфармацыя, субыспектар. Прэфіксойд экс- пішацца праз злучок, пасля яго *і* не пераходзіць у *ы*: экс-інжынер, экс-імпарцёр.

Чаргаванне адсутнічае ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на зычны: бортінжынер, санінструктар, педінстытут, гарінспекцыя, палітінфармацыя, дзяржінспектар.

Літара *ў* (нескладовае) пішацца ў пачатку слова пасля галоснай незалежна ад паходжання лексемы: моцны ўдар, крыкі «ўра», жанчына-ўрач, ва ўніверсітэце, няма ўрану, прыёмка ўтылю, у сярэдзіне слова перад зычнымі: ноўтбук, фаўна, саўна, аўдыякасета, аўра, аўдыторыя, аўдыенцыя, паўза, Браўн, Заўралле, але: траур.

У канцы запазычаных слоў ненаціскае *у* не скарачаецца: фраў, ток-шоў, Ландаў, Цеміртаў і інш.

Націскны гук *у* не чаргуецца з *ў*: Брэсцкая ўнія, аўл, за ўрнай, купіла ўнты, сказала «ўх ты!», баўл, аўкаць, Іўда.

Не адбываецца чаргавання ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на -ум, -ус (прэзідыум, калёквіум, вакуум, кансіліум, радыус, страус, анчоус і інш.) і вытворных ад іх (прэзідыумны, страусаў, радыусны, калёквіумны).

Вялікая літара *у* складовая заўсёды пішацца без надрадковага значка (незалежна ад вымаўлення): да Усяслава, за Уралам, Таццяна Уладзіміраўна, ва Украіне, але: ехаць па ўральскіх дарогах, за ўкраінцам.

Напісанне каранёвых спалучэнняў *зн*, *рц*, *нц*, *сл*, якія ўтварыліся ў выніку выпадзення *д*, *т*, *л*, заснавана на фанетычным прынце: *позна*, *баразна*, *сэрца*, *сонца*, *разаслаць*.

У канцавых спалучэннях каранёвых *зд*, *зг*, *ст (ц)*, *ск*, *рд* перад суфіксальнымі *н*, *л* адбылося выпадзенне сярэдняга зычнага незалежна ад паходжання слова: *празны* (праезд), *бразнуць* (бразгатаць), *пасны* (пасціца), *абласны* (вобласць), *кантрасны* (кантрас), *кампусны* (кампост), *кантэсны* (кантэкст), *баласны* (баласт), *шчаслівы* (шчасце), *бліснуць* (бляск), *міласэрны* (сардэчны).

Спалучэнне *дт* на канцы іншамоўных слоў перадаецца праз *т*: *Рэмбрант*, *Брант*, *Шміт*, *Кранітат*.

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля *з, л, н, с, ц, дз*, калі яны абазначаюць мяккія гукі:

1) на канцы слова: *шэсць*, *мядзведзь*;
2) у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным: *дзядзька*, *вязамо*;
3) у сярэдзіне слова перад мяккім зычным, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) гэты зычны становіцца цвёрдым, а папярэдні захоўвае сваю мяккасць: *васьмісоты* (*восьмы*), *пісьменнік* (*пісьмо*), *разьбяр* (*разьба*), *вазьмі* (*вазьму*), бо мяккасць тут ад суседняга зычнага;

4) у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку *-ма*: *сядзьма* (*сядзь*), *станьма* (*стань*); 2-й асобы множнага ліку *-це*: *кіньце* (*кінь*), *будзьце* (*будзь*); перад зваротнай часціцай *-ся*: *намылься* (*намыль*), *завесься* (*завесь*);

5) у назоўніках перад канчаткам творнага склону множнага ліку *-мі*: *дзецьмі*, *грудзьмі*, *людзьмі*; перад суфіксам *-чык-*, калі слова без яго заканчваецца на мяккі знак: *агеньчык* (*агонь*), *карэньчык* (*корань*); пасля *н* перад суфіксам *-к-* у словах *вішанька*, *песенька*, *соценька* і інш.;

6) перад суфіксам *-ск-* у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і ад слова *восень*: *снежаньскі*, *ліпеньскі*, *восеньскі* (у тым ліку ў суадносных уласных назвах: *Чэрвеньскі раён*, *Ліпеньская школа*); у суфіксе *-еньк-/эньк-/аньк-*: *маленькі*, *даражэнькі*, *прыгожэнькі*;

7) у сярэдзіне складаных слоў, калі пры адкіданні другой часткі мяккасць апошняга зычнага захоўваецца: *шэсцьдзясят* (*шэсць*), *чвэрцьфінал* (*чвэрць*), *дзевяцьсот* (*дзевяць*);

8) у займенніках і прыслоўях на *-сьці*: *хтосьці*, *чымсьці*, *дзесьці*;

9) у слове *ледзьве* (*ледзь*).

Змякчальны мяккі знак не пішацца:

1) пасля шыпячых (*ж, ш, дж, ч*), *р, ц, д, т*: *дождж*, *рэжце*, *Сібір*, *ноч*, *мыш*;

2) пасля губных *б, п, м, ф, в*: *голуб*, *стэп*, *сем*, *сям'я*, *верф*, *В'етнам*;

3) пасля *з, с, дз, ц* перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) абодва зычныя (папярэдні і наступны) становяцца цвёрдымі: *дзе* (*два*), *коці* (*костка*), *маслёнка* (*масла*), *чысціць* (*чысты*) ці застаюцца абодва мяккімі: *свет* (*свяціць*, *светлы*, *прасвятленне*), *усмешка* (*смах*, *смяяцца*, *рассмяшыць*, *смейны*);

4) перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў на **-нь** (у тым ліку ад кітайскіх), якія не звязаны з назвамі месяцаў і словам *восень*: *любанскі, астраханскі, хатынскі, цянь-шанскі, чань-чунскі* (выключэнне: *гданьскі*);

5) паміж падоўжанымі зычнымі: *Таццяна, насенне, калоссе, суддзя*;

6) перад літарай **ш**: *меншы, іцшы*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля **з, с, дз, ц, л, н** перад **е, ё, ю, я, і**:

1) у словах іншамоўнага паходжання: *наштальён, мільён, манпансье, Нью-Ёрк, Фац्यान, Лавуазье* (выключэнне: *булён*);

2) ва ўтварэннях ад уласных імёнаў на **-ій (-ый)** перад суфіксальным **-еў/-ев-**: *Генадзій > Генадзьеў, Генадзьевіч; Васілій > Васільеў, Васільевіч*; калі ўласнае імя заканчваецца не на **-ій (-ый)**, а на цвёрды або мяккі зычны, то ва ўтварэннях мяккі знак не пішацца: *Генадзь > Генадзевы, Генадзевіч; Васіль > Васілевіч; Арсен > Арсенавіч*;

3) пасля **л** у асабовых формах дзеяслова *ліць* і вытворных ад яго: *лью, лье, нальяце, выльеш*.

Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

1) пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную, перад **е, ё, ю, я** і націскным **і**: *аб'ём, раз'юшаны, уз'яднаць, аб'інець*;

2) у сярэдзіне слова пасля губных **б, в, м, п, ф**, заднеязычных **г, к, х**, зубных **д, т** і дрыжачага **р** перад літарамі **е, ё, і, ю, я**: *вераб'і, інтэрв'ю, надвор'е, сям'я, п'юць, В'етнам, Х'юстан, Сант'яга, Мар'ін*;

3) у складаных словах з першай часткай *двух-, трох-, чатырох-, шмат-* перад **е, ё, ю, я**: *трох'ярусны, двух'ярусны, шмат'ядзерны, шмат'ёмісты*.

Апостраф не пішацца:

1) пасля **ў** (нескладовага): *здароўе, салаўі, шматтраўе, пагалоўе* (часам нават на шыльдах, афармленне якіх павінна быць узорным, можна прачытаць *Заслаў'е* (грубая памылка!));

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок, апостраф таксама не пішацца: *цэхячэйка, дзяржорвыдавецтва, Мінюст, трэд-юніёны*.

Скарочаныя часткі **ў абрэвіятурах** пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: *гарсавет* (параўн. *гарадскі савет*), *прафкам* (*прафсаюзны камітэт*), *запарк* (*зааалагічны парк*), *член-кар*. (*член-карэспандэнт*), *інтэрпал* (*інтэрнацыянальная паліцыя*), а таксама *рыбгас, лясгас, галоўурач, вучгас* і інш.

Літарныя, гукавыя і змешаныя абрэвіатуры звычайна пішуцца вялікімі літарамі без кропак: *ВНУ, НАН Беларусі, ААН*.

Калі да абрэвіатуры дадаецца лічба, то яна пішацца праз злучок: *ВАЗ-21, МАЗ-82*.

Пры скланенні абрэвіатур канчаткі пішуцца разам малымі літарамі: *рамонт ЦУМа, дысертация ў ВАКу, артыкул у ЛіМе*. Малыя літары могуць самі ўваходзіць у камбінаваныя абрэвіатуры (напрыклад, *БелТА, ЛіМ, БелНДВІ*).

Напісанне запазычаных абрэвіатур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх слоў, а не расшыфроўвае іх: *палітрук* (палітычны кіраўнік), *заўгас* (загадчык гаспадарчай часткі), *завуч* (намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце), *бомж* (без пэўнага месца жыхарства), *спецназ* (атрад спецыяльнага прызначэння), *ЮНЕСКА* (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

У некаторых абрэвіатурах напісанне можа не адлюстроўваць іх вымаўленне: ТЮГ [цюх], РІВШ [рыўш].

Пры афармленні абрэвіатур і ініцыялаў трэба памятаць пра адпаведнасць літары д дыграфу дз: Беларускі *дзяржаўны ўніверсітэт – БДУ, Дзмітрый Якаўлевіч Бугаёў – Д.Я. Бугаёў*.

Правапісу вялікай і малой літар у Правілах-2008 прысвечана адпаведная глава. Так, з **вялікай літары** пішуцца:

1) найменні найвышэйшых божстваў (бостваў) у рэлігійных культых, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог, Алах, Яхве; Гасподзь (Усявышні), Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Бог Святы Дух, Божая (Боская) Маці, Царыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя* і інш.;

2) прыметнікі, утвораныя ад слова *Бог*: *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць*;

3) асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Ісус Хрыстос, Буда, Брахма, Іаан Хрысціцель, Святая Царыца Алена*;

4) імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў: *Антэй, Зеўс, Венера, Пярун, Цмок*, але як агульныя назвы: *пярун* – удар грому, *тытан* – волат, *іуда (юда)* – здраднік, *фурыя* – злосная істота;

5) уласныя назвы ўяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў: *Чырвоная Шапачка, Калабок, Снягурка, Дзед Мароз, Буцэфал, Баба Яга, Пегас* і інш., але як агульныя назвы: *буцэфал* – стары конь, *дзед мароз* – ёлачнае ўпрыгожанне;

6) агульныя назвы істот, а таксама з'яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў літаратурных твораў (у казках, байках і інш.): *Мядзведзь, Воўк, Ліса (Ліска), Каза-дзераза, Сарока-белабока, Сонца, Праўда, Крыўда, Саломінка, Лапаць* і інш.

З малой літары пішуцца:

1) слова *бог* (*гасподзь*) ва ўстойлівых выразях, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, з адценнем прастамоўнасці, а не са зваротам да Бога як найвышэйшага боства паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: *божа (божачка) ты мой, бог яго ведае, дай божа, бог з табой, крый бог*, а таксама *алах з ім* і інш.;

2) слова *бог* з агульным значэннем '*боства*' ў спалучэнні з асабовай назвай або з назоўнікам з агульным значэннем у родным склоне: *старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог, Сварог – бог неба*;

3) агульныя назвы ўяўных істот: *архангел, анёл, фея, муза, дамавік, русалка, здань, хут, ваўкалак, гном, троль* і інш.

У найменнях пасада і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях з **вялікай літары** пішуцца:

1) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Міністр адукацыі Рэспублікі Беларусь, Папа Рымскі, Кароль Іарданіі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі*. У неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт, міністр, старшыня* пішуцца з малой літары;

2) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы*, але: *Георгіеўскі кавалер, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна*.

2.1.4. Словаўтваральныя нормы

Веданне законаў словаўтварэння, якія дэманструюць адметнасць той ці іншай мовы, забяспечвае правільнасць маўлення. Словы ў беларускай мове ствараюцца па пэўных мадэлях. У сваю чаргу запазычаныя словы, адаптуючыся, таксама падпарадкоўваюцца словаўтваральным нормам беларускай мовы. Так, у Правілах-2008 звяртаецца ўвага на ўжыванне дзеясловага суфікса **-ірава-/-ырава-**, выкарыстанне якога мае абмежаваны характар. Гэты фармант можа быць ужыты:

1) калі без яго ўзнікае аманімія адпаведных дзеясловаў з дзеясловамі з фармантам **-ава-/-ява-**: *буксіраваць – буксаваць, газіраваць – газа-*

ваць, парыраваць – параваць, паніраваць – панаваць, камандзіраваць – камандаваць і інш.;

2) калі дзеяслоў без *-ір-/-ыр-* губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: *лавіраваць, курыраваць, гэрманіраваць, фантазіраваць, сервіраваць і інш.;*

3) калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *зандзіраваць, манціраваць, юсціраваць, дэкаціраваць і інш.* У некаторых выпадках магчыма выкарыстанне паралельна дзвюх формаў: *калькіраваць – калькаваць, акупіраваць – акупаваць, базіраваць – базаваць.*

Відавочна, што сістэматызацыя моўных фактаў у межах прыведзенай словаўтваральнай мадэлі забяспечвае культуру маўлення, у прыватнасці яе дакладнасць, чысціню, мілагучнасць.

Патрабуе каментарыяў ужыванне дзеяслоўнага суфікса *-ава-/ -ява-*: ён пішацца ў інфінітыве і ў формах прошлага часу тады, калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы страчваюць гэты суфікс і заканчваюцца на *-ую/-юю*: *даследую – даследаваць, камандую – камандаваць, пакутую – пакутаваць, рэкамендую – рэкамендаваць і г.д.* Калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы заканчваюцца на *-ваю*, то ў інфінітыве і ў прошлым часе пішацца суфікс *-ва*: *загадаваю – загадваць, раскажваю – расказваць.*

Галосная *я* перад суфіксам *-н-* пішацца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на *-яць*: *засеяць – засеяны, развезьць – развезены, абляяць – абляены.*

Прыстаўкі *су-* і *са-* таксама часам ужываюцца без уліку значэння слоў, магчыма, пагэтаму новыя правілы якраз і акрэсліваюць шэраг патрабаванняў, якія трэба ўлічваць пры выбары гэтых марфем. Так, прыстаўка *су-* пішацца:

1) у назоўніках, дзе *су-* выдзяляецца толькі гістарычна: *супынак, сувязь, сусед;*

2) у новых утварэннях (прыстаўка мае значэнне сумеснасці), калі ёсць слова і без *су-*: *сукіраўнік, суапякун, сувыканаўца, суродзіч, сунаймальнік;*

3) у словах, якія без *су-* не ўжываюцца: *суквецце, сугучча, су-межжа, суладдзе.*

Прыстаўка *са-* пішацца:

1) у тых назоўніках, дзе прыстаўка выдзяляецца толькі гістарычна: *сабор, савет;*

2) у запазычаных словах і кальках (пераважна з рускай мовы) на месцы *о*: *саіскальнік, сакурснік, сапрапезнік;*

3) у тых дзеясловах, у якіх *са-* з'яўляецца варыянтам *с-* (*з-*) (перад збегам зычных): *сажмурыць, сасватаць, састыкавацца.*

Беларуская мова мае шэраг слова- і формаўтваральных афіксаў, якія дэманструюць яе адметнасць, на што і звяртае ўвагу мовазнаўца П.У. Сцяцко [49]:

1) рускім назоўнікам на *-тель* адпавядаюць лексемы з суфіксамі *-льнік, -нік, -ец (-ца), -овец (-аўца), -чык, -шык, -ун, -іт, -ар, -аль, -ач, -к-, -ыр*: *прадпрыемальнік, уладальнік, пакупнік, усынаўляльнік, вынаходнік, вандроўнік, жылец, даследчык, вяшчун, жыхар, лекар, цясляр, уцякач, глядач, чытач*;

2) пры ўтварэнні назваў асоб замест субстантываваных дзеепрыметнікаў на *-ач- / -яч-, -уч- / -юч-, -уц- / -юц-, -уш- / -юш-* тыпу *гаворачы, вядучы, пацярпеўшы* і да т.п. мэтазгодна выкарыстоўваць уласцівыя беларускай мове суфіксы: *апавядальнік, вядоўца, выканаўца, пацярпелы*;

3) найбольш прадуктыўным памяншальна-ласкальным фармантам назоўнікаў з'яўляецца суфікс *-ечк-/-ачк-* (параўн.: бел. *дочачка* – рус. *доченька*, бел. *дзядзечка* – рус. *дяденька*, бел. *галовачка* – рус. *головушка* і інш.);

4) суфікс *-ян- / -ан-* утварае назоўнікі – назвы маладых істот (параўн.: бел. *зубраня* – рус. *зубрёнок*, бел. *кураня* – рус. *цыплёнок*, бел. *бусяня* – рус. *аистёнок*, бел. *сланяня* – рус. *слонёнок* і інш.);

5) пры ўтварэнні адносных прыметнікаў варта выкарыстоўваць суфіксы *-ав- / -ёв- / -ов- / -ев-, -ін-*: *веснавы / вясновы, зімовы* замест *вясенні, зімні*;

6) на месцы рускага суфікса *-онн-* ужываецца суфікс *-н-*: *арганізацыйны, сенсацыйны, аперацыйны, рэгістрацыйны, рэстаўрацыйны*;

7) рускаму фарманту *-чат-* у беларускай мове адпавядае шэраг фармантаў, найбольш ужывальныя з іх – *-ав-, -ават-, -іст-, -аст-*: бел. *рассыпiсты* – рус. *рассыпчатый*, бел. *сеткавы* – рус. *сетчатый*, бел. *складкавы* – рус. *складчатый*, бел. *ігалкаваты* – рус. *игольчатый* і г.д.;

8) замест суфікса *-цельн- / -іцельн-, -чн-* трэба выкарыстоўваць фарманты *-льн-, -н-, -ч-, -лів-*: *глядзельны, адукацыйны, недаверлівы, помслiвы, грывіравальны, трэніравальны*. Адносна суфікса *-льн-* А.А. Каўрус піша таксама, што з яго дапамогай утвараюцца прыметнікі са значэннем ‘прызначаны для выкарыстання пэўнага дзеяння, здольны выконваць пэўнае дзеянне’ і могуць ужывацца як адпаведнікі рускіх прыметнікаў (паводле паходжання – дзеепрыметнікаў) з суфіксамі *-уц-, -юц-, -ац-, -яц-*: рус. *ласкающий* – бел. *ласкальны*, рус. *утомляющий* – бел. *стамляльны*, рус. *угасающий* – бел. *згасальны* [13, с. 140-141].

9) зборныя лічэбнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-ой-, -ер- / -ёр-*, але толькі ад лічэбнікаў *два – дванаццаць* уключна такія дэрываты могуць ужывацца ва ўсіх стылях (*дво́е, чацве́ра, дзяв’яце́ра, двана́ццаце́ра*), іншыя ўтварэнні (*васямна́ццаце́ра, два́ццаце́ра*) маюць размоўную афарбоўку;

10) функцыю дзеяслоўнай прыстаўкі *у-* выконвае шэраг прыставак (параўн.: бел. *выдаляць* – рус. *удалять*, бел. *адбыць, выбыць* – рус. *убыть*, бел. *наважаць* – рус. *уважать*, бел. *заплаціць* – рус. *уплатить*, бел. *збегчы* – рус. *убежать*).

Асобна трэба спыніцца на ўтварэнні прыметнікаў ад геаграфічных назваў і ад прозвішчаў. Як адзначае І.Я. Лепешаў, прыметнікі на *-інскі / -ынскі* ўтвараюцца ад назваў на *-ін / -ын*: *Шамякін – шамякінскі, Вялюгін – вялюгінскі, Шчучын – шчучынскі, Валожын – валожынскі*; прыметнікі на *-оўскі* ўтвараюцца ад назоўнікаў з націскным канчаткам: *Масты – мастоўскі, Літва – літоўскі, Крапіва – крапівоўскі, Стаўбцы – стаўбцоўскі*.

Націск у такіх прыметніках захоўваецца, як правіла, на тым складзе, на якім ён быў у адпаведным назоўніку: *Купала – купалаўскі, Кóлас – ко́ласаўскі, Шага́л – шага́лаўскі, Шаўчэ́нка – шаўчэ́нкаўскі, Леў Талсто́й – леў-талсто́ўскі, Ясе́нін – ясе́нінскі, Та́нк – та́нкаўскі, але Бры́ль – бры́лёўскі*.

У адносных прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, націск бывае рухомы і нерухомы: ён можа захоўвацца на той самай марфеме (*Талачы́н – талачы́нскі, Маладзё́чна – маладзё́чанскі*), сыходзіць з кораня на інтэрфікс (*Лётцы – лятча́нскі, О́рша – арша́нскі, Слۇ́ч – случа́нскі*), з канчатка на корань (*Ака́ – а́кскі*), перамяшчацца ў межах кораня з аднаго склада на другі (*Еўпато́рыя – еўпатары́йскі, Бе́разіно́ – беразі́нскі, Барадзі́но – барадзі́нскі*).

У беларускай мове пашыраны канструкцыі з прыналежным прыметнікам, напрыклад: рус. *дневник Алеси* – бел. *Алесін дзё́ннік*. Пры ўтварэнні такіх прыметнікаў трэба памятаць, што ў беларускай мове, у адрозненне ад рускай, суфіксы *-оў, -аў, -еў, -ёў* далучаюцца да асноў назоўнікаў мужчынскага роду (*Пецеў, Колеў, Васеў, Валодзеў, Віцеў, бацькаў, дзядулеў, сынаў*), а суфіксы *-ін, -ын* – да асноў назоўнікаў жаночага роду (*даччын, жончын, Валін, Наташын, сяброўчын*). Вынікам няведання гэтага правіла з’яўляюцца інтэрферэнтныя памылкі тыпу *Пеці́н, Мішы́н, Васи́н, Толі́н* і г.д. Няправільнымі з’яўляюцца таксама формы з суфіксам *-яў* тыпу *Пецяў, дзядуляў*.

2.1.5. Лексічныя нормы

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага выкарыстання слоў у адпаведнасці з іх значэннем (рэальным зместам), спалучальнасцю, стылістычнай афарбоўкай. Безумоўна, не ўсе словы, што функцыянуюць у беларускай мове, уласцівы яе літаратурнай форме, а гэта значыць, што ўжыванне іх не заўсёды з'яўляецца нарматыўным. Так, не характэрны для літаратурнай мовы дыялектныя (*картопля, гарэх, чытаець*) і прастамоўныя (*плявузгаць, гваздануць*) словы. Сфера іх ужывання вызначаецца нарматыўнымі слоўнікамі і функцыянальна-стылістычнай нормай мастацкага стылю. Параўнаем: *Каханая, зірні на месяц, Зірні, але не з **поснай** мінай, Бо ён у бляску столькі месціць Маіх найлепшых успамінаў; Што ты робіш, **вырадак**?! На святы калодзеж пляваць!..* (А. Дудараў). У першым прыкладзе аўтар неапраўдана ўжывае стылёва зніжаны выраз *посная міна* ў адносінах да каханай, а ў другім прастамоўнае *вырадак* дапамагае персанажу выказаць негатыўныя адносіны.

Слова, дзякуючы свайму лексічнаму значэнню і сінтаксічным сувязям, з'яўляецца сродкам камунікацыі. Калі лексічная норма парушана, то працэс маўленчых зносінаў ускладняецца. Адпаведна ўзнікаюць розныя тыпы памылак, якія кваліфікуюцца як моўныя. Найчасцей сустракаюцца наступныя **парушэнні**:

1) ужыванне слова з неўласцівым значэннем праз няведанне яго нарматыўнай семантыкі, а таксама ў выніку парушэння спалучальнасці: *Наш саюз амаль распаўся, Паміж намі – часу цень. Я з узростам **закахаўся** У святло, у ясны **дзень**;*

2) змешванне слоў паранімічнай пары пры неразмежаванні іх семантыкі: *Еўфрасінія Полацкая ў 12 год нічога нікому не сказала, **пастрыглася** і пайшла ў манастыр* (з сачыненняў);

3) ужыванне мнагазначнага слова ў недастатковым / недасканалым моўным кантэксце, што прыводзіць да двухсэнсоўнасці: *і вось там, у агні, нешта запішчэла, засквірчэла, засіпела... Сала пацямнела і пачало **слязіцца**.*

Ад гэтага тыпу памылак трэба адрозніваць такія стылістычны прыём, як *зеўгма* (пэўнае слова паўтараецца два-тры разы, але кожны раз з новым значэннем): *Тут гуло калісь маё вяселле – Падышло, каб «горка» крыкнуць мне! Палынам ківаю згодна – **горка, Горка**, як ніколі не было* (М. Мятліцкі).

Пры *зеўгме* двухсэнсоўнасць з'яўляецца мэтай аўтарскай задумы; двухсэнсоўнасць неабходна, каб узмацніць экспрэсію радка

праз сугучча амонімаў ці праз магчымасць збліжэння ў кантэксце розных значэнняў аднаго слова;

4) ужыванне русізмаў: *Пачаў паціху наладжваць гандаль **лякарствамі**; адказнасць прадугледжана за **разарэнне** і разбурэнне жытла птушак* (з газеты);

5) выкарыстанне лексічных анахранізмаў – лексем, якія не адпавядаюць кантэксту часу.

Лексічная норма заўсёды адлюстроўвае змены ў жыцці грамадства, таму пэўнае слова, якое актыўна функцыянуе на сучасным этапе развіцця мовы, можа быць у хуткім часе ўжо незапатрабаваным. Словы, што былі ў пасіўным запасе, могуць вяртацца ў мову па розных прычынах. Напрыклад, назвы рэлігійных свят і абрадаў доўгі час падаваліся ў раздзеле «Пасіўная лексіка» і запісваліся з малой літары. Сёння ж словы *Каляды, Дзяды, Вялікдзень, Купалле* і іншыя складаюць частку актыўнага запasu беларускай мовы.

Лексічныя анахранізмы адлюстроўваюць вузкі круггляд асобы, што праяўляе сябе і праз мову: «*Хатынская апавесць*» пачынаецца з таго, што *франтавыя баевікі...*; *Францыск Скарына знайшоў сабе спонсараў* (з сачыненняў).

У мастацкім стылі, калі гаворка ідзе не пра стылізацыю, а пра стварэнне стылістычных эфектаў, могуць змешвацца розныя пласты лексікі, напрыклад, сучасны і ўстарэлы, і гэта будзе стылістычна апраўдана: *Эх, сонечныя гурбы, калі вас намяло. Пасіверылі вусны і выцвіла чало* (Н. Гілевіч).

Значэнне і стылістычная афарбоўка слова патрабуюць пільнай увагі апавядальніка яшчэ і таму, што слова не існуе ў тэксце ізалявана, яно ўступае ў сувязі з шэрагам іншых лексем. Прычым блізкія па значэнні словы могуць па-рознаму кіраваць дапаўненнямі: *удзяліць увагу пашырэнню – звярнуць увагу на пашырэнне, здзівіліся з факта – былі здзіўлены фактам*.

Парушэннем лексічнай нормы з'яўляецца ўжыванне ў маўленні блізкіх па сэнсе слоў: *дзесяць чалавек студэнтаў, у чэрвені месяцы, памятны сувенір, доўгі і працяглы тэрмін, мая аўтабіяграфія*. Такая памылка кваліфікуецца як плеаназм і ўзнікае яна праз неахайнае ці няўважлівае стаўленне да мовы. На жаль, яна ўласціва не толькі нязмушанаму вуснаму маўленню, але і пісьмоваму, напрыклад, мове мастацкай літаратуры: ...[Мішэль] і мяне, *тутэйшага абарыгена*, заўважыў; *Магчыма, там спасцігну глыбіню і шчырасці, і нізкага падману*.

Аднак варта ўлічваць, што з мэтай узмацнення экспрэсіі радка пісьменнікі могуць выкарыстоўваць так званы «ўяўны плеаназм»,

які з'яўляецца стылістычным прыёмам: *Хачу імчаць на быстрым скакуне, Але скажы: дзе табуны начуюць...* (Р. Барадулін).

Важнай умовай маўленчай культуры асобы з'яўляецца ўмелае выкарыстанне сінонімаў. Веданне блізкіх па значэнні слоў дазваляе пазбегнуць паўтораў, удакладніць змест паняцця, выказаць адносіны апавадальніка да прадмета гутаркі: – *Як разам мы – бягуць-бягуць гадзіны. Нічым іх не спыніць і не суняць* (А. Вярцінскі); *Возера зноў зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай* (В. Вольскі); *Тут жа, – выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, паракнее, петрае на сонцы разбітая лодка* (Я. Брыль).

Аднак нанізванне (ампліфікацыя) сінонімаў часам можа быць стылістычна не апраўданым. Як правіла, гэта здараецца пры няўменні дакладна, а часам і лагічна выказаць думку, пры неразмежаванні сэнсавых нюансаў у семантычных / семантыка-стылістычных сінонімах, пры няўдалым выбары слова з сінанімічнага рада: *Тое, што занадта ці празмерна, часта выглядае хлуснёю; Там жывуць дзве пары лебедзяў і цэлая ззяя качак, зразумела, дзікіх* (з газеты); *Душа-гармонік, што ж ты сціх З няпамятных часоў? І не чуваць нідзе тваіх Басоў і галасоў; Ён быў заўсёды рыжым і крайнім* (з газеты).

Значэнне слова, як і стылістычная афарбоўка, вызначае яго спалучальнасць, пагэтану варта памятаць, што нельга ўзводзіць ланню ці будаваць будынак.

Для выражэння кантрасных думак і пачуццяў у маўленні могуць выкарыстоўвацца словы з супрацьлеглым значэннем – антонімы: *Жыццё, як свята, адзначаем разам, А паміраем – толькі па адным* (С. Законнікаў); *Былі часамі святам будні, А святы буднямі былі...* (С. Грахоўскі); *А Мацвей не хацеў ні ганіць, ні хваліць: быў у ім боль за ўбоства і прыгажосць свайго краю* (В. Казько).

Пры аналізе асаблівасцей ужывання названага пласта лексікі ў маўленні можна адзначыць розныя недакладнасці, напрыклад, адсутнасць у антанімічнай пары супрацьлеглай семантыкі, нематываваны аксюмаран: *Такая плынь жыцця і вір Зямных трагедый і іроній; Пры забеспячэнні незабяспечанасці вёсак маладымі спецыялістамі паўстаюць пытанні* (з газеты).

Лексічныя памылкі скажаюць сэнс выказвання, робяць выклад думкі абсурдным, камічным, што ў сваю чаргу зніжае інфармацыйную і эстэтычную каштоўнасць тэксту любога стылю: *Як гэта?! У адносінах да мяне была дапушчана несправядлівасць! Я хачу яе аднавіць* (з газеты); *Спазніўся дождж – было спачатку слова. А безгалоўе паспрыяе мне Жыццё асэнсавачь усебакова.*

Прачытаўшы прыведзеныя і падобныя на іх радкі, хочацца параіць аўтарам часцей звяртацца да тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, каб не ўзнікала жадання *жыць безгалова і аднаўляць несправядлівасць* у адносінах да сябе.

2.1.6. Фразеалагічныя нормы

Фразеалагічныя нормы рэгулююць ужыванне ўстойлівых выразаў у адпаведнасці з іх значэннем, з улікам стылістычнай афарбоўкі, а таксама ў пэўнай, прынятай форме і, што вельмі важна, з улікам іх валентнасці.

Фразеалагізмы – багаты пласт беларускай мовы, які забяспечвае яе выразнасць, багацце, дакладнасць. Выкарыстоўваючы такія выразы ў нязменным, замацаваным моўнай практыкай выглядзе, аўтары рэалізуюць іх узвальную (*usus* – лац. ‘норма’) функцыю: *Як па зорках, па расе Твой апошні шлях пралёжася. Памірай, а жыта сей. Рунь пра сейбіта раскажа* (А. Сыс); *Г а с т р ы т: – Добра жыве... І дома і замужам... Ну, чаго глядзіш? Усё адно буду хадзіць да цябе... Хадзіў і буду... І што я ў цябе такі ўлюбёны? (Маладым пеўнем пахадзіў на хаце. Васіль назірае за ім. Спыніўся). – Васіль, хочаш з глузду з’ехаць? В а с і л ь: Хачу.* (А. Дудараў)

Пісьменнікі і публіцысты часта падыходзяць творча да ўжывання ўстойлівых выразаў, пашыраючы іх кампанентны склад, выкарыстоўваючы толькі вобразную аснову выразаў, змешваючы дзве адзінкі ў адзін выраз з новай семантыкай, ствараючы незвычайны кантэкст, надаючы вядомым выразам абноўленае гучанне і г.д. І гэта, як вядома, не памылковае ўжыванне фразеалагізмаў, а выкарыстанне іх з аўтарскай (аказіяльнай) функцыяй: *Не можа нацыя сысці, Нібы вада ў пясок. – Павінна след пакінуць ці Хоць там які слядок* (Л. Дранько-Майсюк); *Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві – век будуйся* (Я. Брыль); *Цішэй едзеш – далей будзеш. Ад таго месца, куды едзеш; Кажуць, што ў людзей грошай – куры не клююць. Сапраўды, бо няма ўжо ні курэй, ні грошай; Студэнты таксама вучацца на сваіх памылках, але ўжо ў іншых ВНУ* (з газеты).

Аднак фразеалагічныя «эксперыменты» могуць быць няўдалымі, калі, напрыклад, разбіваючы структуру фразем, не ўлічваючы іх спалучальнасць і семантыку, аўтары пазбаўляюць тэксты эстэтычнай вартасці: *І кожны ад грабляў сваіх разумнее, Чужыя памылкі – не ў лік; Сэрца ссе ўспамінаў соску, Дзе мінулага плынь*

цячэ; Тут, у палескай глыбі, Ночы, хоць вока згубі. У першым прыкладзе выкарыстана вобразная аснова фраземы *наступіць на граблі*, у другім – фразема *плынь мінулага* пастаўлена ў спецыфічны неэстэтычны кантэкст, у трэцім – заменены кампанент *выкалаць* (вока) на *згубіць*. Як бачна, парушэнне адзінства вобразнай сістэмы ўстойлівых выразаў і кантэксту надае маўленню неапраўданы камізм, неадпаведную зместу твора эмацыянальную афарбоўку і зацямяе сэнс выказвання.

Скажаць сэнс фраземы можа неадпаведны ёй кантэкст і тады, калі праяўляецца першаснае значэнне выразы. Узнікае памылка, якая кваліфікуецца як двухсэнсоўнасць: *Алена Віктараўна з кута ў кут мерала пакой*. Узнікае пытанне: жанчына хадзіла па пакоі ці вымярала яго плошчу? Прыклад другога віду двухсэнсоўнасці: *Чаравічкі Анюціны, туфелькі, боцікі... Як птушаняткі, раскрылі роцікі. Ціўкаюць у куточку, Хочацца есці. Што ж ім, бедным сіроткам, прынесці?* У прыведзеных радках назіраем адваротную з’яву: аўтар выкарыстоўвае выраз з прамым значэннем, аднак праз няўдалы кантэкст «ажывае» яго пераноснае, другаснае значэнне: кажуць, што абутак хоча есці, калі ён парваны, зношаны. Прыходзіцца задумвацца, што ж хацеў сказаць паэт.

Фраземы маюць спецыфічныя арфаграфію, пунктуацыю, націск, якія могуць не адпавядаць сістэмным адносінам у мове. Пры ўвядзенні фразем у тэкст трэба памятаць пра:

1) адсутнасць вялікай літары ў выразях тыпу *дамоклаў меч, ахілесава пята, як піліп з кананель*;

2) спецыфічнае напісанне асобных структурных кампанентаў: *збоку прыпёку, пачым фунт ліха*;

3) адсутнасць коскі пры паўторных злучніках (*і нашым і вашым, ні ўзад ні ўперад, то бокам то скокам, ні рыба ні мяса*), а таксама перад злучнікамі *як, што, нібы*, якія пачынаюць фразему / стаяць у яе сярэдзіне (*спіць як тшаніцу прадаўшы; памінай як звалі; крывіцца як серада на пятніцу*); не адасабляюцца коскамі фраземы, што паходзяць з дзеепрыслоўных зваротаў (*прызнаўся паклаўшы руку на сэрца, дзеці раслі на лес гледзячы*);

4) адсутнасць двукосся пры афармленні фразем. Няправільна аформлены ўстойлівыя выразы ў наступных прыкладах: *Начальнік зверху выклікаў Назара на «дыван» і «стружку» зняў; – І не ад такога «дах» зносіць, – адказаў другі і піхнуў нагой пярэдняю лаўку* (з газеты). Калі прыняць такое афармленне, то прыйдзецца ўсе метафары запісваць у двукоссі: *восень «плача», цягнік «ідзе»*, у такім

выпадку радок стане пярэстым, неэстэтычным, а само напісанне – неправамерна ўскладненым.

Аналізуючы правільнасць выкарыстання фразеалагізмаў у функцыянальных стылях, трэба памятаць пра аб’ект фразеалогіі, якая вывучае як уласна фраземы, так і прыказкі, прымаўкі, крылатыя выслоўі, афарызмы, праклёны і інш.

2.1.7. Марфалагічныя нормы

Марфалагічныя нормы ў сістэме розных часцін мовы даволі падрабязна апісаны ў граматыках для школ і ВНУ. Аднак білінгвізм, унутрымоўная марфалагічная варыянтнасць, сэнсавыя нюансы ў словах, уплыў дыялектаў і рускай мовы абцяжарваюць засваенне гэтых нормаў.

Марфалагічныя нормы ў сістэме назоўніка. Пэўныя цяжкасці выклікае **катэгорыя роду** назоўнікаў, што звязана з наяўнасцю варыянтаў родавых формаў. У сучаснай беларускай літаратурнай мове варыянтных родавых пар нямнога (вучоныя адзначаюць іх каля ста). Як нарматыўныя слоўнікамі дазваляюцца варыянтныя родавыя формы *прастор – прастора, гармонік – гармонь, бярога – бярог, зала – зал, замша – замш, клавіша – клавіш, мангуста – мангуст, перыфраза – перыфраз, прычасце – прычасць, прышчэпа – прышчэп, салата – салат, таполя – топаль, шчаўе – шчапель, каромысел – каромысла*. Практыка паказвае, што ў маўленні перавага аддаецца ўсё ж формам жаночага роду. Асобныя варыянтныя родавыя формы адрозніваюцца сферай выкарыстання: *санаторый* (агульнаўжывальнае) – *санаторыя* (устарэлае), *сахарын* (агульнаўжывальнае) – *сахарына* (размоўнае).

Пры вызначэнні роду нязменных запазычаных назоўнікаў улічваецца іх семантыка. Назоўнікі мужчынскага роду – назвы асоб мужчынскага полу, нежывых істот (*аташэ, канферансье, маэстра, янкi; фламінга, зебу, гну, какаду, шымпанзэ*); назоўнікі жаночага роду – назвы асоб жаночага полу (*фрау, міс, місіс, пані*); назоўнікі ніякага роду – агульныя назвы неадушаўлёных прадметаў (*кашнэ, паліто, жэле, жалюзі, журы*). Рэдкія лексемы захоўваюць род, які маюць назоўнікі – родавыя найменні (*цэцэ – муха (жаночы род), івасі – рыба (жаночы род)*).

Род уласных нязменных назваў вызначаецца па агульным назоўніку: *Дэлі* (м. р.) – горад, *Янцзы* (ж. р.) – рака, *Конга* (ж. р.) – рака, дзяржава, *Антарыё* (н. р. або ж. р.) – возера і правінцыя.

Род суб'ектыўна-ацэначных формаў назоўнікаў супадае з родам пачатковай формы: *ручышча* (ж. р.) – рука, *галавішча* (ж. р.) – галава, *дамішча* (м. р.), *насішча* (м. р.), *нажышча* (ж. р., калі ад нага, і м. р., калі ад ножу).

Асноўнай прычынай адхіленняў ва ўжыванні родавых формаў з'яўляецца ўплыў рускай мовы, у якой такія назоўнікі адносяцца да іншага роду.

Так, напрыклад, у беларускай мове мужчынскі род маюць наступныя назоўнікі: *гваздзік, боль, валяр'ян, дроб, жываніс, медаль, мазоль, накіп, насып, палын, пераніс, жываніс, росніс, летаніс, запіс, подніс, поступ, сабака, стэп, туфель, цень, шаль, шынель*. У рускай мове ўсе яны жаночага роду.

У беларускай мове назоўнікі *яблык, капыт* мужчынскага роду, а у рускай мове – ніякага: *яблоко, копыто*.

У беларускай мове словы *бронха, гусь, кафля, табака* жаночага роду, у рускай мове – мужчынскага: *бронх, гусь, кафель, табак*.

У беларускай мове назоўнік *брыво* ніякага роду, у рускай мове ён мае жаночы род – *бровь*.

Да назоўнікаў ніякага роду адносяцца таксама назвы маладых істот – *бусляня, ягня, кацяня, ішчя, дзіця*, у рускай мове яны мужчынскага роду: *аистенок, ягненок, котенок, щенок, ребёнок*.

Род нязменных складанаскарочаных назоўнікаў, у тым ліку абрэвіатур, трэба вызначаць па апорным слове адпаведнага словазлучэння: *ДАІ* (ж. р.) – дзяржаўная аўтамабільная *інспекцыя*; *ААН* (ж. р.) – *Арганізацыя* Аб'яднаных Нацый; *СПБ* (м. р.) – *Саюз* пісьменнікаў Беларусі. У зменных аналагічных назоўніках род вызначаецца па канчатках: *ЦУМ* (м. р.) – *ЦУМам, у ЦУМе, ЦУМу*; *ЛіМ* (м. р.) – *ЛіМа, ЛіМам, у ЛіМе*.

У беларускай мове часам не супадае род зменных уласных і адпаведных ім агульных назоўнікаў, якія адлюстроўваюць рода-відавую суаднесенасць назваў: *горад* (м. р.) *Гродна* (н. р.), *рака* (ж. р.) *Нёман* (м. р.), *часопіс* (м. р.) *«Полымя»* (н. р.), *возера* (н. р.) *Нарач* (ж. р.). Такія ўласныя назоўнікі скланяюцца ці не скланяюцца ў залежнасці ад наяўнасці / адсутнасці родавай назвы: *на рацэ Нёман, на Нёмане; у возеры Нарач, у Нарачы*.

Пэўныя цяжасці выклікае **катэгорыя ліку** назоўнікаў. Гэта звязана найперш з тым, што ў беларускай і рускай мовах лік назоўнікаў тоеснай марфемнай будовы часам не супадае: бел. *клопат* (адз. л.) – рус. *хлопоты* (мн. л.); бел. *чарніла* (н. р., толькі адз. л.) – рус. *чернила* (толькі мн. л.); бел. *дзверы, грудзі* (мн. л.) – рус. *дверь, грудь* (адз. л. і мн. л.);

бел. *каноплі, крупы* (толькі мн. л.) – рус. *конопля, крупá* (толькі адз. л.); бел. *суніцы, брусніцы, маліны, ажыны, клубніцы, галубіцы, чарніцы* (найчасцей у мн. л.) – рус. *земляника, брусника, малина, ежевика, клубника, голубика, черника* (адз. л.).

У выніку дзеяння ўнутрымоўнай аналогіі часам ужываюцца ня-правільныя формы множнага ліку назоўнікаў *яро, промень / прамень, бярвяно, камень, колас, карань, палена, крыло, ліст*. Правільныя формы множнага ліку ад пералічаных і падобных назоўнікаў наступныя: *пёры, промні / прамені, бярвёны, камяні, каласы, карані, палены, крылы, лісты*. Памылковыя формы: *пер'і, праменні, бярвенні, каменні, калоссі, карэнні, паленні, крыллі, лісці*. Ад тых жа самых назоўнікаў утвараюцца і адзіночналікавыя формы зборных назоўнікаў: *пер'е, праменне, бярвенне, каменне, калоссе, карэнне, паленне, крылле, лісце* (зборныя назоўнікі не маюць формаў множнага ліку!).

Рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі, якія ў літаратурнай мове маюць форму адзіночнага ліку, у навуковым і мастацкім маўленні могуць ужывацца ў форме множнага ліку з пэўнай мэтай: *блакітныя гліны, сыпучыя пяскі, лячэбныя гразі, дасканалыя густы, маладыя таленты, шумы ў сэрцы*.

Скланенне назоўнікаў – адно з самых складаных пытанняў для многіх носьбітаў мовы. Пры скланенні назоўнікаў **першага скланення** важна памятаць, што ў давальным і месным склонах канчаткі супадаюць: канчатак **-і** маюць назоўнікі з мяккай асновай (зямлі, хвалі, песні); канчатак **-е** – назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с* (*страха – страсе, нага – назе, крыга – крызе*); **-ы** – назоўнікі з асновай на зацвярдзелы і на *к*, які чаргуецца з *ц* (*гутарка – гутарцы, мяжа – мяжы, сцежка – сцежцы, сястра – сястры*), але пад націскам **-э** (*шчака – шчацэ, рука – руцэ, рака – рацэ*).

Нazoўнікі **другога скланення** мужчынскага роду у родным склоне маюць у залежнасці ад семантыкі канчаткі **-а/-я** або **-у/-ю**. Канчатак **-а/-я** маюць назоўнікі, што называюць канкрэтныя прадметы (*стала, алоўка, медалы*); асоб і жывых істот (*салаўя, сябра, чалавека*); установы, арганізацыі, прадпрыемствы (*універсітэта, ліцэя, саюза, прафкама*); геаграфічныя назвы, населеныя пункты, астранамічныя паняцці (*Мінска, пасёлка, Месяца, Сожа*); навуковыя тэрміны, адзінкі вымярэння даўжыні, вагі і інш. (*кораня, суфікса, метра, літра, сюжэта, рубля*); танцы, гульні, іх часткі (*тэніса, турніра, вальса, тура, балета*, але: **спорту**); прамежкі часу (*года, тыдня, жніўня, сезона*, але: **веку, абеду, ранку**); органы, часткі цела чалавека і жывых істот (*носа, рота, языка*, але: **твару**).

Канчатак *-у/-ю* маюць назоўнікі, што называюць зборныя прадметы, у тым ліку расліны – травы і кустовыя (*калектыву, бярэзніку, бэзу, чабору, верасу*); рэчывы, хімічныя злучэнні (*алею, соку, рысу, шоўку*, але: *хлеба, аўса*); абстрактныя паняцці, апрадмечаныя якасці, дзеянні, стан (*таленту, смеху, блакіту, даходу, разліку*); прасторавыя паняцці (*дугу, краю, шляху, лесу*); з’явы прыроды і стыхійныя бедствы (*марозу, граду, ветру, грому, галалёду, урагану*); грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, падзеі (*рамантызму, гуманізму, дарвінізму, фэсту, фестывалю*); захворванні (*грыпу, апендыцыту, інфаркту*); стравы (*гуляшу, супу*).

Мнагазначныя назоўнікі могуць мець абодва канчаткі: *-а/-я* і *-у/-ю* ў залежнасці ад кантэксту: *час лістапада – сёмага лістапада; беларускага народа* (‘нацыя, насельніцтва краіны’) – *на плошчы сабралася шмат народу* (‘сукупнасць людзей увагуле’); *слухалі маладога талента* (‘чалавек з надзвычайнымі здольнасцямі’) – *яму не хапае таленту* (‘надзвычайныя прыродныя здольнасці’); *каля пятага пад’езда – не было пад’езду* да вёскі; *сустрэліся каля клёна, ясеня, дуба, граба – мэбля з клёну, ясеню, дубу, грабу*.

Канчатак *-у* выкарыстоўваецца таксама пры назоўніках ва ўстойлівых выразах з *году ў год, з веку ў век, ні следу ні знаку, даць маху, з’ехаць з глузду, ні роду ні племені*.

Пільнай увагі патрабуе месны склон назоўнікаў мужчынскага роду *другога скланення*, калі выбар канчатка залежыць і ад семантыкі слова, і ад тыпу асновы.

Так, канчатак *-е* маюць назоўнікі з асновай на цвёрды (*сне, ста-ле*), неасабовыя назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з’, с’* (*снезе, кажусе, лузе, парозе*); канчатак *-у/-ю* – асабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы ці мяккі (*Рыгору, чытачу, Багдановічу, герою*), а таксама неасабовыя назоўнікі з асновай на *к* (*у друку, пры лясочку*), назоўнікі на *г, х*, якія не чаргуюцца з *з’, с’*: назвы абстрактных паняццяў (*смеху, подыху, страху, пасагу*), назвы некаторых рэчываў (*тварагу, пуху*), запазычаныя назоўнікі (*каталогу, штрыху, маркетынгу, трэнінгу*), уласныя назвы (*Цюрыху, Гамбургу, Бугу*); канчатак *-ы* маюць неасабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы (*дажджы, шалашы, гушчары*); *-і* – неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі (*у гаі, у музеі, у цяні*).

У творным склоне назоўнікаў на *-ін/-ын* выбар канчатка можа залежыць ад семантыкі назоўніка: *Нікалаевам, Гагарынам, Туравам* (назвы геаграфічных аб’ектаў) – як *Магілёвам*, але: *Нікалаевым, Туравым, Гагарыным* (прозвішчы людзей).

Пры засваенні назоўнікаў **трэцяга скланення** ўзнікаюць цяжасці менавіта з формамі **творнага склону**: для іх уласціва падаўжэнне зычных (*ноччу, печчу, мышшу, папараццю, Беларуссю*); не падаўжаюцца губныя **б, п, м, в, ф** і вібрант **р** (*глыб'ю, Об'ю, верф'ю, шыр'ю*); некаторыя назоўнікі маюць варыянтныя формы: *кроўю – крывёю, далонню – далоняй, гразню – гразёю*.

Пры скланенні назоўнікаў **агульнага роду** з ненаціскным канчаткам **-а/-я**, якія называюць асоб мужчынскага ці жаночага полу, узнікаюць пэўныя цяжасці. Трэба памятаць, што ў першым выпадку такія найменні змяняюцца, як назоўнік **бацька**: *пры калегу, цёзку, сведку, ціхоню, Жэню, Сашу, Валеру (бацьку)*, у другім выпадку – як назоўнікі першага скланення з адпаведнай асновай: *пры калезе (як назе), ціхоні (як песні), цёзцы, сведцы (як сцэжцы), Жэні, Сашы, Валеры*.

У межах **скланення назоўнікаў у множным ліку** патрабуюць каментарыяў формы **роднага і творнага склону**.

У **родным склоне** адзначаецца шырокая варыянтнасць канчаткаў, абумоўленая катэгорыяй роду назоўнікаў, іх скланеннем, тыпам асновы, націскам, семантыкай.

Напрыклад, назоўнікі **першага скланення** маюць канчаткі **-аў/-яў** пры аснове на збег зычных (*кафедраў, нормаў, формаў*) і нулявы канчатак пры аснове на зычны (*бязроз, краін, хат*), у тым ліку на **г, к, х** і на губныя **б, в, п, м** (*рук, кніг, баек; спраў, асоб*). Некаторыя назоўнікі маюць варыянты канчаткаў, пры гэтым вар'іруюцца нулявыя канчаткі з матэрыяльна выражанымі: *норм – нормаў, астр – астраў, сясцёр – сёстраў, вішань – вішняў*. Відавочна, што мілагучнасць мовы забяспечваюць формы з матэрыяльна выражаным канчаткам: беларускай мове не ўласцівы збег зычных у канцы і ў пачатку слоў (*ільвяня, аржаны, бабёр, рубель*).

Назоўнікі **другога скланення** маюць канчаткі **-аў/-яў** не пад націскам, **-оў/-ёў** пад націскам (*караваяў, вокнаў; палёў, садоў*), радзей ім уласцівы націскны канчатак **-эй/-ей**: *гасцей, вушэй*. Назоўнікі ніякага роду з асновай на збег зычных маюць варыянты канчаткаў: *прозвішч – прозвішчаў, вёсел – вёслаў, гнёзд – гнёздаў*.

Назоўнікі **трэцяга скланення** пад націскам ужываюцца з канчаткам **-эй/-ей**, не пад націскам – **-аў/-яў**: *начэй, печавы, гусей, далаў*. Некаторым назоўнікам уласціва варыянтнасць: *вобласцяў – абласцей, нацыянальнасцяў – нацыянальнасцей, ніцей – ніцяў, мадэлей – мадэляў*. Множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі **-аў/-яў**: *фінансаў, аплэдысментавы, вуснаў*, а таксама нулявы канчатак, калі ў іх аснове суфіксы **-ін, -іц** (*нажніц, паводзін*), збег зычных, паміж

якімі з'яўляецца беглы галосны (*дажынак, сутак*), географічныя назвы на **-ічы/-ычы, -аны/-яны**: *Баранавіч, Бараўлян* (і *Баранавічаў, Бараўлянаў*). Радзей ужываецца канчатак **-ей/-эй/-ай**: *дзвярэй, людзей, грошай*.

У творным склоне некаторым назоўнікам уласцівы варыянты канчаткаў: *грудзямі – грудзьмі, санямі – саньмі; плячамі – плячыма, вачамі – вачыма, грашамі – грашыма*, але: **людзьмі, вушамі**.

Марфалагічныя нормы ў сістэме прыметніка. Цяжасці ўзнікаюць пры ўтварэнні і выкарыстанні ступеняў параўнання. Складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараюцца практычна ад усіх якасных прыметнікаў: *больш цёплы, менш моцны, найбольш чысты, самы прыгожы* і г.д. Ненарматыўнымі лічацца формы тыпу *больш дабрэйшы, самы цяплейшы*.

Не ўтвараюць ступеняў параўнання прыметнікі, што абазначаюць стан (*нямы, жывы, мёртвы, жанаты, халасты*), масці жывёл (*гняды, вараны, русы, нярэсты, рыжы*), колькасна нязменную знешнюю фізічную прымету (*босы, голы, вусаты, рагаты, барадаты, кульгавы*), а таксама складаныя прыметнікі (*светлавалосы, цёмна-сіні, белабароды, чарнавокі*) і прыметнікі, што называюць колер праз адносіны да іншых прадметаў (*салатавы, фіялетавы, вішнёвы, ружовы, карычневы, бэзавы*). Простую форму не ўтвараюць прыметнікі, што перайшлі з адносных у разрад якасных і маюць у структуры суфіксы **-ав-/-яв-** (*перадавы, бялявы*), **-іст-** (*галасісты, агністы*), **-к-** (*коўкі, ліпкі*), **-ат-** (*шурпаты*), **-аўн-** (*сакаўны*), **-ічн-** (*гераічны*), **-ніч-** (*маляўнічы*), **-юч-** (*балючы*), **-эзн-** (*даўжэзны*), **-еньк-** (*дробненькі*) і інш. Складаныя формы больш ужывальных яшчэ і праз стылістычную афарбоўку: яны ўласцівы пісьмовай мове, аднак не кантрастуюць з нейтральным маўленчым фонам.

Прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання ўводзяцца ў тэкст з дапамогай прыназоўніка *за* і назоўніка ў вінавальным склоне (*ліпень цяплейшы за верасень, журавіны кісліейшыя за брусніцы*) або параўнальных зваротаў са злучнікамі **як, чым** і назоўнікам у назоўным склоне (*Антось больш моцны, чым брат; няма цікавейшых казак, як нашы*). Недапушчальнай лічыцца структура канструкцый тыпу *ліпень цяплей за верасень, Андрэй за ўсіх мудрэй* (хоць у фальклоры, паэзіі, гутарковым стылі такія адзінкі ўжываюцца, што можа быць звязана з захаваннем рытму і рыфмы ў тым ліку), бо суфікс **-эй/-ей** характэрны для прыслоўяў.

Парушэннем нормы з'яўляюцца таксама выразы са значэннем гранічнай ступені якасці тыпу *цікавейшая пастаноўка, прыгажэй-*

шыя азёры, якія ўжываюцца пад уплывам рускай мовы. Нельга забываць, што пры вышэйшай ступені параўнання могуць ужывацца часціцы *яшчэ, куды*, якія надаюць не толькі ўзмацняльнае значэнне (*яшчэ цікавейшыя, куды хутчэйшыя*), але і размоўнае адценне ўсяму выказванню. Значэнне найвышэйшай ступені параўнання можа перадавацца таксама з дапамогай слоў *вельмі, надта, надзвычай, выключна* (*вельмі спагадлівы, надта спакойны, надзвычай моцны, выключна смелы*). Выкарыстанне розных спосабаў для ўтварэння ступеняў параўнання ўзбагачае маўленне.

Увагі патрабуюць поўныя, кароткія і сцягнутыя формы якасных і прыналежных прыметнікаў. У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, вельмі абмежаванае выкарыстанне кароткіх формаў якасных прыметнікаў. Толькі наступныя адзінкі без стылістычных абмежаванняў рэгулярна ўжываюцца ў кароткай форме: *гатоў, рад, повен, павінен, відзён, чуцён*. Астатнія кароткія прыметнікі тыпу *сыт, цёмен, дораг, свецел, багат, дуж, весел, хмур* ужываюцца ў фальклоры, у паэзіі высокага стылю. Памылкай з’яўляюцца скальжаваныя з рускай мовы кароткія формы тыпу *працавіт, актывен, уважліў, маральна ўстойліў, фізічна выносліў* і інш. Кароткія формы якасных прыметнікаў не скланяюцца, але змяняюцца па родах і ліках (*ён рад, яна рада, яно рада, яны рады*); ужываюцца яны, як правіла, у мастацкім і размоўным стылях.

Для прыналежных прыметнікаў кароткая форма з’яўляецца літаратурнай нормай: *матчыны песні, бацькаў камі’ютар, вавёрчына дупло* і г.д. Пры гэтым прыметнікі скланяюцца і набываюць поўныя формы, а пры неадусаўлёных назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў вінавальным склоне форма застаецца кароткай (параўнайце: каго? што? *бацькавага сябра, бацькаў стол; матчыну песню, матчыну сяброўку; даччыно паліто, даччынога мужа*). Само ўтварэнне прыналежных прыметнікаў вымагае каментарыяў, паколькі розныя фарманты замацаваныя за пэўнымі тыпамі асноў. У прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот мужчынскага роду, пішуцца суфіксы *-еў/-ев-, -оў/-ов-, -аў/-ав-, -ёў/-ёв-*, а ў прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот жаночага роду, выкарыстоўваецца суфікс *-ін/-ын-*: *Сцёпкава сачыненне, Аленчына кніга, Мурчыны кацяняты, буслава гняздо*; утварэнні тыпу *Віціны цацкі* – грубае парушэнне нормы.

Скланенне прыметнікаў, як правіла, не выклікае цяжкасцей, патрабуюць каментарыяў толькі канчаткі прыметнікаў жаночага роду у родным і творным склонах. Скарочаныя канчаткі *-ой, -ай, -йй*

(малая радзіма) могуць выкарыстоўвацца ў прыметніках ва ўсіх стылях, а поўныя канчаткі *-ое, -ае, -яе* ў родным склоне (малое радзімы) і *-ою, -аю, -яю* ў творным склоне (малою радзімаю) уласцівыя мастацкаму і гутарковаму стылям.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі і непаўнаты якасці ўласцівы мастацкаму, гутарковаму і часам публіцыстычнаму стылям. Далучаючыся да асновы якасных прыметнікаў, яны адлюстроўваюць розную ступень праяўлення якасці: *беленькі* – вельмі белы; *шырачэзны* – надзвычай шырокі; *цёмнаваты* – не зусім цёмны; прычым павелічальнаўзмацняльныя і памяншальна-ласкальныя суфіксы ўтрымліваюць, акрамя ўсяго, аўтарскую ацэнку рэчаіснасці ці прадмета гутаркі (від ацэнкі – станоўчая ці негатыўная – канкрэтызуецца кантэкстам).

Марфалагічныя нормы ў сістэме лічэбніка. Запатрабаванасць лічэбніка рознымі стылямі мовы зразумелая: ён забяспечвае дакладнасць маўлення. Аднак у функцыянаванні гэтай часціны мовы ёсць асаблівасці: напрыклад, выклікае цяжкасці **скланенне** гэтай часціны мовы.

Таму важна памятаць, што ў колькасных лічэбніках ад **пяці** да **дваццаці** і лічэбніку **трыццаць** у творным склоне адбываецца падаўжэнне зычных: *пяццю, адзінаццацю, трыццацю*, але: *шасцю, сямю, васьмю*. Пры скланенні складаных лічэбнікаў (ад **пяцідзесяці** да **васьмідзесяці** і ад **двухсот** да **дзевяцісот**) змяняюцца дзве часткі: *шасцідзесяці, шасцісот, васьмідзесяці, васьмісот; пяціюдзесяцю, сямюдзесяцю; пяціюстамі, сямюстамі*). Лічэбнікі **сто** і **сорак** маюць дзве формы: назоўны і вінавальны склоны – *сто* і *сорак*, а родны, давальны, творны і месны – *ста, сарака*. Як відаць, лічэбнік **сто**, з'яўляючыся самастойным словам і структурным кампанентам складанага лічэбніка, змяняецца па-рознаму. Ёсць лічэбнікі, якія зусім не скланяюцца: напрыклад, **паўтара** (м. і н. р.), **паўтары** (ж. р.), але назоўнікі пры іх змяняюцца ўсё роўна, прычым у назоўным і вінавальным склонах назоўнікі маюць форму роднага склону адзіночнага ліку (*паўтара вядра, паўтары тоны*), у астатніх ускосных склонах – адпаведнага склону і множнага ліку (*к паўтара літрам, к паўтара тонам; паўтара літрамі, паўтары тонамі*).

Часам розныя маўленчыя сітуацыі патрабуюць апісання недакладнай колькасці, для чаго беларуская мова прапаноўвае шэраг варыянтаў з рознай стылістычнай афарбоўкай. Так, найбольш ужывальнымі з'яўляюцца наступныя нейтральныя варыянты: 1) адваротны парадок слоў (*чалавек дваццаць, тыдні тры*); 2) два лічэбнікі (*два-тры гады, пяць-сем дзён*); 3) спалучэнне лічэбніка з назоўнікам у родным

склоне з прыназоўнікамі **пад, за, з, каля** (*гадзін пад дзесяць раніцы, вучняў з дваццаць*); 4) спалучэнні **больш як, больш чым, менш як, менш за** і пад. (*менш за восем студэнтаў, больш як адзінаццаць дрэў*). Размоўнымі лічацца спалучэнні лічэбніка са словамі **лішак, гак, хвосцік** і прыназоўнік **з** для перадачы прыблізнага ўзросту (*сем гадоў з хвосцікам, восемдзесят гадоў з гакам*), спалучэнне лічэбніка з няпэўнымі займеннікамі **якіх, нейкіх** (*нейкіх дзесяць гадоў, якіх пяць гадоў усяго*).

Пэўныя цяжжасці выклікае таксама **спалучальнасьць лічэбнікаў з назоўнікамі**. Напрыклад, назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў родным склоне: *адна трэцяя насельніцтва, дзве пятыя тэрыторыі*. Зборныя лічэбнікі патрабуюць ужывання пры сабе толькі пэўных разрадаў назоўнікаў. Яны спалучаюцца: 1) з назвамі асоб мужчынскага полу: *шасцёра чалавек, дзевяцера гімназістаў*; 2) назвамі маладых істот: *трое кацянят, сямёра дзяцей, двое буслянят*; 3) множналікавымі назоўнікамі, што абазначаюць парныя і састаўныя прадметы: *двое саней, пяцёра дзвэрэй, чацвёрэ нажніц*; 4) субстантываванымі прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і асабовымі займеннікамі: *трое хворых, двое параненых, сямёра іх*; 5) асабовымі займеннікамі: *трое нас, чацвёрэ іх*; 6) са словамі *гусі, людзі, коні, куры, свінні*: *трое коней, пяцёра гусей*.

Да зборных адносяцца лічэбнікі *абодва* (спалучаюцца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду), *абедзве* (спалучаюцца з назоўнікамі жаночага роду), *абое* (пра асоб мужчынскага і жаночага полу): *абодва хлопцы; абедзве сяброўкі; абое нічога не зрабілі, каб захаваць шлюб*.

Лічэбнікі *два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў форме назоўнага склону множнага ліку: *тры сталы, абодва акцёры*. Усе астатнія лічэбнікі, акрамя састаўных, якія заканчваюцца пералічанымі вышэй, патрабуюць ад назоўнікаў формы роднага склону множнага ліку: *пяць алоўкаў, дзевяць карцін, семдзесят сем гадоў*. Адпаведнай будзе форма прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў прыметнікавага тыпу (мой, наш, гэты), якія дапасуюцца да назоўнікаў: *два вясельныя дні і пяць вясельных дзён, чатыры цікавыя кнігі і сем цікавых кніг*.

Для абазначэння адлегласці ў беларускай мове ўжываецца спалучэнне лічэбніка з назоўнікам і прыназоўніка **за**: *за два крокі ад мікрафона, за сто метраў ад дарогі*; пры абазначэнні даты выкарыстоўваецца форма роднага склону: *сёння сёмага студзеня – Раство*.

Марфалагічныя нормы ў сістэме займенніка. Лексічнае значэнне займенніка канкрэтызуецца кантэкстам, паколькі гэта часціна мовы можа замяняць і назоўнік, і прыметнік, і лічэбнік. Маючы, як правіла, нейтральную стылістычную афарбоўку, займеннік дазваляе пазбегнуць непажаданых лексічных паўтораў у тэкстах усіх стыляў, робіць маўленне больш разнастайным. Аднак менавіта займеннік пры неахайным выкарыстанні абцяжарвае ўспрыманне і засваенне інфармацыі, пазбаўляючы выказванне дакладнасці, лагічнасці. Значыць, неабходна акрэсліць патрабаванні, якія дапамогуць пазбегнуць названых і іншых маўленчых недахопаў.

Асабовы займеннік можа выкарыстоўвацца пасля назоўніка для падкрэслівання асобы ці прадмета: *цэлая гадзіна – яна мне яшчэ спатрэбіцца; бацька – ён прыгадваецца мне маладым*. Відавочна, што сінтаксічная адзінка, пабудаваная такім чынам, мае размоўную афарбоўку, таму ў строга ўнармаваных тэкстах не ўжываецца. У вусным маўленні ўжываюцца сегментаваныя канструкцыі, у якіх частка з займеннікам стаіць перад часткай з назоўнікам: *Які ён – дзень заўтрашні?*

Займеннік, які суадносіцца з назоўнікам, павінен адпавядаць форме назоўніка, што адсутнічае: *На канферэнцыі выступіла шмат прафесуры. Яна разглядала пытанні сучаснага правапісу*. Паміж займеннікам і назоўнікам не павінна быць назоўніка ў такой самай форме, а інакш можа ўзнікнуць двухсэнсоўнасць: *Сонца ўзышло над полем – і яно [сонца ці поле?] заіграла ранішнімі фарбамі*.

Цяжасці пры выкарыстанні выклікаюць некаторыя займеннікавыя канструкцыі.

Так, спалучэнні *не хто іншы, як; не што іншае, як* ужываюцца ў сказах, дзе няма другога адмоўя: *Гэта было не што іншае, як просьба дапамагчы* (= *не што іншае, а просьба дапамагчы*). Тут слова *што* можна замяніць на *штосьці* або ўсё спалучэнне замяніць на часціцу *менавіта* (= *Гэта была менавіта просьба дапамагчы*). Аналагічна: *Прыйшоў не хто іншы, як мой сын* (= *не хто іншы, а мой сын; не хтосьці іншы, а мой сын; Прыйшоў менавіта мой сын*).

Словазлучэнні *ніхто іншы не; нішто іншае не* выкарыстоўваюцца ў адмоўных сказах, дзе пры выказніку ўжо ёсць адмоўе *не*: *Нішто іншае, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла*. Слова *іншае* можна апусціць: *Нішто, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла*.

Сугучнымі, але рознымі па значэнні з'яўляюцца азначальныя займеннікі *сам* і *самы*. Першы з іх паказвае, што дзеянне выкон-

ваецца самастойна асобай або прадметам, падкрэслівае значнасць асобы ці прадмета, азначае паважаную, знакамітую асобу (кіраўніка, вядомага акцёра і інш.), ілюструе, што хто-небудзь асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе і да т.п.: *Самога яшчэ не сустрэлі; Мы самі вызначым мэту; Сам загадчык бярэ на сябе адказнасць.*

Займеннік *самы* ў спалучэнні з якаснымі прыметнікамі ўтварае форму найвышэйшай ступені параўнання; пры ўжыванні з назоўнікамі ўказвае на гранічную ступень колькасці або якасці; выкарыстоўваецца для ўдакладнення месца і часу (мае значэнне ‘прама, якраз, непасрэдна’), пры асабовых займенніках – значэнне ‘менавіта’, а пры ўказальных (той, гэты) – для ўдакладнення: *самы прыгожы дзень; самыя сцюжы пачаліся; самы час у суніцы ісці; гэта тая самая кніга; дом ля самага возера.* Займеннік *самы* ўваходзіць у склад устойлівых выразаў з рознай стылістычнай афарбоўкай: *на самай справе* (сапраўды; нейтр.), *самы раз, у самы раз* (у патрэбны момант, разм.), *самы той!* (не на таго напалі, іран.). Нагадаем, што націск у гэтых займенніках пры іх формамяненні фіксаваны: ва ўскосных склонах у займенніку *сам* (*самó, самá, сáмі*) націск падае на канчатак, а ў займенніку *сáмы* (*сáмае, сáмая, сáмыя*) – на аснову:

- Н. *сам, самó, самá, сáмі*;
- Р. *самóга* (м. і н. р.), *самóй, саміх*;
- Д. *самóму* (м. і н. р.), *самóй, самім*;
- В. *сам* (*самóга*), *самó, самú, саміх*;
- Т. *самім* (м. і н. р.), *самóй, самімі*;
- М. *(у) самім, (ў) самóй, (у) саміх.*

Як бачна, у займенніку *сам* націск падае менавіта на першы галосны канчатка, а не на апошні; гутарковыя формы *самаго́, самаму́* – адхіленні ад нормаў, іх трэба пазбягаць.

- Н. *сáмы, сáмае, сáмая, сáмыя*;
- Р. *сáмага* (м. і н. р.), *сáмай, сáмых*;
- Д. *сáмаму* (м. і н. р.), *сáмай, сáмым*;
- В. *сáмы* (*сáмага*), *сáмае, сáмую, сáмыя* (*сáмых*);
- Т. *сáмым* (м. і н. р.), *сáмай, сáмымі*;
- М. *(па) сáмым, (па) сáмай, (па) сáмых.*

У адмоўных займенніках *ніхто, нішто* пры скланенні націск прыпадае на першы галосны канчатка: *нікога, нічога; нікому, нічому* (параўн. з адпаведнымі адноснымі займеннікамі, ад якіх яны ўтварыліся: *каго, чаго, каму, чаму*).

Па адным тыпе скланяюцца займеннікі **ты** і **сябе**:

Н.	<i>ты</i>	–
Р.	<i>цябе</i>	<i>сябе</i>
Д.	<i>табе</i>	<i>сабе</i>
В.	<i>цябе</i>	<i>сябе</i>
Т.	<i>табой (-ою)</i>	<i>сабой (-ою)</i>
М.	<i>пры табе</i>	<i>пры сабе</i>

Займеннікі прыметнікавага тыпу ў форме жаночага роду *мая, свая, твая, наша, ваша, гэтая, тая, такая, сама, самая, кожная, ніякая* ў родным склоне маюць варыянтныя канчаткі: больш ужывальныя няпоўныя канчаткі *-ой/-ай/-ёй*, аднак у мастацкім і публіцыстычным стылях усё часцей выкарыстоўваецца поўны канчатак *-ае: такое бяды, ніякае радасці*. У творным склоне названым займеннікам таксама ўласцівы варыянты канчаткаў: побач з нейтральнымі няпоўнымі канчаткамі ўжываюцца поўныя: *-ой і -ою, -ёй і -ёю, -ай і -аю (такой і такою, тваёй і тваёю, самай і самаю)*, апошнія запатрабаваны мастацкім стылем (найперш паэзіяй). У вінавальным склоне ёсць стылістычна нейтральныя варыянты ў наступных займеннікаў: *нашу – нашую, вашу – вашую, гэту – гэтую, саму – самую*.

Пры выкарыстанні займеннікаў назіраецца ўзаемазамяняльнасць формаў: каб пазбегнуць падкрэслівання ўласнай асобы замест займенніка *я* ўжываецца займеннік *мы*, так званае «аўтарскае мы» («мы сціпласці»); каб выказаць паважлівыя адносіны да суб'едніка, магчыма, старэйшага па ўзросце, замест займенніка *ты* ўжываецца займеннік *Вы*; для падкрэслівання агульных інтарэсаў замест *вы* можна выкарыстаць займеннік *мы: дазвольце Вас запрасіць, мы вырашаем задачы ў курсавой рабоце, як мы сябе адчуваем сёння?*

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеяслова. Гэта часціна мовы, якая валодае семантычнай разнастайнасцю, называючы дзеянне, працэс ці стан, маючы вялікую колькасць граматычных катэгорый, складаную сістэму формаў, патрабуе пэўных каментарыяў. Так, у зваротных дзеясловах замест постфікса *-ся* часам памылкова выкарыстоўваецца *-сь*, што з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы: правільна – *вучыся, купаліся, напрацаваліся* і г.д.

Умоўны лад, як вядома, выражаецца дзеясловам у форме прошлага часу і часціцай *бы (б)*, пры гэтым дзеяслоў, які заканчваецца на зычны, патрабуе часціцы *бы*, на галосны – *б*: *сказаў бы, прынеслі б, намалывала б*.

Асаблівай увагі патрабуе складаная форма прошлага часу, паколькі яна мае структурныя адрозненні ў параўнанні з адпаведнай фор-

май рускай мовы. У беларускай мове яна ўтвараецца шляхам спалучэння дзеяслова ў прошлым часе і дапаможнага дзеяслова *быць*, які мае тыя самыя формы роду і ліку, што і асноўны дзеяслоў: *падышоў быў, падышла была, падышлі былі, падышло было*, але па-руску інакш: *подошел (подошла, подошло, подошли) было*.

Катэгорыя спражэння не выклікае асаблівых цяжкасцей пры засваенні, аднак рознаспрагальныя дзеясловы маюць спецыфічныя парадыгмы. Нагадаем іх: *есці* – *ем; ясі; есць; ядзім, ямо; ясце; ядуць; даць* – *дам; дасі; дасць; дадзім, дамо; дасце; дадуць; бегчы* – *бягу; бяжыш; бяжыць; бяжым; бежыце; бягуць*.

Самай распаўсюджанай памылкай, выкліканай уплывам рускай мовы, з'яўляецца ўжыванне дзеясловаў у 2-й асобе множным ліку абвесным ладзе з націскам на першым складзе канчатка (гэта памылка!). Трэба цвёрда засвоіць правіла: у гэтай форме націск падае на аснову або на другі склад канчатка, на склад *-це*: *гуля-еце, зноўдз-еце, забіра-еце; нес-яце, прыжывяце-ся, падрасц-яце, абатр-яце, сме-яце-ся*.

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі дзеясловаў у абвесным і загадным ладах. У загадным ладзе ў 1-й асобе множным ліку дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі *-ём, -эм* (пад націскам), *-ма* (не пад націскам): *нясём, кладзём, бярэм; складваймася, працуйма, канчайма, шукайма, не забываймася*. На дзеяслоўныя формы з канчаткам *-ма* звяртае ўвагу А.А. Каўрус: яны, на яго думку, «успрымаюцца і ўсведамляюцца як патрэбныя, адметныя, што вызначаюць самабытнасць роднай мовы і служаць захаванню яе сістэмы» [13, с. 98]. У абвесным ладзе ў 1-й асобе множным ліку гэтыя дзеясловы маюць канчаткі: *нясём, кладзём, вяжам, стрывожымся; складваемся, канчаем*. Як бачна, у загадным ладзе канчаткі *-ём* і *-эм* націскныя, а ў абвесным ладзе канчатак *-ем* ненаціскны.

У 2-й асобе множным ліку ў загадным ладзе націск можа падаць на канчатак *-ы/-і* перад постфіксам *-це*: *нясіце, кладзіце, пішыце*.

Да ўжывання дзеяслова ў функцыянальных стылях ёсць пэўныя патрабаванні. У афіцыйна-справавым і навуковым стылях павінны выкарыстоўвацца такія часавыя формы міжстылёвых дзеясловаў, якія адлюстроўваюць рэальны час дзеяння; у навуковых тэкстах выклад інфармацыі ідзе ў цяперашнім часе: *напрыклад, у даследаванні мы ставім і вырашаем наступныя задачы; як сцвярджае мовазнаўца Л.М. Шакун*. Мастацкаму, часткова публіцыстычнаму, а таксама гутарковаму маўленню ўласціва ўжыванне экспрэсіўных формаў

(скокнуць, бразнуць; папавыносіць, папахадзіць; пачытваць, пабольваць; плявузгаць, клыпаць, рынуцца і інш.) і ўзаемазамяняльнасць формаў часу і ладу. Так, дзеясловы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем прошлага ці будучага, што дапамагае апавядальніку ажывіць мінулыя падзеі ці адлюстравать дзеянне, якое абавязкова павінна адбыцца пасля моманту гутаркі: *бывала, іду я ў грыбы* (цяперашні гістарычны), *заўтра абавязкова іду ў грыбы*. Дзеясловы будучага часу могуць ужывацца са значэннем цяперашняга ці прошлага, гэта робіць маўленне экспрэсіўным: так падкрэсліваецца паўтаральнасць дзеяння (*то паверне дарога ўлева, то роўнаю стужкаю цягнецца*) або яго нечаканасць, выпадковасць (*колькі ні прыеду дадому – ідзе маці насустрач*).

Формы ладу таксама могуць набываць экспрэсіўнасць пры іх ўзаемазамяняльнасці: так, дзеясловы ўмоўнага ладу могуць ужывацца са значэннем зааднага, што надае выказванню разнастайныя адценні: просьбу, парад, запрашэнне выканаць дзеянне (магчыма, з афарбоўкай нерашучасці, далікатнасці ці папроку): *прачытай бы ты кнігу, прыбрала б ты ў пакоі, прылеглі Вы б адначыць*. Загадны лад можа мець значэнне ўмоўнага, што забяспечвае непасрэднасць выкладу думкі: *дапамажы мы ім – яны ўсё паспелі б выканаць*. У дзеясловах маўлення, успрыняцця, думкі можа аслабляцца ці ўвогуле сцірацца інтанацыя загаду і само лексічнае значэнне: *глядзі ты, які разумны!; скажыце, які добранькі!*

Форма 2-й асобы адзіночнага або множнага ліку можа мець абавязкова-асабовае значэнне, якое яна рэалізуе ў прыказках: *сей у пару – збярэш хлеба гару; сон на заўтра адкладзі, а справу сёння давядзі; Божа памажы, але і сам падбяжы*.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыметніка. Самымі ўжывальнымі ў беларускай літаратурнай мове з'яўляюцца дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі *-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-*: *выцвілы, пахарашэлы, зачараваны, устрывожаны, знесены, змолаты*. Выкарыстанне іншых формаў абмежаванае па розных прычынах. Так, дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксамі *-ўш-, -ш-* у форме мужчынскага роду аманімічныя з дзеепрыслоўямі: *прачытайшы, пацярпеўшы, збегшы* і г.д. Многія лінгвісты акцэнтуюць увагу на немілагучнасці гэтых формаў, што з'яўляецца правамерным.

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-/юч-, -ач-/яч, -ем-/ом-, -ім-* уласцівы публіцыстычнаму і навуковаму стылям, дзе могуць уваходзіць у склад тэрмінаў

або іншых устойлівых выразаў кніжнага характару: *шыпячы гук, вісячы замок, нераскладаемыя элементы, рухаючыя сілы, кіруючая роля, чытаемая літаратура*. Каб пазбегнуць непажаданых формаў, асабліва падчас перакладу з рускай мовы, трэба памятаць, што ў беларускай мове існуе шмат сродкаў замены такіх адзінак: 1) ужывальныя формы дзеепрыметнікаў: рус. *покрывшийся инеем* – бел. *накрыты інеем, выгоревший луг* – *выгаралы луг*. Як слушна адзначае А.А. Каўрус, «на цяперашнім этапе дзеепрыметнікі з суфіксам -л- усведамляюцца як асноўныя» [13, с. 107]; 2) прыметнікі: рус. *приносящий прибыль* – бел. *прыбытковы, дрожжащая трясина* – *дрыготкая багна; сыпучее вещество* – *рэчыва*; 3) даданыя сказы: рус. *растущий у дома* – бел. *які расце ля дома*; 4) дзеясловы: рус. *светящиеся окна* – бел. *свецяцца вокны, я не пьющий* – *я не п'ю*; 5) назоўнікі: рус. *комплектующий отдел* – бел. *аддзел камплектавання, купающийся* – *купальшчык*; 6) дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя словазлучэнні: рус. *рядом шел возвращающийся из города сосед* – бел. *побач ішоў, вяртаючыся з горада, сусед*; 7) прыдаткі: рус. *вещества, стимулирующие рост* – бел. *рэчывы-стмулятары росту*; 8) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: рус. *умоляющим голосом* – бел. *з мальбой у голасе*; 9) паўтор слоў: рус. *возрастающий грохот* – бел. *усё большы і большы грукат* і інш.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыслоўя. Дзеепрыслоўе, як і дзеепрыметнік, дапаўняе дзеяслоў сэнсава. Узнікае шэраг патрабаванняў да выкарыстання дзеепрыслоўя ў звязным маўленні. Так, утваральнік асноўнага і дадатковага дзеяння павінен быць адзін: *прачытаўшы кнігу, я абавязкова падзялюся ўражаннямі*. У безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння, пагэтану сказ тыпу *Хораша дыхаецца, гуляючы на летнім лесе пасля дажджу будзе пабудаваны няправільна*. Месца дзеепрыслоўяў незакончанага і закончанага трывання ў сказе заўсёды абумоўлена паслядоўнасцю дзеянняў – асноўнага і дадатковага: *прыехаўшы ў вёску на канікулы, я абавязкова сустрэнуся з аднакласнікамі*. У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні таксама выконваюцца адной асобай, але яна ўяўляецца абагульненай і абазначае любога, кожнага: *упрошваючы не намілуешся; узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж; згубіўшы, не тужы, знайшоўшы, нікому не кажы*.

Марфалагічныя нормы ў сістэме прыслоўя. Прыслоўю ў культурнамоўным аспекце надаецца мала ўвагі, хоць рэдка які тэкст абыходзіцца без характарыстыкі акалічнасцяў дзеяння. Некаторыя

лінгвісты правамерна адзначаюць, што прыналежнасць прыслоўяў да пэўнага разраду вызначае іх ролю ў тэксе. Акалічнасныя прыслоўі стылістычна нейтральныя, яны заключаюць інфармацыю пра месца, час, прычыну, мэту дзеяння; якасныя прыслоўі не толькі перадаюць інфармацыю, але і ўтрымліваюць яе ацэнку. У сувязі з гэтым прыслоўі запатрабаваны ўсімі стылямі: *Вядома больш за 20 відаў пшаніцы. Аднак найбольш шырока вырошчваецца толькі два віды – мяккая і цвёрдая; Пры пад'ёме ўверх кінутага мяча сіла цяжару запавольвае яго рух. У мастацкім стылі прыслоўі ўжываюцца і з пераносна-вобразным значэннем: Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства – адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць* (Я. Брыль).

Прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання. Складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараецца, як правіла, шляхам далучэння слоў *найбольш (найменш)* і адпаведна *больш (болей), менш (меней)* да якасных прыслоўяў, таму ўтварэнні тыпу *найбольш гучней, менш цікавей* будуць парушэннем нормы.

Трэба памятаць, што прыслоўе, як і прыметнік, таксама мае элятыў – форму вышэйшай ступені параўнання, якая страчвае супастаўляльнае значэнне: *раней, далей, даўней*. Як відаць, першыя два словы міжстылёвыя, апошняе мае размоўную афарбоўку.

Якасныя прыслоўі маюць формы ацэнкі і меры якасці (*ціхутка, добранька, памалюсеньку, страшэнна, высачэзна, ранічкай, далёкавата*); праз сваю экспрэсіўнасць, размоўную афарбоўку яны найбольш запатрабаваны мастацкім і гутарковым стылямі.

2.1.8. Сінтаксічныя нормы

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнасць пабудовы сінтаксічных канструкцый, ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў ці займеннікаў. У сінтаксічных канструкцыях выразна выяўляецца нацыянальная адметнасць мовы, таму правільная пабудова словазлучэнняў успрымаецца як паказчык культуры маўлення і культуры чалавека ўвогуле. Асабліва ва ўмовах цяперашняга білінгвізму важна ведаць спецыфіку будовы сінтаксічных канструкцый у беларускай мове ў параўнанні іх з рускай. Практыка паказвае, што парушэнні сінтаксічных нормаў – надзвычай пашыраныя памылкі не толькі ў мове студэнтаў, але і ў мове настаўнікаў, дыпламаваных спецыялістаў, дыктараў радыё і тэлебачання.

Пералічым асноўныя **сінтаксічныя нормы** беларускай літаратурнай мовы.

1. Дзеясловы ветлівасці **дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць** спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону: *падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне.*

У рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *поблагодарить брата, простить друга, извините меня.*

2. Дзеясловы руху **ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець**, волевыяўлення **паслаць, адправіць, выправіць** у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **на**: *ісці на ваду, з'ездзіць на бацьку, паслаць на доктара.*

Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы **ягады, грыбы, кветкі, арэхі**, то яны таксама ставяцца ў форму вінавальнага склону, а прыназоўнік пры іх можа быць ужыты як **на**, так і **ў**: *паехаць у (на) грыбы, пайсці ў (на) суніцы, адправіць у (на) арэхі.*

У рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму творнага склону з прыназоўнікам **за**: *идти за водой, съездить за отцом, послать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправить за орехами.*

3. Дзеясловы **жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кніць** кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў родным склоне з прыназоўнікам **з (са)**: *жартаваць з дзяцей, смяяцца з недахопаў, здэкавацца з яго.*

Адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы творнага склону з прыназоўнікам **над**: *шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваться над ним.*

4. Дзеясловы **хварэць, захварэць** і прыметнік **хворы** кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам **на**: *захварэць на ангіну, хворы на грип.*

У рускай мове назоўнік ставіцца ў форму творнага склону без прыназоўніка: *заболеть ангиной, болен гриппом.*

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця **гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца** патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы вінавальнага склону з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе.*

У рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **о (об)**: *говорить об отношении, расспрашивать о чувствах, думать о ней.*

Маўленчая практыка паказвае, што часта замест канструкцый з прыназоўнікам **пра** выкарыстоўваецца канструкцыя з прыназоўнікам **аб** і месным склонам назоўніка (займенніка): *гаварыць аб адносінах, распытваць аб пачуццях, думаць аб ёй*. Хоць абедзве канструкцыі сінанімічныя, аднак трэба ўлічваць, што яны з розных сфер ужывання: першая (з **пра**) уласціва гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры, другая (з **аб**) – афіцыйнаму і навуковаму стылям: *паняцце аб дзеяслове, «Закон аб мовах у Беларускай ССР», «Закон аб аўтарскіх правах»*.

Ужыванне прыназоўніка **аб** з’яўляецца нарматыўным таксама ў наступных выпадках:

а) у выразях тыпу *аб праблемах, аб прыкладах, аб прамоўцах, аб прыметніку*, у якіх ужыванне прыназоўніка **пра** вядзе да немілагучнасці, паўтарэння аднолькавых ці падобных складоў: *пра праблемы, пра прыклады*;

б) у канструкцыях з вінавальным склонам пры абазначэнні сутыкнення з аб’ектам у выніку руху: *разбіць аб камень, біцца галавой аб сцяну, кроплі дажджу стукаюць аб шыбы, ударыць кулаком аб стол*;

в) ва ўстойлівых выразях: *аб малаку ног не навалаку, аб адной вадзе сыт не будзеш*;

г) калі ўказваецца на пэўны прамежак часу, у межах якога адбываецца дзеянне: *вярнуўся з камандзіроўкі аб адзін дзень*.

6. Пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння **хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць** назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **па**: *хадзіць па суседзях, блукаць па лясах, бачыцца па выхадных, гладзіць па валасах, стукаць па спіне*.

У рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам **по**: *ходить по соседям, блуждают по лесам, видется по выходным, гладить по волосам, стучать по спине*.

7. Пры назоўніках **лекцыя, нарысы, адзнака** і падобных залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **па**: *лекцыя па гісторыі, адзнака па чарчэнні, адзнака па фізічным выхаванні* (але: *адзнака за дыктант*).

У рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам **по**: *лекция по горообразованию, оценка по черчению, оценка по физической культуре, оценка по диктанту*.

8. Дзеясловы **ажаніць, ажаніцца** і прыметнік **жанаты** патрабуюць ад залежнага слова формы творнага склону з прыназоўнікам з (**са**): *ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай, жанаты з аднакласніцай*.

У рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **на**: *женить на Елене, женится на Светлане*.

9. Пры абазначэнні адлегласці да чаго-небудзь ужываецца канструкцыя з прыназоўнікам **за** і вінавальным склонам колькасна-іменнага спалучэння: *за сто метраў ад школы, за трыста кіламетраў ад Віцебска, за два крокі ад перамогі.*

У рускай мове ў такіх канструкцыях выкарыстоўваецца назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам **в**: *в ста метрах от школы, в трёхстах километрах от Витебска, в двух шагах от победы.*

10. Лічэбнікі **два, тры, чатыры** дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *два акіяны, тры студэнты, чатыры дні.* Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множны лік: *два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні.*

У рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *два глубоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня.*

Лічэбнікі **пяць, шэсць** і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: *пяць кветак, сем паверхаў.*

11. У дробавых лічэбніках частка **адна, дзве, тры, чатыры** ў лічніку (рус. *числитель*) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (рус. *знаменатель*): *одна пятая, дзве трэція, тры дзесятая.*

Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі **пяць, шэсць** і вышэй, то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзесятых, восемь пятнадцатых.*

12. Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў ужываюцца наступныя канструкцыі: 1) з прыназоўнікам **за** + вінавальны склон назоўніка (займенніка): *вышэйшы за сястру, тэмпература вышэйшая за нуль, прыйшоў раней за цябе;* 2) з параўнальным злучнікам **як** або **чым** + назоўны склон назоўніка (займенніка): *брат вышэйшы, чым сястра; прыйшоў раней, чым ты.*

У рускай мове ў гэтым выпадку ўжываюцца беспрыназоўніковыя канструкцыі: *брат выше сестры, пришёл раньше тебя, температура выше нуля.*

Асаблівай увагі пры выбары прыназоўніка і формы ўскоснага склону патрабуюць таксама наступныя канструкцыі:

Беларуская мова	Руская мова
чытаць сам сабе	читать про себя
пісаць (звярнуцца) на адрас	писать (обратиться) по адресу

Беларуская мова	Руская мова
загадчык кафедры (бібліятэкі)	заведующий кафедрой (библиотекой)
зайду (убачымся) днямі	зайду (увидимся) на днях
два разы на тыдзень	два раза в неделю
згодна з дамоўленасцю (з правілам)	согласно договорённости (правилу)
гаварыць на карысць каго-небудзь	говорить в пользу кого-нибудь
будынак на пяць паверхаў	строение в пять этажей
бачыць на свае вочы	видеть своими глазами
чуць на свае вушы	слышать своими ушами
смяяцца праз сон, гаварыць праз смех (слёзы)	смеяться сквозь сон, говорить сквозь смех (слёзы)
спазніцца праз яго	опоздать из-за него
глядзець сябе ('клапаціцца пра сваё здароўе, берагчы сябе')	смотреть за собой
спяваць на два галасы	петь в два голоса
сачыненне паводле рамана	сочинение по роману
град па гарошыне	град с горошину
што да мяне, то...; калі зайшла гаворка пра мяне, то...	что касается меня, то...

Памылкі дапускаюцца пры **выбары граматычнай формы выказніка пры дзейніку**, выражаным колькасна-іменным спалучэннем.

Трэба памятаць, што выказнік звычайна ставіцца ў **адзіночным ліку**, калі дзейнік выражаны:

1) спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам: *прайшло пяць сутак*;

2) спалучэннем зборнага лічэбніка з назоўнікам: *прыехала трое братоў*;

3) спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (*большасць, меншасць, шэраг, мноства, большая частка, меньшая частка і інш.*) з назоўнікам у родным склоне множнага ліку: *большасць прысутных прагаласавала*;

4) спалучэннем слоў *некалькі, многа, мала, багата, шмат, столькі, колькі* з назоўнікам: *спявала некалькі вучняў*.

Аднак ва ўсіх пералічаных вышэй выпадках выказнік можа ставіцца ў **множным ліку** пры дзейніку са значэннем асобы ці калі падкрэсліваецца актыўнасць дзеяння: *экзамен здалі дваццаць студэнтаў, большасць выпускнікоў паступілі ў ВНУ.*

5) словазлучэннем, у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (*дзесятка, сотня, тройка, пяцёрка і інш.*): *сотня пар вачэй глядзела на мяне;*

б) спалучэннем назоўніка (займенніка) у назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне, калі трэба паказаць, што асоба, абазначаная творным склонам, з'яўляецца другараднай (*бацька з сынам стаяў на прыпынку, Міхась з Жэнем напісаў сачыненне*). Калі ж падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб, то выказнік ставіцца ў **множным ліку** (*маці з бацькам жылі дружна, брат з сястрой паступілі ва ўніверсітэт*).

Займеннік, што ўжываецца замест зборнага назоўніка, павінен стаяць у адзіночным ліку: *Аўтар праўдзіва адлюстравалі жыццё беларускага сялянства, яго мары і імкненні да лепшай долі.*

Сінтаксічнай памылкай з'яўляецца таксама неапраўданае нанізванне залежных адзін ад аднаго назоўнікаў у адным склоне (пераважна ў родным склоне), у выніку якога канструкцыі ўспрымаюцца з цяжкасцю. Д. Бугаёў прыводзіць наступны прыклад: *«Рэтраспектыўны план драмы не адыграў значэння вытлумачальніка вытокаў станаўлення характараў герояў»*. Параўнаем яго з класічным прыкладам з Ф. Рабле: *«Дзед траюраднага брата старэйшай сястры цёткі зяця дзядзькі нявесткі яго цешчы пахаваны ў Маезе»*.

Сінтаксічныя памылкі часам бываюць выкліканыя змешваннем двюх ці больш семантычна тоесных сінтаксічных канструкцый: *аплаціць за праезд* (правільна: *аплаціць праезд* або *заплаціць за праезд*); *заняць першыінство* (правільна: *заняць першае месца* або *заваяваць першыінство*); *дапамога над арганізацыяй* (правільна: *дапамога арганізацыі* або *шэфства над арганізацыяй*).

Як бачна, будова сінтаксічных канструкцый адлюстроўвае асабліваасці мыслення і з'яўляецца паказчыкам агульнай культуры маўлення таго, хто гаворыць.

2.1.9. Пунктуацыйныя нормы

Пунктуацыйныя нормы пісьмовай мовы адлюстроўваюць сінтаксічную аднастайнасць яе афармлення; іншымі словамі, гэта нормы пастаноўкі знакаў прыпынку паміж членамі сказа, паміж часткамі скла-

данных сказаў і г.д. Нягледзячы на тое, што сістэма знакаў прыпынку ў беларускай мове ўпарадкаваная (у сучасным пісьме мы маем дзесяць знакаў прыпынку), у Правілах-2008 перагледжаны і дапоўнены некаторыя правілы іх пастаноўкі. Так, удакладняецца ўжыванне кропкі, пыталніка, клічніка, шматкроп'я, коскі ў простым і ў складаным сказах, кропкі з коскай, двукроп'я, працяжніка, дужак, двукосся, а таксама пастаноўка знакаў прыпынку пры цытатах і простае мове, спалучэнне знакаў прыпынку, паслядоўнасць іх ужывання пры спасылках (прычым кожнаму з пералічаных пунктаў прысвечаны асобны параграф). Безумоўна, культура пісьмовага маўлення асобы прадугледжвае веданне ўсіх гэтых нормаў.

Варта засяродзіць увагу і на тых момантах, якія адлюстроўваюць змены паводле новых правілаў. Так, напрыклад, **працяжнік** не ставіцца, калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам, а выказнік – назоўнікам у назоўным склоне: *Пасівелы мой лес, я твой вечны наклоннік, я твой вечны даўжнік* (Я. Сіпакоў). Раней пастаноўка / непастаноўка знака прыпынку ў такой сінтаксічнай канструкцыі залежала ад інтанацыі.

Не ўдакладняецца ўмова, пры якой працяжнік можа ставіцца ў няпоўных простых сказах на месцы прапушчанага члена сказа: *Па суседству з Белым возерам знаходзіцца другое – Чорнае* (В. Вольскі); *Праз шум эшалона прарваўся недалёкі гарматны выбух. Затым яшчэ некалькі – большай сілы* (І. Мележ); *У цёмным небе – карагоды сіняватых зорак* (М. Багдановіч). Мяркуем, што прычына пунктуацыйнай варыянтнасці пры афармленні такіх сказаў застаецца той самай – адпаведная інтанацыя.

Ранейшай застаецца ўмова пастаноўкі **коскі** пры дапасаваных азначэннях, выражаных прыметнікамі і дзееспрыметнікамі (з паясняльнымі словамі і без іх), – калі яны стаяць перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, уступкі): *Узрушаны і выведзены з раўнавагі, старшыня грозна ўшчувае крыкуноў* (Я. Колас); *Захоплены гэтай новаю думкаю, Пракоп доўга не можа заснуць* (Я. Колас); *Падахвачаныя, дужыя, хлопцы адразу ўзяліся за працу* (Я. Колас). Калі ж дапасаваныя азначэнні не маюць выражанага акалічнаснага значэння, коска можа не ставіцца: *Працяты марозам снег хрустка хрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля* (Я. Колас).

Выклікае цяжкасці размежаванне слоў, якія ўжываюцца ў ролі мадальных часціц або са значэннем прыслоўя для выражэння сцвярджэння, узмацнення з адпаведнымі пабочнымі словамі і канструкцыямі,

у выніку чаго ўзнікае праблема пастаноўкі коскі. Справа ў тым, што першыя з названых лексем могуць выступаць у ролі пэўных членаў сказа (*відаць, здаецца* – у ролі выказніка), у ролі злучнікаў (*аднак – але*) ці ў ролі часціц (*бадай – амаль*); у кантэксте яны могуць набыць канкрэтную семантыку (*напэўна* – абавязкова). У такім выпадку словы *можжа, няйначай, пэўна, напэўна, канечне, сапраўды, часам, бывае, бывала, бадай, бадай што, мо* (усечаная форма слова *можжа*, якая ніколі не адасабляецца), а таксама словы *відаць, здаецца*, якія ў сказе выступаюць у ролі выказніка, не выдзяляюцца коскамі: *Па яе паводзінах відаць было, што дзяўчына мае вышэйшую адукацыю; Будзеш пераходзіць раку ўброд – напэўна [абавязкова] вымакнеш; Бадай [амаль] кожны дзень ідзе дождж; Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай [амаль] праз кожныя дзесяць кіламетраў* (З. Бядуля); *Дыміць туман. Мо лепш пераचाкаць, пакуль зара не прыадчыніць дзверы?* (М. Танк); *Адтуль відаць адразу пяць азёр* (Я. Брыль); *Часамі Лабановічу здавалася, што вынікі дасягнуты нязначныя* (Я. Колас).

Аднак коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і канструкцыі, якія стаяць у сярэдзіне або ў пачатку сказа: *безумоўна, бясспрэчна, вядома, канечне, зразумела, напэўна, сапраўды, праўда, пэўна, відавочна, відаць, здаецца, здавалася, мабыць, магчыма, можжа, мусіць, няйначай, бадай, значь, нябось, часам, бывае, бывала, як вядома, як відаць, па ўсім відаць, можжа быць, чаго добрага, таго і глядзі, само самой разумеецца і інш.* Такія словы і выразы служаць для выражэння адносін апавядальніка да зместу выказвання: яны могуць выражаць упэўненасць, няўпэўненасць, розныя пачуцці, паказваюць на крыніцу паведамлення, на сувязь думак і г.д.: *І я, безумоўна, шчаслівы і рад, што добра зародзіць густая пшаніца* (П. Глебка); *Лабановіч, відавочна, быў задаволены, што не трэба доўга шукаць фурманкі* (Я. Колас); *Захар Крымянец зірнуў на зоркі, падумаў пра мароз, які, няйначай, збярэцца да раніцы* (М. Лынькоў); *Але расстая нам час наступае; пэўна, ужо доля такая ў нас* (М. Багдановіч); *Хацелася мне, вядома, пачуць ад Коласа нешта незвычайнае, важнае* (Я. Брыль); *Не можжа быць, канечне, і размовы, каб дарослы чалавек нацкаваў юнака на юнака* (У. Караткевіч); *Адразу пасвятлела. Відаць, ужо ўзышло сонца* (І. Мележ); *Як радасна, бывала, ён сустракаў Вялікдзень* (Я. Колас).

Трэба памятаць, што коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія служаць сродкамі сувязі асобных частак выказвання і ўказваюць на паслядоўнасць, абмежаванне, удакладненне, супастаўленне ці

аб'яднанне частак тэксту, на выражэнне выніку, заключэння і пад.: *па-першае, па-другое, па-трэцяе* і інш., *нарэшце, значыць, дарэчы, наогул, аднак, прынамсі, наадварот, з аднаго боку, з другога боку, у сваю чаргу, разам з тым, у прыватнасці, між іншым, між тым, да таго ж, такім чынам, галоўным чынам, па крайняй меры і інш.*: Турсевич – *гэта мой настаўнік і мой зямляк, прынамсі, аднае воласці* (Я. Колас); Валодзька *выпрасіў, нарэшце, у рэдактара дазвол паехаць на раён* (Я. Брыль); Спазніліся, *аднак, на вялікае спатканне, трэба было раней* (В. Быкаў); Мікола *быў, між тым, дома* (К. Чорны); *З другога боку, Ядвісі было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік...* (Я. Колас); *Па крайняй меры, для яго нічога ўжо не будзе* (В. Быкаў); *Такім чынам, усе няяснасці, сумненні, прынесеныя Саўкам, цяпер развееліся* (Я. Колас).

З пералічаных вышэй слоў некаторыя (напрыклад, *між тым, тым не менш, да таго ж*) могуць выконваць ролю злучніка і адпаведна коскай не аддзяляцца, калі ўжываюцца ў пачатку сказа або другой часткі складанага сказа: *У вас на мястэчка многа сілы не патрабуецца, між тым вялікая патрэба ў людзях* (Ц. Гартны); *На дварэ ноч. Між тым спаць не хочацца* (І. Мележ); *Тым не меней ён [Лабановіч] устаў і рушыў у той бок, куды паехала дзяўчына* (Я. Колас); *Да таго ж Мініч яшчэ меў недахоп у вымаўленні: ён шапялявіў* (Я. Колас).

Як відаць, лексічныя з'явы аманіміі і мнагазначнасці ў сінтаксісе абцяжарваюць пастаноўку знакаў прыпынку, аднак вызначэнне семантыкі слова, удакладненне яго пазіцыі ў сказе заўсёды дапаможа акрэсліць «пункт» адасаблення. Словы і выразы, якія звязваюць часткі выказвання, указваюць на крыніцу паведамлення, на аўтарскае меркаванне, надзвычай запатрабаваныя ў навуковым і афіцыйна-справавым стылях, таму веданне моўных нюансаў пры адасабленні такіх выразаў ілюструе дасведчанасць асобы, яе адукаванасць. У названых стылях шырока ўжываюцца, адасабляючыся, таксама словы і спалучэнні слоў, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў, далучаючыся да іх непасрэдна або пры дапамозе выразаў у *тым ліку, у тым ліку і, апроча (апроч), акрамя, амаль, за выключэннем, галоўным чынам, гэта значыць, так званы, або, ці* (у значэнні 'гэта значыць'), *асабліва, нават, напрыклад, як, у прыватнасці, і ў прыватнасці, і прытым і інш.* Напрыклад: *У дзесятак самых ужывальных у горадзе імён, акрамя прыведзеных, увайшлі таксама Андрэй, Грыгорый, Багдан, Васіль, Міхаіл, Сямён, Сцяпан, Якаў; Антрапонімы, у аснове якіх*

апелятыў «бачкар», бытуюць у асноўным у Чашніцкім р-не, прычым на той жа тэрыторыі, што і ўтварэнні ад «бондар»; Апеляты-вы «бачкарнік» і «бачар», якія ў «Лексічным атласе...» нават не ўзгадваюцца, таксама сустракаем у прозвішчах жыхароў Чашніцкага (Бачараў), Дубровенскага (Бачарэнка) і Полацкага (Бачкарнікаў) раёнаў. (З дысертацыі)

Пры пунктуацыйным афармленні **складаных сказаў** таксама існуе шэраг нюансаў, на якіх варта спыніцца. Напрыклад, у сітуацыі, калі даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе састаўных падпарадкавальных злучнікаў (перш чым, пасля таго як, для таго каб, па меры таго як, ад таго часу пакуль, з прычыны таго што, нягледзячы на тое што, дзякуючы таму што, у сувязі з тым што і інш.), то коска ставіцца паміж даданай часткай і галоўнай, калі даданая пачынаецца такім злучнікам і стаіць перад галоўнай (злучнік не разрываецца). Напрыклад: **З той пары як** пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён (А. Куляшоў); **Для таго каб** праца давала плённыя вынікі, трэба прывучыць да сталых і сур'ёзных адносін да яе з малых гадоў (Я. Колас); **Па меры таго як** неба святлела, цемра змянялася рэдкім лёгкім змрокам... (І. Мележ).

Калі ж даданая частка стаіць пасля галоўнай, то коска ставіцца або перад другой часткай састаўнога падпарадкавальнага злучніка, або перад гэтым злучнікам у поўным яго складзе ў залежнасці ад сэнсу: **Я гэту мову ўзяў сабе таму, што** заімаў у ёй было гаротных песень (М. Танк); **Бабка была спагадлівая да чужога гора, таму што** сама перажыла шмат пакут і нягод (Ю. Пшыркоў).

У навуковай і вучэбнай літаратуры не надаецца належная ўвага пунктуацыйнаму афармленню складаназлучаных сказаў, калі іх часткі з'яўляюцца безасабовымі (аднароднымі па значэнні), няпэўна-асабовымі або намінатыўнымі сказамі, а таксама калі маюць форму пытальных, пабуджальных ці клічных сказаў: *Цішыня і прастор; Колькі радасці і колькі захаплення!*

Пры вывучэнні чысціні маўлення разглядаецца такая моўная з'ява, як словы-паразіты; цікава ведаць, што яны на пісьме адабляюцца (безумоўна, выкарыстанне іх – маўленчая загана, аднак пры стылізацыі мовы персанажаў ужыванне іх магчымае). У Правілах-2008 адносна іх адзначаецца наступнае: коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія не маюць уласна сінтаксічнага значэння і ўводзяцца ў сказ без якой-небудзь матывацыі: *гэта, гэта самае, ну, вот, само сабой, значца, значыцца, стала быць, так сказаць, брат ты мой, тудэма-сюдэма, каліна-маліна і інш.: Зусім*

не тое выйшла, зусім не тое, што трэба было нашай, значыцца, вёсцы (М. Лынькоў); Проста, ну, сімпатызуюць адзін другому маладыя, хіба ж ім і не пагаварыць, хіба ж ім і не пасмяяцца (М. Лынькоў); Тудэма-сюдэма, куды тут садзіцца! (Я. Купала); Чаго яны, каліна-маліна, там? (І. Мележ).

Пільнай увагі патрабуе афармленне цытат на пісьме, паколькі менавіта чужая мова службыць сродкам стварэння дакладнасці, выразнасці, багацця маўлення. Існуе шэраг правілаў, з дапамогай якіх можна бездакорна аформіць дакладныя вытрымкі з чых-небудзь выказванняў. Напрыклад, у дужкі бярэцца прозвішча аўтара або прозвішча аўтара і крыніца (назва твора), з якой прыводзіцца цытата: *Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы (Я. Колас. «Новая зямля»)*. Калі ж спасылка на аўтара ці на аўтара і крыніцу змяшчаецца асобна ўнізе пад тэкстам, тады ў канцы тэксту (цытаты) ставіцца кропка ці іншы адпаведны знак прыпынку (пытальнік, клічнік, шматкроп'е) і спасылка ў дужкі не бярэцца:

Любіце сваю зямлю аддана і да канца. Іншай нам не дадзена, ды і не трэба.

У. Караткевіч.

...Максім Багдановіч па праву заняў пачэснае месца ў нашай маладой паэзіі як высокаталенавіты паэт і майстра паэтычнай формы. ...Тое, што напісаў ён за сваё кароткае жыццё, ставіць яго ў першыя рады нашых лепшых песняроў.

Я. Колас. «Выдатнейшы паэт і крытык».

Пасля ўстаўной канструкцыі (перад закрывальнай дужкай) ставіцца пыталнік, клічнік або шматкроп'е, якія патрабуюцца кантэкстам, а кропка не ставіцца. Напрыклад:

Быў узгорак, так як бубен, але Ціт пасеяў лубін, дык (ці веры вы дасце?), як чарот жытца расце (К. Крапіва).

Змітрок (добры ён хлопец!) чытае розную літаратуру (В. Каваль).

І толькі школа (а я адразу ўбачыў яе і беспамылкова пазнаў) стаяла за гародамі, бліжэй да лесу (І. Шамякін).

Пры афармленні цытат трэба звярнуць увагу на пастаноўку знакаў прыпынку менавіта ў канцы сказа: канцавая кропка можа ставіцца як перад дужкай, у якой указана прозвішча аўтара, так і пасля яе, аднак не да і пасля яе, як часта можна назіраць у недасканалых афармленых моўных крыніцах.

Выдатны паэт і крытык Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем паэзіі. (ЛіМ)

Тварэц мовы – народ. Задача ж пісьменніка – у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных нормаў. Як бачым, задача немалая. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную_ (Я. Колас. «Развіваць і ўзбагачаць родную мову»).

Калі ж цытата мае не апавядальную, а клічную ці пыталную інтанацыю, то адпаведны знак прыпынку ставіцца перад дужкамі, у якіх даецца пашпартызацыя, а кропка ставіцца пасля дужак:

Багачы і панства, нашы «дабрадзеі»! Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі!_ (Я. Купала).

Асобная глава ў Правілах-2008 прысвечана такому пытанню, як **спалучэнне знакаў прыпынку**, і гэта лагічна, наколькі ў некаторых маўленчых сітуацыях нельга абысціся без такога пунктуацыйнага афармлення. Спынімся на асобных момантах.

У канцы пыталных сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, спачатку ставіцца пыталнік, а потым – клічнік: *Зямля Радзімы! У сэрцы боль салодкі хто не адчуў, сустрэўшыся з табой?!_ (А. Звонак).*

У канцы клічных сказаў, якія вымаўляюцца з пыталнай інтанацыяй, спачатку ставіцца клічнік, а потым – пыталнік: *Слова нельга сказаць!_? (К. Чорны).*

Пры спалучэнні знакаў прыпынку часам адбываецца іх паглыннанне. Напрыклад, пры спалучэнні шматкроп'я з коскай коска не ставіцца: *Валюня... слаўная мая... скажы ты мне што-небудзь, га?.. (К. Чорны); І там... на дне... цвілі лілеі ў багне вечнасці... (М. Багдановіч); Згубілі вербы каляровасць, а там снягі... снягі... снягі... (П. Трус).*

Калі пасля працяжніка стаяць словы, якія выдзяляюцца па адпаведных правілах коскамі (напрыклад, пабочнае слова), то коска перад ім апускаецца: *Удасца ім зашыцца ў лес_ – напэўна, адарвуцца ад пагоні; Паспееш зрабіць усё да вечара_ – можа, дазволю схадзіць на вячоркі.*

Калі перад закрывальным двукоссем стаіць пыталнік, клічнік або шматкроп'е, то яны паўторна не ставяцца пасля двукосся: *Ці вучылі вы ў школе верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?»_». Неаднолькавыя знакі (калі яны патрабуюцца ў залежнасці ад характару адпаведных частак тэксту) ставяцца перад двукоссем і пасля яго: *Вы чуеце, як мне пяюць натхнёныя паэты? Як шэпчаць закаханыя: «люблю!..»_? (Э. Валасевіч); Якая галоўная думка выказана ў вершы Якуба Коласа «Асадзі назад!»_?**

У канцы загалоўка кропка не ставіцца:

*НЕБА НАД МАМІНАЙ ХАТАЙ_*

Дагарэла нейчая душа –

Знічка рассыпаецца імкліва...

Не ўтрымаўшы зорнага каўша,

Зорнае млынар рассыпаў мліва...

Р. Барадулін.

Калі заглавак складаецца з некалькіх сказаў, то кропка не ставіцца толькі ў канцы ўсяго загалоўка (паміж сказамі ў загалоўку кропка ставіцца). Аднак калі пасля загалоўка размешчаны падзаглавак, то паміж імі кропка не ставіцца:

*СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА_*

*Уводзіны_*

*Лексікалогія_ Фразеалогія_ Лексікаграфія_*

*Фразеаграфія_ Фанетыка_ Арфаэнія_*

*Графіка_ Арфаграфія_*

У сшытках для навучальных і кантрольных работ пры ўказанні віду работы (сачыненне, пераказ, водгук, дыктант) заглавак запісваецца без двукосся і кропкі.

Інтанацыйныя знакі прыпынку (клічнік, пыталнік, шматкроп'е) пасля загалоўка ставяцца:

ЖУРБОТНА...

Няшчадны лёс

Дамалаціў гадоў калоссе,

Каб словазерні прараслі ў вякі.

І там над Васілём

Журботна занялося

Сузор'е звечарэлых хат –

Бычкі...

(Р. Барадулін)

Часам пры афармленні цытат (тое самае адносіцца і да простага мовы) ужываюцца ўнутранае і знешняе двукоссі, тады ў друкаваным тэксе яны павінны адрознівацца паміж сабой малюнкам (так званыя «елачкі» і «лапкі»), прычым знешняе двукоссе не павінна апускацца: *«Як слушна сцвярджае прафесар В.С. Варанаева, падлеткам вельмі падабаецца твор Антуана дэ Сэнт-Экзюперы “Маленькі прыц”».*

Пры напісанні справавых папер, а таксама тэкстаў іншых стыляў часта ўжываюцца прыдаткі з удакладняльным значэннем, у прыватнасці тыя, якія з'яўляюцца ўласнымі імёнамі. Калі такія прыдаткі ўжываюцца ў постпазіцыі да агульнага назоўніка і перад імі без

змены сэнсу можна ўстаіць словы *гэта значыць, а іменна*, то яны адасабляюцца: *Загадчыца дзіцячага сада, Баркоўская А.В., адказвае за правядзенне суботніка.*

Адасабляюцца таксама прыдаткі з удакладняльным значэннем, якія адносяцца да ўласнага імя і стаяць у постпазіцыі да яго: *Баркоўская А.В., загадчыца дзіцячага сада, прапанавала правесці выхаваўчае мерапрыемства, прымеркаванае да Дня Перамогі.*

Два прыдаткі, якія стаяць перад уласным імем, коскамі не аддзяляюцца (*доктар медыцынскіх навук, прафесар Баркоўскі Г.В.*), тры і больш – аддзяляюцца (*дэкан, доктар медыцынскіх навук, прафесар Баркоўскі Г.В.*).

Калі такія і падобныя прыдаткі знаходзяцца ў постпазіцыі да паяснёнага назоўніка – уласнага імя, то яны абавязкова адасабляюцца коскамі: *Г.В. Баркоўскі, доктар медыцынскіх навук, прафесар.*

Пунктуацыя мастацкага стылю ў апавяднасці з яго функцыяй, маўленчымі асаблівасцямі вызначаецца разнастайнасцю. Напрыклад, такі знак прыпынку, як **шматкроп’е**, ужывальны ў ім не толькі для афармлення незавершанасці выказвання ці пры нечаканым пераходзе ад аднаго плана апавядання да другога, а і пры ілюстрацыі настрою персанажа ці самога аўтара (у гэтым выпадку шматкроп’е выступае як экспрэсіўны сродак): *А серб хвалюецца: «Шчырэй трэба ўсміхацца. Ты ж рад... ты ж рад... ты дужа-дужа рад... А ў цябе ў руках бярэмя кветак, нясеш ты кветкі... кветкі... квет...»* (Я. Сіпакоў). Шматкроп’е ў мастацкім стылі выяўляе эмацыянальны і фізічны стан дзейных асоб: *Стаміліся... Доўгай... Дарогай... Вечар... Як коршак... Напаў... Хто б ім [дзецям], успомніўшы Бога, Хоць нейкай саломы паслаў, На лаве паслаў?* (Я. Сіпакоў).

Мастацкаму стылю ўласцівы так званыя **аўтарскія знакі прыпынку**, якія дапамагаюць пісьменнікам больш дакладна і эмацыянальна перадаць думку. Напрыклад, параўнальныя звароты пры наданні ім асаблівага сэнсу могуць выдзяляцца працяжнікамі, а не коскамі: *Прыйдзі – як снег на квецень маю, Прыйдзі – як бура на зямлю, Не страшна мне, бо я – кахаю, Не скрушна мне, бо я – люблю* (Н. Гілевіч). Аўтарскім тут з’яўляецца таксама працяжнік паміж дзейнікам, выражаным займеннікам, і выказнікам, выражаным асабовым дзеясловам. Бясспрэчна тое, што аўтарская ўзрушанасць мае асаблівае пісьмовае выражэнне праз пунктуацыю: так чытачу лягчэй будзе адчуць настрой паэта, яго эмоцыі.

У некаторых новых літаратурных жанрах А. Разанава і іншых аўтараў пастаноўка знакаў прыпынку часам не адпавядае агульнапрынятым нормам:

*Косяць –
але ні для кога:
такі твой лёс,
травя-гараджанка.*
(А. Разанаў)

*Вагаецца вецце
асенніх дрэў –
і вагае,
аплёўшы сваімі ценямі,
дом.*
(А. Разанаў)

2.2. ДАКЛАДНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дакладнасць – такая камунікатыўная якасць маўлення, якая прадугледжвае адпаведнасць яго сэнсавага боку (плану зместу) адлюстраванай рэчаіснасці і праяўляецца ва ўменні знаходзіць адэкватнае слоўнае выражэнне паняцця. Такім чынам, дакладнасць уяўляе сабой уменне правільна адлюстроўваць рэчаіснасць і правільна выказваць думкі і афармляць іх пры дапамозе слоў [36, с. 134].

Дакладнасць у першую чаргу залежыць ад **правільнасці словаўжывання**, ад выбару слова, якое найбольш адпавядае названаму ім прадмету ці з’яве, зместу выказвання і яго мэце. Пры выбары слова неабходна ўлічваць яго семантыку, стылістычную прыналежнасць, сферу ўжывання.

Так, напрыклад, назоўнік *рэзюмэ* ў літаратурнай мове мае значэнне ‘кароткі вывад са сказанага, напісанага’, таму ўжыванне гэтага назоўніка будзе да месца ў кантэксце *рэзюмэ аўтарэферата, даклада, артыкула*. Часам у маўленні названая лексема выкарыстоўваецца для абазначэння вынікаў дзеянняў, мерапрыемстваў, падзей: *рэзюмэ чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў* (правільна: *вынікі чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў*).

Як слухна заўважае М.В. Абабурка, рускім дзеясловам *открывать і закрывать* у беларускай мове адпавядаюць розныя лексемы: *адчыняць – зачыняць* (вароты, дзверы), *расплюшчыць – заплюшчыць* (вочы), *адкаркоўваць – закаркоўваць* (бутэльку), *расканвертаваць –*

заканвертаваць (пісьмо), разгортваць – загортваць, згортваць (кнігу, парасон, сшытак) [1, с. 25]. Адценні значэнняў кожнага са слоў уплываюць на спалучальнасць лексем, таму веданне гэтых асаблівасцей дазваляе зрабіць маўленне дакладным і разнастайным.

Цяжкасці ўзнікаюць пры выбары слова з групы сінанімічных або паранімічных адзінак: *Конь залыпаў губамі і пачаў чухаць старому спіну* (правільна: *заварушыў губамі*); *Уранку старэйшага лейтэнанта выклікалі ў штаб брыгады* (правільна: *старшага лейтэнанта*); *Я ўчора страціла ключ ад кватэры* (правільна: *згубіла ключ*).

М.В. Абабурка таксама звяртае ўвагу на выпадак неразмежавання значэнняў амонімаў і паронімаў людзьмі, што не клапацяцца пра культуру свайго маўлення [1, с. 26], таму з іх вуснаў можна пачуць *выразаць апендыцыт* (правільна: *выразаць апендыкс*), *кампасіраваць талон* (правільна: *кампасіраваць талон*), *скампраментваць кагосьці* (правільна: *скампраметаваць кагосьці*), *асабовы погляд, уклад* (правільна: *асабісты погляд, уклад*).

Сугучнасць паронімаў выкарыстоўваецца для стварэння стылістычнага эфекту, служыць сродкам гумару і сатыры. Паранімія пакладзена ў аснову своеасаблівага стылістычнага прыёму – *паранамазіі*, сутнасць якога ў наўмысным збліжэнні сугучных слоў.

Паранамазія выкарыстоўваецца для стварэння гукавых эфектаў у паэтычных творах: *Стары плытагон, веснаходам асмужаны, Вяжаш плыты гнуткай віцінай Віцьбы, Апошнюю дзеліш з сябрамі асьмушку – Дымкам самакрутак да Рыгі віцца* (Р. Барадулін), *скарагаворках: Паўка пакаваў пакупкі пакупнікам у пакункі; Жвавы вожык жыва жуку пашыў кажух*. Для большай выразнасці выказвання, стварэння каламбураў і камічных эфектаў лексічныя значэнні такіх слоў супастаўляюцца ці супрацьпастаўляюцца: *Хто ўладарыць, той і ўдарыць* (П. Панчанка); *Людзі трымаюць ордэр так, як трымаюць ордэн* (А. Вяцінскі).

Даволі пашыраны гэты прыём у загалоўках фельетонаў і публіцыстычных артыкулаў: *«У гармоніі з гармонікам»*, *«Ён быў паэт апальны ці апалены?..»*, *«Фермы і фірмы»*, *«Камбінатар з камбіната»*, *«Рэформа будзе, калі будуць рэфарматары»*, *«Журавіны ў Журавінцы»*.

Дакладнасць маўлення прадугледжвае пэўныя патрабаванні да спецыяльнай лексікі. Так, *тэрміны* павінны быць адназначнымі ў межах дадзенай тэрмінасістэмы, сціслымі, нейтральнымі з эмацыянальна-экспрэсіўнага пункту погляду, мець дакладны змест. Аднак пералічаныя патрабаванні захоўваюцца не заўсёды, гэта абцяжарвае зносіны ў навуцы, тэхніцы, упраўленні. Нават у лінгвістыцы сустракаюцца

тэрміны-сінонімы: *мнагазначнасць – полісемія, палаталізацыя – памячэнне, дрыжачы – вібрант*. Выкарыстанне такіх тэрмінаў патрабуе асаблівай увагі. Мнагазначныя тэрміны прыходзіцца ўжываць у такім слоўным кантэксце, які дазваляе выявіць іх дакладны змест, што часам прыводзіць да слоўнага лішку, да паралельнага выкарыстання тэрмінаў-сінонімаў: *палаталізаваныя (мяккія) зычныя*.

Замена тэрміна адпаведнай абрэвіятурай не павінна выклікаць цяжкасці пры яе ўспрыманні і расшыфроўцы, і тым больш – непатрэбных асацыяцый. Разгледзім вытрымку з аб’явы, змешчанай на дзвярах паліклінікі (значыць, тэкст разлічаны на масавага чытача): *«19 июня 2008 года с 10.00 до 17.00 Всеобластная акция: «НОРМАЛЬНОЕ АД – ЗДОРОВЬЕ НАЦИИ». Если хотите измерить свое АД, приходите по адресу...»*. Шчыра кажучы, аднаго прачытання аб’явы было недастаткова, каб зразумець, што размова ідзе пра артэрыяльны ціск, а не пра пекла. Прычына неразумення – запіс тэрміна абрэвіятурай, а назвы акцыі – вялікімі літарамі.

Вузкаспецыяльныя тэрміны, ужытыя па-за сферай, для якой яны характэрны, абавязкова патрабуюць тлумачэння: калі тэрміны не зразумелыя адрасату, яны не выконваюць інфарматыўную функцыю і перашкаджаюць ўспрыняццю і разуменню тэксту, а значыць, пазбаўляюць тэкст даступнасці.

Асаблівай увагі падчас выкарыстання патрабуюць *інтэрферэмы* – словы, якія ў розных мовах часткова ці поўнасю супадаюць па гучанні, але адрозніваюцца па значэнні: рус. *диван* = бел. канапа, бел. *дыван* = рус. коўёр; рус. *мех* = бел. футра, бел. *мех* = рус. мешок.

Памылкі назіраем у наступных сказах з перыядычнага друку:

Гэтыя некалькі часоў [трэба гадзін] на дарозе сталі самымі страшнымі ў яго жыцці;

Абнадзейвае, што ўлада ўпершыню загаварыла, па сутнасці, тым жа языком [трэба мовай], якім мы гаворым. Руская лексема *язык* мае больш шырокае значэнне, чым беларуская: яна адпавядае беларускім *язык* і *мова*;

*Заробленыя ў дзень рэспубліканскага суботніка сродкі ў добраахвотным парадку пералічваюцца на асобны рахунак райвыканкама, як гаворыцца, на *благія* [трэба добрыя, карысныя, патрэбныя] справы.* У беларускай мове прыметнік *благі* мае наступныя значэнні: 1. які не мае станоўчых якасцей (*благая зямля*); 2. які не адпавядае патрабаванням маралі, дрэнны ў маральных адносінах (*благая кампанія*); 3. нездаровы, худы, хваравіты (*благі з твару*); 4. непрыемны для іншых (*благія манеры*); 5. які не абяцае нічога добрага (*благія сны*); 6. які

выклікае агіду, гадкі (*благія словы*). Як бачым, усе шэсць значэнняў заключаюць адмоўную характарыстыку. З кантэксту ж бачна, што словазлучэнне *на благія справы* мае станоўчае значэнне.

Дакладнасць маўлення патрабуе не толькі ведання значэння слоў, але і ўмення ўлічваць іх **спалучальнасць** – здольнасць уступаць у кантэкст з іншымі словамі. Несвабодная спалучальнасць абмяжоўвае кантэкст слова, патрабуе побач з ім толькі асобных слоў: прыметнік *кары* дапасуецца толькі да назоўніка *вочы*, дзеяслоў *адкаркаваць* кіруе выключна словамі *бутэлька*, *бочка*, дзеяслоў *расплюшчыць* – назоўнікам *вочы* і г.д. Адной з распаўсюджаных памылак з’яўляецца парушэнне нормаў лексічнай спалучальнасці, што вядзе да недакладнасці маўлення: *дасягнутыя недахопы* (лексема *недахопы* не спалучаецца са словам *дасягнутыя*), *паменшыць узровень* (трэба *знізіць узровень*), *заныць першыństwo* (трэба *заваяваць першыństwo*). Частка такіх памылак дапускаецца ў выніку кантамінацыі – змешвання двух блізкіх па семантыцы словазлучэнняў (гл. пра гэта таксама ў тэме «Правільнасць маўлення» (2.1.8. Сінтаксічныя нормы)).

Стылістычная спалучальнасць звязана са **стылістычнай афарбоўкай** моўных сродкаў. Так, стылістычна афарбаваныя адзінкі свабодна спалучаюцца са словамі з такой жа афарбоўкай. І наадварот, стылістычна нейтральныя словы свабодна спалучаюцца толькі з нейтральнымі. У сказе *Дзяржаўнай праграмай прадугледжаны дадатковы выпуск садавінава-ягадных натуральных вінаў, моцных вінаў палепшанай якасці, якія выцясяняць таньняя віны нізкіх гатункаў, так зване чарніла, барматуху* словы маюць кніжную ці стылістычна нейтральную афарбоўку, таму лексемы *чарніла* і *барматуха* праз сваю зніжаную канатацыю выбіваюцца з кантэксту сказа; іх выкарыстанне бачыцца нам немэтазгодным, недарэчным, тым больш што ніякай новай інфармацыі яны не нясуць, а толькі з’яўляюцца стылістычнымі сінонімамі да выразу *таньняя віны нізкіх гатункаў*.

Такім чынам, прычынамі недакладнасці, двухсэнсоўнасці, незразумеласці выказвання з’яўляюцца: 1) ужыванне слоў у неўласцівым для літаратурнай мовы значэнні; 2) няўмелае выкарыстанне сінонімаў, паронімаў, тэрмінаў, мнагазначных слоў, амонімаў; 3) міжмоўная лексіка-семантычная інтэрферэнцыя ва ўмовах білінгвізму; 4) парушэнне нормаў лексічнай, граматычнай і стылістычнай спалучальнасці слоў; 5) слоўная збыткоўнасць; 6) слоўная недастатковасць.

Хуткае і дакладнае ўспрыманне маўлення абцяжарваецца таксама наступнымі недахопамі ў яго структуры: 1) нанізванне склонаў (гл. тэму «Правільнасць маўлення» (2.1.8. Сінтаксічныя нормы));

2) парушэнне парадку слоў у сказе: *Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю*;
3) вялікая колькасць пабочных і аднародных членаў сказа, адасобленых канструкцый, дадзеных частак, што робіць сказ надзвычай цяжкім для ўспрыняцця: ... *Толькі ў ціхіх ночы пад раніцу, калі апала раса і туман засцілаў усё на свеце, аж не было відаць платоў за хатамі і высокага, як дастаць рукой, гарбатага, што мядзведзь, сланечніку ў гародчыку, рабілася свежа і сыра.*

У розных стылях патрабаванні да ступені праяўлення дакладнасці неаднолькавыя. З усіх стыляў найменшая дакладнасць уласціва гутарковаму стылю, асноўнай формай рэалізацыі якога з'яўляецца вусная мова. Умовы вусных зносін (найперш непадрыхтаванасць, экспромтнасць) прыводзяць да таго, што ў гэтым стылі часта дапускаюцца недакладнасці. Аднак непасрэдны характар зносін дазваляе іх удакладніць (суразмоўца задае ўдакладняльнае пытанне ці сам аўтар заўважае дапушчаны недахоп і выпраўляецца). Узаемаразуменню дапамагаюць таксама жэсты, міміка, рухі.

Пісьмовае ж маўленне пазбаўлена такіх магчымасцей, таму яно павінна быць зразумелым і дакладным. Вось чаму да тэкстаў кніжных стыляў, якія рэалізуюцца пераважна ў пісьмовай форме, прад'яўляюцца больш жорсткія патрабаванні адносна дакладнасці.

У афіцыйна-справавым стылі недапушчальныя двухсэнсоўнасць, суб'ектывізм і іншыя праявы недакладнасці, бо яны звязаны з парушэннем функцыі рэгулявання прававых зносін.

У навуковым стылі асаблівыя патрабаванні прад'яўляюцца да дакладнасці паняццяў, тэрмінаў, фармулёвак, апісання эксперыментаў і іх вынікаў. Захаваанне гэтых умоў і забяспечвае выніковасць навуковых зносін.

У публіцыстычным і мастацкім стылях дакладнасць уяўляе даволі складаную з'яву, звязаную з неабходнасцю не толькі правільна выказаць думку, але і ўздзейнічаць на пачуцці адрасата. Дакладнасць тут вызначаецца найперш адпаведнасцю слова вобразнаму зместу. Таму нярэдка назіраецца пашырэнне межаў лексічнай спалучальнасці: *Туды, у казку на Раство, дзе снегу шэпт і елак хараство, дзе парасон нябёсаў дакрануўся да зямлі – і зоры пакаціліся на свеце* (А. Багамолава).

Мастацкае маўленне своеасаблівае, бо ў ім прадметная і паняццёвая дакладнасць грунтуецца на вобразнай дакладнасці, якая часцей за ўсё будуецца на рэчыўным (рэальным), словаўтваральным і эстэтычным значэннях слова [1, с. 23].

Парушэнне прадметнай дакладнасці ў мастацкім стылі тлумачыцца тым, што мастацкі твор не з'яўляецца люстраным адбіткам рэальнасці. Аднак кожны сапраўдны мастак слова імкнецца як мага больш дакладна паказаць рэальнасць, сведчаннем чаго з'яўляюцца розныя рэдакцыі аднаго і таго ж твора. Параўнаем, напрыклад, два варыянты сказаў з камедыі Я. Купалы «Паўлінка»: *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго спаліў.* – *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго з'еў.*

Такім чынам, дакладнасць мастацкага стылю ствараецца рэалізацыяй у слове задумы аўтара, а таксама адпаведнасцю слова не толькі прадмету ці з'яве, што апісваюцца, але і ідэйна-эстэтычнай ацэнцы прадмета.

2.3. ЛАГІЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Лагічнасць маўлення прадугледжвае паслядоўнасць, несупярэчлівасць і аргументаванасць выкладання думак. Лагічнасць характарызуе структуру маўлення, яе арганізацыю і ацэньвае сэнсавыя спляценні маўленчых адзінак з пункту погляду законаў логікі і правільнага мыслення.

Выдзяляюць два віды лагічнасці – прадметную і паняццёвую. **Прадметная лагічнасць** заключаецца ў адпаведнасці семантычных сувязяў і адносін адзінак маўлення сувязям і адносінам прадметаў і з'яў у рэчаіснасці. **Паняццёвая лагічнасць** – гэта адэкватнае адлюстраванне структуры думкі і яе развіцця ў сэнсавых сувязях кампанентаў маўлення.

Для дасягнення лагічнасці мыслення і выказвання трэба, каб яны адпавядалі асноўным лагічным законам – тоеснасці, супярэчнасці, выключэння трэцяга, дастатковага абгрунтавання. Толькі пры гэтай умове маўленне будзе паслядоўным, змястоўным, несупярэчлівым і абгрунтаваным.

Паслядоўнасць думкі, яе адназначнасць, зразумеласць дасягаюцца дзякуючы дзеянню **закона тоеснасці**, згодна з якім кожная думка ў працэсе аднаго абмеркавання павінна заставацца нязменнай, захоўваючы адзін і той жа змест. Сам прадмет гаворкі ці нашы веды пра яго могуць з цягам часу змяняцца. Аднак у працэсе абмеркавання адны веды аб прадмеце не павінны падмяняцца другімі, інакш размова стане беспрадметнай, неканкрэтнай.

Парушэнне закона тоеснасці прыводзіць да падмены тэзіса, замены адной тэмы другой, неадпаведнасці аргументаў, што выка-

ристоўваюцца пры доказе, тэзісу. Разгледзім прыклад з сачынення абітурыента:

Мне б хацелася расказаць тэ а свайго бацьку. Гэта менавіта ён дапамог мне выбраць маю будучу о прафесію. Працуе ён журналістам у нашай раённай газеце. З дзяцінства я заслухоўвалася яго аповедамі пра нялёгкую журналісцкую працу, часта заходзіла ў рэдакцыю. Затым стала пісаць невялікія нататкі. Паступова я прыйшла да вываду пра тое, што журналістыка – гэта тое, чаго мне трэба дабіцца ў жыцці [36, с. 166].

Як бачна, аўтар сачынення расказвае не пра бацьку (асноўны тэзіс), а пра сябе. Лагічная памылка заключаецца ў падмене тэзіса.

Несупярэчліваць мыслення дасягаецца дзякуючы дзеянню **закона супярэчнасці**, згодна з якім два меркаванні пра адзін і той жа прадмет, якія ўзаемавыключаюць адно другое, узятыя ў адзін і той жа час і пры адных і тых жа ўмовах, не могуць быць адначасова сапраўднымі. Напрыклад, калі з дзвюх думак *Залік прызначылі на заўтра* і *Залік прызначылі на паслязаўтра* адна сапраўдная, то другая – несапраўдная.

Нельга прыйсці да аднаго меркавання, калі прадмет разглядаецца з розных пазіцый. Напрыклад, той факт, што пачаўся дождж, адны ахарактарызуюць як станоўчы (калі да гэтага была суш), другія – як адмоўны (калі яны сабраліся пагуляць у футбол).

З законам супярэчнасці звязаны **закон выключэння трэцяга**: з двух супярэчлівых меркаванняў адно павінна быць сапраўдным, другое – несапраўдным, а трэцяга не можа быць увогуле. Гэты закон распаўсюджваецца толькі на супярэчныя меркаванні: *Мы пойдзем на канцэрт – Мы не пойдзем на канцэрт. Я дачытаў раман – Я не дачытаў раман.*

Паводле **закона дастатковага абгрунтавання** ўсялякая правільная думка павінна быць аргументаванай. Гэты закон не дапускае галаслоўных вывадаў і сцверджанняў.

Веданне і свядомае прымяненне законаў логікі дысцыплінуе суразмоўцу, павышае яго культуру, дазваляе зрабіць выказванне аргументаваным і эфектыўным, дапамагае пазбегнуць лагічных памылак.

Уласна лінгвістычнай умовай лагічнасці маўлення з'яўляецца авалоданне логікай выкладання. Структурнай перадумовай лагічнага выкладання служыць правільная спалучальнасць моўных элементаў на лексіка-смантычным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. **Лагічнасць выкладання** выяўляецца ў такіх катэгорыях, як *дакладнасць ужывання слоў, правільная пабудова сказаў і звязнага*

тэксту ў цэлым. Як бачна, лагічнасць цесна звязана з дакладнасцю і правільнасцю маўлення.

Ужыванне слоў не ў адпаведнасці з іх значэннем вядзе не толькі да недакладнасці маўлення, а і да алагізмаў: *Летам у лясах успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём (з газеты).* Слова дзякуючы выкарыстана недарэчна, замест яго трэба было выкарыстаць прыназоўнік *з-за*: *Летам у лясах успыхваюць пажары з-за неасцярожнага абыходжання з агнём.*

Пры няправільным ужыванні амонімаў і мнагазначных слоў можа ўзнікнуць двухсэнсоўнасць у разуменні выказвання: *Гэтую праблему мы вырашылі ў вузкім коле абмежаваных людзей* (узнікае ўражанне, што размова ідзе пра людзей з фізічнымі недахопамі ці абмежаваных розумам).

Для лагічнага выказвання характэрна такое размяшчэнне слоў, сказаў і іх частак, якое дае магчымасць паслядоўна засвойваць выказаную думку і не дапускае неадпаведнасці, супярэчнасці: *Арганізатары фестывалю разлічваюць атрымаць грошы ад продажу білетаў і спонсараў* (пры такім парадку слоў атрымліваецца, што прадаваць будуць не толькі білеты, але і спонсараў). У сказе *Густы туман зялёны спавівае бярозак стройных малады лясок* слова зялёны з'яўляецца азначэннем да назоўніка лясок, аднак аддаленасць прыметніка ад назоўніка прыводзіць да двухсэнсоўнасці: здаецца, што размова ідзе пра зялёны туман.

Незразумеласць і двухсэнсоўнасць часам узнікае ў выніку няправільнай пабудовы сказаў з іменнымі словазлучэннямі, у якіх родны склон можа мець значэнне як суб'екта, так і аб'екта дзеяння: *абвінавачванне знаёмага, запрашэнне студэнта, падтрымка сяброўкі, дапамога маці.*

Нярэдка сустракаюцца алагізмы, абумоўленыя няўдалай пабудовай сказаў з асабовымі займеннікамі 3-й асобы: *Клава была вельмі патрэбна яму ў жыцці. Якраз цётка намерла, і ён пераехаў да яе [цёткі ці Клавы?] жыць. Выйшаўшы замуж, яна [цётка ці Клава?] была таксама непрыкметная, ціха мітусілася па хаце; Калі гаварыць шчыра, дык за лубін адказвае аграном, бо ён яшчэ з восені ляжыць пад брызентам і пакрываўся цвіллю.*

Пэўныя лагічныя патрабаванні павінны захоўвацца пры пабудове сказаў з аднароднымі членамі. У якасці аднародных членаў могуць выступаць словы, што абазначаюць відавочныя паняцці ў адносінах да агульнага для іх родавага: *У школе працуюць секцыі па валеболе, футболе, баскетболе, настольным тэнісе* (валејбол, футбол, ба-

скетбол, настольны тэніс – гэта віды спорту). Парушэнне лагічнасці назіраем пры змешванні відавых і родавых паняццяў: *За апошнія пяць гадоў у новым мікрараёне пабудавана школа, дзіцячы садок, бальніца, кінатэатр, установы для дзяцей* (паняцці *школа і дзіцячы садок* уключаюцца ў паняцце *установы для дзяцей*); ... *пры напісанні твораў, п'ес, камедый, трагікамедый* або калі ў рады аднародных членаў аб'ядноўваюцца несудадносныя, непадобныя па нейкай прымеце паняцці: *Былі праведзены пазакласныя мерапрыемствы на маральна-этычныя, сямейна-бытавыя, навукова-папулярныя тэмы* (*маральна-этычныя і сямейна-бытавыя* характарызуюць змест, тэматыку мерапрыемстваў, а *навукова-папулярныя* – асаблівасці выкладання).

Лагічная арганізацыя пісьмовага тэксту прадугледжвае правільнае члянэнне на абзацы, якое садзейнічае дакладнай пабудове выказвання, аб'яднанню інфармацыі ў мікратэмы, а таксама лёгкаму ўспрыняццю напісанага.

Лагічнасць маўлення цесна звязана з інтанацыяй і парадкам слоў. Логіка развіцця думкі патрабуе руху ад вядомага да невядомага, новага. У маўленні названая заканамернасць праяўляецца ў сэнсавым члянэнні выказвання на два кампаненты – тэму (вядомае з папярэдняга кантэксту або сітуацыі) і рэму (новае, невядомае). Звычайна тэма размешчана ў пачатку сказа, а рэма – у канцы і выдзяляецца пры дапамозе лагічнага націску. Лагічны націск можа перамяшчацца з аднаго слова на другое, надаючы выказванню розны сэнс: **Я** люблю вясну. – Я **люблю** вясну. – Я люблю **вясну**.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення характарызуе кожны функцыянальны стыль. Навуковаму выкладанню ўласціва падкрэсленая лагічнасць, якая абумоўлівае адбор і арганізацыю ўсіх моўных сродкаў. Змест навуковых тэкстаў павінен быць ёмкім, недвухсэнсоўным, абгрунтаваным. У навуковым стылі не дапускаецца падтэкст. Сэнс навуковага паведамлення павінен аднолькава ўспрымацца ўсімі адрасатамі.

У мастацкім стылі выказання думкі могуць па-рознаму ўспрымацца чытачамі, крытыкамі, аўтарам. У мастацкіх творах за прамым зместам схаваны другі план – падтэкст. Часам падтэкст бывае больш значны, чым прамы змест (узгадайце, напрыклад, персанажы баек К. Крапівы). У мастацкіх тэкстах парушэнні лагічнасці могуць быць абумоўлены задумай аўтара паказаць асаблівасці мыслення і свядомасці асобных персанажаў. Алагізмы як стылістычны прыём выкарыстоўваюцца для стварэння камізму, іроніі. Акрамя гэтага так

званія «знешнія» алагізмы (яны толькі на першы погляд супярэчаць логіцы, аднак за знешняй алагічнасцю схавана свая, асаблівая логіка выражэння ўнутранага стану, суб'ектыўных пачуццяў, надання маўленню вобразнасці і эмацыянальнасці) могуць сустракацца ў мастацкім, размоўным і публіцыстычным стылях: *звонкая цішыня; гарачы снег; выйсці сухім з вады; як мокрае гарыць; – Ты куды сабраўся? – Зараз прыйду.*

Схаваная логіка, уласцівая мастацкаму, размоўнаму і публіцыстычнаму стылям, з'яўляецца недапушчальнай у навуковых тэкстах. Лагічныя парушэнні, нязначныя для бытавых зносін, у навуковым маўленні могуць прывесці да сур'ёзных памылак, скажэнняў ісціны.

Дакладнасць і лагічнасць маўлення парушаюцца праз такую маўленчую заганау, як пустаслоўе, якое ў лінгвістычнай літаратуры прынята называць яшчэ шматслоўем. Як сцвярджае У.В. Анічэнка, пры гэтым «адсутнасць думкі прыкрываецца фармальна правільна арганізаваным, але беззмястоўным актыўным наборам слоў» [4, с. 245]. Мяркуем, гэты недахоп – загана любога стылю. У навуковым і афіцыйна-справавым маўленні асабліва важна арганізаваць выклад інфармацыі з улікам сцісласці, лаканічнасці, калі перыяд маўлення скарачаецца ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, а інфармацыйная частка застаецца нязменнай. У чалавека неначытанага, які мае бедны слоўніковы запас, на перадачу самай кароткай думкі патрэбна вялікая колькасць слоў. І тады ўжо ў выніку слоўнага загрузавання радка ўзнікаюць самыя розныя тыпы лексічных памылак – паўторы, таўталогія, плеаназм, а гэта ў рэшце рэшт прыводзіць да таго, што тэкст згубіць і фармальную правільнасць.

2.4. ЧЫСЦІНЯ МАЎЛЕННЯ

Чысціня маўлення як камунікатыўная якасць цесна звязана са стылістычнымі і этычнымі нормамі, якія дапамагаюць берагчы мову ад засмечвання, кантралююць ужыванне нелітаратурных моўных элементаў і некаторых літаратурных, унармаваных, якія знаходзяцца па-за межамі мовы асобных функцыянальных стыляў. У сувязі з гэтым лінгвісты прапаноўваюць размяжоўваць дзве крыніцы засмечвання мовы.

Асноўную шкоду чысціні маўлення наносяць менавіта **нелітаратурныя моўныя элементы** – *дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўі* (сярод іх вульгарныя і лаянкавыя словы), *фразеалагізмы*

з прастамоўнай афарбоўкай, некаторыя *неалагізмы*. Пералічаныя нелітаратурныя лексемы і выразы «размываюць» адну з самых важных камунікатыўных якасцяў – чысціню, абцяжарваюць працэс зносін не толькі з лінгвістычнага боку, але і з этычнага, маральнага. Мова, перасыпаная словамі з незразумелай семантыкай, са зніжанай стылістычнай афарбоўкай, блакіруе інфармацыйную і эмацыянальную яе засваляльнасць субяседнікам. Што да **літаратурных моўных элементаў**, то негатыўны эфект маўленню могуць надаваць *канцылярызмы, іншамоўныя словы, вузкія прафесіяналізмы* (часам сінонімы эквівалентных ім тэрмінаў), *маўленчыя штампы*. Такія словы і выразы шкодныя асабліва тады, калі выходзяць за межы тых стыляў, адметнасць якіх складаюць, і калі іх колькасць з'яўляецца празмернай. Кожны функцыянальны стыль мае адметныя нормы форма- і словаўтварэння, форма- і словаўжывання, пагэтаму чысціня маўлення залежыць ад шматлікіх стылістычных патрабаванняў, веданне якіх дазволіць засцерагчы мову ад ужо пералічаных і некаторых іншых моўных з'яў (напрыклад, *слоў-паразітаў і пустаслоўя*).

Спынімся на кожным з пералічаных моўных элементаў, прааналізуем **мэтазгоднасць іх выкарыстання** ў розных стылях, у канкрэтных сітуацыях. Безумоўна, *дыялектызмы* – гэта шырокі пласт лексікі, які знаходзіцца па-за межамі літаратурнай мовы. Аднак ці заўсёды іх прысутнасць шкодзіць чысціні маўлення?

У афіцыйна-справавым і навуковым стылях, якія характарызуюцца строгім адборам лексікі, пры апісанні навукавай і самай рознай афіцыйнай інфармацыі нельга ўжываць дадзеныя словы (выключэнне – навукова-папулярны падстыль).

Публіцыстычны і мастацкі стылі ў залежнасці ад жанру і сітуацыі дапускаюць магчымасць функцыянавання гэтых і іншых слоў абмежаванага ўжытку. Аднак варта памятаць, што дыялектнае слова не павінна ствараць немілагучнасць, а яго семантыка павінна быць празрыстай (вынікаць з кантэксту, быць вытлумачанай праз агульнаўжывальнае слова-сінонім у самім тэксце або апісана ў зносцы); мэтазгоднасць выкарыстання яго павінна быць стылістычна апраўданай. Калі ўсе патрабаванні вытрымліваюцца, то дыялектнае слова можа з цягам часу ўзбагаціць літаратурную мову. Найбольш апраўданае ўжыванне такой лексікі ў маўленні персанажаў, радзей – у мове аўтара, а таксама ў мастацка-публіцыстычных жанрах і інтэрв'ю. Пацвердзім фактамі мастацкіх тэкстаў правамернасць выкарыстання дыялектызмаў: – *Я, братко, за работай свету не бачыў. Цяпер жа самая шчупаке пачаліся; Мая старэйшая сястра Улляна, цяпер*

ужо зусім бабуля, была тады дзяўчуком, а там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі **май** (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка (Я. Брыль) – у прыведзеных урыўках назіраецца стылізацыя мовы персанажаў, стварэнне каларыту пэўнай мясцовасці.

Спрэчным застаецца пытанне адносна магчымасці ўзбагачэння літаратурнай мовы тымі абласнымі словамі, якія нагадваюць адаптаваныя да беларускай фанетычнай сістэмы русізмы, параўн.: *Перагінае палку старшыня-прадсядацель; Выпускаў па страказе Стрэлы з кветкамі маімі. Не **вязе** ды не **вязе**! Стрэлы праяталі міма і У гародчыку на двары з яблыні апала пачарнелае лісце, і паказаўся на свет адзін жоўты яблык з чырвоным бокам – яго перш не **відзелі**, не сарвалі, і цяпер ён надта ж цешыў вока. Яго нават **напробавалі** пакляваць ці не сарокі – збоку была ямка, – але ён **дзяржаўся** на суку цвёрда і неяк смела, як усё роўна збіраўся перазімаваць на дрэве* (І. Пташнікаў). Думаецца, ужыванне слоў *відзелі, напробавалі, дзяржаўся* можна растлумачыць спробай стварэння мясцовага каларыту, у той час як лексемы *прадсядацель, вязе* засмечваюць мову. У размоўным стылі дыялектныя словы могуць стаць яго элементам пры ўмове падкрэслівання паходжання асобы, пры жаданні ўзбагаціць мову мілагучным абласным словам. Але ў гэтым выпадку трэба пазбягаць празмернасці, каб не збіцца на дыялектнае маўленне.

Жарганізмы – словы і выразы пэўнай сацыяльнай групы людзей, яны выкарыстоўваюцца па-за межамі гэтай групы замест слоў агульнанародных. Узнікненне жаргонаў звязана з імкненнем асобных груп людзей супрацьпаставіць сябе грамадству ці іншым сацыяльным групам, адмежавацца ад іх ці, як гэта ні гучыць парадаксальна, падкрэсліць сваю індывідуальнасць. Мэта жаргону – засакрэціць мову, таму словы з літаратурнага ўжытку пераасэнсоўваюцца, метафарызуюцца; наўмысна ствараюцца новыя словы па ўжо вядомых мадэлях. Жарганізмы, як правіла, лаканічныя, экспрэсіўныя, часам ацэначныя, таму, нягледзячы на ўсю негатыўнасць гэтай моўнай з’явы, часта запатрабаваныя. Варта памятаць, што ёсць толькі асобныя прыватныя выпадкі апраўдання наяўнасці так званых сацыяльных жарганізмаў у некаторых функцыянальных стылях. У мастацкім, публіцыстычным і размоўным маўленні з мэтай стылізацыі мовы персанажаў, стварэння каларыту пэўнага сацыяльнага асяроддзя дапускаецца ўжыванне жарганізмаў, але ў абмежаванай колькасці: *Аркадзю пасля таго, як ён **зрзаўся** пры паступленні ў педагагічны інстытут, нават боязна было і падумаць паступаць яшчэ куды-небудзь* (Р. Сабаленка);

– Бабак няма. Ды і **на фіга?** І не ад такога «дах» зносіць, – адказаў другі і піхнуў нагой пярэдняю лаўку (з газеты).

Жарганізмы адлюстроўваюць не толькі нізкі культурамоўны ўзровень асобы, але і абмежаваны асяроддзем кругагляд, і духоўную беднасць. Аднак жарганізмы валодаюць шырокай пранікальнасцю ў штодзённыя бытавыя зносіны (узгадайце для прыкладу жаргонныя назвы грашовых адзінак – *лімон, штука, зялёныя, бабкі*), а затым, як сцвярджае У.В. Анічэнка, могуць нейтралізавацца, становіцца набыткам мовы літаратурнай: *галасаваць, накладка, фортка (у раскладзе), двурушнік* і інш. Тым не менш лексіка, абмежаваная сферай выкарыстання, патрабуе ўдумлівага абыходжання.

Прыкладамі парушэння чысціні маўлення з’яўляюцца **прастамоўныя словы і выразы** (грубыя, лаянкавыя з адценнем знявагі, неадабральнасці, пагарды). На жаль, сучасная мастацкая літаратура і сённяшняя публіцыстыка ў празмернай колькасці выкарыстоўваюць такія словы і, на наш погляд, часам ніякая стылізацыя гэта не апраўдвае: *перыяд не застойны, а адстойны; «тыраць» у дзяржавы; лавіць кайф* і інш. (З газеты). Аднак пэўныя групы насельніцтва менавіта з дапамогай такіх слоў фармулююць свае думкі, гавораць пра пачуцці. І тады ўзнікае пытанне, як стварыць вобраз рэалістычны, каб чытач паверыў. Вось такім чынам прастамоўі становяцца элементам мастацкай мовы і пры ўмераным іх выкарыстанні не парушаюць стылістычнай нормы: *Пусці толькі адну галячку, дак адразу наляціць цэлая гайня. І не агледзішся, як расшматаюць усё! Распетраць умэнт* (І. Мележ); *Жэрці і праўда хочацца. Аж у жываце баліць* (М. Лупсякоў); *Как смажат на рожы – ляціш да дзвярэй! А там утары вярзіла. Как саданёт на шэі – дзвер башкой адкрываеш* (Я. Брыль). Нават не з адной разнавіднасцю нелітаратурных моўных элементаў маўленне персанажаў успрымаецца як натуральнае, нязмушанае; аўтар да ўсяго яшчэ ў апошнім урыўку дасягае гумарыстычнага эфекту. Аднак зусім не да смеху, калі ў часопісах для дзяцей у даволі папулярным жанры комікс-ролік мы знаходзім імёны персанажаў *Дыбіліс і Бандыт*, якія выкарыстоўваюць у маўленні словы *чувак, ціпа не зразумеў, не тамі, клёва* і інш.

Да нелітаратурных моўных элементаў, якія часам шкодзяць чысціні маўлення, адносяцца **неалагізмы**. Словы, створаныя аўтарамі мастацкіх ці публіцыстычных тэкстаў, пры пэўнай умове могуць стаць набыткам мовы літаратурнай: яны не павінны ўспрымацца як штучныя ўтварэнні, не павінны парушаць мілагучнасць мовы, назва павінна акрэсліваць змест паняцця, з’явы, прадмета.

Як вядома, шмат лексем прыйшло ў літаратурную мову ў пачатку мінулага стагоддзя, аднак не ўсе яны ўвайшлі ў актыўны слоўнік. Напрыклад, у якасці тэрмінаў прапаноўваліся словы *мясажэры* 'драпежныя', *зельнік* 'гербарый', *мяшанец* 'гібрыд', *каморка* 'клетка', *пустаслоўе* 'дыялектыка', *словапіс* 'лексікаграфія', *кантаслуп* 'прызма', аднак час вызначыў для гэтых слоў іншы лёс. Літаратурную мову ўзбагацілі іншыя лексемы, аўтарства якіх сёння ведаюць не ўсе, але гэтыя словы гучаць натуральна, яны зразумелыя і адпавядаюць словаўтваральным законам мовы: *дармаеды*, *кыважадны* (належаць Я. Купалу), *навучэнец*, *светапогляд* (Я. Колас), *адлюстроўваць*, *мілагучны*, *дабрабыт* (У. Дубоўка).

У мове сучаснай мастацкай літаратуры прапаноўваецца шмат новых слоў: аказіяналізмы заўсёды экспрэсіўныя, але некаторыя з іх можна зразумець толькі ў кантэксце. Перад лінгвістамі якраз і стаіць задача – ацэньваць такія словы, іх семантыку і структуру, каб у далейшым вывесці найбольш цікавыя, мілагучныя за межы твораў аднаго аўтара. Напрыклад, у мове паэзіі М. Мятліцкага прапаноўваецца мадэль прыметніка з фармантам -*отн-*: *духотнае*, *сумотнае*; Н. Мацяш стварае гаваркія назоўнікі *турботаварот*, *самаашука*, *тагасвеце*, *пашлюбаванне* і інш.; А. Разанаў называе хлапчукоў мясцовымі *крыганаўтамі*, нядзеля ў яго – *паслядзелак*, будзень – *нудзень* і інш. Нягледзячы на прыведзеныя моўныя факты, многія літаратары (Н. Гілевіч, Р. Барадулін) і лінгвісты (І.Я. Лепешаў, У.В. Анічэнка) перасцерагаюць, асабліва маладых аўтараў, ад неабдуманай словатворчасці, каб тыя не засмечвалі мову ўнармаваную «гульнёй са словам», якое ў мастацкім тэксце найперш выконвае эстэтычную функцыю. Прывядзём прыклады няўдалых аказіянальных неалагізмаў: *Дзякуй богу, што міражыць Мара скрозь нязбыўнасць мары*; *Дарогі – як і мільённаногі спрут*; *А то раптоўна заадліжса*, *Знянацку туманок дыхне*.

Некаторыя неалагізмы, узятыя без кантэксту, выглядаюць незразумелымі, немілагучнымі, аднак менавіта такія лексемы неабходныя аўтарам для раскрыцця ідэйна-эмацыянальнага зместу твораў, характарыстыкі персанажаў: *Былі ў дзядзькі [Алісея] і словы свае: «гамталязікі» – пра аладачкі або піражкі, «ахламенька» – пра сала ці каўбасу, «камінальнік» – пра франтавога кавалера або пра мужа наогул* (Я. Брыль). Мова мастацкіх тэкстаў, асабліва драматургічных, сведчыць пра аўтарскае ўменне ствараць такія гаваркія аказіяналізмы-прозвішчы і мянушкі, якія становяцца набыткам мастацкай мовы, нягледзячы нават на зніжаную стылістычную афарбоўку:

Зноўзадзярыўгорухвост (Я. Сіпакоў); *Такі-Сякі-Малы-Аглы* (К. Крапіва). Пры адпаведных стылістычных умовах такія словы могуць стаць крыніцай антанамасіі: *Вы, дрэнныя прарокі, эўкліды. Падаюць крыўды і няпраўды. Вы дрэнныя прарокі, плаўты* (А. Вярцінскі).

Мову мастацкага і размоўнага стыляў могуць засмечваць **канцылярызмы** і **маўленчыя штампы**. За словам *штамп*, як нагадвае А.К. Юрэвіч, замацавалася значэнне ‘слоўнае пустазелле,’ якое трэба выкараняць, калі гаворка не ідзе пра стыль афіцыйна-справавы і асобныя жанры публіцыстыкі, а таксама тыя сітуацыі, пры якіх выкарыстанне названых моўных адзінак неабходнае. *Канцылярызмы* – словы ці выразы, што механічна паўтараюцца, пазбаўляючы мову індывідуальнасці, збядняючы яе; крыніца іх існавання – афіцыйна-справавы стыль, у якім устойлівыя выразы дазваляюць пазбегнуць двухсэнсоўнасці і забяспечыць дакладнасць. У.В. Анічэнка слухна сцвярджае, што канцылярызмы і штампы аб’ядноўвае гатовая формула; натуральна, што яе заўсёды прасцей скарыстаць, чым стварыць новы выраз, арыгінальна выказаць думку. З усяго сказанага вынікае: устойлівыя выразы ў мове мастацкай ці размоўнай – вынік беднасці мыслення, неначытанасці, абыхавага стаўлення да слова і маўлення: *Хлопец, які сядзеў на першай лаўцы, азірнуўся і ў выглядзе падтрымкі ўсміхнуўся дзяўчыне; Хлопец зноў сканцэнтраваў сваю ўвагу на эканамічным развіцці заходніх краін* (з газеты).

У мове мастацкай літаратуры штампы якраз могуць выкарыстоўвацца для стылізацыі, бо ствараюць афіцыйны каларыт: *«Я, Таквіля Мондрая, наперад душу сваю пану Богу паручаючы, будучы на цела хвораю, але пры добрым розуме, усё памятаючы, з добрай волі свае і з парадаю прыяцеляў, перад сведкамі, на то запрошаных: солтысам Янам Вайтовічам і суседам сваім Браніславам Літаварам – зямлю сваю, а таксама быдла, вялікае і малое, скарб весь дамовы, з ласкі Божай набыты, гэтым тастамантам адказую і апісую нявестыцы свайей Алесі Мондрай, каб яна да самае смерці нашае мяне і нябожкую дачку маю Еўку, тутака памянёную, даглядала і карміла, а па смерці цела грэзнае па-боску пахавала.*

Пісана ў аўторак, 14 грудня 1938 року, у вёсцы Верасава (В. Адамчык).

Відавочна, што, ствараючы афіцыйную паперу ад імя персанажа, аўтар павінен быў выкарыстаць і адпаведныя моўныя штампы, і пэўную форму дакумента, каб праўдзівасць апісання не выклікала сумнення ў чытача; з гэтай жа мэтай уведзены асобныя выразы размоўнага характару.

Блізкія да моўных штампаў *словы-спадарожнікі*, так званыя «парныя словы», якія таксама засмечваюць мову. Яны механічна ўжываюцца ў публіцыстыцы, у справавых паперах, часам іх змест не адпавядае сітуацыі, тым большая шкода наносіцца імі маўленню, асабліва нязмушанаму: крытыка – *вострая*, адпачынак – *заслужаны*, меры – *своечасовыя*, задачы – *канкрэтныя* і г.д. Той аўтар тэксту, які дбае пра чысціню маўлення, будзе пазбягаць такіх стэрэатыпных выразаў.

Адным са спрэчных на сёння застаецца пытанне адносна ролі *запазычанай лексікі* ў сучаснай беларускай мове. Немагчыма адназначна адказаць, ці засмечваюць словы з іншых моў беларускую. Ёсць словы, што прыйшлі ў мову даўно і зараз не ўспрымаюцца як іншамоўныя: *каляндар, капуста, бульба, язмін, газета* і інш. Яшчэ адна група іншамоўных слоў уключае назвы паняццяў, якія хоць і ўспрымаюцца як запазычаныя, аднак адаптаваліся (часткова ці поўнасьцю) да фанетыка-граматычнай сістэмы беларускай мовы: *кафэ, жэлё, журы, гальштук, дыван, тахта, сувенір, піжама, сарафан, тралейбус* і інш. Без гэтых слоў цяжка абысціся, бо яны арганічна ўліліся ў моўную плынь і запатрабаваныя любым стылем. Вылучаецца яшчэ адна група слоў, якія маюць беларускія сінонімы (*кантракт – дагавор, пунктуальны – дакладны, утрыраваць – перабольшваць, імпаанаваць – падабацца*). Узнікае пытанне: якая ступень насычанасці тэкстаў такімі словамі павінна быць? У гэтым якраз і ёсць праблема, паколькі тэкст павінен быць зразумелы слухачу і чытачу.

Пры выбары слова трэба ўлічваць яго значэнне, паходжанне, ступень зразумеласці, калі сэнсавыя нюансы ўлічаны і відаць, што словы тоесныя, перавагу трэба аддаваць усё ж адзінцы беларускай, каб не перанасычаць тэкст запазычаннямі, не «зацямяняць» яго. Важна таксама ўлічваць начытанасць, дасведчанасць субяседніка, каб інфармацыя не засталася за межамі яго свядомасці. На гэту праблему звяртаў увагу яшчэ М. Танк у адным са сваіх вершаў: – *Нарэшце ў адведзіны Прыхаў мой сыноч. Хацела з ім пагаварыць я Пра яго жыццё-быццё, Пра ўнукаў. Але ён з нейкімі – казаў – сваімі спонсарамі І менеджарамі Спяшаўся ў нейкі кемпінг, На нейкі брыфінг, Каб дамовіцца Аб нейкім кансенсусе, А потым паехаць на уік-энд. Толькі і паспела Даць яму ў дарогу Сяго-таго з дамашняга ... Так, седзячы на прызбе, Расказвае мне Старэнькая Гануля І ўздыхае: – Божачка! Хаця б там у яго Было ўсё добра!* («Адведзіны»). У сына якраз усё добра, але маці з яго аповеду, перасыпанага запазычаннямі, нічога не зразумела.

У мастацкіх тэкстах іншамоўныя словы могуць выконваць не толькі намінацыйную функцыю, але і эстэтычную – ствараць кала-рыт пэўнай дзяржавы, калі выкарыстоўваюцца як экзатызмы ці варварызмы. Запазычаныя словы могуць быць таксама сродкам перадачы эмоцый і пачуццяў – удзячнасці, захаплення, іроніі, сатыры, гумару і інш., у такім выпадку ўжыванне запазычанняў стылістычна апраўдана: *Я апрануўся, сеў на нарты, і каюр – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак; Жылі яны, браты Цівунчыкі, па-суседску, асобнымі гаспадаркамі. Сцяпан, старэйшы, ваяваў у пачатку стагоддзя з японцамі, у Маньдэжурый, і жонку сваю называў па-кітайску – «фіма». Маладзейшы, Алісей, быў на першай сусветнай у Румыніі, і баба яго стала ад гэтага «фумей» (Я. Брыль).*

Многія запазычаныя словы цяжкія для вымаўлення, таму аўтары з мэтай стылізацыі мовы персанажаў ужываюць іх у скажоным выглядзе, чым дасягаюць гумарыстычнага эфекту:

Дзед Цыбулька: *А чаму гэта урбанізацыя ўжо стала нездаровай, і на жаль?*

Ломцеў (здзівіўся): *Ух ты! А ён – эрудзіт!*

Дзед Цыбулька: *Зараз разбяромся, хто ерудзіт (А. Макаёнак).*

Спынімся на прыкладах, калі запазычаныя словы засмечваюць літаратурную мову. Як вядома, шматлікія тэрміны маюць іншамоўнае паходжанне. Але без іх не абысціся ні ў навуковым, ні ў публіцыстычным маўленні. Таму заўсёды трэба памятаць пра ўзрост адрасата, пра ўмеранае выкарыстанне гэтай групы слоў, каб не збіцца ў так званы псеўданавуковы (гелертэрскі) стыль і не застацца сам-насам «за трыбунай». Як слухна сцвярджае У.В. Анічэнка, «у многіх выпадках запазычанні ўскладняюць успрыняцце, зацямняюць сэнс інфармацыі» [4, с.232]. Што да мастацкага стылю, то тут ў пагоні за модным словам пісьменнікі часам збіваюцца з тропу, ператвараючы свае творы ў формулы ці тэарэмы з доказам і вывадам, ствараючы штучныя, надуманыя вобразы: *Ды памяць – мой банк інфармацыі – мне выдала тэкст на дысплей; Баюся спаць, твой дух чакаю апакаліпсістычнымі начаі; Міраж трансфармуецца ў рэчаіснасць; Мне – катарсісам Вашы абдымкі ў каламуці шалёных хваляў; Ты помніш сарамлівасць хваляў – электраімпульсы між намі; Бяроза ў маністах, сасна ў дэкальце... Бурытынавых лісцяў нагледзеўся я там. У гэтым тэатры, лясным вар'етэ, Міжволі раблюся лірычным вар'ятам. Трэба сказаць, што прапанаваныя вобразы ў прыведзеных ўрыўках да ўсяго яшчэ*

і не эстэтычныя: не хочацца суперажываць аўтару, і не ўзнікае жадання наведаль лес-вар'етэ, каб звар'яець.

Некаторыя лінгвісты (К.А. Пагарэлая) адзначаюць, што чысціню маўлення могуць парушаць такія размоўныя лексемы, як **прафесіяналізмы вузкаснецыяльнага характару**. Гэтыя адзінкі з-за незразумеласці іх семантыкі і празмернага выкарыстання могуць шкодзіць чысціні маўлення. Аднак немагчыма, на наш погляд, стварыць пэўную прафесійную атмасферу, індывідуалізаваць мову персанажаў у мастацкім стылі, не выкарыстаўшы прафесіяналізмы: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чайны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат іншага, чаму Мікола і назвы не ведаў* (М. Машара); *У той час хросны быў яшчэ, і праўда, дужы. Шыў і кажухі, і суконныя сярмягі, якія ў нас называлі буркамі. А порткі – колькі хочаш. Мог і клёш, і «галіфе», і ні тое ні сёе* (Я. Брыль). Як відаць, для атрымання агульнага ўражання ад мастацкага тэксту зусім не абавязкова ведаць значэнне ўсіх прафесіяналізмаў. Аднак у размоўным ці ў навуковым стылях, дзе гэтыя словы працуюць на дакладнасць маўлення, трэба абавязкова сачыць за празрыстасцю іх семантыкі.

Засмечваюць маўленне **словы-паразіты** – словы і выразы, якія без патрэбы паўтараюцца ў маўленні асобных людзей; яны не папаўняюць тэкст ніякай інфармацыяй, выкарыстоўваюцца механічна, што прыводзіць да стварэння камічных, анекдатычных рэплік накшталт *Кірыла Тураўскі нарадзіўся, між іншым... і... памёр, дарэчы... ; Я, магчыма, гэта, канечне, зраблю і інш.* Думка скажаецца, «загрувашчваецца» слоўным смеццем, якое адцягвае ўвагу ад зместу выказвання.

Існуе шэраг прычын, па якіх слоўнае пустазелле актыўна «прарастае» ў мове: па-першае, гэта беднасць слоўніка апавядальніка, па-другое, няўменне думаць перад аўдыторыяй (публічна), па-трэцяе, адсутнасць моўнага чуцця і раўнадушнае стаўленне да мовы. Пры індывідуалізацыі мовы дзейных асоб пісьменнікі выкарыстоўваюць такую адметнасць маўлення, і ў гэтым, думаецца, ёсць станоўчы момант. Пачуўшы, як словы-паразіты гучаць з вуснаў персанажаў, наўрад ці хто захоча выглядаць гэтаксама прымітыўна. У мове мастацкіх тэкстаў з вуснаў персанажаў мы чуем самыя розныя словы і выразы, напрыклад, *вось цо да, тудэма-сюдэма, нібыто, грэц яго, чуеце, дай я гахну* і інш. Некаторыя з такіх часта паўтаральных рэплік могуць станавіцца мянушкамі, якія падкрэсліваюць спецыфічныя рысы характару дзейных асоб, нагадваюць цікавыя сітуацыі з жыцця

чалавека. Ужыванне слоў-паразітаў заўсёды ўспрымаецца як загана маўлення; асабліва часта паўтараюцца словы *ціна, значыць, гэта самае, як бы, на самай справе* і інш. Клопат пра чысціню маўлення павышае якасць і маўленчай дзейнасці, і іншых відаў дзейнасці чалавека нават тады, калі яго праца не звязана са словам.

2.5. ДАРЭЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дарэчнасць – такая камунікатыўная якасць, пры якой ужытыя моўныя сродкі адпавядаюць месцу, часу, жанру, мэтам і ўмовам зносін. Маўленне дарэчнае, калі яно строга адпавядае задачам зносін, зместу інфармацыі, выбранаму жанру і стылю выкладання, індывідуальным асаблівасцям аўтара і адрасата.

Захаванне дарэчнасці прадугледжвае веданне стылістычнай сістэмы мовы, заканамернасцей ужывання моўных сродкаў у кожным функцыянальным стылі, што дазваляе знайсці найбольш мэтазгодны спосаб выражэння думкі, перадачы інфармацыі.

Неабходная ўмова дарэчнасці – добрае веданне і асэнсаванне прадмета інфармацыі. Вялікае значэнне мае таксама агульная культура аўтара, яго адносіны да адрасата, ўменне хутка арыентавацца ва ўмовах зносін.

У лінгвістычнай літаратуры вылучаюць дарэчнасць *стылёвую, кантэкстуальную, сітуацыйную і асобасна-псіхалагічную*. Дарэчнасць кантэкстуальную і сітуацыйную размежаваць цяжка, таму нярэдка іх аб'ядноўваюць і гавораць пра сітуацыйна-кантэкстуальную дарэчнасць.

Пытанне пра *стылёвую дарэчнасць* той ці іншай моўнай адзінкі ў кожным стылі рашаецца па-рознаму. Для кожнага функцыянальнага стылю характэрны свае заканамернасці адбору, арганізацыі і ўжывання моўных сродкаў. Напрыклад, у афіцыйна-справавым і навуковым стылях выкарыстоўваюцца агульнаўжывальныя, нейтральныя і кніжныя моўныя сродкі. Недарэчным будзе ўвядзенне ў такія тэксты нелітаратурных элементаў. У публіцыстыцы ж нелітаратурныя моўныя сродкі (дыялектызмы, жарганізмы, варварызмы, экзатызмы, размоўная і прастамоўная лексіка) дапушчальныя, калі яны выконваюць стылістычную функцыю. Тое ж самае можна сказаць і пра мастацкі стыль, у якім ужыванне моўных сродкаў падначалена аўтарскай задуме, стварэнню мастацкага вобраза.

Сітуацыйна-кантэкстуальная дарэчнасць дыктуе ўжыванне сродкаў у залежнасці ад сітуацыі зносін і кантэксту, у якім моўная

адзінка знаходзіцца. Асноўным крытэрыем гэтай разнавіднасці дарэчнасці з'яўляюцца сітуацыя і задачы зносін. Нельга гаварыць з рознымі людзьмі (напрыклад, з дарослым і з дзіцём) аднымі і тымі ж словамі: трэба ўлічваць разумовыя магчымасці і падрыхтаванасць адрасата да ўспрымання інфармацыі. Не варта злоўжываць у тэксце мастацкага стылю спецыяльнымі і прафесійнымі словамі, значэнне якіх незразумела неспецыялісту (выключэнне – калі яны выконваюць стылістычную функцыю).

Парушэннем дарэчнасці з'яўляецца ўжыванне стылістычна маркіраваных адзінак без уліку іх функцыянальнай і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, нематываванае парушэнне адзінства стылю. Разгледзім прыклады: *Пазабюджэтныя грошы становяцца палачкай-выручалачкай пры рашэнні матэрыяльных праблем*; *Культурнае жыццё ва ўніверсітэце па-ранейшаму б'е ключом* (са справаздач). У прыведзеных сказах недарэчнымі з'яўляюцца элементы гутарковага стылю (*палачка-выручалачка, б'е ключом*) у афіцыйна-справавых дакументах, для якіх недапушчальныя эмацыянальна-экспрэсіўныя сродкі.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць рэгульна маўленчыя зносіны. Маўленне не толькі змяшчае інфармацыю, але і выражае адносіны гаворачага да рэчаіснасці, да людзей вакол яго. Таму аўтар выказвання павінен улічваць, як яго словы падзейнічаюць на адрасата. Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць прадугледжвае павагу, тактоўнасць, уменне «чытаць» настрой суразмоўцы, улічваць яго індывідуальна-псіхалагічныя асаблівасці, майстэрства знаходзіць адпаведнае сітуацыі слова, інтанацыю.

Выдзяленне розных відаў дарэчнасці з'яўляецца некалькі ўмоўным. Стылёвая дарэчнасць прасочваецца яскрава. А вось сітуацыйна-кантэкстуальная і асобасна-псіхалагічная цесна пераплятаюцца не толькі паміж сабой, але і з маўленчым этыкетам, які прадугледжвае тактоўнасць, павагу, дабрыню, шчырасць у паводзінах удзельнікаў зносін.

Характар размовы вызначаюць не толькі ўжытыя словы, але і тон, інтанацыя, з якой яны выказаны. Адзін і той жа выраз можа ўспрымацца па-рознаму ў залежнасці ад тону. Заўсёды трэба браць пад увагу інтарэсы чалавека, з якім уступаеце ў размову, месца, дзе вы знаходзіцеся, настрой і стан людзей, што вакол вас. Недарэчна, напрыклад, гаварыць пра работу з тымі, хто ў гэты момант адпачывае, а пры абмеркаванні рабочых планаў – пра ўчарашнія свята. Не прынята абмяркоўваць свае сямейныя справы ў прысутнасці трэцяй асобы. У кампаніі пазбягаюць размоў, якія выклікаюць цяжкія ўспаміны або сумны настрой. У прысутнасці хворага не гавораць пра

смерць. Недарэчна ў цягніку расказваць пра катастрофы на чыгунцы, у самалёце – пра катастрофы ў палёце, за сталом – пра рэчы, якія могуць сапсаваць апетыт і г.д. Не прынята пытацца ў жанчыны пра яе ўзрост. Аднолькавыя ўчынкі ў адных выпадках могуць быць дарэчнымі, а ў другіх – недарэчнымі. Напрыклад, недарэчна перарываць выступоўцу да моманту, пакуль не выйшаў рэгламент, аднак калі рэгламент выйшаў, то напамін пра гэта выглядае дарэчным.

«Дарэчнасць маўлення рэгульнае працэс выразнага, лагічнага і дакладнага выказвання думак, падпарадкоўваючы яго адпаведным інфармацыйным, выхаваўчым, эстэтычным і іншым задачам», – так акрэслівае ролю гэтай камунікатыўнай якасці У.В. Анічэнка [4, с. 232].

Прааналізуем мову рэкламы кінафільма «Франц і Паліна» з пункту погляду менавіта дарэчнасці: разгледзім, ці адпавядаюць словы, выразы, стыль той маўленчай сітуацыі, якая апісваецца ў тэксце (тэкст прыводзім без перакладу, каб захаваць аўтарскую манеру пісьма, танальнасць выкладу і адметнасць вобразных сродкаў):

ПРЕМЬЕРА
ТОЛЬКО В ДОМЕ КИНО
13 СЕНТЯБРЯ 2006 ГОДА

ФРАНЦ+ПОЛИНА

Художественный фильм, снятый по повести «Немой» Алеся Адамовича. Режиссёр – Михаил Сегал. Производство студии «Югра-фильм» (Россия) при содействии киностудии «Беларусьфильм».

Картина о любви, не знающей границ...

...Счастливы жили люди в полесской деревне Петухи. А как напали вероломно фашисты на нашу Родину – так ушли партизаны почти все петуховские мужики. Ушел и колхозник Кучера, и сын его – Павел. А Кучериха с малой дочкой Полиной остались в деревне, но вести доносились до них страшные: будто в соседних деревнях всех детишек, баб да стариков в домах позапирали и сожгли заживо. Правда ли это? Узнать не у кого...

И тут немцы пришли сами: красивые, подтянутые, вежливые. Расселились по домам, стали жить. К Кучерихе поселили бывшего офицера и молодого солдата. Офицер – тот степенно вел себя: завтракал, обедал, ужинал да трубочку курил. А молодому не сиделось: он и автомат три раза на дню почистит, и воду в дом натаскает, и сам для себя вдоль улицы помарширует.

Страшно вели себя эсэсовцы. Но не трогали никого, даже иногда продукты свои привозили и по хозяйству помогали. Работали эсэсовцы, как простые деревенские парни, как сыны, что в лес ушли партизанить. И Франц, молодой постоялец Кучерихи, больше всех старался...

НА ВСТРЕЧЕ СО ЗРИТЕЛЯМИ ГОСТИ ИЗ РОССИИ – ТВОРЧЕСКАЯ ГРУППА ФИЛЬМА.

Змест прыведзенага ўрыўка, хоць і прысвечаны апісанню цікавага кінафільма, не апраўдвае той танальнасці (аўтар быццам распавядае казку), якая абрана для перадачы інфармацыі, як, дарэчы, не адпавядаюць сітуацыі тыя вобразныя сродкі, што характарызуюць персанажаў. Мы ведаем, што прынесла вайна мірным жыхарам не толькі Беларусі, ведаем пра выключныя выпадкі адваротнага характару, але параўноўваць іншаземных захопнікаў з сынамі, якія партызаняць, – верх моўнай безгустоўнасці і чалавечай бездухоўнасці. Прынамсі, і змест самога фільма, яго музычнае афармленне не адпавядаюць танальнасці рэкламы: фільм цяжкі для прагляду, яго сюжэт далёкі ад лірычнага, падзеі – ад рамантычных.

Такім чынам, дарэчнасць маўлення – паняцце не толькі лінгвістыкі, але і дастаткова дакладны партрэт (праз маўленчыя паводзіны) як аўтара, так і аўдыторыі.

2.6. БАГАЦЕ МАЎЛЕННЯ

Багацце маўлення – гэта адна з найбольш важных камунікатыўных якасцей, бо дэманструе лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, граматычныя і стылістычныя рэсурсы мовы. Багацце любой мовы можна ўявіць, калі паглядзець вакол сябе, падумаць пра тое, што прадметы, дзеянні, іх якасці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці і інш. – усё мае назву, а часам і не адну. Значыць, наколькі разнастайны свет, наколькі развіта мысленне і жыццядзейнасць чалавека, настолькі багатая і мова.

Маўленчае багацце кожнай канкрэтнай асобы праяўляецца індывідуальна і залежыць ад розных фактараў: ад неабыхавага стаўлення да мовы, ад прафесіі, начытанасці, пачуццёвай гамы чалавека ва ўспрыманні свету. Адны навукоўцы сцвярджаюць, што актыўны слоўнік сучаснага чалавека складае каля 8 тысяч розных слоў, другія называюць лічбу 12 тысяч. Лічыцца, што нават творчыя і высокаадукаваныя людзі, якія пішуць мастацкія, навуковыя, публіцыстычныя тэксты, выкарыстоўваюць толькі каля 10 працэнтаў агульнаўжывальнага

лексікону. Падлічана, напрыклад, што Францыск Скарына ужыў больш за 13 тысяч розных слоў, Якуб Колас – 500 тысяч.

Варта памятаць: поўнасьцю моўнае багацце не адлюстроўвае ніводзін лексікаграфічны даведнік, паколькі тэрміны, дыялектызмы, устарэлыя словы, аўтарскія неалагізмы, складаныя лексемы, словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, жарганізмы, запазычаныя адзінкі, геаграфічныя, астранамічныя і іншыя індывідуальныя назвы поўнасьцю слоўнікамі не ўлічваюцца (У.В. Анічэнка).

Тэксты, у якіх ужываецца цікавая, з густам падабраная тэматычная лексіка, заўсёды захапляюць чытача, узбагачаюць яго слоўніковы запас. Лексічная разнастайнасьць дапамагае эмацыянальна і дакладна апісаць прадмет ці з'яву: *Вызначаючы кароткія пачаткі шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далёгляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбнем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася зара ўсходу. А на меры таго, як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось павінен быў прачнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняўся над полем, абвешчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня* (Я. Брыль). Слоўнае багацце, бездакорна падабраныя словы дапамагаюць нам уявіць усход сонца і адчуць хараство прыроды.

Свет вакол нас надзвычай разнастайны, але мова намнога багацейшая, паколькі адзін і той жа прадмет можа мець некалькі назваў, адна і тая ж думка можа быць аформлена па-рознаму.

На **лексічным узроўні** багацце мовы асабліва выразна праяўляецца праз ужыванне сінонімаў і шматзначных слоў. Сэнсавая насычанасьць слова працуе не толькі на эканомію моўных рэсурсаў – яна адлюстроўвае і вобразнасьць мыслення, што ўзбагачае змест маўленьня.

Слова *ключ*, напрыклад, мае некалькі значэнняў: 'металічная прылада для адмыкання і замыкання замка'; 'прылада для завінчвання і адвінчвання гаек, адкаркоўвання, заводкі чаго-небудзь і да т.п.', а таксама (*перан.*) 'тое, што служыць для разгадкі, разумення каго-небудзь, чаго-небудзь, для авалодання чым-небудзь'. Слова *ключ* мае амонімы: яно называе знак пачатку нотнага радка; чараду птушак у палёце; верхні камень, якім заканчваецца арка, скляпенне.

Ведаючы ўсе ці некаторыя значэнні шматзначных слоў, слоў-амонімаў, чалавек вострага розуму, тонкага моўнага адчування можа дасягнуць яркай эмацыянальнасці, асаблівай маўленчай экспрэсіі:

Ключ жураўліны! Гэта – ключ, якім адмыкаюць Веснія воды, Цёплыя подыхі ветру, Зялёныя руні, Птушыныя гнёзды, Вясёлкі і радасць. Таму, калі бачу яго, Мне хочацца рукі свае працягнуць Аж пад хмары асеннія, Каб ключом гэтым Зноў адамкнуць Маладосць (М. Танк).

Часам аўтары ўжываюць словы з такімі значэннямі, якія не фіксуюцца слоўнікамі, у гэтым выпадку ўзнікаюць семантычныя неалагізмы, якія таксама ўзбагачаюць мову: *Ключ – клічнік, замок – пытальянік, ключ – модус, замок – атрыбут, ключ – учынак, замок – з’ява, ключ належыць мужчыне, замок – жанчыне, ключ – неба, замок – зямля* (А. Разанаў). Праз сугучча слоў, якія яднаюцца ў паэтычным кантэксте, аўтар пашырае семантычны аб’ём слоў, тым самым насычае мову экспрэсіяй, а творы – запамінальнымі і арыгінальнымі вобразамі.

Разгледзім яшчэ адзін прыклад, прапанаваны М.В. Абабуркам. Даследчык звяртае ўвагу на тое, што мова мастацкага тэксту дэманструе багацце маўлення праз ужыванне розных лексіка-семантычных груп назоўнікаў, аб’яднаных у мікрасістэме ‘сядзіба і яе часткі’:

- 1) *сядзіба, сяліба, селішча, аселішча, паселішча, сельбішча; забудова, двор, дворышча, падворышча, падвор’е; пасада, гаспода, седас, седала, котлішча;*
- 2) *двор, дварышча, падворак, панадворак;*
- 3) *адрына, хлеў, абора, стадола, гумно;*
- 4) *хлявух, хлевушок, свінух, свінушок, свінушнік;*
- 5) *варыўня, варывенька, стопка, стопачка, істопка; пограб, склеп, яма, прыгрэбка, прыгрэбнік;*
- 6) *асець, восець, клець, свіран, свіронак, клуня;*
- 7) *пуня, пунька, сенавал, плятнік;*
- 8) *калодзеж, калодзезь, студня, калонка;*
- 9) *журавель, асвер, коварат; пругло, страла;*
- 10) *брама, вароты, коўраты; засаўкі, спрага, прасла;*
- 11) *гумно, гумнішча, прыгуменне, прыгумень, загуменне, загумень, загумёнкi;*
- 12) *прысядзібны ўчастак, прыўсадзібны ўчастак, прысядзьбенны ўчастак, соткі, пляц* [1, с. 60–61].

Аднак трэба памятаць, што многія з прыведзеных слоў дыялектнага паходжання і што дыялекты былі і застаюцца адной з крыніц папаўнення, узбагачэння мовы літаратурнай.

Лексічныя неалагізмы таксама з’яўляюцца сродкам узбагачэння мовы, аднак толькі ў тым выпадку, калі не парушаюць чысціні маўлення (нагадаем: яны не павінны парушаць мілагучнасць мовы, а само новае слова павінна адлюстроўваць змест паняцця): *Мы ж аднадумцы ўсе і аднадомцы, Каб стаць і даўгавечней, і дужэй Дабро памножым на дабро, каб сонца Свяціла кожнаму даўжэй* (С. Грахоўскі); *Мае добрыя людзі, Суайчыннікі, Сузямельцы...* (Н. Мацяш); *Прапахлы багуном, імшарамі, іду, нагрыблены,*

дамоў (Ю. Свірка); *Каб аперазаць паўнеба маланцы дастаткова вокамгнення, вокаміргнення...* (А. Разанаў).

Моўная разнастайнасць забяспечваецца рознымі відамі сінонімаў: кожнае з блізказначных слоў адрозніваецца адценнем значэння ці стылістычнай афарбоўкай ці тым і другім адначасова; часам сінонімы адрозніваюцца толькі гучаннем. У любым выпадку гэтыя словы дазваляюць пазбегнуць паўтораў і перадаць сэнсавыя і эмацыянальныя нюансы выказвання: *Возера зноў зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай* (В. Вольскі); *Дык які ж гэта дыспут, калі спрачаюцца нагамі? Дык які ж гэта пярэспар, калі спрачаюцца ногі з галавою, а не сэрца з сэрцам, душа з душою* (Я. Сіпакоў); *Я ўсё сцяргну, я ўсё стрываю І ўсё навек благаслаўлю – Адно пачуй, як я кахаю, Адно спазнай, як я люблю* (Н. Гілевіч).

Як слушна адзначае аўтар «Слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў» М. Клышка, багацце сінонімаў у мове – паказчык яе развітасці, здольнасці перадаваць найтанчэйшыя рухі думкі, выяўляць самыя складаныя адценні паняццяў, характарыстык, паўтонаў пры апісанні рэчаіснасці, перажыванняў чалавека: *Ты што? Дысцыпліны не ведаеш? Ты ж – сакратар камсамольскага камітэта. Вот вам – пахвалі яго – малайчына, удалец. А ён – дззерцір! Лятун! Перабежчык!* (А. Макаёнак).

Маўленчае багацце выяўляецца і праз кантэкстуальныя сінонімы. Словы, не маючы семантычнай блізкасці ў агульнамоўным ужытку, у пэўным кантэксце збліжаюцца, характарызуюць адно паняцце. Раскрываючы самыя нечаканыя аўтарскія асацыяцыі, такія рады слоў дэманструюць разнастайнасць маўлення канкрэтнай асобы (у дадзеным выпадку аўтара): *Будзень ідзе, свята стаіць, будзень дзеліць, свята яднае, будзень бачыць гадзіны, свята – вечнасць, будзень судзіць, свята апраўдае, на будзень дзівяцца людзі, а на свята – свет* (А. Разанаў); *Я быў дзівак, значыцца, я быў паэт* (Я. Брыль).

Маўленне ўзбагачаецца таксама пры дапамозе фразеалагічных сродкаў мовы. Фраземы, ужытыя з аказіянальнай ці ўзуальнай функцыяй, заўсёды надаюць тэксту тое непаўторнае гучанне, якое выяўляе моўнае пачуццё меры аўтара, ацэнку прадмета гутаркі. Фразеалагізмы і прыказкі – гэта і народная мудрасць, і гумар, якія, акрамя ўсяго, аздабляюць маўленне спецыфічным нацыянальным каларытам: *як журавін жменю глынуў; спроба – не хвароба; скуны двойчы плоціць, а дурны двойчы ходзіць; дзе камар козы пасе; вераб'ю раз дзеўбануць; вочкі глядзяць ды трасцы з'ядзяць і г.д.*

Выкарыстанне ў маўленні афарызмаў сведчыць пра адукаванасць асобы, асэнсаванасць сітуацыі. Аднак пры выкарыстанні ўстойлівых моўных адзінак нельга парушаць маўленчы этыкет, трэба ўлічваць як семантыку афарызмаў, так і іх стылістычную афарбоўку. Уласныя думкі і пачуцці можна пацвярджаць выслоўямі як айчынных, так і замежных аўтараў, але пры цытаванні запазычаных выразаў пажадана перакладаць іх на беларускую мову. Думаецца, што ў першую чаргу трэба выкарыстоўваць трапнасць, выразнасць менавіта роднага слова, тым больш што крылатых выразаў у беларускай літаратуры даволі шмат: *Жыві і цэльнасці шукай, Аб шыраце духоўнай дбай; Нашто ж на зямлі Сваркі і звадкі, боль і горыч, Калі ўсе мы разам ляцім Да зор?* (М. Багдановіч); *Аднаго баюся я прысуду, Што выносяць нашы дзеці нам* (М. Танк); *Жыццё, як свята, адзначаем разам, А паміраем – толькі па адным* (С. Законнікаў); *Як па зорках, па расе Твой апошні шлях праяжа. Памірай, а жыта сей. Рунь пра сейбіта раскажа* (А. Сыс); *Усіх адною меркаю не мерце, што з намі і за намі ўслед ідуць. Адны памруць адразу пасля смерці, Другія на стагоддзі ажывуць* (С. Грахоўскі); *У нас гордасць жыве, Але вельмі замала ў нас годнасці* (П. Панчанка); *Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў, Што здзіўляў у вяках і здзіўляе нанова* (Н. Гілевіч).

Разнастайваюць маўленне словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: яны адлюстроўваюць змену семантычнага аб'ёму слова (паказваюць на павелічэнне ці змяншэнне памеру прадмета, на розную ступень праяўлення якасці), дапамагаюць акрэсліць аўтарскую ацэнку зместу выказвання: ... *Цвітуць ліпы. Якая прахалода! Вялізныя, раскошныя, усе ў вясёлкавых россыпах рос. У чысцюткай сцюдзёнай расе, у звоне пчол* (У. Караткевіч); *Вось яе, госцейку* [дзяўчынку], *зноў ставяць на лаву, надзяваюць ёй паліто, завязваюць хустачку, потым хустку, тады накрываюць вялізнай цёплай хустай* – так, каб захутаць яе ўсю (Я. Брыль).

На **сінтаксічным узроўні** багацце маўлення рэалізуецца праз вялікую колькасць сінанімічных і несінанімічных канструкцый, якія дазваляюць пазбегнуць аднастайнасці, стэрэатыпнасці выкладу матэрыялу. Для апісання аднаго і таго ж прадмета сінтаксіс мае простыя і складаныя сказы, развітыя і неразвітыя, сказы ўскладненай будовы, няпоўныя сказы, словы-сказы і інш. Можна правесці лінгвістычны эксперымент і параўнаць апісанне такой прылады працы, як каса, у мастацкім і навуковым стылях:

Каса – косая, аднак там, дзе яна праходзіць, застаюцца чыстыя, без касмыкоў, касынкі лугоў і роўныя каснікі пакосаў.

Каса не спакушаецца славай і не выстаўляецца напаказ: яна толькі першаю, у расу, каштуе тыя «смакосы», якія пасля будучь каштаваць каровы і козы.

Каса касуе ўсё, што ўзводзілі вясна і лета: яе кранае не краса званцоў, касачоў ці калоснікаў, а косінусы і катангенсы стасункаў з імі (А. Разанаў).

Каса, прылада для скошвання травы і збожжавых культур. Да 15 ст. бытавалі паўкоскі і К. – гарбушы, якімі касілі гарох і траву каля платоў і пнёў. З 15 ст. былі пашыраны К. з доўгім металічным палатном (лязо) і доўгім драўляным кассём (касільна, касавільна, касаўё) з прымацаванай на сярэдзіне яго драўлянай ручкай. Палатно К. мацуецца да касы спецыяльным жалезным кальцом (пяткай). На Палессі, Гродзеншчыне яно называлася рэхвай, на Гомельшчыне, Магілёўшчыне, Міншчыне яно называлася банькай, дзе-нідзе напёрсткам, грывянкай ... У канцы 19 – пач. 20 ст. выкарыстоўваліся ў асноўным К.-«вілейкі» («літоўкі»), выраблялі іх на заводзе ў Вілейцы. Перад касьбою К. кляпалі на тупой бабцы вострым канцом малатка (наском), на вострай – тупым (пяткай), а ў час касьбы К. вастрылі бруском ці мянташкай (Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя).

Нягледзячы на тое, што ў абодвух прыведзеных урыўках у асноўным выкарыстоўваюцца складаныя сказы, мы назіраем розныя іх тыпы. Навуковаму маўленню ўласцівы сказы з бяззлучнікавай сувяззю, сярод простых сказаў шмат няпоўных, у якіх прапушчаны выказнікі (жанр энцыклапедыі патрабуе сцісласці). Мастацкаму маўленню ўласцівы складаныя сказы камбінаванай будовы, якія дапамагаюць аўтару праз прызму індывідуальных асацыяцый разважаць над «сэнсам існавання» прылады працы. З тэкстаў відаць, як у розных стылях праяўляецца багацце маўлення на іншых моўных узроўнях: напрыклад, мастацкі стыль дэманструе лексічную разнастайнасць (краса, званцы, касачы, каласоўнік, касмыкі, каснікі), у тым ліку ўжыванне слоў з пераносным значэннем – касынкi лугоў, косінусы і катангенсы стасункаў, каса не спакушаецца, каса каштуе, неалагізма – смакосы ад смакаваць. Менавіта мастацкі стыль дэманструе багацце маўлення: творы, напісаныя добрай літаратурнай мовай, – крыніца папаўнення індывідуальнага слоўнікавага запасу асобы. Многія лінгвісты з гэтай мэтай прапаноўваюць весці лінгвістычныя слоўнікі, у якіх запісваць новыя, невядомыя лексемы разам з тлумачэннем іх значэнняў, перыядычна перачытваць запісы, паўтараць і выкарыстоўваць словы ў залежнасці ад сітуацыі.

Разнастайнасць, арыгінальнасць моўных фактаў дазваляюць кожнаму ўзбагаціць сваё маўленне, зрабіць яго багатым і непаўторным, прадэманстраваць пры гэтым свае найлепшыя дзелавыя і чалавечыя якасці. І наадварот: недахоп слоў, частыя паўторы выяўляюць нізкую маўленчую і агульную культуру чалавека і характарызуюць яго з негатыўнага боку. Выходзячы з гэтых разважанняў, можна зрабіць вывад, што і размоўны стыль павінен вызначацца багаццем.

Публіцыстычныя тэксты, разлічаныя як на зрокавае, так і на слыхавое ўспрыманне, аказваюць уплыў на эмоцыі і свядомасць чалавека, а гэта якраз і можна зрабіць дзякуючы разнастайнасці маўлення. Асобным жанрам гэтая якасць уласціва ў меншай (інфармацыйная) ці большай (мастацка-публіцыстычная) ступені, аднак любы тэкст толькі выйграе ад ужывання сінанімічных адзінак, умелага выкарыстання паронімаў, розных тыпаў сказаў.

Навуковы стыль, як відаць нават з прыведзенага вышэй урыўка, павінен быць багаты на моўныя сродкі для перадачы навуковай інфармацыі, забеспячэння дакладнасці, лагічнасці, а часам і зымальнасці (навукова-папулярны падстыль, асобныя жанры вучэбнага падстылю). Думаецца, што развіццё навуковага стылю пры ўсёй яго структурнай і некаторай лексіка-граматычнай стандартызаванасці павінна ісці па шляху індывідуалізацыі мовы.

Стыль афіцыйна-справавы найменш рэалізуе багацце мовы, аднак вусная яго форма заўсёды больш экспрэсіўная, чым пісьмовая, а гэта значыць, што тут могуць умерана выкарыстоўвацца словы з суб'ектыўна-ацэначнымі фармантамі, семантычныя і некаторыя семантыка-стылістычныя сінонімы, спрошчаныя сінтаксіс замест магчымых складаных канструкцый у пісьмовай форме, а таксама афарызмы і фразеалагізмы з нейтральнай стылістычнай афарбоўкай. Дзелавое маўленне праз багацце мовы павінна дэманстраваць развітасць асобы, яе дасведчанасць, неардынарнасць і смеласць мыслення.

2.7. ВЫРАЗНАСЦЬ І ВОБРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Выразнасць – камунікатыўная якасць маўлення, пры дапамозе якой аўтар тэксту падтрымлівае ўвагу чытача або слухача, прымушае задумацца над зместам выказвання, кранае думкі і пачуцці, не пакідае раўнадушным. Часам у мовазнаўчай літаратуры атаясамляюць паняцці *вобразнасць* і *выразнасць*; аднак **вобразнасць** заўсёды звязана з пераносным значэннем слова, з ужываннем слова ў кантэксце, у той час як для стварэння *выразнасці* (экспрэсіўнасці)

могуць ужывацца словы і з прамым значэннем. Несумненна адно: і вобразнасць, і выразнасць упрыгожваюць маўленне. Яшчэ Дзяген Вавілонскі пісаў: «Прыгажосць ёсць выказванне, якое дазваляе пазбегнуць паўсядзённасці». З усяго сказанага вышэй вынікае: паняцце выразнасці больш шырокае за паняцце вобразнасці, гэтыя два паняцці рэалізуюць эстэтычную функцыю мовы, а значыць, яны найбольш запатрабаваныя ў мастацкім стылі.

Як вядома, маўленчая выразнасць залежыць ад многіх прычын: ступені асэнсаванасці аўтарам прадмета гутаркі, стаўлення да тэмы і зместу выказвання, наяўнасці / адсутнасці псіхалагічнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам. Аднак веданне мовы, моўнае чуццё – гэта перадумова стварэння экспрэсіўнага тэксту. Важна ўсвядоміць, што выразнасць дэманструе неардынарнасць мыслення, спецыфічнасць светаўспрымання і выяўляецца на ўсіх моўных узроўнях: *фанетычным, лексічным, фразеалагічным, словаўтваральным, граматычным* (марфалагічным і сінтаксічным) і *экстралінгвістычным* (нямоўным).

Гукапіс як крыніца выразнасці мовы прапаноўвае шэраг *фанетычных прыёмаў*, якія найчасцей функцыянуюць у мастацкім стылі – у мове паэзіі ці лірычнай прозы. Нельга не пагадзіцца з тым, што высокамастацкі твор, пры ўспрыманні якога чытач (слухач) атрымлівае задавальненне, – гэта гармонія гукавой і вобразнай прыроды слова. Гукавыя паўторы (*алітарацыя і асананс*) выкарыстоўваюцца пісьменнікамі з рознай мэтай, таму ролю гэтых сродкаў трэба разглядаць у кантэксце: *Ні самалёта, ні сініцы, Стаяць бярозы, нібы ў сне, Пакуль ламанай бліскавіцай Па небасхіле паласне, Пакуль дрымотна забуркоча, З-за хмары выкаціцца гром, Загрукае пустою бочкай І разаб'ецца за бугром* (Г. Бураўкін). Як відаць, праз паўтор свісцячых [с] – [с'], [з] – [з'], галоснага [і] аўтар «малюе» цішу, якая змяняецца раскатамі грому, а ён у вершы грукача не толькі дзякуючы параўнанню (як *пустая бочка*), метафары (*разаб'ецца за бугром*), але і дзякуючы паўтору вібранта [р], галоснага [о].

У выніку шматлікіх гукавых паўтараў пісьменнікі ствараюць *гукававыя вобразы* – вобразы, у аснове якіх гукавыя асацыяцыі індывідуальнага, аказіянальнага характару. У сучаснай беларускай літаратуры незвычайнай экспрэсіяй валодаюць арыгінальныя гукававыя вобразы Алеся Разанава. Слова, якое з'яўляецца назвай, потым вытлумачваецца на працягу ўсяго верша, раскрываючы самыя нечаканыя бакі прадмета асэнсавання. Прааналізуем урывак з твора «Дождж»: *Дождж [дошч] доўгачаканы, доўгажаданы. Ён «доіцца» з неба і дагаджае атожылкам руні, дрэвам, усёй зямлі – ён іхні заўсёдны добраахвотны*

даўжнік. Дождж прыходзіць як боскі адказ на стараславянскую – старасялянскую – малітву: «Хлеб наш насущный даждь нам днесь». Дождж добры, дождж душы, калі ён у меру, у дозу, у «досыць» і калі ў пару – у сяўбу, а не ў жніво і ў дажынкi. Нанізванне слоў з гукамі [ж], [ш], [ч] стварае гукавы малюнак ціхага, шапаткога дажджу; паўтор [о] «малюе» дождж працяглы, доўгі; жыццядайная, жыццесцвярджальная сіла дажджу – у паўторы звонкіх [д], [дж].

Сугучча слоў (роднасных і няроднасных) – гэта крыніца стварэння дакладнай рыфмы, каламбураў, скарагаворак, якія заўсёды ўраджаюць трапнасцю словаўжывання, вастрынёй думкі, падтэкстам: *Такая цішыня... Здаецца, клёны слухаюць І хочучь адгадаць, якой дарогай, дзе З сібернымі вятрамі, з завірухамі У ботах ледзяных зіма ідзе* (П. Панчанка) – на сугучныя канцавыя лексемы прыпадае сэнсавая нагрузка, паэт акцэнтуюе ўвагу на прыбліжэнні зімы. У сваю чаргу каламбуры, заснаваныя на сугуччы слоў, – гэта і сродак рытмізацыі і рыфмізацыі паэтычнай мовы, праз лексемы з гукавым падабенствам дасціпна супастаўляюцца (супрацьпастаўляюцца) з’явы, прадметы, іх дзеянні і ўласцівасці. Аўтары нібы «гуляюць» са словамі, не пакідаючы абыякавымі чытачоў, слухачоў: *Цяпер – Ці ў радасці згары, Ці счакні ад адчаю, Адчуй адно: ідзеш з гары. Твой смутак залачае...; Мне ўцямна, нарэшце, зрабілася, Што значыць утопія – Багата ў Ваших вачох утанілася, утоп і я...* (Р. Барадулін).

Пры стварэнні скарагаворак наўмысна сутыкаюцца сугучныя словы: хуткі тэмп ускладняе іх вымаўленне, а гэта, акрамя захапляльнасці, пэўнай маўленчай гульнёвасці, дапамагае выпрацоўваць дыкцыю: *У бобра торба дабра, Добра бобру: Торба дабра ў бобра; Ніхто не рады такому граду, Груды граду выбілі грады* (А. Клышча).

Да фанетычных сродкаў выразнасці мовы адносіцца *складападзел*; падзел слова на склады дазваляе графічна і інтанацыйна вылучыць сэнсавы важкае слова – тое, якому аўтар надае асаблівае значэнне і якое з’яўляецца важным для раскрыцця ідэйнага зместу твора: *Ад першай кулі гінуць, Ад апошняй. Не на-мі-рай-це!.. Хлопчыкі мае* (Я. Янішчыц); – *Імяніны – свята святаў, – Мне з усмешкай Кажэ тата. Падарыў сягоння ён Дзіва-цацку – Тэ-ле-фон* (В. Лукша).

Як фанетычны сродак прыцягнення ўвагі выкарыстоўваецца даўжыня слова, сказа, радка (як правіла, у паэтычным радку). Кароткія словы, сказы, радкі ствараюць дынамізм малюнка, адлюстроўваюць інтэнсіўнасць дзеяння, а словы са складанай рытмічнай структурай, у тым ліку большасць складаных слоў, наадварот, дапамагаюць паказаць

плаўныя, запаволеныя працэсы або статычныя малюнкі. Напрыклад: *Сюдз забіраюцца, чуючы веі шалёныя, На шост скоўзаны, слізкі, Цыбулі вянкi залачоныя, Баравікоў чорна-белыя нізкі. Да іх падыдаюць наважна пукі часнаку, Чырвонага перцу струкі ганарлівыя ...* (М. Мятліцкі). У прыведзеным урыўку з верша «Запечак» гаворыцца пра ўпарадкаванае жыццё ў гэтай частцы хаты: можна ўявіць, з якой любоўю гаспадыня чапляе на шост вянкi цыбулі, нізкі баравікоў, пукі часнаку, струкі перцу. Адметнае і тое, што кожны прадмет ці з'ява, названыя аўтарам, маюць пры сабе эпітэты, вынесеныя ў постпазіцыю да паяснёнага слова, а гэта таксама запавольвае рытм мелодыку радка.

Звернем увагу на даўжыню радка ў вершы П. Панчанкі «Кабінеты»: *Колькі дуба, Колькі лаку, Колькі бляску... Хто вы – Дзе вы Ні на міг не забывайце. Ваша справа? Гэта дробязь. Калі ласка – Пасядзелі, Паглядзелі, Паглядзелі – І бывайце! Як відаць, і словы, і радкі ў вершы кароткія, а гэта якраз пацвярджае, што ўвага, якую чалавек атрымлівае ў кабінетах, мізэрная.*

Нельга не ўзгадаць словы, якія сваім гучаннем нагадваюць дзеянні, рухі, уласцівасці прадметаў, з'яў навакольнай рэчаіснасці. Найчасцей яны ўтвараюцца ад выклічнікаў, гукапераймальных слоў па ўжо вядомых у мове мадэлях, увагу прыцягваюць менавіта незвычайным гучаннем і называюцца *анаматапей*: *Вербалоз толькі што распушыў свае каткі, на ім бзынкалі першыя смелыя чмялі* (У. Дамашэвіч); *У сараканожкі забалела ножка: Можжа, застраміла ці аб камень збіла? Прыйшла яна да доктара – войкае і вохкае* (І. Муравейка); *Вясна гудзе, і зумкае, і крэхча – На доле, у наветры, на вадзе...* (Н. Гілевіч).

На *лексічным узроўні* маўленчая выразнасць забяспечваецца, як ужо адзначалася, словамі з пераносным значэннем (тропамі) і словамі з прамым значэннем (сродкамі стварэння слоўнай выразнасці). Найбольш ужывальнымі тропамі з'яўляюцца *эпітэт, метафара, параўнанне, перыфраза, гіпербала, літота*. *Эпітэт* характарызуецца багаццем структурна-граматычнага выражэння; чым большай колькасцю відаў ён прадстаўлены ў тэкстах, тым больш экспрэсіўнай і багатай будзе іх мова. У ролі вобразнага азначэння могуць выступаць як простыя, так і складаныя (злітны эпітэт) прыметнікі, дзеепрыметнікі; яны ўжываюцца з прамым (народна-паэтычны эпітэт) ці пераносным (метафарычны эпітэт) значэннем: *Толькі веяў вецер на прыволлі Ды снягі маўклівыя ляжалі* (М. Танк); *Падстаўляй далоні вадаспаду, Слова цёплае сябрам скажы...* (А. Вялюгін); *Елкі цемна-*

грывыя намоклі, Сушаць вербы пасмы жоўтых кос (П. Панчанка); *Карычнева-жоўта-паласаты і тоўсты, як цукерка-падушачка, чмель* (Я. Брыль); *Якая дзіўнасць... Аж неверагодна... Схмялелы ліпень, чабаровы свет ...* (Н. Мацяш). Адметным экспрэсіўным сродкам з'яўляецца эпітэт-прыдатак, які выражаецца назоўнікам. Лаканічны па форме, ён запатрабаваны, як правіла, паэтычнай мовай: *А лісічак набраў каля сцезжкі-вяртухі* (М. Танк); *Там, дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэхаў, – Заблудзілася ў лесе зялёнае рэха* (К. Кірэнка).

Метафара як адзін з прадуктыўных сродкаў экспрэсіўнасці мовы рэалізуе свае магчымасці праз пераносна-вобразнае ўжыванне назоўнікаў і дзеясловаў: *...гарыць усход, Вось-вось зазвоніць сонца бубен* (Л. Дайнека); *А вецер енчыць, а мора вые, Кульгае лодка на два вяслы* (Я. Сіпакоў); *Не заходзь, маё сонца, за хмары маўчання* (Я. Янішчыц); *Пазяхае раніца ветрыкам нявыспаным* (Л. Геніюш). У выпадку, калі аўтары атаясамляюць з'явы прыроды, прадметы з чалавекам, надзяляюць іх тымі самымі магчымасцямі, узнікае такі стылістычны прыём, як увасабленне. Параўн.: *лодка кульгае – чалавек кульгае, раніца пазяхае – чалавек пазяхае* і г.д.

Сродкамі дасягнення маўленчай выразнасці з'яўляюцца таксама *метанімія* і *сінекдаха*. Разгледзім прыклады сінекдахі: *Пахла пераспелымі брусніцамі, прэлай саломай, прыхвачаным першым замаразкам грыбам* (М. Лынькоў); *Ніхто не мучыцца дакорам, Ніхто не думае пра грэх, І ўжо не стане ягад сора, Звядуцца жолуд і арэх* (Н. Гілевіч). Як відаць, індывідуальныя разнавіднасці названых тروпаў заўсёды экспрэсіўныя, арыгінальныя.

Параўнанне – вобразны сродак, які ўзнікае ў выніку супастаўлення падобных (у аўтарскіх асацыяцыях) прадметаў, іх прымет, дзеянняў: *З неба асенняга ноччу Неасцярожная зорка, як светлячок, заляціць* (М. Танк); *Сузор'і віснучь выспелай рабінаю* (Р. Барадулін); *І месяц, як антонаўка, жоўты і тугі. І жнівеньскія зоры, пахучы, як дыні, Сінія, нібыта верасы...* (Г. Бураўкін); *І снег, і снег, як спозная ласка!.. І гэтак жа, як ласка, растае; Я маўчу, як зерне ў баразне* (Н. Мацяш). Параўнанне мае наступныя віды: субстантыўнае (вытлумачвае назоўнік), ад'ектыўнае (паясненне прыметнік), вербальнае (удакладняе дзеяслоў). Параўнанне ўводзіцца ў тэкст злучнікавым ці бяззлучнікавым (творны параўнання) спосабам.

Экспрэсіўным сродкам мовы выступае аўтарская *пэрыфраза*, якая ў адпаведным кантэксце найчасцей можа быць сінанімічнай з назоўнікам ці дзеясловам (у лінгвістычнай літаратуры яна і кваліфікуецца як кантэкстуальны сінонім да названых часцін мовы): *Сонца – сланечнік*

на сіняй градзе (М. Стральцоў); *Ліпа – белая мядуння* – як мадонна ля плятня! Яна пчолам – *цётка Дуня, іх найпершая радня* (А. Сыс); *І ўночы ж трактар піша барозны на палях* (А. Астрэйка).

Незвычайнымі, экспрэсіўнымі вобразнымі выразамі з’яўляюцца гіпербала і літота; гэтыя супрацьлеглыя па значэнні маўленчыя адзінкі ствараюць нечаканыя, рэдкасныя вобразы: *Усё вакол знаёмае да болю: Збягаюць незабудкі да вады, Сядае бусел важна на таполю, Ад ластавак абвіслі правады* (Г. Бураўкін); *Драбнюткія, проста з мачыну, кнігі* (В. Лукша); *Пазнасіў снапы, мой ты добры муж, З нашай постаці – што на жабін скок* (Я. Сіпакоў).

У залежнасці ад ступені злітнасці кампанентаў амаль усе вобразныя сродкі падзяляюцца на традыцыйныя, агульнамоўныя і аказіянальныя. Традыцыйныя тропы, як правіла, не валодаюць экспрэсіяй, выконваюць намінацыйную функцыю (*спінка крэсла, цягнік ідзе*); іх экспрэсія з-за частаты ўжывання сцёрлася, у выніку вобразныя выразы сталі ўспрымацца як штампы, гатовыя формулы (*людзі ў белых халатах, браць слова*). Агульнамоўныя і асабліва аказіянальныя тропы забяспечваюць выказванню відочнасць, а створаным вобразам – яркасць, арыгінальнасць.

Сродкі стварэння слоўнай выразнасці – *сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы* – утвараюць шэраг стылістычных прыёмаў, якія надаюць тэкстам незвычайнае гучанне, глыбокі падтэкст і тым самым забяспечваюць экспрэсіўнасць радка. Так, *сінонімы, утвараючы сінанімічныя рады, ампліфікуюцца: Рашучасць, з якой я выходзіў з дому, аслабела. Яна мякчэла, аціхала, нікла* (Ф. Янкоўскі); ... *абдуванчык, дзьмухавец, малачайка сонцагалоная* (Н. Мацяш). У мастацкім стылі сінанімічныя рады могуць папаўняцца за кошт фактаў маўлення – неалагізмаў, аказіянальных перыфраз, як напрыклад, у вершы Н. Мацяш. Ампліфікацыя тоесных па значэнні слоў адлюстроўвае зменлівасць настрою, глыбіню пачуцця, удакладняе характарыстыкі вобразаў і інш.

Амонімы і іх віды (амафоны, амографы, амаформы) з’яўляюцца адметнай крыніцай экспрэсіі менавіта мастацкай мовы, радзей – публіцыстычнай, размоўнай. Ужыванне сугучных адзінак з розным значэннем кваліфікуюцца як стылістычны прыём – *антанаклаза, разнавіднасць яе – аманімічная рыфма: Трэба нам і захады, і меры, Каб між светлых беларускіх рос Зноў расцвіў чаравічок венерын І звачокак сіні ў лесе рос* (П. Панчанка); *А паром на прывязі – Толькі крыкні: прывязі* (Р. Барадулін). Аманімічныя адзінкі шырока ўжываюцца ў творах для дзяцей, дзе яны часта выкарыстоўваюцца

як сродак стварэння каламбураў; «гульня» сугучных слоў часта мае пазнавальны характар: *Янка бэзу тры галінкі Ранкам зрэзаў для Галінкі* (У. Мацвеенка); *Выцягваюць моркаўку козкі за коскі* (М. Чарняўскі). Разнавіднасцю экспрэсіўнай амафаніі паэтычнай мовы з'яўляецца супадзенне гучання слова і словаспалучэння: *Зацікавіўся Цімошка: Мурашка лётае ці мошка?* (У. Мазго); *Прахаплюся я [дзяцел] са сну І на елку ці сасну На святанні зноў лячу, Дрэва кожнае лячу...* (С. Грахоўскі).

Актыўны сродак стварэння стылістычных прыёмаў у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах — *антонімы*, з іх дапамогай утвараюцца *антытэза* і *аксюмаран*: *Раньне сонца ўстае, Позьне сонца садзіцца. Добрыя людзі мае, Сцежкамі б тут нахадзіцца* (М. Мятліцкі); *Якія жудасна шчаслівыя гады і дні нашай любві, дружбы, і як жа часта мы марнуем іх на пустое* (Я. Брыль). Часта ў ролі антытэзы ўжываюцца кантэкстуальныя антонімы, што яшчэ больш узмацняе экспрэсіўнасць мовы: *Ранет, наліты золатам, — табе! А мне на шызым моху журавіны* (М. Мятліцкі); *Сівеюць валуны і завірухі, Сівеюць Млечны і нявечны шлях* (Р. Барадулін). Разнавіднасцю антытэзы прынята лічыць *антанагогу*, сутнасць якой у тым, што адмоўная характарыстыка вобраза ўраўнаважваецца станоўчай: *Калючы асот — але вунь, глядзі: пчала з ім сябруе* (А. Разанаў). Думаецца, выразы такой структуры ўжывальныя і ў нязмушаным маўленні, а значыць, могуць функцыянаваць і ў некаторых публіцыстычных жанрах, і ў размоўным стылі.

Паранімія як моўная з'ява таксама з'яўляецца крыніцай экспрэсіі: сугучныя роднасныя словы ў кантэксце збліжаюцца і выяўляюць глыбіню аўтарскіх пачуццяў, часам нават супярэчлівых: *Як многа ў нас прабачлівасці! Як мала ў нас прадбачлівасці!* (Г. Бураўкін); *Значь, трэба было быць больш стойкім, Больш чулым, і чуйным, І зоркім* (М. Танк). З параніміяй нельга блытаць такі стылістычны прыём, як *паранамазія* (заснавана на ўжыванні сугучных, але не роднасных слоў): *Ён часта напрошваўся ў госці І зручных знаёмстваў шукаў, Хлусіў і ашукаў кагосьці, А ўрэшце сябе ашукаў* (С. Грахоўскі); *Гадавалі агонь, І ён гадаваў, І свяціў, І свяціў, Грэў, карміў, гатаваў* (Р. Барадулін).

На *фразеалагічным узроўні* выразнасць ствараецца дзякуючы ўстойлівым выразам, якія, як ужо адзначалася, з'яўляюцца яркім, каларытным сродкам мовы. Фраземы, прыказкі, крылатыя выслоўі надаюць мове эмацыянальнасць, забяспечваюць дакладныя характарыстыкі і ацэнку вобразаў, а значыць, выражаюць адабрэнне, захапленне ці

асуджэнне, іронію і іншыя эмоцыі. Там, дзе вобразнасць, – там і ацэнка, а пры адпаведным моўным напаўненні – экспрэсія: *Усе чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў... Потым чохнуў як з вядра* (Я. Сіпакоў); *Нашто было сталець так марна і станавіцца на крыло; Цёткі ў брамах – рукі ў бокі* (М. Мятліцкі); *І яшчэ табе, сыне, Зычу я, мой харошы: Каб і ноша – на сіле, Каб і сіла – на ношы* (А. Грачанікаў).

Прыказкі ў кантэксце мастацкага стылю – гэта яшчэ і сродак стылізацыі мовы персанажаў; але ў любым выпадку яны дэманструюць як багацце мовы твораў пэўнага аўтара, так і багацце беларускай мовы. Шмат дасціпных выразаў мы чуем з вуснаў персанажаў Я. Брыля: *Крычаць не крычаць, а мы з табой, бабо, едзьмо; Што не даймо, тое дапеемо; Не любіш дроў калоць – і не наколеш; Не нацешыўся, дык навесіўся б.*

Трэба сказаць, што асаблівай экспрэсіяй валодаюць устойлівыя іншамоўныя выразы, якія падаюцца ў пісьмовай мове графічнымі сродкамі мовы-крыніцы: *Veni, vidi, vici* (лац.) – ‘прыйшоў, убачыў, перамог’; *Per aspera ad astra* (лац.) – ‘праз цёрніі да зорак’. У мастацкіх тэкстах яны выкарыстоўваюцца як сродак стылізацыі мовы персанажаў: *Калі Вітэліус нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы, яны нешта ўзахапы шчабяталі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела сказаў камусьці на добрай лаціне: «Aut Caesar aut nihil»* (лац. ‘ці пан, ці прапаў’) (У. Арлоў). Запатрабаваны такія выразы і мовай паэзіі, як правіла, для таго, каб больш ярка і пераканальна выказаць асноўную думку вершаваных твораў. Напрыклад, А. Сыс сцвярджае, што ісціна ў каханні, а не ў віне (лац. *In vino veritas* – ‘ісціна ў віне’); Разанаўскі сумёт, ранішне-белы і вечарова-сцямнелы, усім аб’яўляе: «*Sit*» (лац. «Я ёсць»); В. Шымборская, спасылаючыся на Гарацыя, піша: «*Non omnis moriar* (лац. ‘не ўвесь я памру’) – заўчасная турбота». Гэтую тэму можна доўжыць радкамі з твораў М. Танка, Н. Мацяш, Р. Барадуліна і г.д.

Суб’ектыўна-ацэначныя фарманты ўзмацняюць выразнасць мовы мастацкага, публіцыстычнага і размоўнага тэксту на словаўтваральным узроўні. Прычым ацэнка, заключаная ў суфіксе, можа не супадаць з ацэнкай у корані слова. Напрыклад, фальклорным тэкстам уласцівыя прыметнікі тыпу *дурненькі, ліхенькі* (муж): у корані негатыўная ацэнка, а суфікс *-еньк-* мае памяншальна-ласкавыя значэнне. Канкрэтызаваць ацэнку заўсёды дапамагае кантэкст, напрыклад: *У ручках маленькіх Перац дрыжыць: У жменьках і жменьках зброя ляжыць* (Я. Сіпакоў) – эмоцыямі жалю з аднаго боку і гневу

з другога прасякнутыя прыведзеныя радкі адной з балад кнігі «Веча славянскіх балад».

На *марфалагічным узроўні* экспрэсіўнасць ствараецца часцінамі мовы, якія ўзмацняюць экспрэсіўнасць радка нават пры звычайным паўторы; такая моўная з’ява называецца *рэдуплікацыяй*: *Блакiтная-блакiтная сон-трава ў маладосцi* (І. Пташнікаў); *А ўвосень надта падабалася, як высока-высока плавалi буслы* (І. Грамовіч); *Не вiдно на полi следу, А я еду, еду, еду* (С. Грахоўскі); *І бярозкi, бярозкi, бярозкi Узiмалiся ў неба* (Г. Бураўкін). Паўтор кожнай часціны мовы адыгрывае пэўную ролю: акцэнтуючы ўвагу слухача (чытача) на сэнсавы важкім слове, паўтор прыметніка і прыслоўя ўзмацняе якасныя характарыстыкі, паўтор назоўніка – колькасныя, паўтор дзеяслова паказвае на інтэнсіўнасць або паўтаральнасць дзеяння, паўтор асабовых займеннікаў звяртае ўвагу на значнасць пэўнай асобы, яе ролі ў канкрэтнай сітуацыі: *І казаў ён, што многiя чэхi гавораць ужо напалову па-свойму, а напалову па-нямецку. І казаў ён, што ўладары павiнны гаварыць з народам на ягонай мове...* (У. Арлоў). Экспрэсія радкоў ўзмацняецца за кошт сінтаксічнай анафары, якая дапамагае падкрэсліць значнасць асобы, што так і не названа – *ён*, магістар Геранім, яго ведаў Францыск Скарына.

Назоўнік звычайна выкарыстоўваецца як галоўны сродак адлюстравання статычных з’яў рэчаіснасці, ён «канстатуе» іх наяўнасць, а мы пры чытанні «спыняем свой позірк» на кожнай з іх: *Восень... І холад... І слота... Дождж* (Я. Сіпакоў); *Ранiца... Раса... Сонца – мёду мiса* (У. Карызна).

Дзеяслоў – галоўны сродак выражэння руху, зменлівасці, змянення; тэксты, насычаныя імі, «жывыя», малюнкi і вобразы, створаныя з іх дапамогай, дынамічныя: *Сядзе пчолка на верасовую галiнку, гайдаецца, пасля нахiне яе аж да самай зямлi, абдыме ножкамі, перагнецца ўся, адтапырыць крылцы і лезе з галоўкай у маленькую кветачку* (І. Пташнікаў); *Адбалела. Прайшло. Адплыло. Не пакiнула нават суму* (Г. Бураўкін).

Прыметнік забяспечвае ацэнку-характарыстыку чалавека і ўсяго, што яго акаляе; дзякуючы гэтай часціне мовы мы «расквечваем» малюнкi колерамі і гукамі. Мастацкаму маўленню ўласцівы прыём канцэнтрацыі прыметнікаў, пры якім кожны ці амаль кожны назоўнік, узгаданы ў тэксце, мае пры сабе эпітэт: *Высока ў сiнiм бязвоблачным небе плыве яркае сонца, шчодро лье на зямлю сваю цеплыню і святло, а ўлагоджаная і сагрэтая яго ласкай зямля адказвае хмельным буяннем жыцця* (І. Навуменка).

Лічэбнік можа таксама ўзмацніць выразнасць, калі, напрыклад, уваходзіць у склад фразем або колькаснай гіпербалы: *Да саменькага дня не стоміцца гасціна. Нам выпала адна Не доля – а хвіліна* (Я. Янішчыц); *Лес не нямы: і ў лісточку, і ў кволенькай жылыцы мова тчэцца лясная з мільярдаў лясных галасоў* (А. Сыс).

Займеннік, як ужо адзначалася, можа надаваць экспрэсію выказванню праз паўтор, праз нелітаратурныя суб'ектыўна-ацэначныя формы і праз графічнае вылучэнне з дапамогай вялікай літары: *О мне б хапіла Ласкавага слова, Калі б Яго Сказаў Аднойчы Ты!* (Я. Янішчыц).

Сінтаксічны ўзровень таксама мае значную колькасць экспрэсіўных сродкаў, найперш – гэта прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, сутнасць якіх ва ўзмацненні, падкрэсліванні асобных слоў, словазлучэнняў, сказаў. Як вядома, у залежнасці ад месца ў радку, сказе, чатырохрадкоўі, абзацы сінтаксічныя прыёмы падзяляюцца на *анафару, эпіфару, паралелізм, градацыю, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, рытарычнае пытанне* і некаторыя іншыя (гл. пра гэта больш падрабязна ў тэме «Мастацкі стыль»).

Спынімся на экспрэсіўным вылучэнні членаў сказа: сэнсава ці эмацыянальна важнае слова «адрываецца» ад асноўнай часткі выказвання і выносіцца ў прэпазіцыю ці постпазіцыю да яе. Разгледзім на прыкладах.

Акацыі... Які гарачы вецер Сцякае ўніз з раскрыленых галін...; Зямля... Твая зямля, якой не стаць маёю Ні побач, ні здаля, хоць я жывая ёю (Т. Бондар); *Вада, вада – як кінуць вокам... Стаю ля светлых рэк вытокаў, Бяру яе ў далоні, п'ю* (Л. Дайнека) – пры сегментацыі (аддзяленні) той член сказа, які выносіцца ў прэпазіцыю, задае тэму выказвання, акцэнтуюць ўвагу чытача ці слухача на прадмеце гутаркі, а паўза, на якую паказвае шматкроп'е або працяжнік, дае магчымасць задумацца і ўявіць узгаданую з'яву.

А пшаніца, якая пшаніца навокал. Густая, чыстая, высокая; А скрыпка сцявае. Сардэчна і шумна!; Падперла кулачкамі твар і зажмурылася. Такія сур'ёзныя вочы. А губкі так умеюць пацешна надзімацца. Не злосна, ад клопату (Я. Брыль) – далучэнне (парцэляцыя) акцэнтуюць ўвагу на змесце тых членаў сказа, якія парцэлююцца: інфармацыя ўзгадваецца як бы на хаду, што стварае ўражанне нязмушанасці маўлення.

Сястра Косцікава – Волечка – гэта ж любіў ён яе (А. Макаёнак) – анакалуф утварае канструкцыі, у якіх структура пачатку сказа разыходзіцца са структурай яго канца.

Экспрэсіўнымі сродкамі сінтаксічнага ўзроўню з'яўляюцца таксама пыталныя і клічныя сказы: з іх дапамогай перадаюцца разнастайныя эмоцыі апавядальніка ці персанажа (здзіўленне, радасць, захапленне, спачуванне і інш.): *Ці бачылі вы, як хаваецца сонца ў агністыя падушкі?* (І. Грамовіч); *І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці?* (Я. Сіпакоў); *Ці не жнівеньскія туманы наліваюць воскам жыты?*.. (І. Пташнікаў); *О, як гэтыя воблакі збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве! Не наглядзецца, не налюбавацца!* (І. Грамовіч) – сказы з такой інтанацыяй абуджаюць думкі, эмоцыі слухача, чытача.

Экспрэлінгвістычныя сродкі выразнасці, як і лінгвістычныя, спрыяюць выразнасці маўлення. Да іх адносяцца жэсты, міміка, пантаміма. Безумоўна, пералічаныя сродкі ўзмацняюць адценні эмацыянальнай афарбоўкі слоў, удакладняюць інтанацыю, «ілюструюць» думкі, аднак яны ніколі не замяняць слова. У тых сферах, дзе дазволена эмацыянальнае маўленне, якраз і ўжываюцца жэсты, міміка, пантаміма. Злоўжываць імі нельга, бо тады яны ператвараюцца са сродкаў прыцягнення ўвагі ў сродкі «адцягнення» ўвагі і тым самым дэманструюць нявыхаванасць асобы.

Пры ўмелым карыстанні моўнымі і нямоўнымі сродкамі стварэння экспрэсіі іх сінтэз спрыяе індывідуалізацыі маўлення, а гэта прыводзіць да зацікаўленасці асобай, узмацняе ўвагу да зместу выказвання. І наадварот: тыя сродкі выразнасці, якія не маюць эстэтычнай вартасці, скажаюць змест тэксту і выклікаюць непажаданы стылістычны эффект: *І купал рынка, велічны ды лысы, Бы той гарбуз, шчэ не прыбраны; Вярба на донца грузкае спусціла ногі мляўкія... Яе лісточкі вузкія Я блытаю з маляўкамі І часам нават з... п'яўкамі; Жалоба вострым рогам пора, Пераварочвае нутро; ...Толькі дрэвы не ўнімуць дрыжыкаў. Кроў з вушэй паказалася ў рыжыкаў.* Як відаць, стварэння вобразы выклікаюць неразуменне і ўсмешку.

Па-рознаму праяўляецца выразнасць маўлення ў функцыянальных стылях. Натуральна, што самую большую неабходнасць ва «ўпрыгожванні» мовы (аздабленні яе вобразнымі сродкамі, устойлівымі выразамі рознай структуры і паходжання, словамі з эмацыянальна-ацэначнымі фармантамі і інш.) мае мастацкі стыль, затым – публіцыстычны і размоўны. Адна з задач кожнага з названых стыляў – паўплываць на пачуцці адрасата, а без адпаведных сродкаў стварэння экспрэсіі гэта складана. Што да стылю навуковага, то ўжо даказана: ён мае патрэбу ў вобразнасці (асабліва яго навукова-папулярная разнавіднасць). Пры апісанні разнастайных

фактаў гуманітарных навук нельга абысціся без ацэначнасці, а значыць, без вобразнасці, без маўленчай выразнасці. Афіцыйна-справавы стыль не патрабуе ніякай экспрэсіі; выкарыстанне ў ім парцэляцыі, слоў з пераносна-вобразным значэннем, памяншальна-ласкавых форм слоў кваліфікуецца як памылка – змяшэнне стыляў. Аднак у вуснай форме гэтага стылю дапускаецца «сціплая» выразнасць кампліментарнага характару (эпітэты, устойлівыя выразы, словы з ацэначным значэннем тыпу *паважаны, шаноўны, хвіліна маўчання, працоўная вахта, месца пад сонцам* і інш.).

2.8. СЦІСЛАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення – камунікатыўная якасць, непасрэдна звязаная з законам эканоміі моўных сродкаў. У выніку рэалізацыі гэтай маўленчай адметнасці перыяд гаварэння скарачаецца, але застаецца нязменнай інфармацыйная частка. Варта памятаць, што празмерная сцісласць можа прыводзіць да неразумнення і двухсэнсоўнасці выказвання, у такім разе яе вызначаюць як ілжывую, памылковую.

У сваю чаргу маўленчая збыткоўнасць – загана любога тэксту, аднак ёсць шэраг сітуацый, у якіх ужыванне разгорнутых апісанняў апраўдана, а яны, як вядома, немагчымыя без складаных развітых сказаў, без ускладненых сінтаксічных канструкцый. Напрыклад, навуковы стыль прадугледжвае выкарыстанне складаных сказаў, асабліва калі тэксты адрасаваны вучням старэйшых класаў, студэнцкай аўдыторыі, навукоўцам. Аднак паколькі гэтаму стылю ўласцівы дакладнасць і лагічнасць, рэалізацыя ў пісьмовай форме, то ў адным і тым жа тэксце могуць ужывацца разгорнутыя фармулёўкі і сродкі стварэння сцісласці (агульнапрынятыя ўмоўныя скарачэнні, абрэвіяцыя *тэрмінаў*, іх *паўтор* з тым, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці і вялікіх апісанняў, *пропуск выказніка*, які аднаўляецца з папярэдняга кантэксту, і інш.). Напрыклад:

«Не адмаўляючы ролі граматычнай (сінтаксічнай, марфалагічнай) структуры тэкстаў, неабходна таксама звярнуць увагу на лексічную арганізацыю, лексічную структуру тэкстаў.

Можна гаварыць пра пэўныя параметры лексічнай структуры тэкстаў. Да іх належыць слоўнікавы склад тэксту, колькасныя і якасныя суадносіны розных слоў і словаўжыванняў, суадносіны слоўніка дадзенага тэксту з агульным слоўнікам мовы, у тым ліку на колькасных (частотных) паказчыках, суадносіны гэтага

слоўніка са слоўнікамі іншых твораў таго ж аўтара, выкарыстанне і роля ў тэксе асаблівых слоў, такіх, як уласныя імёны, дыялектызмы, экзатызмы і пад., марфемныя якасці слоў тэксту, асацыятыўныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць тэкст, іх уваходжанне ў фразеалагічныя адзінкі, наяўнасць у тэксце рэмінісцэнцый з іншых тэкстаў і г.д. Важнымі фактарамі лексічнай структуры тэкстаў трэба лічыць размеркаванне адабраных аўтарам слоў па тэксце, іх паўтаральнасць ці непаўтаральнасць, а пры наяўнасці лексічных паўтораў – іх функцыі, ролі ў тэксце намінацый аднаго аб'екта (сінонімаў), ужыванне ў тэксце слоў, што называюць аднародныя з'явы, асаблівасці лексічнай спалучальнасці слоў у тэксце на фоне агульнамоўных заканамернасцей, суадносіны лексічнай і граматычнай структур тэксту і г.д.» (А. Супрун).

Як відаць, у прыведзеным намі ўрыўку ўсяго толькі чатыры сказы, два з якіх (апошнія) вызначаюцца складанай структурай, шматлікімі тэрміналагічнымі паўторамі, што апраўдана самім стылем, а таксама яго пісьмовай формай.

Сцісласць выкладу ў навуковым стылі ўсё ж неабходная, яна забяспечваецца, як адзначалася, абрэвіятурамі, умоўнымі скарачэннямі, а таксама напісаннем лічэбнікаў арабскімі ці рымскімі лічбамі, рубрыкацыяй, што спрыяе апраўданаму скарачэнню радка ў такіх жанрах, як энцыклапедыя ці падручнік:

ВЯТРАК, млын ветраны, збудаванне для размолу зерня з дапамогай сілы ветру. На Беларусі **В.** пачалі будаваць пазней, чым вадзяныя млыны, аднак у 18 – 19 ст. яны былі паўсюдна. У 1840 у Мінскай губ. дзейнічала 795 вадзяных млыноў і 315 **В.**; у 1860-я г. у Гродзенскай губ. вадзяных млыноў было 592, конных – 157, **В.** – 374. У залежнасці ад спосабу павароту **В.** да напрамку ветру яны падзяляліся на стрыжнёвыя (слупавыя) і шатровыя (Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя).

Варта памятаць, што сцісласць навуковага стылю рэалізуецца таксама праз скарачэнне, або абрэвіяцыю, тэкстаў, напрыклад, пры напісанні тэзісаў ці аўтарэфератаў, дзе лаканічнасць выкладу павінна суправаджацца максімальнай інфармацыйнай насычанасцю зместу. Гэтай якасцю навуковы стыль збліжаецца з афіцыйна-справавым.

Як слушна сцвярджае А.К. Юрэвіч [60, с. 98], для ўсіх справавых папер характэрна сцісласць, эканомнасць выкладу. Менавіта таму мы маем у справаводчым стылі асаблівыя сродкі забеспячэння лаканічнасці ў дадатак да пералічаных вышэй: напрыклад, устойлівая форма напісання дакументаў, прычым ступень стандартызаванасці

настолькі высокая, што для некаторых з іх ствараюцца спецыяльныя бланкі, пасведчанні (бланкі для афармлення розных заяў; пасведчанні аб нараджэнні, шлюбе; заліковыя кніжкі; вадзіцельскія правы і інш.). Чым больш аб'ёмны ствараецца дакумент, тым большая верагоднасць рубрыкацыі тэксту, сістэмы нумарацыі, што ў сваю чаргу спрыяе як дакладнасці, лагічнасці, так і сцісласці выкладу матэрыялу:

ГЛАВА 4. ПАРЛАМЕНТ – НАЦЫЯНАЛЬНЫ СХОД.

Артыкул 92. Дэпутатам Палаты прадстаўнікоў можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 21 года.

Членам Савета Рэспублікі можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 30 гадоў і пражыў на тэрыторыі аднаведнай вобласці, горада Мінска не менш як пяць гадоў.

Дэпутаты Палаты прадстаўнікоў ажыццяўляюць свае паўнамоцтвы ў Парламенце на прафесійнай аснове, калі іншае не прадугледжана Канстытуцыяй. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў можа быць адначасова членам Урада.

Адна і тая ж асоба не можа адначасова з'яўляцца членам дзвюх палат Парламента. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў не можа быць дэпутатам мясцовага Савета дэпутатаў. Член Савета Рэспублікі не можа быць адначасова членам Урада. Не дапускаецца сумяшчэнне абавязкаў дэпутата Палаты прадстаўнікоў, члена Савета Рэспублікі з адначасовым заняццем пасады Прэзідэнта або суддзі. (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь)

Як відаць, сцісласць афіцыйна-справавога стылю забяспечваецца таксама стандартызаванымі выразамі, або канцылярызмамі, іх шматлікімі паўторамі, што, акрамя ўсяго, не дапускае распылістасці фармулёвак, двухсэнсоўнасці.

Маўленчы перыяд можа скарачацца па розных прычынах, у тым ліку, як сцвярджае У.В. Анічэнка, па ўнутрымоўных, якія вынікаюць з саміх заканамернасцей развіцця моўнай сістэмы [4, с. 246]. Асабліва выразна гэта праяўляецца на лексічным і фразеалагічным узроўнях: з найбольш ужывальных моўных адзінак, якія ўзніклі ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, навукоўца адзначае 1) абрэвіятуры розных тыпаў (лясгас, спецкар, бомж, прафкам, райвыканкам, намдырэктара, аўтакран, ТБМ, БАЖ, СПБ); 2) словы, утвораныя з фразеалагізмаў (абібок – абіваць бакі, зубаскал – зубы скаліць, навочна – на свае вочы, праваруч – па правай руцэ); 3) аднаслоўныя найменні, што замяняюць словазлучэнні з устойлівай семантыкай (электраніла – электрычная піла, зернясклад – склад для захавання зерня, купалаўцы – артысты тэатра імя Янкі Купалы);

4) еліпсаваныя варыянты фразеалагізмаў (параўн.: *ад душы* – *ад усёй душы*, *стаяць на сваім* – *стаяць на сваім слове*, *кум каралю* – *кум каралю і сват міністру*, *божа літасцівы* – *божа мой літасцівы*); 5) фразеалагізмы, якія ўзніклі з прыказак (*крывое кола* – *крывое кола на сябе бруд лье*; *голад не цётка* – *голад не цётка, піражка не падасць*; *вузкія ў плячах* – *да славы прагныя, ды вузкія ў плячах*).

На граматычным узроўні сцісласць дасягаецца шляхам выкарыстання розных тыпаў няпоўных сказаў, слоў-сказаў, аднасастаўных сказаў, а таксама праз эліптычную субстантывацыю – ужыванне адпрыметнікавых назоўнікаў, сінанімічных словазлучэнняў: *пасяўная* – *пасяўная кампанія*, *уборачная* – *уборачная кампанія*, *штрафны* – *штрафны ўдар*, *філалагічны* – *філалагічны факультэт*, *каханы* – *каханы чалавек*, *Каліноўскага* – *вуліца Каліноўскага*, *ардынатарскі* – *ардынатарскі пакой* і інш. Амаль усе пералічаныя сродкі скарачэння маўленчага перыяду магчыма выкарыстоўваць пры пэўных умовах у мастацкім, публіцыстычным і размоўным стылях. Паколькі сцісласць можа быць запатрабавана ў залежнасці ад сітуацыі, значыць, яна цесна звязана з дарэчнасцю. Напрыклад, пры стылізацыі мовы персанажаў пад гутарковы стыль дарэчна выкарыстоўваць простыя, неразвітыя, няпоўныя, аднасастаўныя сказы і іншыя невялікія па будове сінтаксічныя канструкцыі. Сама вусная форма зносінаў, умовы непасрэднага кантактавання дазваляюць выкарыстоўваць нямоўныя сродкі перадачы інфармацыі (жэсты, міміку, пантаміму), магчымасці інтанацыі, а гэта таксама эканоміць час суб'еднікаў:

Калі белыя шлейфы пены закіпелі за кармою чоўна і постаць жанчыны на беразе стала маленькай, Івар спытаў:

– *Жонка?*

– *Але, – сказаў марачок. – Год як жанатыя. Як з флоту прыйшоў.*

– *Балтыец?*

– *Чорнае, – сказаў марачок. – Вось тут і ўладкаваўся... бліжэй да вады.*

– *Дрыжыць яна за цябе.*

– *Баба, – прыемна пачырванеў марачок.*

– *А сам спаскі?*

– *Спрадвеку.*

– *Што гэта яна аб тваім здароўі так?*

– *Я застужаны. Шлюпку нашу перакуліла ў лютым. Мілю праплыць аднаму лухта, а ўдвух – цяжкавата.* (У. Караткевіч)

Калі правесці «рэстаўрацыю» прыведзенага дыялогу і аднавіць прапушчаныя члены сказаў, то радок будзе выглядаць ненатуральна, расцягнута:

- *Кім яна табе даводзіцца?*
- *Яна мне даводзіцца жонкай.*
- *Ты служыў на Балтыйскім моры?*
- *Не, я служыў на Чорным моры.*

Аўтар адчувае сітуацыю і праз сціслыя сінтаксічныя канструкцыі і адпаведныя лексемы размоўнага характару стылізуе мову персанажаў.

Мова мастацкага стылю мае спецыфічныя сродкі стварэння лаканічнага радка. Напрыклад, гукапераймальныя словы і выклічнікі, што ўжываюцца замест разгорнутых апісанняў стану персанажаў, іх дзеянняў: *Раман Дуля – ух ты, у новым кажуху, грудзі ўперад, сцёгны тоўстыя – шах-шалах – халявы блішчаць, бах на калені...; Кравец усё гаварыў і выходзіла гэта ў яго неяк па-бабску: ня-ня-ня...; Шурка ўстае, адступаецца і размахвае адубелымі рукамі... – Ай-ей! – закрычаў ён і заплакаў* (Я. Брыль).

Аналізуючы вобразныя сродкі мовы мастацкага тэксту, мы гаворым пра лаканізм творнага параўнання (*ляцець ластаўкай*), назоўнікавай метафары (*бубен сонца*), субстантыўнай традыцыйнай перыфразы (*другі хлеб*), эпітэта-прыдатка (*сцежка-вяртуха*) і г.д. Гэта азначае, што сцісласць як камунікатыўная якасць цесна звязана з маўленчай выразнасцю. Такая стылістычная фігура, як эліпсіс, надзвычай выразна гэта дэманструе: *Ля кветкі – кветка. Ля шчакі – шчака. Цячэ, цячэ Купальская рака...* (Г. Бураўкін); *Голас незнаёмага можа здзівіць, Голас друга – на хвіліну спыніць, Голас любай – сагрэць сонцам лета, Голас маці – вярнуць з таго свету* (М. Танк). Наўмысны пропуск члена сказа, які лёгка аднаўляецца з кантэксту, надае маўленню дынамізм і экспрэсію.

Ад названага вышэй сінтаксічнага прыёму трэба адрозніваць умоўчанне, або недаказ, які таксама спрыяе эканомнасці выкладу праз нечаканы перапынак у маўленні. Аўтар свядома недаказвае думку, каб чытач уявіў яго [аўтара] настрой, сам дадумаў словы, «дамаляваў» вобразы: *Перажыву – і сны, і дзеі, і ішчасце (вышай галаву!...), і здрады ўдар, і час надзеі, і сэрца плач... Перажыву* (А. Разанаў).

Мове публіцыстыкі, як і мове мастацкага стылю, лаканічнасць уласціва ў залежнасці ад сітуацыі. Такія жанры, як агляд, рэпартаж, інфармацыя, інтэрв'ю (мова журналіста, у прыватнасці фармулёўка пытанняў) і інш., павінны мець сціслую форму, лагічны выклад

інфармацыі і дакладны змест. У мастацка-публіцыстычных жанрах «эканомнасць» сказа можа стаць сродкам стварэння экспрэсіі: *Маці адна, маці незаменная. Другая ўжо – мачыха. Зірніце на краску маці-і-мачыха – і заўважце, што розныя пялёсткі не толькі па колеры, – па цеплыні, па шчырасці. Маці адна, як і Радзіма. Радзіма таксама жаночага роду. І таксама, калі б волю меў, увёў бы ў абавязковае правіла граматык усяго свету пісаць гэтыя два словы толькі з вялікай, з праніснай літары і толькі ў пачатку сказа* (Р. Барадулін); *Спатрэбілася дзве роты салдат, каб схпіць аднаго чалавека. Была цёмная і снежная ноч 29 студзеня 1864 года. Салдаты абкружылі квартал Святаянскіх муроў і распачалі планаваны вобыск. Чалавек жыў адзін. Аб яго месцазнаходжанні ведалі два-тры бліжэйшыя сябры. Каб не здрада – яго нельга было б знайсці. Ён [К. Каліноўскі] лічыў за лепшае рызыкаваць толькі сваёй галавой* (У. Караткевіч). Эмоцыі, напружанасць аўтарскага стану асабліва выразна праяўляюцца праз радок сціслы: аўтарам нібы цяжка вымавіць адразу ўсё тое, што іх хвалюе, кожнаму вызеленаму намі выразу яны надаюць асаблівы сэнс.

Як слухна сцвярджае К.А. Пагарэлая: «Пісаць сцісла – значыць, свядома выбіраць эканомныя моўныя формы выкладання думак, падпарадкоўваючы працэс стварэння тэксту строгім законам логікі і граматыкі, але дасягаць пры гэтым патрэбных эстэтычных мэт і адпаведнага эмацыянальна-псіхалагічнага ўздзеяння на чытача» [37, с. 116]. На думку навукоўцы, класічным узорам сцісласці з'яўляюцца афарызмы, прыказкі, прытчы. Сапраўды, у невялікіх па аб'ёме сказах, тэкстах, як правіла, арыгінальны змест, глыбокі падтэкст: у іх сабраны веды многіх пакаленняў, асобных таленавітых людзей, якія дзеляцца ўласным вопытам, вучаць жыццёвай мудрасці. Самы галоўны крылаты выраз у кантэксце тэмы – *Сцісласць – сястра таленту* (А.П. Чэхаў), але новае пакаленне стварыла афарызму сучасны іранічны кантэкст, сказаўшы, што *не ва ўсялякай сястры ёсць брат*, чым яшчэ раз пацвердзілася актуальнасць зместу выслоўя, створанага вядомым рускім пісьменнікам. Імкненне чалавека да гармоніі ва ўсім (і ў маўленні таксама) з'яўляецца натуральным, але толькі тая сцісласць апраўданая, якая адпавядае сітуацыі і якая не парушае агульнай культуры асобы: нельга эканоміць час і радок праз *компікі, фоцікі, днюхі*, гаварыць замест прывітання «ку» або «хай», замест добра – «ок», «о'кей», «кк» і г.д. Скараціўшы радок такім чынам, мы рызыкуем «скараціць» у сабе пэўныя чалавечыя якасці – выхаванасць, уважлівасць. Выкарыстоўваючы прыведзе-

ныя і падобныя да такіх кароценькія слоўцы, чалавек дэманструе зняважлівае стаўленне да суразмоўцы, бо карыстаецца прастамоўнай разнавіднасцю маўлення.

Многія лінгвісты звяртаюць увагу на тое, што ў назве тэксту (твора) у сціслай форме заўсёды змяшчаецца асноўная думка, а ў некаторых стылях (напрыклад, у публіцыстычным, мастацкім, у пэўнай ступені навуковым) назва, акрамя ўсяго, заключае ў сабе элемент рэкламнасці. Калі назва зацікавіць чытача, твор будзе прачытаны. Таму стварэнне назвы – гэта асаблівы від творчасці, які прадугледжвае ўменне ў лаканічнай форме сказаць дакладна і пры неабходнасці экспрэсіўна аб прадмеце гутаркі, якому можа быць прысвечаны невялікі абзац ці шматтомнае выданне. Для прыкладу можна прывесці некалькі назваў артыкулаў з часопіса «Роднае слова»: *«Жонка любя для савету, а цешча – для заезду»*: назвы *цесця і цешчы ў беларускай дыялектнай мове* (П. Міхайлаў); *«Роднае слова ў кантэксце дабрыні: паэтычны пошук Ніны Мацяш»* (М. Новік); *«Словы без прапіскі: пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы»* (А. Каўрус); *«Гэтых матчыных песень дзівоснае прадзіва...»*: лінгвістычны аналіз *стылеўтваральных сродкаў паэтычнай мовы Ніла Гілевіча* (А. Багамолава); *«Слова – таксама справа: старонкі з гісторыі айчынной журналістыкі»* (Т. Падаляк); *«Пачуй тую музыку...: мастацтва дойлідства»* (Т. Габрусь). Кожная з гэтых назваў вызначае адметнае, цікавае, непаўторнае ў прадмеце апісання і тым самым зацікаўлівае чытача: якая музыка чуецца аўтару ў скульптуры?, як жа цешча і цесць «славіліся» словам народным?, а ці варта прапісваць у літаратурнай мове словы пазаслоўнікавыя? і г.д. Такая сцісласць у назвах бачыцца нам узорнай, вартай пераймання.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Складзіце па два сказы са словамі **вецер, рыбка, жук, ліса, пчолка, сунічка, ліст, слон, арол** так, каб у адным сказе яны былі ўжыты ў прамым, у другім – у пераносным значэнні. Акрэсліце функцыю гэтых слоў ва ўсіх кантэкстах. У тэкстах якіх стыляў могуць быць выкарыстаны складзеныя сказы?

2. Раскрыйце значэнне запазычаных слоў шляхам падбору беларускіх адпаведнікаў, запішыце. У якім стылі (стылях) ужываюцца словы запазычаныя? Беларускія? Складзіце і запішыце два звязныя тэксты: адзін са словамі запазычанымі, другі – з беларускімі. Да якіх стыляў і жанраў належаць складзеныя тэксты? Абгрунтуйце свой адказ.

I. Сінхронны, вібрыраваць, траўма, сімптом, сэрвіс, фальсіфікацыя, фіяска, аратар, гуманны, канкурэнцыя, кансэнсус, антыкварны, дэфіс.

II. Сурагат, канфідэнцыяльны, утрыраваць, кампазіцыя, вакантны, карэктны, дэфініцыя, пілігрым, кампетэнтны, дэрывацыя, татальны, кампіляцыя.

III. Абрэвіатура, вета, інтэграцыя, кантракт, канкурэнт, канфідэнцыяльны, легітымнасць, лімітаваць, суіцыд, субмарына, тынейджар, электарат.

IV. Антракт, афіша, дыплом, дыскусія, інцыдэнт, мемуары, мініяцюры, турыст, асістэнт, вакуум, імітацыя, іронія, рэстаўрацыя, аналогія.

3. Запішыце. Вусна растлумачце значэнне тэрмінаў, вызначце сярод іх агульнаразумелыя і вузкаспецыяльныя. З трыма тэрмінамі складзіце сказы ў навуковым стылі (пісьмова) і з трыма – у размоўным (вусна).

I. Рэпетыцыя, квартэт, гала-канцэрт, паланэз, нацюрн, сапрапа, папуры, рэпертуар.

II. Менеджар, нерэнтабельны, прэзентацыя, кампетэнтнасць, камунікацыйны працэс, беспрацоўе.

III. Індывідуум, рэзанёр, стэрэатып, скептыцызм, канфлікт, сангвінік, перавыхаванне, апякун.

IV. Экспанат, барока, паліваная кераміка, мальберт, ткацтва, архітэктура, арнамент, габелен, каларыстыка, вернісаж.

V. Рэферыраванне, дайджэст, каталог, брашура, тыраж, картатэка, рукапіс, картатэка персаналій, віньетка, архіварыус.

VI. Балеро, трэнаж, балетмайстар, фуэтэ, апломб, рэверанс, гапак, піруэт, тур, авансцена.

VII. Матэрыяльная культура, верацяно, этнаграфічны, язычніцтва, экспазіцыя, кансістэнцыя.

VIII. Інтанацыя, лаканізм, рэпетыцыя, бравы, авацыя, тэатральная прастора, бенефіс.

4. *Дайце азначэнне моўных штампаў і паразважайце, з якой мэтай яны выкарыстоўваюцца ў справавых паперах. Падбярыце да назойнікаў адпаведныя дзеясловы, утвараючы ўстойлівыя моўныя звароты.*

Уз о р: апеяцыя – напісаць, падаць...

Акт, анкета, падзяка, віза, справа, даклад, закон, аб’ява, водзыў, адносіны, подпіс, пастанова, справаздача, папярэджанне, праграма, распіска, пратакол, распараджэнне, рэзалюцыя, рэкамендацыя, рашэнне, даведка, рахунак, тэзісы, патрабаванне, характарыстыка, штраф, слова, вымова, загад, іск, прэмія, просьба.

5. *Растлумачце значэнне слоў (вусна ці пісьмова – на выбар выкладчыка), якія ўласцівы кніжным стылям. З некалькімі словамі складзіце звязны тэкст, назавіце яго падстыль і жанр.*

I. Абанемент, абанент, адрасант, адрасат, альтэрнатыва, ануляцыя, арэнда, асігнаванні, аўтэнтык, выстава-продаж, гарант, гарантыя, грант, дагавор, дэ-факта, дэ-юрэ, контрагент, крэдыт, ліцэнзія, маркетынг, менеджмент, навацыя, паблісіці, прэйскурант, сертыфікат, статус, факсіміль, фальсіфікат, штамп, штат, штраф, эквівалент, юрыдычная асоба.

II. Мецэнат, спонсар, нета, брута, саміт, самшыт, гама, акорд, эліта, Эліста, пленэр, плюмаж, шторм, штурм, тога, табу, грог, грот, эскадра, эскадрон, эскадрылья, рандэву, кабарэ.

6. *Запішыце прыведзеныя словы і словазлучэнні на-беларуску.*

Пісаць по адрэсу, абрацца не по адрэсу, аналіз спраса и потребления, аренда помещения, благодарственное письмо, вступить в брак, состоять в браке, бывший в употреблении, нанести визит, вид на жительство, признать виновным, вне рабочее время, глубокоуважаемый, годовщина, данные, действующий, доказательство, зачётка, зачётный, зачислить, личность, личный, лицо, удостоверить личность, наличный, нижеподписавшийся, основание (причина), рейтинг, реклама, рекламодатель, участник, участвовать, ходатай-

ство, целесообразность, в целях выполнения, иметь целью, ценность, паспорт, свидетельство.

7. Расстлумачце правапіс вялікай літары ў назвах дзяржаўных устаноў; з трыма назвамі складзіце сказы ў афіцыйна-справавым стылі.

Міністэрства культуры, Галоўнае архіўнае ўпраўленне (Галоўархіў), Галоўнае ўпраўленне па рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры, Камітэт па Дзяржаўных прэміях Рэспублікі Беларусь, Нацыянальная бібліятэка Рэспублікі Беларусь, Таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, Рэспубліканскі выставачны цэнтр, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Беларуская акадэмія музыкі, Беларуская акадэмія мастацтваў, Нацыянальны мастацкі музей, Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі, Дзяржаўны музей гісторыі беларускай літаратуры, тэатр імя Янкі Купалы, Дзяржаўная харавая капэла Рэспублікі Беларусь.

8. Напішыце заяву з просьбай: 1) дазволіць датэрмінова здаць сесію; 2) дазволіць праходзіць практыку па месцы жыхарства бацькоў; 3) аказаць матэрыяльную дапамогу (ва ўсіх заявах укажыце прычыну).

9. Складзіце распіску і даручэнне, выкарыстоўваючы тэрміналагічную лексіку вашай спецыяльнасці.

10. Вам трэба паведаміць пра навагодні вечар (выпускны бал, канцэрт): 1) напішыце аб'яву ў справавым стылі; 2) складзіце вяселюю аб'яву; 3) паведаміце студэнтам сваёй групы; 4) паведаміце свайму сябру (сяброўцы); 5) напішыце запрашэнне выкладчыку; 6) запрасіце выкладчыка вусна.

11. Напішыце аўтабіяграфію і падрыхтуйце вуснае паведамленне пра месца, дзе нарадзіліся, пра сваіх бацькоў, пра выбар прафесіі і г.д. Параўнайце пісьмовы і вусны тэксты, зрабіце вывады: да якога стылю іх трэба аднесці і чаму.

12. Напішыце аўтабіяграфію. Параўнайце яе стыль са стылем урыўкаў літаратурнай біяграфіі Івана Шамякіна.

Біяграфія мая надзвычай кароткая і вельмі звычайная. А таму і пісаць яе цяжка... Нарадзіўся я 30 студзеня 1921 года – так сведчыць метрычная

кніга кармянскага папа (як ні дзіўна, але яшчэ папа, я сам некалі бацьку гэтую кнігу, у якой усе запісы зроблены надзвычай прыгожым почэркам, чыста і акуратна). Запісваў святы айцец на чацвёртым годзе рэвалюцыі па старому ці па новаму стылю – невядома. Маці мая не помніць дату майго нараджэння, як не номніць яна дат нараджэння і ўсіх другіх дзяцей, а бацька нават гады дрэнна помніць.

Першы яркі ўспамін маленства – як бацька ехаў служыць лесніком. Было гэта ў 1925 годзе. Самае моцнае ўражанне ад гэтай паездкі – равы ў вёсцы Крупец. Другое гэткае ж моцнае ўражанне зрабіў Сож і першы параход, які я ўбачыў (першы год бацька быў лесніком у Цярэшкавічах, пад Нова-Беліцай). Мястцы там прыгожыя. У мяне трывала захаваліся ў памяці вялікія лугі з густой і высокай травой і дубы на беразе Сожа. Пад гэтымі дубамі мы сабіралі жалуды.

...Бацьку перавялі на новае месца – пад Пясочную Буду, Церахоўскага раёна, і мы вясной 1927 года пераехалі ў лес. Помню, што «стража», як называлі мы хату лесніка, стаяла на шляху, у густым сасновым лесе. З гэтага часу ў памяці асабліва яскрава засталіся дзве падзеі, абедзве трагічныя. Адночы, ужо позна ўвосень, калі мы, не маючы што апрацуць, сядзелі з братам Паўлам на печы, у хату ўнеслі бацьку, усяго акрываўленага. Ён быў цяжка паранены ў нагу. Ён затрымаў двух парубшчыкаў, і адзін з іх, старэйшы, жадаючы аглушыць лесніка, каб уцячы, нечакана накінуўся на бацьку з сякерай. Ён, відаць, меў намер ударыць па галаве, але трапіў па прыкладзе стрэльбы (бацька меў звычку насіць стрэльбу ўніз дулам). Ад удару абодва ствалы «пістанюкі» выстралілі, і два зарады трапілі ў нагу, зрабіўшы рваную рану.

Цераз год па нейкай прычыне мы з маці вярнуліся назад у Карму. У дзіцячай памяці ёсць нейкія правалы. Чаму вярнуліся і як ехалі назад – гэтага я нічога не помню. Дзед Міна, ці Міначка, як яго ўсе клікалі, быў чалавек цікавы. Помню, ён увесь час, бесперапынна, быў незадаволены ўсімі дарослымі і страшэнна ляўся. Яму заўсёды здавалася, што працаваў адзін ён, а ўсе іншыя – гультай. Сапраўды, працаваў ён дзень і ноч, але ўсё адно быў заўсёды бедны і надзвычай скупы – дрыжаў над кожнай капейкай. Ужо даросламу мне расказалі, што да рэвалюцыі ён з маленства батрачыў у паноў і кулакоў, і бацька мой батрачыў з васьмі год. Дзед усё збіраў грошы, каб купіць зямлю. Калі ён у 30-м годзе памёр, то ў гумне знайшлі закапаныя царскія грошы.

...Вучыўся я надзвычай лёгка і вельмі добра. Толькі ў тэхнікуме я сустрэўся з цяжкасцямі ў вучобе. Да пятага класа я вучыўся ў вёсцы Краўцоўка ў настаўніцы Валянціны Андрэеўны Рабцавай, якую заўсёды ўспамінаю з любоўю і ўдзячнасцю. Гады два назад мне за-

хацелася з'ездзіць туды і ўбачыць сваю настаўніцу. Але я спазніўся!
За некалькі месяцаў да майго прыезду Валянціна Андрэеўна памерла.

13. *Кантамінацыя ўстойлівых выразаў – адна з распаўсюджаных памылак у афіцыйна-справавых паперах. Прачытайце словазлучэнні, выпраўце памылкі, запішыце правільныя варыянты.*

Не адыгрываць значэння, не мець ролі, адказваць на задачы, рашаць пытанні, вырашаць канфлікты, урэгуляваць задачы, прымаць усё залежнае, рабіць меры, змяніць ход, пераламіць зыход, даваць заўвагі, рабіць парады, мець адбітак, насіць асабліваць, прымяняць меры, прыняць санкцыі, развіваць справу, весці дзейнасць, упісаць уклад, унесці старонку.

14. *З наступных урыўкаў выпішыце канцылярызмы. Растлумачце, чым абумоўлена іх выкарыстанне.*

I. Пастановай Міністэрства эканомікі Беларусі ўстаноўлены цэны на каштоўныя металы ў вырабах і ломе, якія скупаюцца ў фізічных асоб. Гэта не датычыцца банкаўскіх і мернах зліткаў, а таксама манет. («Звязда»)

II. А ля старога дупла пакінула лушпайкі ад арэхаў вавёрка... Бяру на ўлік кожную асабліваць, не пакідаю па-за ўвагай аніводнай рысы ляснога царства. (I. Панькоў)

15. *Прачытайце тэкст. Назавіце падстыль і жанр. Ахарактарызуйце моўныя асаблівасці гэтага тэксту, уласцівыя афіцыйна-дзелавому стылю.*

Артыкул 2. Ахова зямель

Ахове падлягаюць усе землі. Калгасы, саўгасы і іншыя землекарыстальнікі абавязаны выкарыстаць землі найбольш рацыянальна; на аснове дадзеных аб асаблівасцях глеб і з улікам іншых мясцовых умоў распрацоўваць і ажыццяўляць комплекс агра-тэхнічных, агра-лесамеліярацыйных і проціразійных мерапрыемстваў, накіраваных на павышэнне ўрадлівасці глеб.

Выкарыстанне зямель у сельскай гаспадарцы, а таксама іншых прыродных рэсурсаў, звязаных з зямлёй (воды, расліннае покрыва), не павінна прыводзіць да скарачэння сельскагаспадарчых угоддзяў або зніжэння ўрадлівасці глеб.

Прадпрыемствы і арганізацыі, якія выконваюць вышукальныя і будаўнічыя работы, здабычу карысных выкапняў, абавязаны прыводзіць закранутыя работамі землі ў стан, прыдатны для выкары-

стання ў сельскай гаспадарцы, пад лесапасадкі, для стварэння вадаёмаў і іншых мэт.

Пры ажыццяўленні агра-тэхнічных і лесаэксплуатацыйных работ, а таксама работ у дарожным, гідратэхнічным і іншых відах будаўніцтва забараняецца ўжыванне прыёмаў і метадаў, якія садзейнічаюць забалочванню, змыванню, выдзіманню і аплыванню глеб і грунтаў, утварэнню яроў, развяванню пяскоў і іншым формам страты ўрадлівасці глеб. *(Закон аб ахове прыроды ў Беларускай ССР)*

16. Размяркуйце словы і выразы па наступных групх: 1) стылістычна нейтральныя, 2) з яркай прыметай афіцыйна-дзелавога стылю, 3) неўласцівыя афіцыйна-дзелавому стылю.

Аднаразовая дапамога, весці рэй, працаўладкаванне, атрымальнік, ануляваць, ліквідаваць, інвентарызацыя, лес, дурны, дом, непрацаздольнасць, я, доктарша, зарэгістравацца, соль, вецер, мешаніна, рэчка, лайдак, кампенсацыя за адпачынак, воцат, грашовое ўзнагароджанне, аспірын, працоўны дагавор, прыняць меры, станцыя, чыгунка, страхавы поліс, рукой падаць, уздзеянне, філоніць, халтура, мужчына, чароўны, часовы, салоўка, певень, вышэйпададзены, даць зялёную вуліцу, дысбаланс, крэдыт, ажыццяўляць кіраўніцтва, старшыня, цягнік, праграма, людзі ў белых халатах, лабарантка, мець на ўвазе, грашовая кампенсацыя.

17. Складзіце сказы з наступнымі спалучэннямі слоў (на выбар), каб атрымаўся звязны тэкст. Назавіце яго падстыль і жанр, абгрунтуйце свой адказ. Якую ролю выконваюць такія выразы ў афіцыйна-дзелавым стылі?

Прыняць неадкладныя меры, здзейсніць наезд, давесці да ведама, узяць пад варту, аказаць матэрыяльную дапамогу, у стане алкагольнага ап'янення, прыняць да ўвагі, прыцягнуць да адказнасці, перадаць у адпаведныя інстанцыі, ставіць у віну, выконваць абавязкі, узяць пад кантроль, супрацьпраўныя дзеянні, за справаздачны перыяд, аказаць супраціўленне, ускласці адказнасць.

18. Прачытайце тэксты, прааналізуйце іх мову. Назавіце падстыль і жанр кожнага з урыўкаў.

I. Коска ўпершыню з'явілася ў кнізе на рубяжы XV–XVI стст. Яе ўвёў венецыянскі выдавец Альд Мануцый. Ён жа ўвёў і загаловак у кнігах. Коска – знак прыпынку, які абазначае інтанацыйнае члененне ўнутры сказа, а таксама вылучае некаторыя сінтаксічныя групы.

Яшчэ ў XV ст. балгарын К. Граматык пісаў, што двукоссем трэба вылучаць «ерэтычныя цытаты», а коскі ставіць пры цытаванні біблейскіх кніг. У Расіі ў XVII ст. вядомы «кавыкі». Прычым, па адной з версій, слова гэтае паходзіць ад «кукіш» («кука» – кулак), а па другой – ад «кавыкі» – назва травы. Зараз двукоссе (былыя «кавыкі») выкарыстоўваецца для розных вылучэнняў у тэкстах. (І. Шпадарук)

II. Пунктуацыйнае афармленне пісьмовых тэкстаў ажыццяўлялася ўжо ў глыбокай старажытнасці. Праўда, знакаў прыпынку ў той час было мала. Паводле слоў Я.Ф. Карскага, у старажытных пісьмовых тэкстах усходніх славян аж да XIV ст. ужывалася толькі [...] і розныя спалучэнні кропак [:], [...], [.:], [':], [••]. Кропка ставілася ў розныя часткі тэксту, але вызначыць якія-небудзь сістэматычныя правілы яе ўжывання даволі цяжка. Гэты знак прыпынку ставілі не толькі паміж граматычна арганізаванымі часткамі тэксту, але і пасля кожнага слова і нават у сярэдзіне некаторых слоў. Розныя спалучэнні кропак ужываліся пераважна ў канцы абзацаў, у загаловах як своеасаблівы арынамент.

З XIV ст. у пісьмовую практыку пачынаюць уводзіцца іншыя знакі прыпынку. Ужо ў XX ст. асобныя словы і словазлучэнні ў сярэдзіне сказа сталі аддзяляцца пры дапамозе коскі.

У канцы XVII ст. паявілася двукоссе « », у якое бралася простая мова, цытаты, а таксама словы з пераносным значэннем. (Л. Бурак)

19. Параўнайце моўныя асаблівасці ўрыўкаў. Чым абумоўлены адрозненні? Назавіце падстыль і жанр кожнага ўрыўка, абгрунтуйце свой адказ.

I. У пачатку мая 1740 года ў Крычаўскім старостве ўзнік першы ўзброены атрад, які налічваў некалькі сотняў чалавек. На чале яго стаяў селянін, вайт вёскі Селішчы – Васіль Вашчыла.

Што гэта быў за чалавек?

Доўгі час панавала думка, што Васіль Вашчыла быў купцом, гандляром воску. Аднак гэтыя меркаванні ні на чым не грунтуюцца. Архіўныя крыніцы, што ўпамінаюць Васіля (Васко) Вашчылу, не пацвярджаюць падобнай версіі. Пасля шматгадовых пошукаў удалося знайсці ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Украінскай ССР у Кіеве следчую справу Васіля Вашчылы, якая дае дакладныя звесткі аб яго паходжанні. Зыходзячы з іх, Васіль Вашчыла не быў ніколі ні купцом, ні гандляром воску. Прозвішча Вашчыла, як адзначаў сам Васіль, мае не дзедзяўскае і не бацькоўскае паходжанне, Вашчылаю

Васіля празвалі з маленства. Сям'я ж Вашчылаў, як і ўсе ягоныя продкі, займалася земляробствам. Надзел у іх быў невялікі – недзе 0,1 валокі (прыблізна 2 гектары). Праўда, Васіль як войт вёскі меў магчымасць карыстацца дадатковымі зямельнымі ўгоддзямі і сенажацямі.

...Васіль Вашчыла быў вядомы як ініцыятыўны і прадпрымальны гаспадар. У той жа час смела выступаў супраць злоўжыванняў арандатараў і адміністрацыі ўладання. Яго рашучасць, волю ў барацьбе не маглі пахіснуць ні пакаранні, ні штрафы. Мы ўжо ведаем, што Вашчыла складаў і дастаўляў сялянскія скаргі ў Варшаву. Відаць, гэтымі сваімі якасцямі ён і заваяваў сімпатыі і давер да сябе з боку сялянства. Нездарма ж, калі даведзеныя да голаду і галечы прыгонныя падняліся на барацьбу супраць часовых уладальнікаў староства і іх наймітаў, Васіль Вашчыла апынуўся на чале паўстанцаў. (В. Мялешка, П. Лойка)

П. Вашчыла Васіль Мацвеевіч (1690, в. Лобжа Крычаўскага павета Мсціслаўскага ваяв., цяпер Клімавіцкага р-на – 28.08.1774), кіраўнік сялянскага руху і ўзброенага паўстання супраць феад. прыгнёту ў Крычаўскім старостве ў 1740-я гады. Селянін в. Селішчы. Неаднаразова насіў уладальніку староства Радзівілу скаргі сялян на злоўжыванне і самавольства арандатараў, за што неаднаразова быў зняволены. Сваёй непрымірымасцю і актыўнай барацьбой супраць феад. уціску заваяваў павагу і аўтарытэт жыхароў сваёй і суседніх вёсак, таму быў выбраны войтам в. Селішчы. У маі 1740 г. ўзначаліў першы ўзброены атрад з некалькіх сотняў сялян, да якога пазней далучыліся сяляне з інш. шляхецкіх уладанняў і з-за мяжы. У сярэдзіне 1741 у сям. хваляваннях, якія ахапілі большую частку Крычаўскага староства, удзельнічалі некалькі тысяч чалавек. Сяляне рабілі спробы знішчыць прадпрыемствы па вырабе паташу, грамілі маёнткі заможнай шляхты і ліхвяроў, знішчалі даўгавыя кнігі. У канцы 1743 – пач. 1744 антыфеад. барацьба прыняла характар узброен. паўстання...

У баях пад Крычавым і каля вёскі Царковішча войскі Гераніма Радзівіла разбілі дрэнна ўзбр. сялян. атрады і жорстка расправіліся з паўстанцамі. В. удалося ўцячы на Латакоўскі расійскі фарпост, адкуль ён быў пераведзены на Цімошынскую пагранічную заставу. Радзівіл запатрабаваў выдаць В. як сялянскага важака, які павінен адказаць за ўсе «ліхадзействы». Каб не трапіць у рукі карнікаў, ён сядзеў у Кіева-Пячэрскай крэпасці, дзе захварэў на дызентэрыю і неўзабаве памёр. (Энцыклапедыя гісторыі Беларусі)

20. Прачытайце ўрываек. Назавіце яго падстыль і жанр. Ахарактарызуйце моўныя сродкі, уласцівыя гэтаму падстылю.

Тое, што Шагалаў жывапіс будуюцца ў адпаведнасці з механізмамі памяці, падкрэслівалася ўжо не раз. Дый хіба ён сам не сцвярджае: «Кожны мастак недзе нарадзіўся, і нават калі пазней ён трапляе пад уплыў новага асяроддзя, пэўная сутнасць, пэўны водар яго роднага краю заўжды будзе прысутнічаць у ягонай працы».

Таму безумоўна, і гэта само сабой зразумела, што глыбокая пластычная еднасць ягонай творчасці ў значнай ступені грунтуецца на тым наборы сюжэтаў, матываў і постацяў, які вызначае яго своеасабліваю ўнікальнасць, што бярэ пачатак у жыватворным змяшэнні габрэйскай і беларускай культуры і мае свой непаўторны прысмак...

Гэта быў мастак, падобны толькі да самога сябе, і разам з тым – кожны раз новы, асабліва ў гэты, вырашальны перыяд свайго жыцця, які ўражае творчаю няўрымслівасцю і здзейсненай працай, пачынаючы ў 1950 г., калі мастак асталёўваецца на поўдні Францыі. Спачатку ён жыве ў Сэн Жан-Кап-Фэра, дзе звязваецца з выдаўцом Тэрыядам, потым – у Сэн Жанэ і нарэшце – у Вансе. Ён пасяляецца тут на віле Ле Калін (Пагоркі), якая яшчэ захоўвае ўспамін пра паэтэсу Катарыну Паці, сяброўку і натхняльніцу Поля Валеры. (З газеты)

21. Прачытайце ўрывкі. Вызначце падстылі. Назавіце сродкі выразнасці. Растлумачце, чаму некаторыя словы ўзяты ў дзюкоссэ.

I. Зразумела, чытаючы раман, аповесць ці апавяданне, мы бачым не ўвесь айсберг аўтарскіх пошукаў, варыянтаў, выкрэсліванняў, а толькі надводную яго частку – гэта значыць канчатковы вынік яго пісьменніцкай працы. (Р. Шкраба. Моваю вобразаў)

II. Для выканання іх [практыкаванняў] спатрэбіцца не толькі грунтоўнае засваенне тэарэтычнага матэрыялу, але і ўменне самому назіраць за моўнымі фактамі і супастаўляць іх, «разварушыць» уласныя моўныя «адсекі», праявіць кемлівасць і здагадку – усё тое, без чаго не мысліцца актыўнае карыстанне мовай. (Л. Шакун. Прадмова да падручніка)

III. Кветка шыршыны мае 5 пялёсткаў, 5 чашалісцікаў, шмат тычынак і песцікаў. Завязі песцікаў схаваны ў ёмістым увагнутым кветаложы, падобным да бакала... Добра прыметна шыршына і восенню, калі на ёй выпяваюць аранжавыя ці чырвоныя сакавітыя «ягады», якія не з'яўляюцца сапраўднымі пладамі шыршыны... (В. Карчагіна. Батаніка: Падручнік)

IV. Лімнакалянус (у перакладзе з лацінскай «азёрны калянус») – зусім маленькі рачок памерам да 3 міліметраў, насяляе азёры Паўночны

і Паўднёвы Волас, Рычы, Дрысвяты, Струста і некаторыя іншыя. Большасць гэтых азёраў належаць да Браслаўскай групы. Рачкі ўсё жыццё «прападаюць» у тоўшчы вады на глыбіні 10–15 метраў, але ніколі не апускаюцца на самае дно. (А. Голубеў, артыкул)

22. *Прывядзіце прыклады тэрміналагічнай лексікі вашай будучай прафесіі. З пяццю тэрмінамі складзіце сказы ў навуковым стылі.*

23. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце яго стыль, падстыль, прааналізуйце мову.*

Имя Франциска Скорины впервые упоминается в архивных документах в 1504 г., когда он стал студентом Краковского университета. Прослушав курс «семи свободных наук», молодой белорус 14 декабря 1506 г. был удостоен учёной степени бакалавра.

О шести последующих годах документы молчат. А точнее, мы ещё не заставили их заговорить. Они лежат где-нибудь в архивах, скрытые от исследователей, и ждут своего часа. За эти годы наш герой был удостоен степени доктора «свободных наук». Это могло произойти в одном из немецких университетов.

В ноябре 1512 г. мы встречаем Франциска Скорину в Италии. Молодой белорус держит в Падуанском университете экзамен на доктора медицины. Испытания были нешуточными. Но экзаменаторов поразила глубина и основательность медицинских познаний чужестранца, и они единогласно присудили ему почётную степень.

И опять Скорина пропадает из поля нашего зрения, теперь уже на 5 лет. Следующий раз его имя отыщется на страницах старой печатной книги. 6 августа 1517 г. в Праге вышла в свет славянская «Псалтырь», в предисловии к которой сказано: «... Я Франциск Скорина сын с Полоцка: в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути русскими словами, славянским языком...»

Так началась издательская деятельность великого белорусского просветителя.

Псалтырь в ту пору использовали для обучения грамоте. Учебный характер книга сохранила вплоть до XX столетия. (Е. Немировский)

24. *Напішыце рэцэнзію на курсавую работу вашага сябра або на адзін з артыкулаў, прысвечаны той навуковай праблеме, якая вас хвалюе.*

25. *Падбярыце некалькі ўрыўкаў з навукова-папулярных тэкстаў. Адкажыце, ці адпавядаюць яны патрабаванням гэтага падстылю?*

26. Прааналізуйце мову аднаго са студэнтаў вашай групы на практычных ці семінарскіх занятках або на абароне курсавой работы з пункту гледжання правільнасці, дакладнасці, лагічнасці. Ці адпавядае мова патрабаванням навучальнага падстылю?

27. Раскажыце пра нарыс. Назавіце вобразныя сродкі мовы, выкарыстаныя аўтарамі прыведзеных ніжэй нарысаў. Якія сродкі забяспечваюць эмацыянальнасць выкладу?

I. Успамінаю возера Свіцязь каля Наваградка, ласкавую празрыстую ваду, каля берага пасыпаную ліпавым цветам, чародкі паласатых, нібы празрыстых акунёў, калі яны гуляюць на мелізне, светла-зялёнае трысце і дрэвы – ліпы, клёны, дубы...

Успамінаю «беларускае мора» – цудоўнае возера Нарач, спакойны велічны Сож, быстры Нёман і ціхія рэчкі, якіх я нямала бачыў, вандруючы па роднай краіне... (Я. Брыль)

II. Пасярод пакойчыка ўзвышаўся невялікі круглы столік. Абрус на ім, які звісаў ледзь не да самай падлогі, быў выштыты гладдзю і здаваўся такім квола-свежым, як пялёсткі тых дробненькіх кветак баравога разнатраўя, што густа ўсцілалі яго танюсенькую льяную роўнядзь; на яго, на гэты абрус, хацелася глядзець бясконца, і было ажно боязна дакрануцца рукамі. (В. Праскураў)

28. Ахарактарызуйце мову ўрыўкаў. Дакажыце, што яна адпавядае патрабаванням публіцыстычнага стылю. Прасачыце, як жанр уплывае на адбор вобразных сродкаў.

I. Не менш знакамітаю была бітва пад Рудаваю 18 лютага 1370 г. Да яе доўга рыхтаваўся Альгерд з Кейстутам, але і Ордэн у шапку не спаў, збіраючы ўсе магчымыя сілы. (К. Тарасаў, артыкул)

II. Загадка У. Караткевіча – гэта загадка бурштыну. Колькі стагоддзяў бурштыну беларускага духу, беларускага клёку, беларускага слова трэба было згушчацца ў самы цёплы й самы светлы камень, каб пасля сагрэць стылыя руіны нашае гісторыі, каб асвятліць ноч нашага падняволлення, які цяжар і ціск давялося вытрымаць жывіцы беларускае жывучасці, каб стаць самым лёгкім каменем, які хочацца на сэрцы насіць, бо ён душу гоіць. Ён з беларускай жывіцы, з беларускага сонца. Ён трымае ўсмешку сонца. У нас свой духоўны бурштын – Уладзімір Караткевіч, талісманны камень крывіцкае душы. (Р. Барадулін, нарыс)

III. Памяццю пра гэтую цікавую і напружаную па рытме працу ў Краіне Узыходзячага Сонца засталіся не толькі прыгожыя часопісы з партрэтамі запрошаных з Беларусі гасцей, не толькі дасканалы, на

выдатнай апаратуры зробленыя запісы канцэртаў, але і ўражанні гарачай і ўсхваляванай цікавасці да іх артыстычнага майстэрства. *(Газетны артыкул)*

IV. Але мне ўжо пачынае здавацца, што «цяжкіх» дзяцей няма наогул, ёсць «цяжкія» дарослыя. «Цяжкія» на пад'ём, на выдумку, на кантакт. *(Газетны артыкул)*

V. прырода не дазваляе з сабой жартаваць – яна, заўсёды праўдзівая, заўсёды сур'ёзная і суровая, цураецца беднага духам, скараючыся, адкрываючы свае таямніцы толькі таленавітаму, сумленнаму і чыстаму. Гэтага нельга ні змяніць, ні адмяніць, і, «перамогшы» прыроду, чалавек проста адменіць чалавека. Якім бы ні быў свет – ён створаны, творыцца і намі, і ёсць штосьці, што кожны з нас можа і павінен здзейсніць. Кожны! Жыццё ж прадаўжаецца. З намі ці без нас.

Водар травы і ледзь чутнае шапаценне зорак, адбіткі абломкаў на люстраной роўнядзі возера, што раптам пачынаюць нагадваць выявы далёкіх продкаў, забытых, ці невядомых святых, спляценні голля ў вышыні над галавою, праз якое прасвечвае таямнічае бязмежжа, то адцясняючы, то набліжаючы вялікае бязгучча бясконцасці... *(Т. Бондар, замалёўка)*

29. *Якім жанрам публіцыстычнага стылю найбольш уласціва эмацыянальнасць, вобразнасць? Выпішыце з прыведзеных урыўкаў сродкі стварэння выразнасці.*

I. Зрэшты, калі слова замоўчваецца, зачэрніваецца, дратуецца, топчацца, падтаптаваецца, гэта не значыць, што яму канец. Гэта значыць найперш, што яго баяцца, а па-другое, што, як сонца ці зоры, яно можа ўзыходзіць з-пад боцішчаў тапталнікаў куды ярчэйшым і прыгожым, і зразумелым. **Веру:** узыходзе! *(А. Лойка)*

II. Мы маем наскі, беларускі бурштын. Ён з беларускай жывіцы, з беларускага сонца. Ён трымае ўсмешку нашага сонца. У нас свой духоўны бурштын – Уладзімір Караткевіч, талісманны камень крывіцкае душы. *(Р. Барадулін)*

30. *Раскажыце пра асаблівасці мовы інтэрв'ю. Прачытайце ўрывак. Ахарактарызуйце яго мову.*

– Іван Якаўлевіч, не хацелася б абыходзіць і літаратуразнаўчыя старонкі вашай творчасці. Што б вы зазначылі з назіранняў за спадчынай і жыццём нашых класікаў?

– Пішучы свае ранейшыя кніжкі – пра Коласа, Купалу, – я не высвятляў іх асобы. А вось ужо Бядулю, Багдановіча, Дуніна-Марцінкевіча я ўяўляю як людзей, таму што шукаў, думаў, стараўся

пранікнуць у хімію факта. Гэта ж цікавыя людзі самі па сабе былі! Вунь Дунін-Марцінкевіч краў сваю першую жонку праз вакно – бацька не аддаваў! А Багдановіч! Выпісала яму хросная маці «Нашу ніву» і «Нашу долю», ну, яшчэ слоўнікі меў – і гэтага было дастаткова, каб Багдановіч, які не ведаў беларускай мовы і быў выхаваны перадусім на рускай класіцы, на рускай паэзіі срэбнага веку, стаў пісаць на выдатнай і ўсё-такі чыстай беларускай мове! Больш таго, я пачаў перачытваць творы Багдановіча. Дык яго беларуская мова куды лепшая, чым руская. Вось як ён адчуваў! Вось што значыць палюбіць сваю мову, калі можна так сказаць, усімі фібрамі душы!.. Пісьменнікі і паэты – яркія людзі. На персідскай старажытнай мове паэт і шаленіца – адно і тое ж. Гэта не ў тым сэнсе, што паэты нейкія там вар’яты. Але ўсё ж не такія яны як усе, пэўнае адхіленне ад нормы – усё-такі яно ёсць... (З інтэрв’ю з І.Я., Навуменкам)

31. *Ахарактарызуйце стылістычную ролю гутарковай лексікі і фразеалогіі ў прыведзеным урыўку. Паспрабуйце замяніць яе нейтральнай. Што ад гэтага зменіцца?*

Вопытнаму пчалюру нестася асаблівых цяжкасцей разлічыць: адкуль і з чым ляціць нястомная пчала – з багатым покладам духмянага нектару ці так сабе, паражняком, нават вызначыць яе настрой, і калі, крыў божа, крылатая істота раздражнёная, раззлаваная, то лепей як мага далей трымацца ад яе, інакш і сама дасць прачуханку і яшчэ прывядзе ўслед цэлую раць мсціўцаў. Ва ўсякім разе, не варта махаць рукамі, кідацца наўцёкі – гэта толькі прыводзіць пчол у яшчэ большую лютасць. І тады ўжо цяжка знайсці паратунак. (З артыкула)

32. *Якімі моўнымі сродкамі рэалізуецца рэкламнасць наступных назваў газетных і часопісных артыкулаў? Знайдзіце і выпішыце з перыядычнага друку 5–10 цікавых загалоўкаў.*

«Дружна, разам і без стомы навядзём парадак дома» [пра добраўпарадкаванне паркаў, вуліц]; «Аскепкі маленькай Венецыі, альбо Ці вернуцца музы ў Нясвіж»; «Што пасеялі, тое і збяром»; «Рэформа будзе, калі ў школе будуць рэфарматары»; «Замова за мову»; «Вада жывая і – не вельмі»; «Жывуць па-людску і ў Слуцку»; «Апошні пройдзены ўрок, звініць залівіста званок»; «Не хадзіце, дзеці, ночкаю гуляць»; «Дарагія вучні!» [пра тое, якіх значных матэрыяльных затрат патрабуе збор школьніка ў школу перад 1 верасня]; «Без капусты ў склепе пуста» [як сабраць і захаваць ураджай капусты]; «Хаджэне па

пакутах» [як жанчына-чыноўнік рамантавала свой аўтамабіль]; «Хто ў лес, а калгасы – па дровы» [пра нарыхтоўку паліва на зімовы перыяд]; «Плыві, шакалад» [карабель з шакаладу зроблены ў Францыі]; «160 коней у вадзе» [цеплаход магутнасцю 160 коней закуплены Віцебскам]; «Кінавагка. Кіно без цукру» [аб праекце, прысвечаным непрафесійнаму кіно].

33. Напішыце нататку ў газету (напрыклад, пра экскурсію, наведванне музея, выставы, канцэрта ці пра інш.). План: уступ (звесткі пра падзею), асноўная частка (змест паведамлення), вывады (што дала экскурсія / сустрэча); нажаданні. Патрабаванні: дакладнасць падзей, правераная фактычнасць, дакладныя прозвішчы ці іншыя ўласныя назвы; прадуманы загаловак, які забяспечвае рэкламнасць; умераная стандартызаванасць і вобразнасць.

34. Раскажыце пра асаблівае мастацка-публіцыстычны жанраў. Якую тэму (тэмы) можна прапанаваць для асвятлення ў іх? Напішыце на выбар нарыс, эсэ ці інш.

35. Выпішыце з газет ці часопісаў прыклады вобразных сродкаў і сродкаў выразнасці мовы:

- 1) метафары-газетызмы: **кліма́т, сфера жыцця...**
- 2) газетныя перыфразы: **людзі ў белых халатах, другі хлеб...**
- 3) прыказкі і фразеалагізмы з узуальнай або аказіянальнай функцыяй:

**Мой родны кут, як ты мне мілы,
Ды назву вымавіць тваю не маю сілы...**
4) інш.

36. Прачытайце тэксты, назавіце і ахарактарызуйце іх вобразныя сродкі.

- I. Над густа-сінім возерам чарот
Зыходам восені шуміць тужліва.
Здаволена гумно на поўны рот
Глытае дар багатай, спелай нівы.
Як шэрань на траве, палотнаў рад,
Ля хат вясёлыя гамоняць людзі,
Кабеты ў садзе кормяць немаўлят,
Сад засаромеўся і стаў аж рудым.

(У. Караткевіч)

П. А як добра ў чэрвені ў жытным! Гамоняць і гамоняць пад ціхімі павевамі ветру лёгкія яшчэ каласы з жоўтымі пяшчотнымі завушніцамі на іх. Яны нібы цягнуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красавання. І хоць няма ні зярняці ва ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо чуецца ледзь-ледзь хлебны пах, які так прыемна казыча ноздры... Густы цёмна-зялёны ячмень з сінім налётам фанабэрыста распускае пушыстыя вусы. Авёс шамаціць галінкамі, нібы адмысловымі каралямі. Доўгімі зялёнымі шнурамі выцягнулася бульба. Толькі расплюшчвае вочы лён, а на сенажацях кветак, што і не пералічыць... (П. Броўка)

37. Прачытайце ўрыўкі. Назавіце сродкі індывідуалізацыі мовы персанажаў. Выпішыце аналагічныя прыклады з твораў беларускіх пісьменнікаў.

I. – Куранёўцы, усё, што тут, та-скаць, ізлажыў наш настаўнік, інцілігент Сцяпан Уласавіч, трэба кожнаму запамніць і ўзяць на заметку. Ён уцэліў правільно. Дзядзькі, а таксама і жанчыны, маткі, падумайце, што скажуць нам нашы дзеці, калі вырастуць цёмнымі, так сказаць, невукамі. Не скажуць яны нам свайго «дзякуй». Бо, як пісаў вялікі рускі паэт Мікалай Аляксеевіч Някрасаў, невукам у будучым жыцц будзе багата цяжэй, чым усім нам, таму што, та-скаць, наступіць новая эпоха. І невучоным не будзе дарогі ні туды, ні сюды!.. (I. Мележ. *Людзі на балоце*)

П. Цётка Сарока толькі сабралася выказаць прычыну, як у кутку ўбіўся гарэзны Зайчык, закруціўся, чапляючыся да кожнай, быццам лезучы цалавацца.

– Дзевачкі мае, кветачкі! Занудзіліся, мабуць, без кавалера!

– Аге ж! Трэба ты нам, стары пень, як учарашні дзень!

– А не, не трэба, Сарока-белабока? А чаго ж ты, як на людзях – «стары пень», а як адны пабачымся, дак і «кветачка» і «ягадка»! – Зайчык перабіў Сароку. – Шчэ і ў восець нанач звала!

Мужчыны, хлопцы, усе ў хаце глядзелі цяпер на Зайчыка, смяліся, падначвалі яго Сароку. Цётка ўпікнула:

– Дзяцей поўны хорам, а сам, як малы – не сорам! (I. Мележ. *Людзі на балоце*)

III. К у т о р г а. Ну, хвала богу, бацькоў удалося атуманіць! Цяпер трэба пайсці ў галаву па розум, каб дзеўку амарочыць. Прынадны, бач, кусочак. Тварык – як сонейка яснае, шчочкі – як малінкі красныя, губкі – моў тыя каралі, а як засмяецца срэбным галасочкам ды вышчырыць зубкі – то, здаецца, бачыш два перлавяыя шнурочки. Ды

і пасаг мае гаспадарскі: адна ў бацькоў, а стары грошы асьмінаю мерыць; у гумне поўна, у хаце дастатак, і абора багата. Добра гутарка кажа: калі абора цячэ, гаспадар з хаты ўцячэ. Дык няхай жа дзень у дзень блінамі гасцей прымае. (В. Дунін-Марцінкевіч. *Пінская шляхта*)

IV. Кручкоў. Ну, дык добра! Следства кончана, цяпер будзе суд, а наўперад: па ўказу всеміласцівейшай гасударыні Елісаветы Петровны 49 апреля 1893 года і всеміласцівейшай Екацярыны Вялікай от 23-го сенцябра 1903-га года, а раўнамерно в смысле Статута літоўскага раздзела 8-га, параграфа 193-га, коім назначаецца в пользу суда от цяжушчыхся гривны. Обжалованный Протосавіцкі імеет зараз жа ўплаціць пошлін 20, прогонных 16 і на канцэлярыю 10 рублёў. Жалуюшчыся Ліпскі ў палавіне таго; сведкі, каторыя бачылі драку, а не баранілі, – па 9-ці рублёў, а вся прочая шляхта, што не бачыла дракі, за тое, што не бачыла, – па 3 рублі. Плаціце! (В. Дунін-Марцінкевіч. *Пінская шляхта*)

V. Што ж, еслі просіць прадсядацель,
Ці, ізвіняюсь, тамада,
Каб я сказаў, што к гэтай даце,
То я далжон адвеціць: да!
Дык вот у нашай юбіляркі
Ёсць многа качастваў такіх,
Што быў бы грэх не выпіць чаркі,
Не ўшанаваць пачотам іх.
А першым качаствам законна
Шчытаю я без лішніх слоў
Што, хоць і ў возрасце прыклонным,
Ана не знаець дактароў.
Другое качаства па праву
Адмецім такжа мы спаўна,
Што патрудзілася на славу
За жызь працоўную ана.
А трэцім качаствам гардзіцца
Найболей нада, што ўдава
Зрасціла нас, как гаварыцца,
І ў жызь пуцёўку нам дала.
У ту вужасную разруху,
Благадара і вапракі,
Ана не пала сілай духу:
Пускала нас – как пціц, з рукі!..

(Н. Гілевіч. *Родныя дзеці*)

38. Прачытайце тэксты. Ахарактарызуйце іх лексіка-фразеалагічныя і граматычныя асаблівасці. Акрэсліце стылістычную ролю гутарковых і прастамоўных слоў.

I. А там за доўгімі сталамі,
У стол уткнуўшыся насамі,
Сядзяць пісцы, як гною кучкі,
Скрыпяць іх пёрцы, ходзяць ручкі,
Трашчаць, як конікі на сене
Ці тыя шашалі ў палене,
Заняты кожны сваім дзелам...

(Я. Колас)

II. – Ой, не чапай, а то рассадзіць!
Няхай яна, брат, лепей спрахне!
Зачэпіш, падлу, ды як гахне!
І вочы высмаліць, і кішкі
Шпурне, глядзі, аж да Лукішкі.
О, з ёю, брат, такія штукі! –
Спужаўся дзядзька, борзда рукі
Рвануў назад, як ад гадзюкі,
Ды так, што Грышка стаў смяяцца.
– Хадзем, брат, лепей сілкавацца!

(Я. Колас)

III. Бяжыць нехта ўслед. Дзяўчанё нейкае. Цьфу, ногі непрыкрытыя, а ўжо, лічы, дзеўка. Чыя ж гэта можа быць? Не, не ведаю. Хутка, мабыць, як ягоная Верка, лахі пад пахі, і ў мястэчка! Верка... Штосьці ні разочку яе тут не ўгледзеў на Далінцы. Мо ў таксоўцы якой прылятала? Ці ў аўтобусе? Ды нешта ж і аўтобуса рэйсавага даўно ён не бачыў. Не едзе Верка! Во, не стала яго, і рухнула ўся сямейка. Развалілася. Мо, з Віцькам чаго пасварыліся, не падзялілі? А дзяліць было што! Добра нямала ён пакінуў. Хоць, бывала, і чаркі ад сябе не адкідваў. З-за той, другой, у Мікіткі Кульгавага, можна сказаць, і памер. Яму ўсё не давала спакою тая чарка. Каб не яна, мо і не матляўся б тут, на гэтай галіне. Ва ўсялякім выпадку гадочкаў і пяць яшчэ там працягнуў бы... (Р. Баравікова)

IV. Г а с т р ы т (трохі супакоіўшыся). Не разумею! Як так можна? Усё яму добра, усё яму хораша! Што за народ?! Б'юць іх – добра, апошнія адбіраюць – хай, дзеці забыліся – так трэба, смерць у вочы глядзіць – заходзь, любая, чарку дам! Лаптухі! Увесь век перад усім і ўсімі гнуцца, скараюцца!

М у л ь ц і к. Перад жыццём скараемся, дурань зацяты... Перад жыццём! Яно і маці наша, і бацька, і цар і бог справядлівы...

Гастрыт. Пагляджу я...

Мульцік. Не хадзіў бы ты да майго калодзежа... Га, Мікіта?..

Гастрыт. Хадзіў і буду. Не забароніш.

Мульцік. Забараніць не магу... Гэта калодзеж... Уся вёска з яго некалі ваду піла... Самая смачная, самая чыстая ва ўсім раёне...

Гастрыт. У цябе? Самая смачная? Цьфу!

Мульцік. Што ты робіш, вырадак?! На святы калодзеж пляваць! Гэта вада душу мякчэйшай робіць і галаву яснай... Я мо такі доўгі век і живу, што з маленства яе п'ю, а ты...

Гастрыт (*напрасіў*). Васіль, растлумач ты мне... Хоць забі – не разумею...

Мульцік. Што растлумачыць?

Гастрыт. Ты проста прыдурак ці толькі прыкідваешся? Сонцу, як людаяд, моліцца, вада ў яго не проста вада, а жывая... Нябожчыку на пятку капні – у скокі пойдзе... Здзяцінеўся пад старасць! Нездарма цябе Мульцікам клічуць.

Мульцік. Ідзі ты, Мікіта, адсюль...

Гастрыт. Не пайду.

Мульцік. Не трывож майго сэрца!

Гастрыт. Не пайду! Вуліца не твая.

Мульцік. Тады злазь з лаўкі, падла! Лаўка мая, сам рабіў...

Гастрыт устаў з лаўкі, сеў побач на траву.

Гастрыт. Падавіся сваёй лаўкай! Куркуль!

Мульцік маўчыць.

Міраед.

Мульцік маўчыць.

Перажытак кулацкі.

(А. Дудараў)

39. *Выпішыце вобразныя сродкі, акрэсліце іх функцыю. На чым акцэнтуюць увагу аўтары вершаў?*

І. Ільняная і жытнёвая. Сялянская.

Баравая ў казачнай красе.

Старажытная. Ты самая славянская.

Светлая, як травы ў расе.

Вобразная, вольная, павучая,

Мова беларуская мая!

Дратавалі, здэкаваліся, мучылі...

Ты жыла і ў працы і ў баях.

(П. Панчанка)

II. Я выпешчу, выпушчу ў ранак вясновы,
 Як птушак, душы заповітных словы
 Пасланцамі песеннай матчынай мовы.
 Каму – і якія! – патрэбны замовы,
 Каб не забыць, як на голлі сасновым
 Ліўні развешваюць смех перуновы,
 Каб не забыць, як на лісцях кляновых
 Дышае хлеб у цішы вечаровай.
 Родная мова...
 Нас ёй вучылі
 Цёплыя мамыны рукі ў маршчынах,
 Вусны каханага, песні спачыну,
 Боль у вачах адзінокай жанчыны,
 Сны і бяссонне пад спеў садаўіны,
 Даўнія, горкія бацькі ўспаміны...
 Несці нашчадкам мне ў сэрцы даччыным
 Матчыну мову, мову Айчыны.
 (Т. Бондар)

40. *Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначце адметнае ў лексічным складзе і граматычным ладзе. Што адрознівае пераклад ад арыгінала?*

I. К рассвету ветер стих. Медленней поплыли тогда тучи и стал накрапывать редкий тёплый дождь. В степи сразу волнующе пахнуло весной, повеяло дальним югом. А когда занялось над сопками тихое утро, дождь перешёл в ливень. Дымным пологом косо падающей воды надолго закрыло утренние дали. К вечеру мелководная речка взбурлилась, помутнела и яростно кинулась из берегов в лога, в степь шалой неукротимой волной. На пенных бурых гребнях её крутились плоские льдины, неслись деревья, с корнями вывернутые из земли; не спеша проплывали копны слежавшегося сена, на которых каркали отошавшие за зиму вороны. По макушки в воде стояли прибрежные тальники.

На третий день к обеду выглянуло солнце. Весёлое чистое солнце весны. И сразу преобразилась неприглядная скупая земля. В тонком мареве зазывно заголубели сопки, сливаясь на горизонте с бездонным небом, заструился в долинах сильный пар. В посёлке, радуя глаз, засверкали тесовые крыши, загорланили на поветях и заборах петухи. И выходя из жилищ на воздух, невольно улыбались люди солнцу, дымящимся лужам и горлающим петухам. (К. Седых)

II. Дорожки сада были усыпаны ровным крупным гравием, хрустевшим под ногами, а с боков обставлены большими розовыми раковинами. На клумбах, над пёстрым ковром из разноцветных трав, возвышались диковинные яркие цветы, от которых сладко благоухал воздух. В фонтанах журчала и плескалась прозрачная вода; из красивых ваз, висевших в воздухе между деревьями, спускались гирляндами вниз вьющиеся растения, а перед домом, на мраморных столбах, стояли два блестящие зеркальные шара, в которых странствующая труппа отразилась вверх ногами, в смешном, изогнутом и растянутом виде. (А. Куприн)

III. Долгий осенний закат догорел. Погасла последняя багровая, узенькая, как щель, полоска, рдевшая на самом краю горизонта, между сизой тучей и землёй. Уже не стало видно ни земли, ни деревьев, ни неба. Только над головой большие звёзды дрожали своими ресницами среди чёрной ночи, да голубой луч от маяка подымался столбом и точно расплёскивался там о небесный купол жидким, туманным, светлым кругом. Ночные бабочки бились о стеклянные колпаки свечей. Звёздчатые цветы белого табака в палисаднике запахли острее из темноты и прохлады. (А. Куприн)

41. *Прачытайце урыўкі. Акрэсліце функцыю слоў абмежаванага ўжытку ў кантэксте стылю мастацкай літаратуры.*

I. Шыковічу чамусьці больш за ўсё кінуўся ў вочы і запомніўся маленькі апарат, які надзелі Зосі на левае вуха. (Пасля ён даведаўся, што гэта аксігемометр – прыбор, які вызначае насычанасць крыві кіслародам) (І. Шамякін); – Настасея, тампон! Дыхай, Антонавіч, дыхай... Цяпер толькі масаж... Кроў паступіць у каранарныя сасуды... Разам з ёй пойдзе і адрэналін... Дыхай, Антонавіч... Калі цяпер яно не адзыўнецца, больш мы нічога не зможам зрабіць. Каранараспазм у яе на кардыяграмцы чытаўся... Але каб так? Адразу? Дыхай, Антонавіч, дыхай... Што робіцца на дварэ... Бела ад граду, як ад снегу... Настасея, лаві пульс... Дыхай, Антонавіч... Настасея, вытры яму пот з лба... (І. Пташнікаў); Можна гаварыць пра сіндром, сукупнасць некаторых сімптомаў у анамнезе, аб праявах дысфорыі і аутизму пры лабільнай дэградацыі інтэлектуальнага ўзроўню (П. Місько).

II. Увечары князь Ізяслаў, правёўшы перамовы з Міндоўгам, выпіўшы з ім мёд і развітаўшыся да заўтрашняга дня, пад вялікім сакрэтам склікаў проста ў сваёй апачывальні самых блізкіх людзей, правярanych часам на вернасць яму, князю, думцаў [дарадчыкаў].

Прыйшли ваявода Хвал, святы айцец Анісім, тысяцкі Раданег, пасаднік Ізот, баяры, купцы і залатары з вакольнага горада, і сярод іх такія вятшыя і багатыя срэбрам, як Сарока, Іван, Тугажыл (*Л. Дайнека*); Алесь шукаў усё, што толькі было магчыма, па гісторыі. На калядных вакацыі ён спустошыў частку дзедавай бібліятэкі (*У. Караткевіч*); Дома пражыць танней, можна было не чапаць пенсіі за летнія месяцы (*Я. Колас*); Салавей, як цяпер усе называлі Сымона, знаходзіўся пры мякчэйшых варунках (*З. Бядуля*).

III. Цярэшка, Цярэжачка,
Ціраз бор дарожачка
Бітая, тапаная,
Я ў мамкі каханая.
Мой жа ты, дзядулічка,
Я твая бабулічка.
Сядзь жа ты на печы ў кутку,
Я табе штэнікі вытку
Тонкія-таненькія,
Белыя-бяленькія,
Тонкія-танюсенькі,
На пальцу раўнюсенькі,
Мой жа ты, дзядулічка,
Чаго ж ты й уцікаеш.
Ці ты мяне не знаеш?

(*Жаніцьба Цярэшкі*)

IV. І добра на зямельцы будзе ўсім! Усе родныя, радыя, усе дужыя, ладныя. Сьвеціць сонійка, а ў гайку птушачкі пяюць весела так, лагодненька, а красачкі цвітуць, пахі-араматы прыемныя любыя носяцца, шуміць жыццо высокае, доўгакалосае, шэпчыць думу сьвятую, ціхую каласамі буйнымі, падзяку пая працы мужыцкай, а не «мужыцкай» сялянскай працы справядлівай... (*М. Гарэцкі*)

V. А вунь тут недалёчка самаход адзін жыў – Рыгор Парцянкін. Дык ён усё хлеб з булкаю, нібы з салам, еў. Бывала, жуе сухі блін-цадзень, а сам давольны такі і ўсё прыгаварвае: «Блін не клін – живот не расколе». Усё яму ніяк не ручыла. Праўда, ён і сам быў трохі гультаяваты. Поле сваё ўспашыць адзін раз – і ўсё. А потым сеіць шкадуючы – па дзве зярніны ў руку з сявалкі бярэць, а робіць выгляд, што пшаніца аж праз пальцы цэдзіцца – у кулаку не месціцца. Мой бацька казаў яму: «Ты, Рыгор, кулаком поле не абманеш, нада ў жменю ўзяць ды ўзяць». (*Я. Сінакоў*)

42. Прачытайце наступныя ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і вызначце ў іх тып стылізацыі.

I. – О, панна Зоф'я! Не патрэбна ўжо лішніх словаў, сёння апоўначы ваш верны рыцар будзе чакаць вас ля ганку, што на заднім двары, ля куста чырвоных парэчак. І не трэба браць з сабою ані дыяменты, што ёсць слёзы беднага народу, ані золата, бо яно заплямлена чужым потам і крывёю... Хіба што трохі, на першыя затраты, ну там, кватэру наняць, фарбы алейныя купіць...

...Панна Зоф'я выдзерла з мастакоўскіх слабых рук сваю руку і прыўзнялася:

– Ты шо, мазідла, п'яны? Цэлы месяц галаву тлуміў усялякай лухтой, Кліпатры, Ляізы, Біятрычы... Гаварыла татусю, каб не скупідомнічаў, наняў нармальнага мастака. Еканомія, еканомія... галадранцаў усялякіх толькі ў дом і пушчаць! Татусю, татусю! Шо скажу! (Л. Рублеўская)

II. – Опріділенно, мон амі, – казаў Данілка ўважлівым слухачам, – ёсць у мяне там добрыя перспектывы. Дзядзька ўладкаваў каля сябе, как-то так-то і яго месца займу...

– Вы, папа, зусім пагарыце, – ракатаў малады басок сына. – Што гэта за музыкі, вобче говоря, нейкія полечкі... Вы б заказалі сабе музычную машыну. Ручку падкруціў – і грае вальсу ці раманс. Вы, папа, ведаеце, што такое вальса? (Л. Рублеўская)

III. Ты сабе, раднулечка, як хочаш,
Я ж сабе – таксама, як хачу.
Дзякуй твайму доміку, сыночак,
Я ў сваю хацінку палячу.

(Я. Сінакоў)

IV. Міндоўг, люта пасварыўшыся з новагародскімі думцамі і перш за ўсё з іерэем Анісімам, хацеў адзін узяць назад Літву. Ды не атрымалася, не хапіла сілы. І ён вярнуўся ў Новагародак, згадзіўся зрабіць усё, што запатрабуюць ад яго новагараджане. Вядома ж, першым патрабаваннем было ягонае і яго баяр хрышчэнне ў праваслаўную веру, адмаўленне ад балвахвалства [паганскія звычаі і абрады]. І калі ў лютым месяцы, у самым канчатку, прыгрэла сонца і папаўзлі з елак і соснаў снегавыя шапкі, усе новагараджане абодвага цела [мужчыны і жанчыны] сабраліся каля гары, што ўсходней вакольнага горада. Міндоўг з найбліжнімі баярамі стаяў на гары, і святы айцец Анісім з урачыстым бляскам у вачах асяняў іх крыжам. (Л. Дайнека)

V.

Настырныя рыфмы

... паэтам

Рыфмы лезуць самі ў галаву

А. Вольскі

Бывае, часцяком пад вечар,
Калі прыляжаш у траву
І галаву запоўніць нечым,
То лезуць рыфмы ў галаву.
Аб іх не думаеш ні звання –
Хапае і без іх турбот.
Яны ж настырны лезуць самі,
Як мошкі ў раскрыты рот.
І не даюць ні піць, ні есці,
Ні нават выпадца як след.
А толькі перастануць лезці –
І я адразу не паэт.

(А. Зэкаў)

VI.

Сам без сябе

Я ўсё табе аддаў...

.....

Няўжо ўсяго аддаў

І больш няма мяне?!

Адпусці мяне, я прашу,

Хоць на міг да сябе самага!

Р. Барадулін

Між летаў атаў
Табе я задарма
Ўсяго сябе аддаў –
І больш мяне няма.

Увесь растаў і сплыў,
Як ранішні туман.
Учора яшчэ быў,
А сёння ўжо няма.

Адпеў і адгудзеў,
Як чмель паміж атаў.
Няма мяне нідзе,
Бо сам сябе аддаў.

І вось ужо не ў лад
Маю я аб журбе:
Вярні мяне назад,
Бо як жыць без сябе?

(А. Зэкаў)

43. Ш. Балі адно з адгалінаванняў стылістыкі называе індывідуальнай стылістыкай, В. У. Вінаградаў – індывідуальна-мастацкай стылістыкай, задачамі якой з'яўляецца вывучэнне ідыястыляў. Ці варта, на ваш погляд, вылучаць такое адгалінаванне? Пацвердзіце свае меркаванні аналізам манеры пісьма М. Танка:

I. Заўсёды можна знайсці
Нейкія словы пры развітанні
З юнацтвам, з каханнем,
З усходам і захадам сонца,
З адлятаючым выраем,
З ападаючай лістотай,
З дажджом і снегам,
З прыдарожнымі студнямі,
З начлежным гасцінным цяплом,
З сяброўскай бяседай і чаркай...

I толькі не знайсці іх
Пры развітанні з Радзімай.

II. Парог, вычасаны з успамінаў,
Астаўся за мной;
Дзверы, на завесах цвыркуновай песні,
Асталіся за мной;
Вокны, зашклёныя вачамі блізкіх,
Асталіся за мной;
Хата, пакрытая крыламі ластвак,
Асталася за мной, –
Як жа мне не азірнуцца назад,
Нават калі б я застыў
Слупом солі?

44. Вызначце аўтара наступнага тэксту. Абгрунтуйце свой адказ. (Магчымыя аўтары: А. Разанаў, У. Арлоў, М. Танк).

Такое маўчанне ў снезе,
такая далеч,
такая бель –
што замірае душа: не ўмее яна яшчэ
быць такой.

Шастае шорсткая асака.
Сінеюць самотныя лозы.
У вёсцы запальваюцца агні.

У снега позірк маіх надзей,
у снега маіх летуценняў голас.

45. *Напішыце сачыненне-мініяцюру на тэму «Мая любімая пара года», выкарыстоўваючы вобразныя сродкі.*

46. *Ахарактарызуйце асаблівасці дыялагічнай мовы.*

І. Недзе на другім канцы завялі сумную песню, мусіць, сабралася купка моладзі. Песня хутка сціхла, знянацку віскнула дзяўчына, якую ўшчыкнуў ці паказытаў гарэзліва хлопец.

– Алена Зайчыкава, мабуць, – першая гоніць цягучую маўклівасць Ганна.

– Мабуць, Алена...

– От, любіць вішчаць... Шлакоткі страх як баіцца!.. – Яна раптам упікае: – А вы ўжэ і рады!

– Я што?.. Трэба яна мне, як леташні снег!..

– Мабуць, трэба...

– Ды я каля яе ніколі блізка не сядзеў!

– Не брэшаш?

– От яшчэ!.. Хрысціцца хіба!... (І. Мележ)

ІІ. Лявон. Ты вось што... Ты гэта... Ты не шукай посцілку. (Зноў падміргвае.) Я згубіў яе.

Лушка. Як гэта згубіў? Дзе ж ты яе згубіў?

Лявон (злуецца). Дзе, дзе!.. Згубіў, і ўсё!.. І калі што, дык ты, гэта во, не прызнавайся!

Лушка. Як гэта не прызнавайся?

Лявон. А так, не прызнавайся, і ўсё! Не твая посцілка, і баста! Не ведаю, і ўсё тут. Калі знойдзе хто.

Лушка. Як жа не мая, калі яна мая?! Ой, Лявон, нешта ў лесе вялікае-вялікае здохла. Нездарма ты так. То, бывала, каб здаць у магазін вышчарбленую бутэльку, дык ты гатоў паўдня сядзець ды сургучом замазваць шчарбіну... А тут – посцілка, і ты: «Не прызнавайся!» Натварыў нешта?

Лявон. Глупства, нічога я не натварыў. Толькі... на вуліцу будзе – не пакажыся, засмяюць. А я не хачу, каб з мяне смяяліся. Ясна? Не хачу!

Лушка. Дык ты хоць мне прызнайся.

Лявон. І табе не трэба ведаць. Глупства, і ўсё!

Лушка. Ты нешта фінціш, Лявон. Можа, з другой бабай накрываўся посцілкай, а цябе спаймалі?

Лявон. Што ты вярзеш немаведама што! Разумееш? Прашу: не прызнавайся. Значыць, не прызнавайся, калі прашу. Можаш ты гэта зрабіць, каб далей ад ліха. (А. Макаёнак)

47. Прачытайце тэксты. Да якой разнавіднасці гутарковага стылю іх трэба аднесці? Назавіце лексічныя, сінтаксічныя і іншыя рысы гутарковага стылю ў гэтых тэкстах. Параўнайце мову ўрыўкаў.

I. «Дараяга суседка, мілы таварыш Аленка! Мне дужа хочацца ведаць, як ты жывеш, а таксама і як твая навука пасоўваецца. Вось чаму і пішу я табе. Можа ты ніколі і не думала, што я табе ліст прышлю, і забылася ўжо, як мы апошні раз развіталіся. Ну але-ж некалі і вучыліся разам і цяпер вучымся, толькі ў розных школах, і мне ўсё цікава ведаць. Яшчэ тады, як пакідаў я дом, я сказаў сабе, што напішу табе. Збіраўся напісаць, як у Мінск прыбыў, а потым адлажыў, пкі не выясніцца справа з маім паступленнем.

Каб апісаць усё па-парадку, то трэба было б вельмі многа пісаць. Выйшаў я тады адзін, і мне маркотна нейк зрабілася; ішоў жа я ў незнаёмы горад, дзе ўсе мне чужыя. Адну станцыю прайшоў і заначаваў на ёй, а адтуль паехаў машынаю дармагалам. Выпадам я пазнаёміўся там з адным добрым стрэлачнікам, і ён пасадзіў мяне на поезд. Наогул мне пашанцавала. Паздаваў я экзамены добра і лёгка, як плюнуць, бо я шмат болей ведаў, чым гэта патрабуецца, каб паступіць на рабфак. Але здаць экзамены яшчэ не значыць – паступіць: наехала ўчацвёрта больш, чым можна прыняць. І мяне былі не прынялі. Горка мне было. Што рабіць? Пайшоў я да вышэйшага начальства ў Галоўпрафобры і там нават шуму нарабіў, проста біцца хацеў, бо я быў пастаўлен перад фактам голага змагання – быць ці не быць. Разумеецца, не задзёрыстасць мая памагла мне, а маё становішча, як выгнанага з дому, – за што, ты ведаеш. І мяне залічылі на рабфак звышнормы, а потым усё зладзілася, і мяне запісалі сапраўдным студэнтам рабфака, далі пенсію дванаццаць рублёў і гатовае памяшканне». (Я. Колас)

II. «...А ўсё ж я вагалася. Яшчэ падчас апошняга развітання я магла змаладушнічаць. Нават ад гэтага ўчынку лайкі. А каб узяў мяне за руку ты – што і казаць. На шчасце... на гора, так не здарылася. Падчас развітання ты нечакана даў мне і сілу для майго ўчынку. Я ўбачыла тое, што магло пасля перарасці ў смерць нашага кахання, у маю смерць.

Мы ва ўсім розныя. Што рабіць мне там? І што табе – тут? Мы розныя ва ўсім, акрамя нашага кахання.

Ты ўпамянуў пра здраду сябрам і «каб яшчэ толькі жывым», ты ўпамянуў імя Генуся, з якім... Я зразумела: нават падсвядома ты не даруеш сабе таго, што ты называеш «здрадай». І рана ці позна,

сыдзе на нішто тваё каханне, самае вялікае, якое ў мяне было, якое ў мяне будзе. Адзінае.

Не хачу. Хай лепей застанецца найвышэйшы, адзіны ўспамін жыцця, адзіны, бо іншага ў мяне не будзе, клянуся табе.

І тады, на схіле дзён, я ўспомню адно: перакаты рэчкі, хатку пад ценем кедраў, лятучы цень чазеній, сілу рук, сілу вернасці, ноч, крокі і сінявокага хлопца, што ідзе да мяне са стрэльбай на плячы.

То варвара з галаўнёй і доўбняй, то Адама ў вадаспадзе, то пачотнага каханка, ад пацалункаў якога хацелася памерці, то загарэлага бога, які падкідаў мяне ледзь не да самага сонца... Рознага, але назаўсёды маладога...

...Цябе... цябе... цябе...

Ты стаў моцны. Досыць з мяне. Зразумей. Даруй. Не шукай».
(У. Караткевіч)

48. *Прачытайце тэксты. Назавіце моўныя рысы гутарковага стылю. Параўнайце сінтаксіс (эліптычныя сказы, словы-сказы, разарваныя і незавершаныя выказванні і г.д.) дыялагічнай і маналагічнай мовы.*

І. Гарлахвацкі (адзін). Пайшло пісаць! (Паўза.) Цікава панаглядаць, як гэты шаноўны вучоны трапляцца будзе. (Устаў, прайшоўся па пакоі, падышоў да стала, узяў у рукі адну з костак маманта.) Маслы праклятыя! Што я з вамі рабіць буду? Дажыўся, таварыш Гарлахвацкі, няма чаго сказаць! Косткамі абклаўся, палеантолагам стаў. А было ж раней Гарлахвацкаму банкеты, Гарлахвацкаму авацыі, Гарлахвацкі мог любога ў бараноў рог скруціць. І раптам косткі! Скруці яе, праклятую, калі хочаш! Запхнулі мяне прыяцелі ў гэту дзіру. Далей ад небяспекі. І спецыяльнасць такую ўдружылі, з якой нікуды не паткнешся, – палеанталогія. Гэта значыць, сядзі, Гарлахвацкі, і не рыпайся, а то можаш і нас аскандаліць. Сядзі ціха, а калі спатрэбіцца – пазавём. Сядзець-то тут зацішна... Але Гарлахвацкі сядзець не прывык – вось у чым бяда. (Стук у дзверы.) Што ж, зробім выгляд, што мы займаемся навуковай працай. (Раскладае на сталае косткі, разгортвае кнігі і садзіцца за стол.) (К. Крапіва)

П. Дзед. Памагай бог!

Кавальчук. Дзякую, дзед! На бога спадзявайся, а сам...

Дзед. Стары я. Без сыноў застаўся. На вайне галовы паклалі. А жыць прыходзіцца. А як жыць?

Кавальчук. А што такое?

Дзед. Сядай. Сыноў маіх помніш?

Кавальчук. Як жа! І Васіля помню, і Хведара, і Паўла, і Грышку. Дзед. Ну от. Кажуць, што ты цяпер начальнік вялікі...

Кавальчук. Ды як вам сказаць...

Дзед. Чуў! Людзі гаварылі. Дык от, можа б, ты старшыні нашаму сказаў. Хай бы памог. Хата мая ўжо... Ды якая там хата!.. У вайну згарэла, дык я ў лазні акно прарубіў ды пячурку склаў. Жыў трохі, а цяпер... Сам ведаеш – старому цяпло трэба. Я яшчэ сяк-так, а старая ўжо... мерзне. Шкада яе.

Кавальчук. Колькі табе гадоў, дзед?

Дзед. А во на Пятра будзе семдзесят шэсць. Я дык прывык. Каторы год вартаўніком – прывык. А яна... старая ўжо...

Кавальчук. Добра, дзед, пагавару.

Дзед. Можа, цябе паслухае... Прасіў, каторыя з раёна прыезджалі, не слухае ён іх. Ну, дзякую. Дык я пайду. Старая адна там... Занядужала. *(Адышоўся крышку.)* І Паўла помніш? Харошы хлопец быў... *(Уздыхнуў.)* І жаніцца не паспеў... *(А. Макаёнак)*

49. Прачытайце ўрыўкі. Паразважайце, з якой мэтай уводзяцца ў афіцыйныя тэксты сродкі гутарковага стылю?

І. «На ўпраўленне калгаса... Без смеху, там, ля акна. Чалавек пісаў сам, як умеў. Нечага ўжо... – старшыня перадыхнуў: На ўпраўленне калгаса ад радавога калгасніка Платона Джавучкі. Заява. Прашу, як толькі магу, упраўленне калгаса і самога старшыню ўвайсці ў наша сямейнае палажэнне, разабраць заяву і паслухаць, памагчы выкруціцца са штрафу. Усе знаюць, што міліцыя абклала мяне, хоць я таго лася не біў, а біў яго Пэрац. Я і ў міліцыі пра гэта казаў, дык не слухаюць. А дзе ж узяць сёння мне, радавому калгасніку, тыя грошы, калі запасу ў кублах няма, можна злазіць праўленцам на гару паглядзець, з калгаса летась не палучыў. Не раздзецца ж мне нагала і везціся распрадавацца з апошнім... Увайдзіце ў палажэнне, а я цяпер буду хадзіць кожны дзень на работу. Нага мая на папраўку пайшла, буду рабіць. А так – дзе ўзяць? А міліцыя на мяне навалілася з вялікім штрафам незаконна, дык, калі помачы не хоча даць калгас, тады хай даб'ецца, каб штраф спісалі. Можа б, старшыня за мяне слова сказаў? Аднаго б штрафавалі, хто біў, а то дзе я вазьму? А ў калгасе грошы ёсць, хай памогуць. Прашу і праўленне, і самога старшыню. А рабіць я пайду. Я ўжо і сам цяпер стаў хадзіць, хай брыгадзір скажа. Не адкажыце ўвайсці ў палажэнне. Радавы калгаснік П. Джавучка». *(І. Пташнікаў)*

II. Адышоўшыся, Сяргей схіліў галаву і доўга глядзеў на сваю работу. На гэтай мемарыяльнай дошцы, зробленай з засланкі, красаваўся строгі афіцыйны тэкст:

Старажытны дуб.

Тут у 1812 годзе начаваў са сваімі

Недабіткамі Б. Напалеон, калі матаў

3 Масквы ад нашых.

Ахоўваецца дзяржавай.

(А. Дудараў)

50. Запоўніце табліцу.

Фактары і стылёвыя рысы	Мастацкі стыль	Публіцыстычны стыль	Навуковы стыль	Афіцыйна-справавы стыль	Гутарковы стыль	Канфесійны стыль
Сфера выкарыстання						
Форма зносін						
Функцыя						
Характар узаемаадносін						
Умовы зносін						
Падстылі						
Жанры						
Агульныя стылёвыя рысы						
Прыватныя стылёвыя рысы						

51. Акрэсліце функцыю выдзеленых слоў у прыведзеных урыўках.

1. – У-у, нават цыбулькай пахне, – Цімох Андрэевіч пацягнуў носам паветра. – Гэта не цыбуля, таварыш камісар. **Шчыпер!** Залёную ў нас так называюць, пёрцы. Сваёй гадоўлі! (П. Місько)
2. А часу і так не хапала: з раніцы да вечара ў **чыталцы**. Затым

глытаў паэзію, прозу, крытыку. (Б. Стральцоў) 3. Ёсць аднадумцы. А ёсць *аднадудцы*, Дудуць у дуды, Што ў адну дуду. (К. Кірэенка) 4. Цяпер зноў графік падціскае. *Філоніць* тут не будзеш. (В. Мыслівец) 5. Салавей, як цяпер усе называлі Сымона, знаходзіўся пры мякчэйшых *варунках*. (З. Бядуля) 6. У зале доўгі стол, крэслы без спінак, смярдзіць *атрамантам* са скураных чарніліц. (У. Караткевіч)

52. Выпішыце вобразныя сродкі, вызначце іх віды.

I. Выкацілася круглае сонца. На дыбачкі ўстала над гаем. Пад промнямі першыя вясновыя кроплі ўпалі са стрэх... Застагнаў, загаманіў пад нагамі Белы снег; Хтось палое на сініцу, Нехта ловіць жураўля... Мне ж багацце і не сніцца – Толькі родная зямля...; Усё вакол знаёмае да болю: Збягаюць незабудкі да вады, Сядае важны бусел на таполю, Ад ластавак абвіслі правады; Дзе возера пад сонцам млее I, як стамлёны матылёк, Закалыханая лілея На рукі просіцца здалёк... (Г. Бураўкін); На бахматай, як хмара, буслянцы Клячоча чырвоная дзюба; Ідуць у атаку мундзіры зялёныя. Шпіталь уперадзе жывой заслонаю; Паненка сцяжынка, Цётка шаша, Дзядуля бальшак, Суседка чыгунка, За вамі імкнецца з маленства душа Ад першых слядоў Да апошняга пункта; Васількі тваіх воч узыходзяць пяшчотай, Беларусь – бераг белых буслоў (Р. Барадулін); Два снегіры – дзве кропелькі зары на мокрую галіну вольхі ўпалі. I вось ужо з акна майго выглядае скупы агеньчык, добры гном начэй (Н. Мацяш); Заплаканы дождж прыгалошвае ў жыце: Забраныя нівы нашчадкам вярніце!; Мне сейбітны боль перадалі які... Каменне ў барознах – дзядоў кулакі (А. Пісарык); Маленечкі, з драўляную лыжку, На свет на світанні з’явіўся Мішка (С. Законнікаў).

II. А маланка ўсё хрысціцца. I сапраўды – як спалоханая маладзіца; Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві – век будуйся. З гнязда на загуменным вязе бусліха вітае яго гаспадарлівым клёкатам; А кот Базыль любіў мышэй, толькі зрэдку ляжачы на «кашачай гары» (Я. Брыль); Папараць жоўтая, буланая, а месцам чырвоная, як агонь. А можа гэта лісіцы туляцца да ялінак, натапырыўшы хвасты; Спрадвечная адмета восені – цішыня – жыла тут. Цішыня, нейкая мройная, калі чутна за паўварсты, як клёст чысціць дзюбу аб перасохлую яловую шышку... (І. Пташнікаў); Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках легкаккрылых рамонкаў і амежніку, у бірузе лугаваго льну і браткаў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў; Закінуць вуды і моўчкі любаватца, як лёгкі,

нібы перка, паплавок, пакалыхваючыся між зялёных лістоў лопуху, падплывае да яшчэ соннай лілеі, спыніўшыся перад ёю, далікатна пачне раскланьвацца... (Р. Ігнаценка)

53. Прачытайце тэксты на адну і тую ж тэму, напісаныя ў розных стылях, назавіце іх падстылі і жанры, параўнайце моўныя асаблівасці.

I. Якая прычына, што Максім Багдановіч астаецца для нас ледзь не самай сімпатычнай і роднай постаццю ў гісторыі беларускай літаратуры?

Па-першае, ён змагаўся наводдаль ад сваёй арміі. Іншым было лягчэй. Яны былі сузор'ем. Ён – самотнай зоркай, якая, вядома, бачыла святло ад вялікай галактыкі свайго народа і ад сузор'я лепшых сыноў яго, паплечнікаў сваіх – але ўсё ж палала наводдаль.

Іншыя нарадзіліся ва ўлонні свайго народа, чулі ўвесь час яго мову, усмакталі яе з малаком маці і з вадою беларускіх крыніц. Гэты – чуў ад лічаных людзей. Ён большую частку свайго жыцця не бачыў радзімы, а калі бачыў, то спустошаную вайной, няшчасную, знявечаную і збрэджаную. Ubачыў, каб адразу ж самотна памерці наводдаль ад яе.

Іншыя, можа, больш зрабілі. Але трагізм і веліч гэтага кароткага жыцця, пагрозная і шчымлівая яго нота – глыбей закранаюць наша сэрца. Мы супакутуем яму, і таму ён не толькі наш настаўнік, але і нібыта святло сэрца нашага, улюбёны сын, з нараджэннем якога мы пачалі новае жыццё, які зрабіў нас мудрэйшымі і дабрэйшымі, адкрыў нам вочы на нас саміх, прымусіў па заслугах ганарыцца сабой.

I адышоў, не пакінуўшы нам суцяшэння.

Па-другое, гэты чалавек ніколі не зведаў кампрамісаў, ніколі не дапусціў сваё сумленне да згоды, не пісаў таго, чаго не думаў, цвёрда ішоў па адзіна магчымым шляху, шляху годнасці і сцвярджэння права на сваю, адметную, незалежную думку. Без гэтага называцца чалавекам не мае права ніхто. I вось ён, незайманы, кінуў нас, астаўшыся ў сэрцах нашых найвышэйшым прыкладам такога вось Чалавека... (У. Караткевіч, эсэ «Летапісец»)

II. Дзень нараджэння будучага паэта – 9 снежня (па н.ст.), год – 1891. У Мінску, аднак, сям'я Багдановічаў пасля нараджэння сына Максіма жыла толькі паўгода. Пераехалі ў Гародню, у якой таксама вельмі надоўга сям'я Багдановічаў не затрымалася. Прычынай стала заўчасная смерць маці паэта, у 1896 г. Развітанне з магілай маці стала для будучага паэта і развітаннем з Радзімай, з Беларуссю – развітаннем надоўга, аж да лета 1911 г., калі ён наведае Віленшчыну,

Маладзечаншчыну, да кастрычніка 1916 г., калі прыедзе ў Мінск, каб пражыць у ім усяго пяць месяцаў.

Народжаны над Свіслаччу, калыханы гарадзенскімі хвалямі Нёмана, паэт і маленства, і ўсе свае юначыя гады правёў далёка ад іх – на Волзе. Вучыўся Максім Багдановіч у гімназіях Ніжняга Ноўгарада і Яраслаўля, вышэйшую адукацыю атрымаў у Яраслаўлі, скончыўшы Дзямідаўскі юрыдычны ліцэй. У Мінску працаваў сакратаром губернскай харчовай камісіі. У лютым 1917 г. цяжка хворы выехаў на лячэнне ў Ялту, дзе 25 мая 1917 г. памёр і быў пахаваны.

Кароткім быў жыццёвы шлях Максіма Багдановіча, яшчэ карцейшым – творчы: першы яго друкаваны твор (алегарычнае апавяданне «Музыка») з’явіўся ў газеце «Наша ніва» ў 1907 г., першы і адзіны прыжыццёвы зборнік вершаў паэта «Вянок» выйшаў у Вільні ў 1913 г. Толькі сапраўды дзякуючы сваёй геніяльнай адоранасці ў такіх часава вузкіх рамках гісторыі Максім Багдановіч і здолеў здзейсніць свой найвялікшы творчы подзвіг – стаць побач з Янкам Купалам і Якубам Коласам першай зоркай на небасхіле нацыянальнай паэзіі, аказацца ў цэнтры літаратурна-грамадскага руху Беларусі пачатку XX ст., быць лепшым крытыкам і гісторыкам роднай літаратуры, яе класікам, выдатным перакладчыкам і празаікам. (А. Лойка, артыкул «Паэт нараджаецца не аднойчы»)

54. *Прачытайце тэксты. Акрэсліце іх стыль, сферу выкарыстання. Якім тэкстам і чаму найбольш уласціва афіцыйнасць, дакладнасць, аб’ектыўнасць, а якім суб’ектыўнасць, эмацыянальнасць? Прааналізуйце мову тэкстаў, звяртаючы ўвагу на стылістычную афарбоўку слоў, наяўнасць/адсутнасць вобразных сродкаў, будову сінтаксічных канструкцый. Дакажыце, што змест і мэтанакіраванасць выказвання ўплываюць на выбар моўных сродкаў.*

І. Усведамляючы важнасць прафесійнай дзейнасці ў сферы стварэння, захавання і распаўсюджвання ў грамадстве інфармацыі, члены Беларускай бібліятэчнай асацыяцыі прапануюць усім бібліятэкарам і спецыялістам, якія працуюць у гэтай сферы, у сваёй прафесійнай дзейнасці прытрымлівацца «Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі».

Кодэкс прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі

– Забяспечваць высокі ўзровень абслугоўвання, ствараць умовы для раўнапраўнага, свабоднага і камфортнага доступу карыстальніка да інфармацыйных рэсурсаў.

– Захоўваць духоўныя каштоўнасці і спрыяць развіццю нацыянальнай культуры.

– Паважаць чалавечую годнасць і прытрымлівацца агульначалавечых прынцыпаў маралі, плюралізму ідэй, прынцыпаў інтэлектуальнай і інфармацыйнай свабоды.

– Прызнаваць і з павагай адносіцца да інтэлектуальнай уласнасці.

– Забяспечваць апэратыўнасць, паўнату і аб'ектыўнасць інфармацыі, якая падаецца карыстальніку.

– Аددзяляць прафесійныя абавязкі ад уласных інтарэсаў, імкнуча да таго, каб уласныя перакананні не перашкаджалі свабоднаму доступу карыстальніка да інфармацыі.

– Абараняць права карыстальніка на канфідэнцыйнасць звестак пра яго асобу і інфармацыйныя запыты.

– Імкнуча да бездакорнага выканання сваіх прафесійных абавязкаў. Ставіцца да карыстальнікаў бібліятэк з павагай і добразычлівасцю.

– Лічыць сябе членамі прафесійнай супольнасці і ставіцца да калег па рабоце справядліва і з павагай, абараняць іх правы.

– Абменьвацца ведамі і вопытам, садзейнічаць аўтарытэту сваёй прафесіі і кляпаціцца пра яе высокі статус.

Рада беларускай бібліятэчнай асацыяцыі лічыць, што выкананне «Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі» з'яўляецца маральным абавязацельствам і прафесійным абавязкам кожнага бібліятэкара і пастараецца забяспечыць падтрымку калегам, якія сутыкнуліся з праблемамі ў рэалізацыі выкладзеных прынцыпаў. *(3 часовіца)*

II. Духоўная культура беларускага народа знайшла сваё адлюстраванне ў фальклоры, песенным, харэаграфічным і музычным мастацтве. Значны ўклад у сусветную скарбніцу народнай мудрасці ўнёс беларускі фальклор – багаты, разнастайны, шматгранны і самабытны, які ствараўся на працягу нашай тысячагадовай гісторыі, але найбольшага росквіту ён дасягнуў у разглядаемы перыяд.

Мудрасць народа, яго працавітасць, жыццёвы і гаспадарчы вопыт паказаны ў вуснай народнай прозе, якая прадстаўлена шматлікімі жанрамі – гэта казкі, міфы, легенды, паданні, сказы, апавяданні, бываліцы, прыказкі, прымаўкі, загадкі, анекдоты, жарты, гумарэскі і інш.

Вельмі багатая ў беларусаў і вусная народная паэзія, якая захавалася і дайшла да нашых дзён у асноўным у выглядзе народнай песні. Як пісаў выдатны збіральнік беларускай песні Рыгор Шырма, па народнай песні можна пазнаць цэлую нацыю, яе характар і душу. У гэтым сэнсе багацце беларускай народнай песні бязмер-

нае: вяселле ці пахаванне, хрэсьбіны ці заручыны, кожнае свята ці абрад, кожная пара года – не абыходзяцца без сваіх адметных спеваў. Беларуская народная песня заўсёды ясная, пластычная, часцей засмучаная, чым рэзвая і гуллівая. З боку настрояў, мелодыі і рытмаў яна вельмі самабытная: у музычных адносінах адрозніваецца мяккасцю, цеплынёй, шчырасцю. Народныя песні падзяляюцца на абрадавыя і пазаабрадавыя – гістарычныя, антыпрыгонніцкія, сямейна-бытавыя і інш.

З народнай песняй цесна звязана народная музыка, якая ахоплівае ўсе бакі жыцця чалавека – абрадавыя дзействы, калядаванне і шчадраванне, хаджэнне валачобнікаў на Вялікдзень, купальскія карагоды, якія заўсёды суправаджалі музыкі. Яны выкарыстоўвалі розныя тыпы музычных народных інструментаў – гуслі, цымбалы, ліру, дудку, мандаліну, трубу, гармонік і інш.

Народны танец, як і народная песня і музыка, адлюстроўваў жыццё, побыт і працоўную дзейнасць чалавека, увасабляў яго нацыянальны характар, але ўжо ў пластычнай, харэаграфічнай форме. Танцы ў беларусаў пераважна парнамасавыя – Лявоніха, Мікіта, Млынок, Жабка, Таўкачыкі і інш. Беларускі фальклор настолькі багаты, што спатрэбілася б не адна кніга, каб яго апісаць. (*М. Саўко, М. Бобер, В. Карнацкая*)

ІІІ. Час няўмольны ў сваёй хадзе, а асабліва хуткаплынны паслячарнобыльскі. Вось ужо на календары 2001 год: 15 гадоў з дня катастрофы, якая, у гэтым сёння ніхто не сумняваецца, стала катастрофай мінулага стагоддзя. Ды і наўрад ці нешта падобнае па сваёй разбуральнай сіле, яе наступствах было на працягу двух тысячагоддзяў, што адносяцца да нашай эры. А яшчэ раней, магчыма, і было. Прынамсі, катастрофа, звязаная са знікненнем цэлага мацерыка, які цяпер называем Атлантыдай, а ў існаванні яго вучоныя ўсяго свету ўсё больш упэўнены.

Ды то адбылося вельмі і вельмі даўно. А Чарнобыльская катастрофа – гэта радок з біяграфіі і кожнага з нас. Незалежна ад таго, калі чалавек нарадзіўся: у чарнобыльскую эру ці ў паслячарнобыльскую. Ці, увогуле, напаткаў гэтае няшчасце ў сталым узросце. Нам пастаянна памятаць пра тое, што адбылося. І жыць не толькі спадзяваннямі на лепшае, а і з усведамленнем, што ніхто не ведае, як павернецца яго лёс у гэты час, калі «мірны атам» ператварыўся ў злавесную сілу. Гэта не значыць, што трэба панікаваць. Аднаго нельга забываць: у прыродзе, у свеце ёсць узаемасувязі, патлумачыць якія наўрад ці калінебудзь удасца. Гэта тычыцца і Чарнобыля. Канечне, адбылася

найвялікшая тэхнагенная катастрофа, але як быць з той палы-
новай зоркай, што абавязкова павінна была ўпасці на Зямлю?
(*А. Марціновіч*)

IV. Быў самы ранак, час, калі пачынае сыходзіць з зямлі туман і з туману, паступова разгортваючы сваімі промнямі яго заслону, выходзіць сонца. Яно не грэе. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякаццю яго сцірае з сябе санліваасць. Туман радзее, а сонцаў круг усё чысцей, усё яскравей і рухавей. Пакуль сонца ў тумане, сабраная ў кроплі раса нерухома трымаецца на мураве і колер муравы мутнавата-зялёны. Птушкі не спяваюць яшчэ, а як бы пераклікаюцца адна з другой пасля ночы. Як толькі ўзняўся ўгору абмытае росамі сонца, а туман пачне адплываць за асмялеўшым ветрам на ўсход, як бы згаварыўшыся, разам пачнуць свой ранішні спеў птушкі, і густалісты асіннік і бярэзнік заварушацца, гойдаючы тонкімі верхавінкамі, падстаўляючы гнуткія свае галіны пад лёгка і ўчэпістыя птушыныя ногі. Варухнецца мурава пад ветрам і заіскрыцца расой. Залочанымі пырскамі будзе ўзлятаць з-пад ног раса, збітая з муравы, а прымятая нагамі мурава будзе павольна падымацца насустрач сонцу. (*П. Галавач*)

V. «Мая мацер з Палесся. Палессе – ета туды, пад Тонеж. У яе сясцёр і братоў там багата было, мо дзесяцера. Меншы брат Ян зваўся. Во за лесніка з маладых год буў. То от шо з етым маім дзядзькам адзін год прыключылася. Пайшоў вон на Купалнага Івана з ружжэм у лес, думаў, яку дзічыну ўбіць – мо кабана, мо лася, мо мядзведзя. Пайшоў рана, сонейка не ўставала. Ціхенька йдзе па лесу, звера цікае. Вуйшаў к Сіверскаму балоту, йдзе паўз яго памалу. І на балоце, і ў лесе ціха. Ідзе-йдзе. Аж раптам шо-та ему зробілася. Хоча йці далей, да не можа, як бу дзеравянее. Нешча не пускае яго далей йці, на балота заварачае да цягне. Не хоча йці, баіцца, дрыжыкі бяруць, а йдзе. З купіны на купіну ступае, скача. Да ўсё хутчэй, як бу завод які ў ём стаў, усё далей на балота. Балота тэ вялікае. Пасярод яго возера е, пасярод возера – востраў з купін, на востраве – куст адзін кала вады рос. Вуйшаў дзядзька к таму возеру. Раненька шчэ было, як бу туман возера аблягаў. Бачыць вон цераз туман той востраў, а на востраве – русаўкі, з крыламі, без сарочак, голыя, косы русыя па пояс. Пабраліся ў круг да танцуюць з падскокамі. А адна сядзіць пад кустом кала самае вады, у воду глядзіцца да косы расчэсае. Косы расчэсае да пазірае ў дзядзькаў бок. І здалося яму, што вана заўлякае яго, да сабе заве.

Страхоце на дзядзьку нашло, вубраўся вон з балота, а як – не помніць. Спужаўся моцна. Цяпер русавак там ніхто не бачыць. Ці то ваны е, да не паказваюцца людзям, ці то звяліся. Мабуць, звяліся». *(Тураўскі слоўнік)*

55. *Прачытайце два тэксты на адну і тую ж тэму. Запішыце тэксты на-беларуску і падкрэсліце ў іх словы з рознай стылістычнай афарбоўкай – кніжн., размоўн., праст. У чым адметнасць мастацкага і дакладнага перакладу? З якога тэксту мы найбольш даведваемся пра калядаванне? Ад якога тэксту чытач атрымлівае найбольшае эстэтычнае задавальненне? Чаму?*

I. Колядование р., Калядаванне б., Колядування у. – святочны обряд посещения домов группами участников (колядовщиков, колядников), которые поздравляли хозяев и исполняли колядные песни (см.), получая за это вознаграждение в виде продуктов или денег. Обряд совершался поздним вечером (рождественское колядование) или ранним утром (новогоднее колядование) с целью обеспечения достатка и благополучия хозяев дома. Приблизившись к дому и получив от хозяев разрешение, колядовщики (см.) исполняли во дворе под окнами благопожелание (см.) или колядку, адресованную всей семье в целом, после чего им выносили «колядный дар» (хлебные изделия, продукты), они же произносили благодарственные формулы и шли к следующему дому (колядование обобщённого типа). В украинско-белорусской зоне более типичным было исполнение специальных колядных песен в адрес каждого члена семьи (колядование дифференцированного типа). Такой развёрнутый обряд обычно происходил в доме и сопровождался музыкой, танцами, совместным угощением. При отказе одарить или при плохом одаривании в адрес хозяев могли произноситься формулы угроз и проклятий. Наряду с исполнением колядок и благопожеланий разные формы К. могли сопровождаться магическими действиями («посевание» зерном, щёлканье бичом, битьё ветками и др.) или разыгрыванием драматизированных сценок фольклорного или религиозного характера (см. Маска, «Коза», Драма рождественская). *(Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии)*

II. Последний путь перед Рождеством прошёл. Зимняя ясная ночь наступила; глянули звёзды; месяц величаво поднялся на небо посветить добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать и славить Христа.

Колядовать у нас называется петь под окнами накануне Рождества песни, которые называются колядками. Тому, кто колядует, всегда кинет в мешок хозяин, или хозяйка, или кто останется дома колбасу, или хлеб, или медный грош, чем кто богат.

Морозило сильнее, чем с утра, но зато так было тихо, что скрип мороза под сапогами слышался за полверсты. Ещё ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат; месяц один только заглядывал в них украдкой, как бы вызывая принаряжавшихся девушек выбежать скорее на скрипучий снег. Мороз как бы потеплел; толпы парубков и девушек показались с мешками; песни зазвенели, и под редкою хатою не толпились колядующие. Чудно блеснит месяц! Трудно рассказать, как хорошо потолкаться в такую ночь между кучею хохочущих и поющих девушек и между парубками, готовыми на все шутки и выдумки, какие только может внушать смеющаяся ночь. Под плотным кожухом тепло; от мороза ещё живее горят щёки, а на шалости сам лукавый подталкивает сзади. Шумнее раздавались на улице крики и песни. Толпы толкавшегося народа были увеличены ещё пришедшими из соседних деревень. Парубки шалили и бесились вволю.

Часто между колядками слышалась какая-нибудь весёлая песня, которую тут же умел сложить кто-нибудь из молодых казаков. То вдруг один из толпы, вместо колядки, отпускал шедровку и ревел во всё горло:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник!
Грудочку кашки!
Кильце ковбаски!

Хохот награждал затейника. Маленькие окна поднимались, и сухошавая рука старухи высовывалась из окошка с колбасою или с куском пирога. Парубки и девушки наперерыв подставляли мешки и ловили свою добычу. В одном месте парубки, зашедши со всех сторон, окружали толпу девушек: шум, крик; один бросал комом снега, другой вырывал мешок со всякой всячиной. В другом месте девушки ловили парубка, подставляли ему ногу, и он летел вместе с мешком стремглав на землю. Казалось, всю ночь напролёт готовы были повеселиться. И ночь, как нарочно, так роскошно теплилась, и ещё белее казался свет месяца от блеска снега! (Н. Гоголь)

56. *Прачытайце тэксты. Падрыхтуйцеся да іх пераказу на беларуску: запішыце план, складзіце перакладны слоўнік тэрмінаў*

(спачатку вузкасцэцяльных, затым агульнаразумелых). Пры пераказе навуковых тэкстаў захоўвайце моўную адметнасць гэтага стылю.

I. Развитию внелитургической музыки предшествовало рождение светского силлабического стихосложения, достигшего расцвета в барочной поэзии Симеона Полоцкого. Его вирши пользовались большой популярностью при дворе Алексея Михайловича. Выдающимся памятником культуры конца XVI в., где органично соединялась духовная поэзия и бытовая песня, является «Псалтырь рифмотворная», созданная Симеоном Полоцким и Василием Титовым.

Поэтический перевод древних библейских текстов, посвящённый царю Фёдору Алексеевичу, был издан в 1680 году без музыки, хотя Полоцкий рассчитывал на его музыкальное воплощение. Музыку к псалмам Титов написал несколько позднее, между 1682–1687 гг. Создавая её, композитор отошёл от своего привычного монументального хорового стиля. Музыкальный склад большей части псалмов отличается камерностью и простотой; строфы песен нередко представляют собой элементарное четырёхактовое построение. Псалмы предназначены для трёхголосного исполнения без сопровождения инструментов. Каждая песенная миниатюра (а всего их в соответствии с Псалтырью сто пятьдесят) обладает достаточно ярким характером и законченностью формы. Среди них псалмы, близкие народно-песенным жанрам. *(Л. Рапацкая)*

II. Персонал учреждений культуры – это категория работников, которым в силу их способностей, профессиональных знаний и умений, опыта и компетентности поручено осуществлять деятельность учреждений культуры и руководство ими. В персонале, занятом в сфере культуры, различаются руководители, на которых возлагается организация, планирование, контроль и другие функции менеджмента во всей его полноте по линии административного подчинения, специалисты, осуществляющие функциональное руководство – выработку и реализацию решений по важнейшим направлениям содержания работы (художественный руководитель, главный режиссёр, старший методист и т.д.), а также технический и младший обслуживающий персонал (секретари, машинистки, вахтёры и т.д.).

В задачи менеджера по работе с персоналом входит сделать работников способными к совместным действиям, придать их усилиям эффективность и результативность, сгладить присущие людям индивидуальные недостатки. Особенно трудно работать с людьми творческими, которых нельзя заставлять постоянно отчитываться за каждый шаг.

На менеджере также лежит ответственность за оценку работы сотрудников, определение необходимого вознаграждения за результаты работы, организацию деятельности и контроль за её осуществлением, разрешение конфликтных ситуаций и выработку компромиссных решений и т.д.

Организация работы с персоналом включает в себя выработку кадровой политики, подготовку, подбор и расстановку кадров, их оценку, переподготовку и повышение квалификации, стимулирование, формирование и развитие мотивации. (Г. Тульчинский)

III. Главной сферой деятельности социального педагога является социум (сфера ближайшего окружения личности, сфера человеческих отношений). При этом приобретённой (особенно в современных условиях) является сфера отношений в семье и её ближайшем окружении, по месту жительства. Именно сфера ближайшего окружения (микросреда) играет огромную роль в формировании культуры личности, причём не всегда позитивную. Социологи доказывают, что различные нравственные отклонения, социально-патологические крены чаще происходят в микросреде с низким уровнем культуры, ограниченностью духовных запросов.

Поэтому перед обществом стоит проблема формирования полноценной, многообразной, самоорганизующей культурной среды. Ведь «именно она является важнейшим фактором духовного становления и совершенствования личности, её идеалов, интересов, потребностей», её приобщения к миру культуры.

Культурная среда включает социально-культурные объекты, связанные с созданием и распространением культурных ценностей. Но главное, что её характеризует, – отношение людей, материальные и культурно-бытовые условия повседневной жизни, духовно-нравственная атмосфера. Поэтому процесс формирования культурной среды – одно из главных направлений культурного обновления, без которого невозможно преодолеть действие социальных и психологических механизмов, разъединяющих общество.

В процессе постижения культуры, понимания её основ, приобщения личности к духовным ценностям большую роль играет семья как микросреда, наиболее близкая человеку и дающая ему первые понятия о культуре. Правда, необходимо отметить, что семья может передавать по наследству, трансформировать не только позитивные, но и негативные образцы поведения. В последнее время в связи с различными изменениями в нашем обществе наблюдается кризис семьи. Она подвергается разрушительному воздействию со стороны «массовой

культуры», обезличиванию, духовно вымирает. Одной из составных частей культуры семьи является культура досуга. Это очень важный элемент жизнедеятельности семьи, так как именно в свободное время человек имеет возможность заниматься любимым делом, развивать свои духовные и физические возможности, уделять внимание саморазвитию, общению с другими людьми и т.д. (И. Вышинская)

IV. В начале XVII в. барокко вытесняется изящным и вычурным стилем Людовика XV – рококо. Родина рококо – Франция. Дальнейшее распространение он получает в дворцовых и парковых строениях карликовых государств Германии (павильон Цвингер в Дрездене, дворец Сан-Суси в Потсдаме). Растрелли использовал декоративные тенденции рококо в архитектуре.

Многое в этом стиле определяет причудливая форма раковины. Само слово «рококо» произошло от слова «рокайль» – мелкие камушки, раковины. Модным становится орнамент из стилизованных раковин. Рококо продолжает традиции барокко. Его характеризуют изысканные и причудливые мелкие формы и изощрённо изысканный филигранный, сильно стилизованный орнамент. Рококо получил наибольшее распространение при оформлении интерьеров.

Во внутреннем оформлении зданий используются живописные панно, раковины, зеркала. Этим достигается иллюзия лёгкости, нематериальности стен, свободного пространства. Декор интерьера насыщенный, но уравновешенный. Чистые краски, пастельные тона сочетаются с белой и золотой отделкой.

Рококо – лёгкий, игривый стиль, создающий атмосферу праздности, непринуждённого веселья, непритязательного развлечения. Для него характерны изящество, деликатность, прихотливая грациозность. Он выражал вкусы отчуждённой от политики и гражданственности части аристократии и дворянства.

Для рококо характерны изящные произведения, эротические и мифические сюжеты, экзотика. Заимствуются мотивы китайского искусства. Получают распространение маленькие статуэтки из фарфора и терракоты, предназначенные в основном для украшения интерьера, роспись на фарфоре и тканях. Предметы, мебель в стиле рококо всевозможно украшены, вычурной формы. В эпоху рококо были модны напудренные парики, богато украшенные кружевами шелковые платья светлых тонов с объёмными юбками. (А. Чернокозов)

V. Термин «учебная библиотека» – один из наиболее устоявшихся в отечественном библиотековедении, хотя не имеет своего аналога в зарубежных терминологических системах, где принято говорить

об университетских библиотеках, библиотеках колледжей, школ, не подводя их под более общее понятие. Основным типобразующим признаком учебных библиотек является их направленность на удовлетворение потребностей, возникающих в процессе учёбы. Для них характерны как универсальный (библиотеки классических университетов, школ), так и отраслевой (библиотеки техникумов и училищ) составы фондов, в значительной степени состоящие из многоэкземплярной учебной литературы, предназначенной для различных категорий учащихся и профессорско-преподавательского состава.

Следовательно, под учебной библиотекой необходимо понимать специальную библиотеку, обеспечивающую на базе универсального или отраслевого фонда удовлетворение информационных потребностей, возникших у пользователей в процессе учебной деятельности. В зависимости от характера удовлетворяемых образовательных потребностей данный вид деятельности осуществляется в различных типах учебных заведений: школах, лицеях, училищах, техникумах, колледжах, институтах, университетах, а также на курсах по переподготовке кадров, в институтах повышения квалификации и т.п. В соответствии с данным критерием на следующей ступени деления библиотеки вузов, библиотеки техникумов, училищ и других средних специальных учебных заведений, библиотеки школ, библиотеки учреждений по повышению квалификации и переподготовке кадров и внешкольных учреждений. (*Р. Мотульский*)

VI. Первые балеты возникли в средневековой Франции. Именно там из танцев с покачиваниями и притопами, подскоками и прыжками, называемых бранлями (бранли – от слова *branle*, т.е. качание, хоровод), со временем возникла французская хореография.

Профессионалы-хореографы средних веков своим мастерством подняли искусство исполнения танца на новую высоту. Их достижения явились тем фундаментом, на котором позднее сформировался классический академический балет. В то время, когда танец соединяется с музыкой и появляется в привычном для нас понимании, расцветают такие музыкально-танцевальные формы, как сюита, пастораль, интермедия.

В XVI веке был сделан большой шаг вперёд в развитии техники танца. Фабрицио Карозо в 1581 году издал в Венеции книгу «Танцовщик», где описал танцы Венеции, технику их исполнения, основные танцевальные движения. Во Франции Туано Арбо тоже выпустил книгу под названием «Орхесография», в которой говорил о значении танца, о зависимости танца от музыки. Приход в балет

профессионально обученных исполнителей способствовал дальнейшему развитию танца. Тринадцать академиков во главе с балетмейстером Шарлем Бошаном должны были развивать благородное искусство танца.

В XVII веке появился новый жанр – комедия-балет. Его основателем был Жан Батист Мольер, великий французский драматург, актёр и режиссёр. Он многое сделал для развития классического танца: ввёл 5 позиций ног, разработал свою систему сценического танца.

В Англии XVII века театр тоже включал в свои спектакли бытовые танцы. Танцы, описанные в произведениях Шекспира, составляют антологию хореографических произведений Англии. В высших кругах танцуют павану, гальярду, куранту, вольту, джигу. (Т. Барышникова)

VII. В наши дни существует целый ряд определений музея, что в значительной степени объясняется сложностью и многоликостью феномена. XX век подарил человечеству новые типы музеев, пришло осознание того, что сохранять и экспонировать можно и нужно не только предметы, но и характерное для них окружение, различные фрагменты историко-культурной среды, виды человеческой деятельности. Появились музеи под открытым небом, в основе которых – не традиционная коллекция предметов, а памятники архитектуры и народного быта, представленные в своём естественном природном окружении. Возникли и музеи, экспонирующие главным образом не подлинники, а их воспроизведения.

Ещё одна причина многообразия существующих определений музея – развитие теоретического музееведения и различные исследовательские подходы специалистов, а также разнообразие целей и задач, ради которых создаётся дефиниция. В изданиях справочного характера музеи обычно трактуются как научно-исследовательские и культурно-просветительные учреждения, которые в соответствии со своими социальными функциями осуществляют комплектование, учёт, хранение, изучение и популяризацию памятников истории, культуры, а также природных объектов...

В международной практике обычно используется определение, выработанное Международным советом музеев (ИКОМ) и включенное в его Устав в 1974 г. С учётом поправок, внесённых в последний вариант Устава в 1995 г., эта дефиниция звучит следующим образом: музей – это «постоянное некоммерческое учреждение, находящееся на службе общества и его развития и открытое для людей, оно приобретает, сохраняет, изучает, популяризует и экспонирует в образовательных, просветительных и развлекательных целях материальные свидетельства человека и окружающей его среды». (*З часоника*)

VIII. Выдающимся деятелем в области музыкального театра второй половины XVII века был гетман Великого княжества Литовского Михаил Казимир Огинский. Меценат, композитор и музыкант, Огинский был основателем Оперного театра в Слониме. В числе первых сценических площадок называются «Театр на шести колёсах», передвигавшийся при помощи четырёх пар волов, и плавающий театр на реке Щаре и канале «Порт Огинский», построенном также по инициативе гетмана. В этом театре «оперы и комедии играны были в году 1771». А. Андржеёвский, посетивший Слоним в 1798 г., восхищался дворцом и «роскошным театром, в котором находился настоящий пруд и плыли настоящие корабли...»

Сцена была приспособлена для показов барочных спектаклей, оперных и балетных, для выхода сотен певцов и статистов, для различных сценических превращений.

...Технические возможности этой слонимской сцены – «Нового дома оперы», где декорации, меняясь на глазах у зрителей, позволяли представлять их взорам не только «море», но и бьющие на сцене фонтаны, освещавшиеся бенгальскими огнями, – были поистине уникальны.

Однако ценителей музыки поражал не меньше, чем сцена, и репертуар. В «нотной камере» Слонимского театра оказались все лучшие произведения оперного искусства XVII века. Музыкальный инструментальный капеллы был одним из лучших в Западной Европе и славянских странах. Оркестр, созданный М.К.Огинским в Слониме, современники считали выдающимся и сравнивали с мангеймским – «камертоном Европы». Нельзя обойти также факт открытия им в 1777 г. слонимской балетной школы – «Департамента балетных детей» (преимущественно крестьянских).

Здесь уместно отметить принцип использования в массовых сценах оперных спектаклей наряду с мещанами – крестьян, а также демократический подход к составу зрителей (зал «Нового дома оперы» был рассчитан на 2000 мест, а в Слониме тогда проживало всего 6000 человек. (Ю. Черняк)

57. Зрабіце параўнальны аналіз трох варыянтаў малітвы (на беларускай мове, на царкоўнаславянскай мове, у літаратурнай апрацоўцы Р. Барадуліна): знайдзіце агульнае і рознае на лексічным і сінтаксічным моўных узроўнях.

I. ОЙЧА НАШ НЯБЕСНЫ! Хай сьвеціцца імя Тваё, хай прыйдзе валадарства Тваё, ды будзе воля Твая як на небе, так і на зямлі, хлеба

нашага штадзённага дай нам сёння, і выбач нам правіны нашы, як і мы выбачаем вінаватым прад намі, і ня дай нас у спакусу, але ратуй нас ад ліхога.

Бо Тваё валадарства, і сіла, і слава, Айца, і Сына, і Сьвятога Духа, цяпер, на ўвесь час, і які вечныя. [6]

II. ОТЧЕ НАШ, Иже еси на Небесех! Да святится имя Твое, да придет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на Небеси, и на земли. Хлеб наш насущный даждь нам днесь; и остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим; и не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого.

Господи, помилуй. (12 раз.) [39]

III.

Ойча наш

Ойча наш, што ў нябёсах,
Хай свяціцца Імя Твае
І ў зорах, і ў лёсах.
Хай прыйдзе Валадарства Твае,
Як спатоля,
Хай Твая ўсёўладарная
Збудзецца воля
Як на небе,
Гэтак і на зямлі.
Хлеб наш надзённы пашлі,
Жыццядар, сёння нам.
І даруй нам нашы даўгі,
Як даруем і мы даўжнікам.
Адгарадзі ад нас
Спакуслівыя лугі.
І ў смутны час,
І ў цёмныя дні
Нас ад нячысціка аслані.
Не зрушыцца Валадарства Твае.
І рушаць рухава
Ад Твайго цвярдога парога
І сіла, і слава
Твае мілаты і лагоды,
Айца, і Сына, і Духа Святога
Цяпер і заўсёды.
І на вячніны вячнін. Амін.

(Р. Барадулін)

58. *З приведзеных слоў выпішыце толькі тыя, у якіх вымаўленне не супадае з напісаннем. Прагаварыце выпісаныя словы ўслых. Назавіце правілы, якім падпарадкоўваецца вымаўленне гэтых слоў.*

I. Ганарышся, экзамен, хрысціянства, грамадства, скептык, сямейны, лічба, дасведчанасць, трохгадовы, дзейсны, айсберг, быльнёг, захоўвацца, як быццам, жаніцьба, плацдарм, выцягнуць, будзьце, экзамен, трохкутнік, лікбез, выключаны, бяздзейнасць, педфак, блізняты, салдатчына, расшыфроўка, пенсія, басанож, атмасфера, рэзгіны, без песні, як бачыш.

II. Казка, вораг, баскетбол, без прынцыпу, цераз поле, галубка, просьба, хадзьба, нізка, вакзал, цяжка, над сцежкай, холад, кладка, барацьба, дзвесце, разносчык, смажыць, кансультаваць, расчुльвацца, кніжка, важкі, анекдот, лёгкі, бегчы, сядзьце, загадка, разьба, адказ, экзатычны, падказка, мароз, звесткі, футбол, экзэмпляр.

59. *Прачытайце ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем. Растлумачце, чаму пры аднолькавым напісанні прыназоўнік вымаўляецца па-рознаму?*

Зрабіць з бярозы, з татам, з Генадзем, размаўляць з шафёрам, выйсці з двара, вярталіся з сенакосу, выскачыць з жыта, з Жэнем, лў як з ядра, пашылі з шоўку, прыехаць з Германіі, з песнямі, выехаць з лесу, з жыцця героя, сплесці з саломы, з кішэні, з Сашай, з характарам, скрануцца з месца, з пагардай.

60. *Запішыце словы ў два слупкі: у першы – тыя, у якіх выдзеленыя літары абазначаюць адзін доўгі гук, у другі – адзін кароткі гук. Растлумачце.*

Сшыюць, матчын, кіргі́зскі, ма́зжачок, спа́дчыннасць, а́дчайна, чэ́шскі, у ха́тцы, францу́зскі, пера́езджаць, бя́шумна, кля́тчатка, сура́жскі, сядзьце, прые́дзжы.

61. *Прачытайце прыказкі, прымаўкі і загадкі ў адпаведнасці з нормамі беларускага літаратурнага вымаўлення. Растлумачце, чаму пры аднолькавым напісанні часціца не вымаўляецца па-рознаму. Прыдумайце сітуацыі на 1–2 прыказкі, у якіх яны могуць быць ужыты.*

I. Адна ластваўка вясны не робіць. З песні слова не выкінеш. Рада з людзьмі ніколі не шкодзіць. Навука хлеба не просіць. Розуму на кірмашы не купіш. Не саромейся пытаць: больш спытаеш – больш спазнаеш. Не рабі ліхога і не бойся нікога. Хто летам позна спіць,

той лета не бачыць. Не капай на людзей ямы: сам у яе трапіш. Не святыя гаршкі лепяць.

II. Крылаў не мае, а лятае; без рук, а вароты адчыняе. Без голасу, а спявае, без пугі, а хмары ганяе. Верабей маленькі, але ўдаленькі, рук не мае, а вала трымае. Вярхом сядваю, на кім – не знаю, знаёмага ўбачу – адразу саскочу. Мае чатыры нагі – не пойдзе, мае пух і пер’е – не паляціць, мае душу, ды не заўсёды. Без рук, без галавы, а маляваць умее. Паложана пячаць, што без жалца не пачаць. Зялёная, а не луг, белая, а не снег, кучаравая, а без валасоў. Без абручоў, без дна поўна бочачка віна.

62. *Спішыце словы, пастаўце націск. Складзіце і запішыце тэкст публіцыстычнага стылю, выкарыстаўшы ў ім 10–15 слоў з прапанаваных.*

Агульнапрыняты, бармен, бляхар, братанне, братацца, буйны (вялікіх памераў), бахчавы, бравурны, валавы (даход), вал(е,ё)нкі, відарыс, вусы, ветэрынарыя, галіна (дзеянасці), галіны (дзеянасці – мн.л.), галіна (на дрэве), грамадзянін, гукапіс, д(а,о)нізу, д(а,о)сыта, да(о)гаво(а)р, дазіметр, далей, дачыста, дыспансер, ерэтык, жыццёпіс, загара(о)дка, завязка, заінец, закапаная (яма), закалыханы, знахар (знахара – Р. скл.), іканапіс, інсульт, іскра, індустрыя, камбайнер, камбала, катало(а)г, квартал, кішка, крыху, кулінарыя, л(а,о)пух, мысленне, мышленне, металургія, навіна, наняты, на працягу, параліч, прывід, прысмак (адценне смаку), прысвіст, прыгавор, прысмакі (ласункі), прэміраваць, пася(е)джэ(а)нне, пасланец, прыяцель, пурпур, ракушка, расказаны, рымлянін, садавіна, слабы, скураны (са скуры), спіна, супавы, тв(а,о)р(а,о)г, туфель, упрысядкі, украінцы, факсімільны, фартух, фен(а,о)мен, фарфо(а)р, фурман, хабар, хабарніцтва, ха(о,а)с, хрысціянін, цяжкі, цыгана (Р. скл.), эксперт.

63. *Пастаўце націск у словах, адзначце магчымыя варыянты вымаўлення некаторых слоў. Ці ўсе словы аднолькава ўжывальныя ў розных стылях?*

Жыхар, гербавы, партэр, адзінаццаць, паспытаны, някідкі, празорлівы, туманы (мн. лік), арахіс, арахісавы, пакрысе, спіна, эспертны, спакусіцца, трыпціх, нібы, пула(о)вер, гастронамія, бюракратыя, хіба, аднастаўны (сказ).

64. *Дакажыце, што рознамясцовы націск у беларускай мове можна выступаць 1) у якасці граматычнага сродку адрознення формаў слоў;*

для доказу *выкарыстайце* словы *засыпаць, купіць, купіце, любіць, любіце, садзіць, тушыць, склаўшы з імі сказы або словазлучэнні*;
2) для адрознення лексічных адзінак, *выкарыстаўшы* словы *накапаць, прагнуць, сталы, каня, каса, мука, хіба, развіты, склаўшы з імі сказы або словазлучэнні*.

65. Колькі націскаў маюць наступныя словы? Абазначце ў іх націск (-і).

Філалагічны, бібліятэказнаўчы, волевыяўленчы, шматфарбны, агульнапрыняты, аўтамабільна-дарожны, тэхсакратар, намдырэктара, панаабчышчаць, мовазнаўства, архітэктоніка, поліфанізацыя, інструментазнаўца, мембрафоны, радыё- і тэлепастаноўка, чатырохгалосны, музычна-адукацыйны, рытма-інтанацыйны.

66. Прачытайце вершы і ўрыўкі з іх у адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем.

I. Калі хто скажа,
 што ў каханні ён
Усё спазнаў і вычарпаў дазвання,
Не верце.
 Ён не знаў яшчэ кахання.
Ён яшчэ трапіць да яго ў палон,
І будзе плакаць над сабой былым,
І пракляне ўчарашняе бяссонне,
І здзівіцца,
 што, можа, толькі сёння
Узнік кахання воблік перад ім.
Калі хто скажа,
 што даўно
 ані
Ужо няма ў каханні таямніцы,
Не верце,
 і яму яшчэ прысніцца
Яно, як цуд нязнанай чысціні.
 (Г. Бураўкін)

II. Чужаніца

Гэта чужая зямля, хоць часам мне сняцца дзіўныя сны пра яе.

Гэта чужая зямля, хоць птушкі пяюць тут, як птушкі маёй радзімы, і змянавы куст пахне, як язмін маёй радзімы, і стары асвер рыпіць, як асвер маёй радзімы.

Гэта чужая зямля, бо з вуснаў яе людзей злятаюць чужыя словы, якія не могуць сагрэць мае душы.

Гэта чужая зямля, хоць у ёй ляжаць мой бацька, мой дзед і мой прадзед.

Гэта чужая зямля, і мяжа паміж ёй і радзімаю пралягае не ў прасторы, а ў часе.

Гэта чужая зямля, але ўсё гучней чуваць голас суцяшэння: ляжаш побач з продкамі, і яна стане радзімаю. (У. Арлоў)

67. *Перакладзіце словы на беларускую мову і запішыце. Параўнайце вымаўленне губных зычных гукаў у беларускай і рускай мовах.*

Глыбь, восемь, летопись, восемьдесят, надпись, пьявка, голубь, семьдесят, опись, дробь, насыпь, накипь, поступь, поставьте, степь, семь, бьёт, верфь, сыпь, пьёт, подпись.

68. *Як вылаўляецца пачатковы націскны і ненаціскны гук, абазначаны літарай і, пры адсутнасці паўзы, калі папярэднія слова заканчваецца:*

а) на галосны: за імі, у ім, пры іх, на імху, прыгожае імя, пара ісці, з вялікімі ікламі, срабрысты іней, першае інтэрв'ю, пасыпаліся іскры, мая Ірына, яна ідзе, да інстытута, святло і цень;

б) на зычны: сын і дачка, мароз і вецер, дождж ішоў, пад ігліцай, лён ірваць, перад Іванам, наш Ігнат, плод ігрушы;

в) пасля г, к, х: выбег і стаў, бераг і рэчка, педагог і студэнт, астралаг і надвор'е, луг і поле, аднакурснік і аднакурсніца, аўторак і серада, хвойнік і асінік, садок і агародзік, сыноч і пасынак, поспех і слава, пух і пер'е, страх і сум, удых і выдых, мох і верас;

г) у сярэдзіне і на канцы слова пасля галосных і зычных: гаі, раі, звычай, ураджаі, юбілей, краіна, маімі, ручаіна, салаўіныя, Ільіч, вераб'і, вар'іраваць, аб'інець.

69. *Які гук вымаўляецца на месцы літары і ў наступных словах пры адсутнасці паўзы (пры хуткім і сярэднім тэмпах маўлення)? Запішыце словы ў табліцу.*

[і]	[ы]	[й]	[йі]

Луг і поле, заігрываць, яго ігранне, пад іголкімі, ідэалогія, заінелы, інспектар, заікацца, над імёнамі, педінстытут, снег ідзе, іскра, не ісці, стол і крэсла, імпарцёр, вера і надзея, іншы, контрыгра, брат

і сястра, пад ільдамі, сёння і заўтра, у Іры, звышімклівы, ручаіна, звышідэйны, дрот іржавы, субінспектар, Ізмаіл.

70. Патрэніруйцеся ў правільным вымаўленні спалучэнняў зычных:

жж / жж /:	зжоўкнуць, зжывацца, зжарыць, з жаданнем, з жартам, зжаць;
сш, зш / шш /:	замерзшы, з шумам, праз шыбу, падвезшы, з шышкамі, бяшумна, расшыфраваць;
шс / с'с' /:	смяешся, застаешся, вучышся, рыхтуешся, цешышся;
жс, шс / с /:	парыжскі, пражскі, латышскі, чувашскі, суражскі, рыжскі, чэшскі;
чц / цц /:	у хустачцы, на печцы, пры дачцы, па звычцы, на рэчцы, у вадзічцы;
дч / чч /, тч / чч /:	адчуць, выкладчык, дакладчык; час ад часу, адчайна; лётчык, пераплётчык;
дц / цц /, / ц'ц' /,	адцягнуць, на градцы, на кладцы, адціснуць,
тц / цц /:	пад цяжарам, у палатцы, братцы, у карытцы;
дс, тс / ц /:	гарадскі, Кіславодск, брацкі, заводскі, грамадства;
гк / хк /:	лёгкі, пругкі;
гч / хч /:	магчымасць, берагчы, дапамагчы.

71. Прачытайце правільна, улічваючы, што гукі [з] і [с] перад мяккім зычным вымаўляюцца мякка.

Развітанне, звер, разліць, разбіць, узнімацца, разняць, спазніцца, знікнуць, з людзьмі, з неба, з лесу, з верасня, зняць, узнікненне, змяшаць, змяя, змена; сцэжачка, снеданне, чысціць, світанне, свяціць, поспех, песня, рассямляцца, разнесці, бясследна, узнесці.

72. Пазначце, якія гукі (гук) абазначаюць выдзеленыя літары.

I. Снягір, мазгі, з чалавецтвам, без веры, расці, снег і дождз, не ведаю, чэшскі, зрабіць з саломы, у хатцы, жаніцьба, поспех, мядзведзь, брат і сястра, змяняецца, з Жэнем, на этыкетцы, купаешся, перакладчык, французскі, скіба, навагрудскі, кіргізскі, шматтбаковы, не бачыў, на Урале, педфак, ручнік, братцы, назваць па імені.

II. Расчасаць, п'яўка, скептык, пражскі, расчуліцца, смачны, без шуму, унучы, хлусня, параходства, цётчын, месці, згінуць, таварышскі, падрэзчык, без сораму, заводскі, снішся, не думалі, грамадскі, гарадскі, суседскі, парыжскі, людскі, згінуць, на дошцы, з жэрдак, чатырохзначны.

III. Адкрыццё, у сузор'і, хмызняк, не ведаў, смяешся, з Іванам, у боццы, салаўі, перавозчык, зжаць, рыжскі, падскочыць, зрабіць з жалеза, за Уладзівастокам, рэдзька, газетчык, айсберг, бяшумна, смех, прыезджы, жаніцьба, ганарыцца, людскі, не ідзе, цвёрды, на печцы, без песні, лідскі, латышскі, гарадскі, баскетбол.

73. Выпішыце словы, якія вымаўляюцца з выбухным [г] (як у рускай мове). Вымавіце выпісаныя вамі словы.

Ганак, гараж, гарадскі, стагнаць, вакзал, гуз, геаметрыя, анекдот, грамадства, гузік, гвалтоўны, газаправод, газа, гэрнец, галоўны, экзамен, гармонія, ганарар, гонта, гэбель, гафрэ, гербавы, гарсэт, гарманіст, гірса, генезіс, рэзгіны, гігіенічны, гліняны, розгі, грузчык, мазгі, гратэск, гуманізм, швагер, экзотыка, агрэст, гурток, нягеглы, Стакгольм.

74. Вызначце, на якіх арфаэпічных нормах заснаваны наступныя рыфмы.

I. Ці трапіць штык ва ўпор,
Ці куля ўп'ецца ў каску.
Хай знаюць:
Я памёр,
Памёр за гэту казку.
(А. Куляшоў)

II. Завеі знясіленай млявы лёт.
Ахрыплае рэха прастору не мае.
Застогне ў адчаі на возеры лёд,
Заные ад холаду ціша нямая.
(Р. Барадулін)

75. Прачытайце беларускія вітанні і зычэнні. Звярніце ўвагу на вымаўленне зацвярдзелых зычных.

I. Добры дзень вам! Добры дзень! Дабрыдзень добрым людзям! Дзень добры! Добрага дня (ранку)! З панядзелкам вас (з аўторкам вас і г.д.)! Здаровенькі! Маё вам шанаванне! Прывітанне! Вечар добры! Добры вечар вам, ці рады нам?

II. Будзьце жывы, здаровы! Жыві ты з Богам! Будзьце жывенькі, здаровенькі! Бывайце здаровы! Да пабачэння! Дабранач! Добрай ночы, заставайцеся здаровы! Здаровы бывайце, нас не забывайце! Пакуль! Усяго добрага! Усяго найлепшага!

76. *Паразважайце над правільнасцю пастаноўкі націску ў выдзеленых словах у наступных вершаваных урыўках.*

- I. Ізноў да таямніц прыроды
Ад чалавечых таямніц...
Пайду, як у былыя *годы*,
У край лясоў і навальніц;
Не ўспаміны і не памінанне.
Як сказаў наш Быкаў:
Знак бяды...
Зноў ва ўсіх *цяжкое* прадчуванне,
Зноў – перадваенныя гады.
(П. Панчанка)
- II. Я праз шумны райскі лес дажджу
На дарогу, як раку, гляджу,
Па якой сплывае ў небыццё
Адзінокае, як мы, *лісцё*;
Ахвота панскага жыцця,
Ды ўсе не могуць быць панамі.
Шукаем золата, *смяцця*
Не бачым нават пад нагамі;
І *прывіды* жылі ў палатах –
Князева змерлая радня.
(В. Шніп)
- III. Глыбока ў студні боўтнецца ядро...
Затарахціць пашчэпаная корба...
Адзін глыток – і *існуе* дабро,
І жыць на свеце хораша і добра.
(У. Някляеў)
- IV. І пад жудасным *цяжарам*
Утрываць немагчыма.
Існую, нібы спражана, –
Зёлка кажа вачыма.
(Ю. Голуб)
- V. Пабліскваюць зоркі, пагоны.
Тут карты, віно – *накрысе*...
Нібыта ў агульным вагоне кудысьці мы едем усе;
Я рад,
Пустата, нашай стрэчы,
Мне добра ў абдоймах тваіх.
У гэты *бясклопатны* вечар забуду на ўсё і на ўсіх.
(В. Жуковіч)

77. *З якой мэтай аўтары ў мастацкіх творах дапускаюць адхіленні ад літаратурных нормаў?*

I. – Алена Зайчыкава, мабуць, – першая гоніць цягучую маўклівасць Ганна.

– Мабуць, Алена...

– От, любіць вішчаць... Шлахоткі страх баіцца!.. – Яна раптам упікае: – А вы і рады! (*І. Мележ. Людзі на балоце*)

II. Дзед Цыбулька. А чаму гэта урбанізацыя стала нездаровай і на жаль?

Ломцеў. Ух ты, а ён – эрудзіт!

Дзед Цыбулька. Зараз разбяромся, хто ерундзіт. (*А. Макаёнак. Таблетку пад язык*)

III. Памятаеш, мы ездзілі да развалінаў старога замка і ты читала мне там вершыкі Барана і Шулера? У нас цяпер дзейнічаюць курсы дэкламацыі, твае сяброўкі Зося і Марыя займаюцца там і на Каляды будуць выступаць у дабрачыннай вечарыне ў жаночай гімназіі. (*Л. Рублеўская. Старасвецкія міфы горада Б*")

78. *Выразна прачытайце тэкст з захаваннем усіх нормаў. Звярніце ўвагу на вымаўленне галосных у запазычаных словах.*

Лада

Лада – багіня кахання і прыгажосці, юнацтва і плоднасці, апякунка шлюбу і хатняга агню. Уяўлялася ў выглядзе маладой прыгожай жанчыны з доўгімі залацістымі валасамі ў белай вопратцы. Славянская багіня Лада суадносіцца з грэчаскай Дзэметрай (багіняй плоднасці і земляробства, што атаясамлівалася з вобразам «маці-зямлі» і паказвалася як прыхільная да людзей прыгожая жанчына з валасамі колеру спелага жыта) і Афродытай – багіняй кахання і прыгажосці.

Зараз цяжка адназначна сказаць, ці выклікана ўвядзенне Лады ў славянскі пантэон багаў імкненнем асобных даследчыкаў знайсці нацыянальны адпаведнік вобразам больш распрацаваных германскай і антычнай міфалогій, ці, наадварот, вобраз Лады – праяўленне агульных індаеўрапейскіх каранёў. Так, часам узгадваецца дачка Лады Лёля (Лялля, Леля), што ўвасабляе плодныя сілы вясновай прыроды; яна кожную зіму сыходзіць у падзем'е і вяртаецца наступнай вясной, прыносячы з сабой цяпло і абуджэнне прыроды (прасочваецца паралель з парай грэчаскіх багін Дзэметрай і Персефонай або Цэрэрай і Празерпінай у рымлян). Лада і Лёля, што персаніфікуюць плоднасць, часам суадносяцца з жаночымі парнымі божствамі – рожаніцамі. (*С. Зяньковіч*)

79. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары, растлумачце.

Камп'ют...р, д...градацыя, вунд...ркінд, д...пр...сія, лід...рства, інт...рпр...таваць, ц...р...маніял, р...прыза, ст...р...атып, кап...ла, архіт...ктура, ш...дэўр, сюрр...алізм, м...н...джм...нт, ліц...нзія, р...пертуар, р...стаўрацыя, т...мпература, хр...зант...ма, альв...ола, ж...тон, ф...рмент.

Р...цэптары, тра...р, акс...л...рацыя, яйц...клетка, ж...стыкуляцыя, кр...вяносны, характ...р...ст...ка, ш...мпінь...н, тр...вожыцца, ц...р...моніцца, аўтар...тэт, бр...зентавы, д...манстрацыя, р...зіна, ч...рствы, д...фіцыт, р...мень, ж...лацін, гл...бокi, хр...шчэн...е, кр...шыць, фен...мен, фламаст...р, др...жаць, р...візія, лід...р.

Л...снік, д...в...тна...аць, б...зрыб...е, Б...рлін, д...фект, п...цід...сяты, Свіц...зь, н...кепскі, Ал...ксіевіч, дз...сятка, с...тчатка, ц...жжавата, г...рбарый, в...с...лосць, з...л...наваты, н...б...спека, ж...ц...радасны, вас...мна...аць, св...ткаваць, ...вангел...е, арл...ня.

Б...нгальскі, характ...р...стыка, пал...вод, с...местр, Ал...ксандра...на, сув...зь, ф...рмент, ц...плар...гуляцыя, насл...д...іць, б...задказны, ц...гнікі, с...кунда, ...ўропа, Н...красаў, б...злес...е, дроб...зь, с...м...сот, ап...рацыя, сён...шні, кон...гадо...ля, с...бравачь.

Ал...ксандровіч, с...л...зёнка, г...н...алагічны, с...рцавіна, пан...д...елак, з...мл...трасен...е, бо...зь, ...кубовіч, г...н...рал, д...вяць, ап...тыт, бран...нос...ц, ал...н...ня, Ал...ксе...віч, св...главалосы, з...л...ніна, п...ц...рня, м...тро, ж...ц...здольны, абав...зкова.

Гард...роб, с...мна...аць, п...цім...травы, Вал...нцінавіч, кл...тчатка, г...н...зіс, ультрафі...летава, пан...д...елак, аз...л...нен...е, б...розавы, н...чакана, м...целіца, пав...лічыць, н...в...сёлы г...рой, сц...жынка, тыс...чагод...е, м...тал, зме...падобны, дажд...вік, дасп...ванне, Вал...нціновіч, чац...вер..., р...клама, падм...рзаць.

Пац...мнела, н...здольны, асв...тляць, н...б...спека, ...давіты, разв...д...ен...е, з...л...ніна, вас...мна...аты, Вал...нцінаўна, г...рбарый, ал...д...ненне, суб...ота, б...злес...е, н...ахайны, н...б...спечны, ап...кун, зав...зь, н...жыцц...здольны, зас...ваць, г...н...тыка, Св...тлана, бран...нос...ц, п...ц...рня.

80. Ад прыведзеных пар слоў утварыце складаныя словы, растлумачце праваніс галосных.

Утварэнне цэн, першая аснова, спевы песні, высокае мастацтва, добрая зычлівасць, адчуванне святла, прадзенне льну, розны колер, хор і знаўства, паклоннік ідала, вялікая дзяржава, рад гукаў, вымяральнік святла, радасны ў жыцці, многа струн, высокая частата, новы

год, востры сюжэт, просты народ, кароткі тэрмін, вострая палітыка, добрыя суседзі, новы твор, многа жанраў, вострая сатыра.

81. Раскрыйце дужкі пры спісванні, растлумачце асобнае, злітнае і паўзлітнае напісанні слоў.

I. (шмат) баковы, (усе) агульны, (мала) вядомы, (шмат) аспекты, (фота) карэспандэнт; (дом) музей, (папараць) кветка, (тэлефон) аўтамат, (дубы) веліканы, (паў) Беларусі, (паў) яблыка, (па) суседску, (па) сяброўску, (па) латыні, (па) чалавечы, (па) свойму.

II. (з) за, (з) пад, (па) над, (па) за; (абы) хто, (абы) як, (абы) дзе, хто (ж), калі (б), сказаў (бы); амаль (што), хіба (што).

III. (паўночна) усходні, (агульна) народны, (глыбока) паважаны, (вечна) зялёны; (літаратурна) мастацкі, (рамэн) раланаўскі, (блакітна) сіні, (беларуска) рускі.

IV. год (два), 3 (4) тыдні, 100 (працэнтны), (300) тысячны, (пяці) дзесяты, (пятнаццаці) гадовы, (трох) соты.

V. (дробна) напісаныя літары, (прынцыпова) новы падыход, (усе-бакова) асветленае пытанне, (грунтоўна) прадуманы адказ.

VI. шляхі (дарогі), (усё) роўна, сцежкі (дарожкі), хлеб (соль), жыў (быў), (без) упынку, белы (белы), (на) бягу, ледзь (ледзь), уверх (уніз), (на) жаль, сам (насам), (як) след, (да) упаду, крыж (накрыж), (на) памяць, раз (пораз), дзе (нідзе).

82. Спішыце, выбіраючы правільнае напісанне.

Жа(н,нн)а, драўля(н,нн)ы, ва(н,нн)а, беспрычы(н,нн)ы, штодзё(н,нн)ы, паслухмя(н,нн)ы, палымя(н,нн)ы, Аксі(н,нн)я, ба(л,лл)ада, І(н,нн)а, трынацца(ц,цц)ю, мі(с,сс)ія, Прыпя(ц,цц)ю, старас(ц,цц)ю, ме(ц,цц)а-сапрана, ма(чч, тч)ына, пляме(н,нн)ік, фірме(н,нн)ы, песе(н,нн)асць, ма(н,нн)а, каларырава(н,нн)е, чатырохгало(с,сс)е, адраджэ(н,нн)е.

83. Спішыце, выпраўце памылкі, звязаныя з выкарыстаннем вялікай літары.

Маё пакаленне ў агні раздзела... Таму, калі я ў анкеце пішу, Што не прымаў у айчынай удзелу, Не верце мне – Я нявінна хлушу (П. Макаль); Не ў гушчары дрымучым недзе, А тут, дзе ясны небакрай, Такого слаўнага мядзведзя Узгадаваў бацькоўскі край (П. Макаль); З часу замаху на папу да кожнага Мытнікі строгія надта. Мы ж ні пры чым, не трымай, як заложнікаў, Аэрапорт леанарда (С. Законнікаў); Абрис дакладны і праўдзівы Нам сёння можа расказаць, Якім быў воблік – твар радзімы Мільён гадоў таму назад (Н. Гілевіч); Нашчадкі

бога апалона – паэт, музыка, і мастак, о як вы прагнулі палону, каб гулка крочыць па мастах, каб расхінаць, нібы адзенне, стагоддзі, далі, галасы... (С. Законнікаў); Блізка Вялікдзень. У паветры разліты салодкі і горкі водар. Падсыхаюць груды. Цвітуць кацяхі вербалозу (А. Разанаў); Бягу напраткі – на дарогу – па жыце, зялёным ільне. А пустата б'е трывогу – спрабуе вярнуць мяне (В. Жуковіч); Табе адной я пакажу, Перагарнуўшы неба атлас, Куды схавацца ад дажджу Каля вялікага тэатра (Л. Дранько-Майсюк); З маёй майстэрні вечаровай, З кансерваторскага двара Па беднай вуліцы гандлёвай Пайшла пшчотная сястра (Л. Дранько-Майсюк).

84. *Якія з прапанаваных назоўнікаў маюць варыянтныя родавыя формы? Запішыце варыянты, назаўважце магчымую сферу іх выкарыстання.*

Замш, туфель, жыраф, зал, шампунь, цюль, салат, подпіс, давер, гар, кадрыль, топаль, камод, шаль, далонь, глыб, кішэнь.

85. *Падбярэце да назоўнікаў азначэнні (прыметнікі або дзеепрыметнікі), якія ўказвалі б на род назоўніка. Запішыце словазлучэнні.*

Вадэвіль, шаль, сажань, фальш, туфель(-ля?), гусь, макарон(а?), рукапіс, яблык, запіс, рамонак, дзіця, Тбілісі, алібі, прафесар (Маслава), ампула, маэстра, марабу, манпансье, каромысел(-ла?), пано, Антарыо, Місісіпі, Ай-Петры, Катрын, перапіс, накіп, чарніла(ы?), зебу, брыво, пыл, дроб, жывапіс, насып, П.Рышар, подпіс, ААН, сабака, дацэнт (Багданава), турнэ, летапіс, ківі, рэзюмэ, Элен, Дэлі, Гобі, Лімбапо, кава, какава, распач.

86. *Перакладзіце прыведзеныя словазлучэнні на беларускую мову.*

Железнодорожная насыпь, отцовская рукопись, горькая полынь, огромная собака, книжная пыль, старый гусь, белый ягнёнок, длинная тень, чёрный бразильский кофе, горькое какао, неразборчивая подпись, едкая гарь, широкая степь, очередная перепись, золотая медаль, невыносимая боль, стенная живопись, твёрдая поступь, маленький зайчонок, мёртвая зыбь, старый комод, моя пачка, маленькое копыто.

87. *Вызначце род запазычаных нязменных назоўнікаў.*

Аташэ, маэстра, канферансье, дэндзі, янкi, фрау, пані, міс, місіс, какаду, гну, кенгуру, поні, фламінга, цэцэ, івасі, паліто, кашнэ, турнэ, каратэ, джыу-джыцу, інтэрв'ю, Місісіпі, Хакайда, Бардо, алоэ,

кальрабі; галіфэ, Антарыо, лібрэта, кімано, жэле, Дэлі, шымпанзе, мікада, турнэ, Перу, Сочи, По, Чад.

88. *Якога роду наступныя назоўнікі? Дакажыце ў мінімальным кантэксце (запішыце).*

Слуга, цёзка, гуляка, стараста, суддзя, тамада, малайчына; засень, верф, какава, давер, жаль, вятрыска, ручышча, насішча, галасішча, зубішча, гарышча; Саша, Валя, Валера, ціхоня, сведка, соня, гарэза, падпывала, задзіра, шашкі, пюрэ, сапрана, боль, таксі.

89. *Утварыце і запішыце форму множнага ліку ад наступных назоўнікаў. Ці ва ўсіх стылях форма множнага ліку ад гэтых назоўнікаў аднолькава ўжывальная?*

Колас, пяро, камень, кацяня, гліна, голас, вецер, пясок, бярвяно, корань, ліст, чалавек, зубраня, неба, лён, воблака.

90. *Выпішыце нумары слоў, у якіх дапушчаны граматычныя памылкі.*

Варыянт 1. 1. Густая канопля. 2. Кароткі запіс. 3. Едкае гар. 4. Маладая жырафа. 5. Шырокі капыт. 6. Рудая накіп. 7. Залаты медаль.

Варыянт 2. 8. Замшавы туюфель. 9. Дзесятковая дроб. 10. Балючая мазоль. 11. Сухая табака. 12. Жалезныя дзверы. 13. Густое брыво. 14. Свежыя бяліла.

Варыянт 3. 15. Густы пыл. 16. Зялёныя чарніла. 17. Спелы яблык. 18. Поўны ахапак. 19. Старажытная летапіс. 20. Палявы рамонак. 21. Шырокая грудзь.

Варыянт 4. 22. Поўныя прыгаршчы. 23. Неразборлівы запіс. 24. Суседская сабака. 25. Моцны боль. 26. Дробная сып. 27. Свежы салат. 28. Новая гармонь.

91. *Складзіце і запішыце невялікія сказы (або словазлучэнні) з наступнымі словамі, ставячы іх у форму роднага склону адзіночнага ліку. У адным сказе слова павінна мець канчаток -а, у другім – -у.*

Дуб, выхад, пад'езд, лістапад, з'езд, гук, дагавор, загад, закон, загон, народ, пераход, курс, завод, каранцін, пропуск.

92. *Запішыце словы ў форме меснага склону адзіночнага ліку.*

I. 3 прыназоўнікам у: пушча, звычка, сям'я, крыніца, выпіска, лазня, маланка, легенда, кватэра, рука, брыгада, мох, пірог, спіс.

II. З прыназоўнікам **на**: пляцоўка, паляна, хваля, дарога, Дзвіна, Волга, душа, шчака, дрыгва, зямля, сукенка, мост, шлях, бераг, цень, гусь, айсберг.

III. З прыназоўнікам **пры**: абноўка, хада, гутарка, сястра, дачка, Паліна, Надзея, даўжыня, зарплата, дзяўчына, свяча, бацька, чытач, Кастусь, каваль.

93. Раскрыйце дужкі, утвараючы патрэбную форму назоўніка і выбіраючы правільны канчатак.

Варыянт 1 1) водар (хлеб) 2) бюст з (гіпс) 3) цыклон з (заход) 4) выбрацца з (натоўп) 5) не будзе (дождж)	Варыянт 2 1) нідзе няма (хвойнік) 2) не хапае (кісларод) 3) тры лыжкі (цукар) 4) у вадзе шмат (бруд) 5) каля высокага (клён)	Варыянт 3 1) прыехаць з (Магілёў) 2) шафа з (дуб) 3) недалёка ад (асіннік) 4) няма (настрой) 5) кавалачак (хлеб)
Варыянт 4 1) стол з (клён) 2) у яго няма (брат) 3) госці з (Полацк) 4) вецер з (усход) 5) нара́ каля (алешнік)	Варыянт 5 1) хацець (мёд) 2) літары (алфавіт) 3) да 2005 (год) 4) схавацца ад (вецер) 5) каля (дом) бабулі	Варыянт 6 1) купацца каля (бераг) 2) брат з (Віцебск) 3) хочацца (спакой) 4) выехаць з (лес) 5) зусім няма (густ)
Варыянт 7 1) з чыгуначнага (вакзал) 2) з балкона першага (паверх) 3) няма (спакой) на душы 4) у эпоху (феадалізм) 5) прыпынак ля (тэхнікум)	Варыянт 8 1) вецер з (поўдзень) 2) ён чалавек мяккага (характар) 3) арганізму не хапае (кальцый) 4) не хапіла (асфальт) 5) намяло шмат (снег)	Варыянт 9 1) белы ад (іней) 2) у фільме дастаткова (рэалізм) 3) дрэвы вакол (універсітэт) 4) не бачу (выхад) са становішча 5) баяцца (град)

94. Пастаўце ў творны і месны склоны. Запішыце ў два слупкі. Растлумачце выбар канчатака.

Варыянт 1. Багдановіч Максім, задзіра Алена, Паўлючэнка Надзея, Прыстаўка Наталля, зануда Аляксей, Міхаль Сяргей, Захаранка Таццяна, Скарына Францыск, непаседа Вася, задзіра Вольга, Аўдошка Вера, Краско Яўген, Сяргей Кіраў, пасёлак Кіраў, Юрый Гагарын,

город Гагарын, зануда Сяргей, город Столін, Андрэй Жураўлёў, мужчына, забіяка Ала, зануда Юля, самавучка Вера, непаседа Алег, калега Алена, Казачэнка Мікола, капрызуля дачка.

Варыянт 2. Пашута Андрэй, город Магілёў, Пашкевіч Надзея, Аўдошка Аксана, Гняўко Сяргей, Александровіч Павел, Магер Пётр, Бірыла Мікалай, Святляк Ганна, Нікалаеў Юрый, Акулёнак Алена, Анціпенка Алесь, город Нікалаеў, Зуёнак Міхаіл, Дубко Яўген, Іван Тураў, город Тураў, Мялешка Валянціна, Шалуха Алесь, плакса Іра, стараста Генадзь, самавучка Васіль, задавака Таня, калега Андрэй, разявака Вольга, задавака Алег, бацька, прамоўца (Святлана).

95. *Запішыце прозвішчы і імёны членаў вашай групы ў тры слупкі: у першы слупок – у форме назоўнага склону, у другі – у форме давальнага склону, у трэці – у форме творнага склону. Вусна растлумачце правапіс канчаткаў. У першым слупку падкрэсліце адной рыскай прозвішчы, якія маюць іншы канчатак, калі іх носьбітам з'яўляецца асоба процілеглага полу. Хвалістай рыскай падкрэсліце прозвішчы, скланенне якіх не залежыць ад полу носьбіта.*

96. *Пастаўце назоўнікі грудзі, плечы, коні, сані, вочы ў творным склоне. Колькі варыянтаў канчаткаў мае кожнае са слоў?*

97. *Прачытайце ўрывкі з тэкстаў, акрэсліце стылістычную ролю выдзеленых назоўнікаў.*

1. І раслі б, здаецца, дзеці, Каб іх кінучь на раллі. А **дзянёчак** як настане, Тая **ранічка** вясны! Кропля **роскі** на каштане Блеск запальвае дзіўны. (Я. Колас) 2. Дагнаў ён [Алекса] каня, што вёз Ярылу, зірнуў на яе. Беленькая **галоўка** з распушчанымі валасамі, сінія вочы... **Тварык** бледны, амаль дзіцячы. Відаць, і пайшоў бы сабе далей Алекса, але азірнулася ў той момант дзяўчына і ўсміхнулася... – бліснулі белыя **зубкі**... (В. Іпатава) 3. Так і застаўся маленькі Блакітны **праменьчык** на Зямлі. Кожную раніцу, як толькі ўзыйдзе **Сонейка**, яго можна ўбачыць, дзе толькі захочаш. Улетку на кожным **лісточку**, на кожнай кветцы, на кожнай **травінцы**, а зімой – на кожнай **сцяжыніцы**. (А. Дудараў) 4. І яны, Багародзіца і старая **Махахеіха**, цяпер былі вельмі ж падобнымі адна на адну, з адной і той журбою, і пазірала кожная з свайго кута адна на другую, бы пытала: а што далей? (В. Казько) 5. – Ну як там – скоро ўжо, **сястрыца**? – Міргнуў ёй весела Антось. (Н. Гілевіч) 6. На паверхні дождж і вецер свішча, І заглядваць страшна пад абрыў: Там жыве

дзiesiąткі год *самішча*, Што і радаслоўную забыў. (В. Гардзей)
7. Вось бы разам сабраць Усіх зверанят: *Зубраня, Зебраня, Ласяня, Лісяня, Ваўчаня, Бабраня* – Быў бы і ў заасадзе Дзіцячы сад. (С. Валодзька)

98. Утварыце ад прыметнікаў усе магчымыя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, запішыце.

Шчаслівы, цвёрды, прыгожы, малы, вясёлы, вялікі, буры, блакітнасіні, ласкава-прыветны, бадзёры, урачысты, кепскі.

99. Якія формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараюць наступныя прыметнікі ці не ўтвараюць гэтых формаў увогуле?

Лясісты, гарысты (мясцовасць); васільковы, бэзавы (колер); пшанічны, аржаны (хлеб); гняды, вараны (конь); ліпкі, клейкі (ліст); босы, нямы, духоўны (чалавек); вусаты, барадаты (мужчына); сакаўны (яблык); светлакошая, чарнабровая (дзяўчына).

100. Утварыце ад назоўнікаў прыналежныя прыметнікі (запішыце) пры дапамозе адпаведных суфіксаў *-оў, -ёў, -аў, -еў; -ін, -ын*.

Рыбак, бусел, сястра, бацька, Валя (ён, яна), Кастусь, Броўка, хлопчык, ляснік, цесць, вучань, жонка, муж, прадзед, герой, птушка, ластаўка, Саша (ён, яна), цётка, варона, Жэня (ён, яна), камар, бабуля, Тамаш, Антось, Алена, Валодзя.

101. Запішыце прыметнікі, якія вызначаюць:

- 1) станоўчыя якасці характару чалавека;
- 2) адмоўныя якасці характару чалавека;
- 3) абаяльнасць жанчыны (мужчыны);
- 4) знешні выгляд чалавека.

Выкарыстоўваючы гэтыя прыметнікі, апішыце свайго сябра (знаёмага) у афіцыйным, навуковым і мастацкім стылях.

102. Выпішыце прыметнікі з суфіксамі, якія надаюць словам розныя ацэначныя значэнні.

1. Высока ў небе воблака плыве, Плыве бялюткае, адно ў блакіце.
2. Шатром велізарным раскінуў дуб сукі. 3. Сорам наш Ты [сэрца маці] насіла вялізарным горам. 4. Я ўвесь бы народ ваш прадставіў к герою. Усіх бы прадставіў: і старцаў сівенькіх, і бабак старэнькіх, і дзетак маленькіх, – Усіх, што не сталі ў бядзе на каленькі. (Н. Гілевіч)

5. Мой бацька ў новенькіх лапцях ліповых, Якія дзед Васіль сплёў адмыслова, Шлях церабіў упарта да навукі; сыны і дочкі падаліся ў горад, А мова засталася, як і маці, Астатні век свой да канца агорваць Ва ўрослай у зямлю, старэнькай хаце. 6. І зараз, калі я з алоўкам Сяджу, бачу толькі адно: На тоненькай шыйцы галоўка І вочы – на ўсё акно. (С. Законнікаў) 7. Пустынна сяло апусцела, і шэраўкі горад прарос. Душа пацясняецца цэлам... Хто гэтыя беды прынёс? 8. Існуе малая трава і лаза, крыніцы вузенькае ложа. Куток, дзе ты першае слова сказаў, малым называцца не можа. 9. У руху жыцця, у шматгалоссі шчасця танюткая ніць... Бачыш, як ходзіць калоссе? Чуеш, як жыта шуміць? (В. Жуковіч) 10. Я проста ненавіджу палахліўцаў І аб'яўляю «ціхенькім» вайну. 11. Так, сціплы, сціпленыкі, спакойны. Заўсёды з боку ад бяды. Для ўсіх прыемны і пакорны, Ніжэй травы, цішэй вады. Ты чысты. А з табоя душна. 12. Ты не сляпіў вачэй. Быў прасты ва ўсе вякі твой родны ўзор: Гаёў бялютка бяраста, Густы блакіт лясных азёр. 13. З вялізнай жоўтай саломінай – Падгіналіся ногі аж – Поўз па галінцы зломленай Лупаты, лабаты мураш. (Г. Бураўкін)

103. *Ад назоўнікаў з дапамогай суфіксаў утварыце прыметнікі; падабраўшы да кожнага назоўнік, запішыце.*

I. Музыка, тэмбр, песеннасць, сімфонія, аркестроўка, басэтыя, жанр, фальклор, гітарыст, віртуоз.

II. Фарфор, Кембрыдж, фаянс, мазаіка, рэльеф, каларыт, пастэль, акварэль.

III. Даследчык, снежань, асветнік, Карэлічы, Брэст, Асіповічы, швед, Ірландыя, Рыга, Варонеж, Канада.

104. *У якіх сказах дапушчаны памылкі, звязаныя з утварэннем ступеняў параўнання? Выпраўце гэтыя сказы (вусна ці пісьмова – на выбар выкладчыка). Растлумачце.*

1. Сённяшняя экскурсія атрымалася цікавейшая ўсіх астатніх. 2. лепшыя малюнкi будуць паказаны на выставе. 3. У мяне больш прыгажэйшы почырк, чым у майго сябра. 4. Як вядома, паветра лягчэй вады. 5. Настаўнік папрасіў вучня адказваць гучней. 6. Тэмпература паветра сёння вышэй нуля. 7. Самы найхутчэйшы бягун раёна вучыцца ў нашай школе. 8. У дзяцінстве, здаецца, дрэвы былі вышэйшыя, чым зараз. 9. Хочацца верыць, што самая важная падзея ў нас наперадзе. 10. Ваша дачка старэйшая за нашу. 11. Вышэйшая адзнака ў школе – дзесятка. 12. На дварэ вясна, з кожным

днём надвор'е становіцца больш цяплейшае. 13. Антось быў самы вясёлы ў класе. 14. На ўроку фізкультуры Васіль скачыў далей усіх. 15. У мяне работа менш адказнейшая, чым у цябе. 16. Сёння сонца ззяе ярчэй, чым учора. 17. Горшы людскі недахоп – няўдзячнасць. 18. Зіма – мая самая любімая пара года. 19. Найлепшы час для працы – раніца, для адпачынку – вечар. 20. У Белаавежскай пушчы жыве буйнейшая ў свеце папуляцыя зуброў. 21. Ночы летам больш карацейшыя, чым зімой. 22. Матуліны рукі цяплейшыя ў свеце. 23. Найбольшы скарб – чыстае сумленне. 24. Сястра старэй мяне на тры гады. 25. Я зразумеў, што мой адказ быў самы кепскі. 26. Я не бачыў гарадоў, прыгажэйшых майго роднага. 27. Самая маленькая птушка – калібры. 28. Мой дзядуля – самы наймудрэйшы чалавек.

105. *Перакладзіце сказы на беларускую мову, запішыце. Асабліваю ўвагу звярніце на пераклад прыметнікаў. Зрабіце вывад пра форму выразжэння гранічнай якасці ў беларускай і рускай мовах.*

1. Полоцк – один из древнейших городов Беларуси. 2. Утверждают, что славянки красивейшие в мире. 3. Д.И. Менделеев был величайшим учёным, а также известнейшим в мире оратором. 4. День юмора – веселейший из всех праздников. 5. Роман Владимира Короткевича «Нельзя забыть» – интереснейшее из всех прочитанных мною произведений.

106. *Выявіце якасную ацэнку прыметнікаў і абазначце марфему, якая на яе ўказвае.*

Сіняваты, шэраваты; родненькі, добранькі; бялуткі, раўняўкі; танюсенькі, малюпасенькі, ціхусенечкі; шырачэзны, страшэнны, вялізны, глыбозны; замалы, прамудры, прыўдалы; жоўты-жоўты, найпрыгажэйшы.

107. *Утварыце ад прыметнікаў формы суб'ектыўнай ацэнкі і пазначце ў іх націск.*

Родны, светлы, добры, лёгкі, малады, сівы, кароткі, стары, разумны, шэры, сухі, крывы, мяккі, слабы, малы.

108. *Паразважайце пра нарматыўнасць ужывання выдзеленых формаў прыметнікаў у прыведзеных урыўках.*

1. Хто **рус**, хто **рыж** – Нясі свой крыж. Здаровы ці хворы – Пішы свае творы. (Л. Дайнека) 2. Будзе радасна нам і светла Піць нагбом з маладых крыніц Азанованае паветра, **Навальнічнейшае**

з навалніц. (М. Лужанін) 3. Пахаваў я бацьку, Нёман, Тут на беразе тваім. Знаю, ты таксама плакаў, Не было *бліжэй* сяброў. (М. Маляўка) 4. Не філасофствуй багата. Жыццё *грубей і прасцей*. Жыццё – пастаянная страта Зубоў, валасоў і надзей. (Л. Дайнека) 5. Прырода – *найвыдатнейшы* мастак. Яна знайшла гармонію і меру. (Г. Бураўкін) 6. – Увага, сябры – атаман, – Гукнуў кашавы атаман, – І мы дажылі да заганы – *Найгоршай* са страшных заган. (Я. Сіпакоў) 7. Ён [мядзведзь] пакажа нам, як хціўцы Абрастаюць поўсцю кражы, Як зацятыя зласліўцы *Найсумленней* гразню мажуць. (Я. Сіпакоў) 8. Скрозь на буслянках завеі штодня Белыя селянца. Зябне ў *журблівых* садах цішыня, Сум следам сцелецца. (А. Пісарык) 9. Я прачытаў: адзін мастак, Што золатам пісаў дыханне, Тлумачыў жоўтае, як знак *Найпранікнёнага* кахання. (Л. Дранько-Майсюк)

109. Акрэсліце стылістычную функцыю прыметнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі.

1. А сын глядзіць на пыльную дарогу, Дзе ўперадзе *вялізнага* войска Пайшоў багаты пан той пехатою. (Я. Сіпакоў) 2. Ешце, ешце! [Панове] Смялей трымайце *зграбнёнькія* лыжкі У *мякенькіх* дагледжаных руках. (Я. Сіпакоў) 3. Нача́льнікаў *маленькіх* – процьма, Папераў столькі – не падшыць. І пішуць: дзе і як палоць нам І як балотца асушыць... (П. Панчанка) 4. Пустынна сяло апусцела, і *шэранькі* горад прарос. Душа пацясняецца целама... Хто гэтыя беды прынёс? (В. Жуковіч) 5. І зараз, калі я з алоўкам Сяджу, бачу толькі адно: На *тоненькай* шыйцы галоўка І вочы – на ўсё акно. (С. Законнікаў) 6. *Тоненькую* ножку з-пад пярыны белай На зямлю пралеска Ставіла нясмела. (В. Вярба) 7. Стройныя зялёныя бярозкі Распярлі *танюсенькія* коскі. (Е. Лось) 8. Мама з татам купілі Сярожу браціка. *Малюпасенькага* прыгожага Андрэйку. Вочкі ў яго ўвесь час заплюшчаны. (У. Паўлаў) 9. А потым Восень яшчэ збірала *дробнёнькія сінюткія* кветачкі верасу, сціплых бяссмертнікаў. А ў кужэльную касу сваю ўпляла трапяткія белыя павуцінкі. (М. Даніленка)

110. Праскланяйце займеннік *сябе*. Складзіце сказы з гэтым займеннікам так, каб ён спалучаўся з прыназоўнікамі *пра, да, аб, пры, перад, пад, паміж, замест, вакол, каля, для, апрача*.

111. Перабудуйце сказы так, каб у іх не было паўтораў займеннікаў.

1. На вечарыне выступілі пісьменнікі. Мы не бачылі *іх* раней, але чыталі *іх* кнігі. 2. Ніхто *ім* нічога не аб'явіў, і ніхто *іх* не запрасіў.

3. Мне трэба пазваніць яму, а можна яму і напісаць, але я не ведаю яго адраса. 4. Яна гаварыла доўга, і мне здалася, што яна забылася, з чаго пачалася наша гаворка. 5. Якое дзіўнае возера!.. Яму ўсё роўна, хто будзе апяваць яго берагі.

112. *Знайдзіце словазлучэнні і сказы з памылкова ўжытымі формамі займеннікаў, выпраўце іх (вусна).*

Дазвольце падзякаваць вас; не кпіце з яго; пры цябе разышліся; расказвае сам сабе; дзякую вам за падтрымку; выбег з ейнага пакоя; не дакарайце сабе; не ў тога пытай; гэны не ўспрымае; зарубі сабе на носе; нечага рабіць вечарамі; правяралі самага начальніка; таго ніхто не клікаў; некатараму скажуць; ніякі настрой; ніякому сябру; нікаго няма; ні на каго не звяртай увагу; нікаму не кажы; ні за якія грошы; спытай у яго самога; ад усяе душы; ад тасей увагі; што-небудзь скажы; ні да чаго не прыдатны.

113. *На месцы пропуску ўстаўце займеннік сам або самы ў патрэбнай форме, запішыце, настаўце ў займенніках націск.*

Ля ... дома, яму і ... трэба вучыцца, маё ... вялікае жаданне, для нас ... гэта было нечакана, у мяне ... ні рубля ў кішэні, перадаць гэтаму ... чалавеку, адзін экзэмпляр для ... аўтара, што ж адбылося на ... справе, ёй не хацелася гэта рабіць ..., працавалі да ... вечара, трэба дачакацца ... настаўніцу, на ... вершаліне бярозы, смяяцца з ... сябе, з ... надзейнымі сябрамі, прыйсці з ім ..., пафарбаваць такім ... колерам, трэба паказаць яму ..., пагаварыць з ёй

114. *Прачытайце ўрыўкі, акрэсліце функцыю выдзеленых займеннікаў.*

I. Тут віўся маленькі ручаёк. Выцякаў **ён** з крыніц за кіламетры два адсюль, з-пад двух вялікіх, як горы, узгоркаў. На адным з **іх** стаяў стары панскі будынак. Цяпер **яго** было цяжка пазнаваць. **Ён** даўно перароблены пад школу. Некалі ў лагу ляжалі вялікія сажалкі. Цяпер **яны** зараслі трыснягом, чаротам, але з **іх** выцякала вада... (А. Жук)

II.

Буду жыць, забываючы **твой** адрас,
забываючы **твой** голас,
забываючы сусвет, што зваўся **тваім** целам, —
быццам усё было не са мною,
а з героем даўняга фільма.

(У. Арлоў)

III. Я з лесу. З лугаўя.
З азерца. І з балота.
І што для **Вас мая**
Маленькая істота?
(Я. Янішчыц)

IV. Хоць аднымі жывём падзеямі
мы, памочнікі,
вы, работнікі,
ці ж папраўдзе цяжар падзелены?
Вам – укажай удалеч тыкаць,
нам – згінацца пад цяжкаю ношаю.
Вам –
Прызыўна трубіць і клікаць,
нам –
раўняецца на вас, харошыя.
(П. Макаль)

V. Ах, Беларусь, **мая** ты доля,
Мая сляза і пацалунак,
Маё ў бярозках белых поле,
Мой песнямі набіты клунак!
(Е. Лось)

VI. **Кожны** бачыў, як узыходзіць сонца, – а **гэта** ўжо радасць;
кожны ведае, як пачынае варушыць зямлю росток, – **гэта** таксама
радасць; **кожны** чуў, як шумліва перагаворваюцца паміж сабою
дрэвы і пераспеўваюцца птушкі, – і **гэта** таксама радасць. Ды яшчэ
якая! (Я. Сіпакоў)

115. Запішыце словамі, пастаўце націск.

11; 60; 14; 8; 517; 7/8; 3/5; 1/2; 7,03; 4,2; 1,06; 17,4; 2,004; 89,4;
511; 5/8; 2/5; 1/3; 7,02; 4,4; 3,06; 9,1; 1,004; 70,3; 400,11.

116. Спалучыце лічэбнік **паўтара** з прыведзенымі назоўнікамі.
Словазлучэнні праскланяйце.

Вядро, тона, кіламетр, старонка.

117. Утварыце ад прыведзеных колькасных лічэбнікаў адпаведныя
зборныя і запішыце. Ва ўтвораных лічэбніках абазначце суфіксы,
пастаўце націск, акрэсліце сферу функцыянавання.

Два, тры, чатыры, пяць, шэсць, сем, восем, дзевяць, дзесяць,
адзінаццаць, дванаццаць.

118. Якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікам *двое*? Запішыце колькасна-іменныя спалучэнні. Растлумачце.

Вароты, дзяжурны, яны, прыгажуня, дачка, суседка, кацяня, боты, настаўніца, свіння, студэнтка, вёска, сяброўка, паранены, акно, лыжка, людзі, воўк, конь, цацка, дзіця, камбайнер, салавей, дзверы, мужчына, сын, аднакласнік, жонка, пісьмо, брат, бяроза, сшытак, ножка, ягня.

119. Раскрыйце дужкі, лічэбнікі запішыце словамі, назоўнікі пастаўце ў адпаведную форму.

У з о р: 4 (зімовы дзень) – чатыры зімовыя дні.

3 30 (вучні); 3 (нажніцы); 3 365 (тона); у 1,5 (кілаграм); 7 (суткі); з 842 (студэнткі); каля 798 (вучні); з 52 (абітурыенты); разам з 276 (студэнты), звыш 378 (экзэмпляр).

120. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, запішыце.

Два правільных адвета, тры новых плацця, чатыры последних года, два лучших друга, пять интереснейших книг, в трёх шагах от нас, в полутора километрах от сада, 22 газетных экземпляра, 2/5 читателей, сегодня – пятнадцатое мая, бабушке – около семидесяти.

121. Са спалучэння лічэбніка з назоўнікам утварыце складаныя прыметнікі, запішыце іх.

800 гадоў, 65 тысяч, 45 дзён, 1,5 дня, 57 мільярдаў, 3 струны, 16 паверхаў, 150 тон, 40 градусаў.

122. Растлумачце сэнс прыказак. Вывзначце ролю і значэнне ўжытых у прыказках лічэбнікаў.

На двух вяселлях адразу не скачуць.

За двух папацееш – за трох паясі.

Адна галавешка і ў печы тухне, а дзве і ў полі дымяцца.

Адзін бацька лягчэй пракорміць дзевяць дзяцей, чым дзевяць дзяцей – аднаго бацьку.

Першы блін комам.

Кніга – кнізе розніца: адна вучыць, другая мучыць.

Стралай пападзеш у аднаго, а пярком – у тысячы.

Лепш раз паказаць, чым дваццаць разоў расказаць.

Двойчы думай перад тым, як гаварыць, – у два разы лепш скажаш.

Разумнага пашлі – адно слова скажы; дурака пашлі – тры скажы, ды і сам за ім пайдзі.

Колькі ні жыць, а два разы маладым не быць.
У адным сэрцы два каханні не трымаюцца.
Не любіш – гора, а ўлюбішся – удвое.

123. *Знайдзіце спалучэнні слоў з граматычнымі памылкамі, выпраўце іх.*

Два цэлых і тры дзесятых працэнта, сорак два першыя кіламетры, дзве старых камоды, дзве рыбацкія сеткі, тры вялікіх дубы, з паўтары тысячаў рублёў, з трымастамі сарака дзвюма кнігамі, чатыры цэлых і тры сотых гектара, у паўтара раза больш, не бачыла цэлых два гады, тры доўгія зімы, сорак тры будынка, дзве цэлыя і пяць восьмых.

124. *Пастаўце лічэбнікі ў творным склоне, запішыце.*

Абодва, абедзве, абое, два, дзве, тры, чатыры, пяць, шэсць, сем, восем, дзевяць.

125. *Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў. Вызначце: 1) дзе лічэбнік выконвае экспрэсіўна-стылістычную функцыю; 2) дзе лічэбнік забяспечвае дакладнасць тэксту; 3) дзе ён адначасова выконвае экспрэсіўна-стылістычную функцыю і забяспечвае дакладнасць тэксту.*

1. Я прачытаў сем тысяч кніжак, Гартаў падручнікаў гару. Хоць ад навукі неяк выжыў, І ўсё ж дурным, відаць, памру. *(П. Панчанка)*
2. Першая маршчылка След свой правяла... Дзе ж мая дзяўчынка, Што, як мак, цвіла? *(С. Законнікаў)*
3. Два абразы ў маім храме. Ведаю, што на адным – Бог. Не ведаю, на якім. *(У. Арлоў)*
4. Заліцца б слязамі гарачымі шчасцю! Рамонкі грудзей задыхаюцца страсцю. Ручайныя косы спываюць з плячэй, Здаецца, табе васемнаццаць яшчэ... *(А. Пісарык)*
5. Так, вам няма чаго сказаць... Двух слоў не можаце звязаць без афіцыйнае шпаргалкі; вам толькі б рост кар'еры шпаркі... *(В. Жуковіч)*
6. На ўскрайку вёскі, дзе папас, Жыве дурная Ганна. На ўсё ў яе – адзін адказ, На ўсё – адно пытанне. *(Я. Янішчыц)*
7. Заканчваецца год 1521 ад увасаблення Божага. Па Еўропе паўзуць чуткі пра набліжэнне новага патопу, і легкаверныя людзі ўжо будуць каўчэгі. *(У. Арлоў)*
8. Запальваецца ў небе другое сонца. Я хаваюся ад яго за старую шурпатую дзічку, але сонца прасвечвае яе наскрозь... *(А. Разанаў)*
9. Атруці мяне вясновым хмелем, Апляці мяне рукамі цёплымі. На дваіх з табою мы падзелім Ноч, што льецца залатымі кроплямі. *(Г. Бураўкін)*
10. – Гэтаму дубу больш за дзвесце пяцьдзсят гадоў, – гаворыць Аляшкевіч. – У вышыню – не менш трыццаці метраў. Шырынёй – тры-чатыры абхваты. *(В. Вольскі)*

126. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Надламываць веточку, отмахиваться от комаров, подписывать протокол, проветривать помещение, записывать в тетрадь, показывать пример, признавать себя виновным, развивать память, выписывать газеты, исследовать стиль писателя, рассказывать о книге, приказывать другу, приклеивать рисунки, записывать в блокнот, просчитывать наперёд, ідём на заняття (абвесны лад), несём вместе (загадны лад).

127. Прачытайце верш, выпішыце дзеясловы, паставіўшы іх у 2-й асобе множнага ліку цяперашняга (будучага) часу, растлумачце правапіс іх асабовых канчаткаў.

Так, гэта праўда, што таіцца –
Даруй мне, любая, мой грэх:
Грыміць у жылах навальніца,
І смуткам б'е мяне твой смех.

І не магу я так, як колісь,
Ісці ў бяздумную тугу,
Такім, як быў, ужо ніколі
К табе вярнуцца не змагу.

Ты не сярдуй. Бо як іначай?
І дуб часамі бура гне.
Вунь глянь – пад громам камень плача.
А што ж ты хочаш ад мяне?

(К. Кірэенка)

128. Спішыце прыказкі і прымаўкі, устанавіўшы прапушчаныя літары. Вусна растлумачце сэнс прыказак.

Сёння зроб...ш – заўтра як знойдз...ш. Што ў маленстве выхава...ш,
на тое ў старасці абাপр...шся. Родную маці нікім не замен...ш.
Не памуч...шся – не навуч...шся. Раней пачн...ш – раней законч...ш.
Усе слёзы не выплач...ш, усе думы не выкаж...ш. Сэрцам не
прыман...ш, дык за вушы не прыцягн...ш. Не саромейся спытаць:
болей спыта...ш – больш пазна...ш.

129. Знайдзіце і выпраўце няправільна ўтвораныя дзеяслоўныя формы:

а) 2-й асобы множнага ліку абвеснага ладу: аддаеце, нясеце, жывеце, кладзецеся, вязеце, устаяце, полеце, смяецеся, сядзіце, ша-

нуеце, грызеце, плывеце, здаецца, імітуеце, запаўзяце, канстатуеце, ляціце, застаецца;

б) 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу: надрукуем, узарэм, натчэм, бярэмся, нясем, застаёмся, зберажэм, забярэм, жывем, перадаём, павядзем, разатрэм, натчэм, нажнем, падпаям, зажывем, запражом.

130. Прачытайце, вызначце функцыю выдзеленых дзеяслоўных формаў. Паразважайце над ужываннем ненарматыўных формаў.

I. Раней было ўсё вельмі проста:
Рабі. Любі. Гадуй. Будуй.
І сей, і жні, і тчы на кроснах.
Перамагай сваю бяду.
(П. Панчанка)

II. **Адкрываю, адкрываю** –
Ад відна да першых сноў.
Адпачну і акрыяю –
Адкрываю зноў і зноў.
Адкрываю дзверы дома,
Адкрываю важкі том,
Слоік соку я свядома
Адкрываю за сталом.
І адкрыццяў ёсць крывая,
Свой круты няроўны ход...
Часам нават **адкрываю**
Урачысты людны сход.
(П. Макаль)

III. Законы вечнага
кружэння:
Расці, цвісці, спяваць, шумець.
Тут смерць –
І зноўку нараджэнне,
Жыццё –
І зноў глухая смерць.
(П. Панчанка)

IV. І, неба, бывай назаўсёды,
І, сонца ў небе, бывай.
Цяпер зразумела: нягоды,
Як **жыцьмеш**, палічыш за рай.
(Я. Сінакоў)

- V. Усё ў ім *галініца*,
усё *разнастайваеца*,
усё
няспыннае паўтарэнне:
дрэва – ці, можа, само жыццё?
(А. Разанаў)
- VI. Вясна *гудзе*, і *зумкае*, і *крэхча* –
На дом, у паветры, на вадзе, –
І ўсюды тая ж просьба: «Чалавеча!
Пачуй сябе ў нас! А то – быць бядзе!»
(Н. Гілевіч)

131. *Перакладзіце сказы, звярніце ўвагу на сродкі, якімі перакладаюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыметныя звароты ў беларускай мове.*

1. В сопровождении моей продрогшей собаки взошёл я на крылечко, в сени, отворил дверь, но, вместо обыкновенных принадлежностей избы, увидел несколько столов, заваленных бумагами, два красных шкафа. (И. Тургенев) 2. Ещё с весны, пришедшей на смену затянувшейся зиме, пара диких голубей прилюбила размётновское подворье. (Паводле М. Шолахава) 3. Голос, певший песню, вдруг оборвался близко около хаты, громко звякнула железная клямка, и в просвете быстро распахнувшейся двери показалась рослая смеющаяся девушка. (А. Куприн) 4. От воды тянуло сыростью терпкой гниющей ольхи, а с дальних степей, тонувших в сиреновой дымке тумана, лёгкий ветерок нёс извечно юный, еле уловимый аромат недавно освободившейся из-под снега земли. (М. Шолохов) 5. Происходящее его волновало. (А. Чехов)

132. *Знайдыце сказы з ненаарматыўным ужываннем дзеепрыметнікаў, назавіце прычыны іх выкарыстання, прапануйце варыянты замены.*

1. Пад нагамі – пачарнелае леташняе лісце. (К. Чорны) 2. Пад яснасіняю страхом чыеюся стомленай рукой збудован мне прасторны дом. (Я. Колас) 3. Апошні раз агледжан пісталет. (М. Лынькоў) 4. Шкада ёй адлятаючых у вырай журавоў. (М. Танк) 5. Адпачынак. Скончан доўгі шлях. (П. Панчанка) 6. Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка... (Я. Колас) 7. Каля печкі гарэла над начовачкамі заціснутая ў лучнік лучына. (У. Караткевіч) 8. Булькае вада пад навішымі лазнякамі. (М. Лынькоў) 9. Набралыя галіны глуха хрусталі пад нагамі. (І. Навуменка) 10. Ад ракі пахла асвятжаючай вільгаццю... (М. Лынькоў) 11. Адзвінеўшая песня лета чабаровым пахне настоем. (К. Кірзенка) 12. Паветра напоена гусцеючым

мрокам. (М. Багдановіч) 13. Журавоў адляцеўшых далёкае рэха праглынулі даўно маладыя снягі. (А. Званак)

133. Прачытайце сказы, адзначце выпадкі ненарматыўнага ўжывання фразеалагічных адзінак.

1. Зірні на Мураўскага – з яго нібы з гуся вада. (М. Машара)
2. Родная мелодыя, залунаўшы з прыёмнікаў, навастрыла вушы дубнякоўцаў. (Г. Семашкевіч) 3. Ніколі не даводзілася ездзіць на машыне. Усё больш пехатою, на сваіх двух. А на сваіх двух ніколі не дрогка. (В. Казько) 4. Усе яны прамоклі да ніткі і калаціліся, зуб на зуб не пападаючы. (І. Гурскі) 5. Нарадзіўся ты, сыноч, у шчаслівай кашулі, – зычліва ўздыхае пажылая жанчына. (А. Карпюк) 6. Я сяду ў апошні аўтобус, паеду за трыдзевяць зім. (А. Пракаповіч) 7. І шанцуе ж чалавеку... аграбае сабе грошы, і хоць бы ў вус. (М. Лынькоў) 8. Пяюць хлапчукі пра Яся, што канюшыну касіў... Пяюць ва ўнісон, з любоўю і разам. (У. Карызна)

134. Пастаўце націск у наступных фраземах, з пяццю (на выбар) складзіце сказы, растлумачце (вусна) сэнс фразеалагізмаў.

Віламі па вадзе пісана, журавель у небе, закідаць шапкамі, кідацца ў вочы, кідаць цень, кішка тонкая, спінугнуць, на мазі, сам-насам, у гарачай вадзе купаны, гула асмаленая, як з крыжа зняты, стрэляны верабей, не разлі вада, лістам слацца.

135. Уважліва прачытайце сказы; вусна назавіце патрабаванні да пунктуацыйнага афармлення фразем, адзначце выпадкі іх парушэння.

1. Начальнік зверху выклікаў Назара на «дыван» і «стружку» зняў. (Э. Валасевіч) 2. Чуў Іван звон ды не ведае дзе ён. (Б. Сачанка) 3. Для Бойкі навіна была як гром з яснага неба. (І. Кудраўцаў) 4. Табе, Андрэй, бачу... гэты завод як костка ў горле. (Э. Ярашэвіч) 5. Рудога хлебам не кармі, а дай слова сказаць. (І. Мележ) 6. Куды гэта цябе Бог на ноч глядзячы нясе? (С. Грахоўскі) 7. Хату табе як ляльку адгрукаем. (С. Грахоўскі) 8. Бабы плачуць як бабры. (К. Крапіва) 9. Калі я не буду ведаць ні бэ ні мэ ні кукарэку, вы ўсё роўна двойку паставіце. (Л. Левановіч)

136. Запішыце фраземы, вызначце, якую ацэнку яны выражаюць і ў якіх стылях мовы могуць выкарыстоўвацца.

Круціць носам, даць дзёру, галаву звесіць, ногі выкруціць, абух абухом, кішкі перадаць; вырашаць лёс, удзельная вага, нанесці

ўдар, давесці да ведама, прыняць удзел, апраўдаць давер'е; адзін на адзін, стрымаць слова, мець на ўвазе.

137. *З наступнымі словазлучэннямі складзіце сказы такім чынам, каб словазлучэнні выступалі ў ролі дзейніка, а ў ролі выказніка выступаў дзеяслоў у форме прошлага часу. Растлумачце праваніс канчаткаў дзеясловаў.*

Шэсць дзён, брат з сястрой, большая частка насельніцтва, некалькі слухачоў, шмат абітурыентаў, тысяча гараджан, пяцёра студэнтаў, безліч дзівосаў, процьма грыбоў, тройка коней, усе дзяўчаты, усяго пяць выпускнікоў, багата брусніц, каля дзесяці кніг, каля ста супрацоўнікаў.

138. *Вызначце, у якіх сказах дапушчаны памылкі, звязаныя з каардынацыйй дзейніка і выказніка. Запішыце гэтыя сказы ў выпраўленым выглядзе.*

1. Вядомы ўрач Таццяна Залеская дапамог многім людзям пазбавіцца хранічных захворванняў. 2. У беларускіх лясах растуць сосны, бярозы, дубы. 3. ДАІ ў верасні пачала асабліва сачыць за рухам транспарту на гарадскіх вуліцах. 4. На канферэнцыі выступаў вядомы прафесар Юлія Гурская. 5. Да экзамена засталася два дні. 6. Значная частка буслоў жыве на тэрыторыі Беларусі. 7. Сяргей са Славам добра напісалі кантрольны дыктант. 8. З дня апошняй маёй сустрэчы з бацькамі прайшло пяць месяцаў. 9. Коля з Васем вырашылі схадзіць у бібліятэку разам. 10. Хворага праапэрыраваў вядомы ўрач Антаніна Кузьміна. 11. Большая частка школьнікаў удзельнічалі ў мітынгу. 12. Галоўны інжынер завода Святлана Іванаўна Кавалёва правяла чарговы сход, прысвечаны тэхніцы бяспекі. 13. Большая частка азімых былі засеяны своечасова. 14. Удзельнікаў нарады сустракаў дырэктар ліцэя Ніна Паўлаўна Сямёнава. 15. З дзесятага класа на суботнік прыйшлі адзінаццаць вучняў. 16. Восем дзён засталася да канікулаў.

139. *Перакладзіце на беларускую мову, з сямю прыкладамі (на выбар) складзіце сказы, каб атрымаўся звязны тэкст, вытрыманы ў пэўным стылі. Назавіце стыль, падстыль і жанр тэксту. Адкаж аргументуйце.*

І. Дважды три шесть, всей душой, будьте счастливы, ходите под окнами, поверите ли, отказаться от обещания, оба старика, обеими руками, падающая звезда, стать ласковее, протянуть руку, ударил

ногу, за обе щеки, впасть в немилость, пришли вдвоём, в другой раз, дом в пять этажей, трёхкомнатная квартира, вода по колено, несколько раз в неделю, становиться тише, выше отца.

II. Писать по адресу, послать за яблоками, жениться на Светлане, слышать своими ушами, идти за отцом, смотреть за собой, говорить по телефону, определить по вкусу, не сделать из-за лени, видеть своими глазами, благодарить маму, смеяться над собой, жить с детьми, выехать за черникой, выше дерева, больше года, читать про себя, показаться слишком долгим, палка о двух концах, стать на колени, забыть о сне.

III. Рассказать о себе, отправить за чаем, думать о детях, отблагодарить друзей, шутить над братом, жениться на Ольге, послать в аптеку за лекарством, заболеть коклюшем, извините меня, расспрашивать о новостях, смеяться над недостатками, пойти в магазин за рыбой, поехать за грибами, заботиться о родителях, простите его, больной ангиной, съездить за цветами, заведующий библиотекой, слышал своими ушами, опоздали из-за твоих друзей, парк в пятистах метрах от озера, она выглядит моложе своего возраста, три раза в неделю, согласно договорённости, увидимся на днях.

140. *Спішыце сказы, расстаўляючы пранушчаныя знакі прыпынку. Нагадайце правілы, якія пацвердзяць пунктуацыйную правільнасць.*

1. Мы людзі свабодныя вольныя птахі. (Янка Купала) 2. Найвышэйшая мэта чалавека жыццё, і кожны дзень чалавек павінен павітацца, пажадаць таму з кім сустрэўся жыцця. Значыць павітанне гэта пажаданне жыцця. (У. Юрэвіч) 3. І жнец і швец і на дудзе ігрэц. (Прыказка) 4. Пакрытыя інеем яблыні былі быццам у белай вясновай квецені. (У. Карпаў) 5. Для Бойкі навіна была як гром з яснага неба. (І. Кудраўцаў) 6. Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня-яблынка звездзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета. (І. Навуменка) 7. І цікавілася маці сэрца матчына вядома як на службе там дзіцяці ці там лепей ці мо дома. (Я. Купала) 8. Травы пахнуць кветкамі кветкі пахнуць зорамі зоры над палеткамі лесам і азёрамі. (П. Глебка) 9. Вясна і вецер. Першыя цёплыя сонечныя промні і звонкія капляжы заўсёды абнадзейваюць не за гарою лета... (А. Багамолава) 10. Расправіла крылы вясна. Пранізаныя шчодрым сонцам паўднёвыя вятры прагналі рэшткі зімы. (Т. Хадкевіч) 11. Машы ўспомніўся запіс у Алесіным дзённіку (учора ён выпадкова трапіў ёй у рукі) У чым паэзія нашага жыцця. (І. Шамякін)

141. *Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Напішыце замалёўку пра ўласнае стаўленне да зместу прыказак, выкарыстоўваючы пры гэтым у выглядзе цытат урывкі з прыведзенага ніжэй верша М. Танка.*

Кажуць
Цішэй едзеш – далей будзеш.
Мо паверыць
А за кукіш круп не купіш.
А я думаў?
Праўда любя, хоць і груба.
Ці заўсёды
Папрацуеш смак пачуеш.
Мо і праўда
Кажуць: Смерць вянчае славай.
Пачакаю?

(М. Танк)

142. *Пастаўце вершаваныя радкі ў адпаведны кантэкст, запісаўшы спачатку цытату ў слупок, а потым – у радок. Пры спісванні выпраўце пунктуацыйныя памылкі ў прапанаваным урывку.*

Дык чаруй жа людзей паміж моваў другіх,
І гучы вечна ярка і нова,
Мова продкаў маіх і нашчадкаў маіх
Беларуская родная мова.

(А. Ставер)

143. *Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Вусна вызначце ролю пабочных слоў у кожным са сказаў.*

1. З гістарычных крыніц вядома што пачынаючы з пятнаццатага стагоддзя ў Белаежскую пушчу ездзілі на паляванне літоўскія князі польскія каралі і нарэшце рускія цары. (В. Вольскі) 2. О гэты язмін у святле месяца блакітна-белы шалёна-водарны як закружыў галаву! Відаць успаміны пра яго праз гады будуць саграваць маю душу. (А. Багамолава) 3. Здаецца тут не сонца свеціць а ружы полымем сваім! (А. Бачыла) 4. Бадай кожны з іх рад быў бы вырвацца з гэтага пекла каб вярнуцца да свайго ранейшага ладу жыцця. (З. Бядуля) 5. Бяроза адшумела зялёным лісцем і паслала ў свет можа мільёны новых бярозак схаваных у яе лютучым насенні. (І. Навуменка) 6. Нарэшце рыжы відаць старшы з іх падняў галаву і ўстаўіўся ў Саўку пранізлівымі лупатымі вачыма. (Я. Колас) 7. Не відаць было аднак у зале

ні рабочых ні студэнтаў ні школьнай моладзі... (Я. Брыль) 8. А пойдзеш у Ліпава лясамі напэўна стрэнешся з лясамі ... (Я. Колас)

144. Прачытайце. Вусна пракаменціруйце парушэнні пунктуацыйных нормаў. Спішыце, выпраўляючы памылкі.

1. Можа, праз гэта, а, можа, праз тое, што Косця больш, чым іншыя дзеці, любіў лес і вырашыў прысвяціць яму жыццё, – пайшоў у лясны тэхнікум. (І. Шамякін) 2. Сонца мароз і вецер. Эх завірыў, разгуляўся. (Я. Брыль) 3. Хто любіць і шануе красу зямлі, той абавязкова бывае і шчырым яе абаронцам, хто ж не імкнецца ўзбагаціць прыгажосць свайго краю, а наадварот, дазваляе сабе вынішчаць яго прыродныя багацці, – на таго няма надзеі ніколі, ён як адшчапенец, у любым выпадку можа здрадзіць Бацькаўшчыне; бо ён яе не любіць, не даражыць яе багаццем, яе красой. (К. Кірэенка) 4. Мова продкаў нашых і нашчадкаў – Шэпт дубровы і пчаліны звон, – Нам цябе ласкава і ашчадна Спазнаваць ажно да скону дзён... піша Г. Бураўкін. 5. Калі аўтар піша беларускаю моваю, дык трэба каб ён ведаў добра народную беларускую мову, тады яго творы будуць мець беларускія нацыянальныя формы – пісаў Кузьма Чорны. 6. За дробналесем, якое ўжо высыхала ад ранішняга, але вельмі цёплага сонца, – пачалося знаёмае канюшыннае поле, дзе ласяня з маці не раз ласаваліся смачнаю траваю, калі не было надта гарача, то і ляжалі і адпачывалі напіўшыся вады ў блізкай рэчцы і вяртаючыся ад яе ў лес. (Г. Далідовіч) 7. Глядзелі на Ганну, разважалі і за малым выключэннем прыдзір з жанок згаджаліся: нявеста, нічога не скажаш! (І. Мележ) 8. Паміж акном і плотам голы вішняк. Гоп! На галінках прыселі дзве птушкі. Не вераб'і, а сініцы, бо ў іх зялёныя спінкі, волле жоўтае, а галоўкі – чорныя з белымі шчочкамі. Ці-сік, ці-сік снуюць яны то ўверх, то ўніз па галінках, карычневых, нават, здалёк. (Я. Брыль)

145. Растлумачце значэнні слоў-амографаў. Складзіце словазлучэнні з гэтымі словамі.

- I. Што ні хвіля, ні гадзіна –
Лезе з скуры гадзіна.
Увесь век яму гадзіла,
А ён кажа: гадзіла.

(Н. Гілевіч)

- II. Кавалі зброю кавалі
Каб іх каралі каралі.

(А. Вольскі)

III. Барсукі ў глыб нары,
Баючыся кары,
Нацягалі шмат кары
І зрабілі нары.

(Н. Гілевіч)

146. Прачытайце нары слоў і прааналізуйце, якія лексемы і чаму мэтазгодна выкарыстоўваць у розных стылях.

I. Выстаўка – выстава, сталы ('нязменны') – пастаянны, глава – раздзел (кнігі), факел – паходня, стул – крэсла, спонсар – фундатар, тамсама – там жа, веруючы – вернік, Скарынінскі – Скарынаўскі, аплачваемы – аплатны, асілак – волат, зарука ('заклад') – залог, паліва – гаручае, суправаджальнік – суправаджаючы, ялінка (навагодняя) – ёлка, склеп – пограб, жуйка – жвачка, дзіўны – дзівосны – чароўны – здзіўляючы, недагляд – нядбайнасць – упушчэнне, дадому – на дом (заданне), спадзеў – надзея, асобнік – экзэмпляр, віна – правіна – праступак, саманавучальнік – самавучыцель, сыроватка – сываратка, значнасць – вартасць – значымасць.

II. Квяцістая капуста – цвятная капуста, надыходнае свята – надыходзячае свята, жывая энцыклапедыя – хадзячая энцыклапедыя, абедны стол – абедзенны стол, друкавальная машына – пішучая машына, насамрэч – на самай справе, па справядлівасці – па праву, арганізацыя-апанент – апаніруючая арганізацыя, дастатковыя веды – здавальняючыя веды, змарнаваць час – убіць час, жывы эфір – прамы эфір, выставачны комплекс – выстаўны комплекс, задаваць тон – весці рэй, задзіраць (задзерці) нос – драць нос, па шчупаковай волі – па шчупаковаму загаду, з усяго відно, па ўсім відаць – па ўсяму відаць, назапашаны вопыт – накоплены вопыт, перадусім – найперш – перш за ўсё, уступны артыкул – уступная лекцыя – уводны артыкул – уводная лекцыя.

147. Ахарактарызуйце выдзеленыя словы і паразважайце, з якой мэтай яны выкарыстоўваюцца ў розных моўных стылях.

1. Васіль Бусыга быў **кандыдат у валасныя старшыні**, але рэвалюцыя і ўсе далейшыя падзеі адвялі яго кандыдатуру. (Я. Колас) 2. У торбах хлеб-**жытнічак**, сала, сыр і нават солі **жменька**. (П. Пестрак) 3. Да буслоў у нас адносіліся з нейкай пяхотнай павагай. Называлі не інакш як **буськамі**. (С. Пархута) 4. Людзі, вядома, лічылі, што перагінае палку старшыня-**прадсядацель**. (У. Рубануў) 5. Грышка няўмелымі пальцамі **растрыбушыў** канверт, і тое, што

прачытаў у лісце, спярша засціла ад яго сонца – пацямнела ўваччу... (У. Рубанаў) 6. Колькі разоў [Жукоўскі] падыходзіў да *мальберта*, браўся за *палітру* і *пэндзлі*, а думкі ўсё пераскоквалі праз пушчанскі матыў і Старую Волю, сядзібу маленства, танулі ў іншых вёснах... (В. Карамзаў) 7. Сярод экспанатаў нямала рэчаў, якія хочацца патрымаць у руках, дзівячыся, як па-майстэрску зроблена мастакамі *інкрустацыя*, і *лакавая мініяцюра*, і *разьба па дрэве*, *батлейкі* для лялечнага тэатра. (3 газеты) 8. Значыць – *хобі*, а ў народзе гэта – *дурыкі*. Вось з гэтых самых дзівакоў сярод рамеснага людзю смела можна ствараць творчы саюз «хабянутых», не меней. (3 газеты) 9. *Словаўтваральныя дыялектызмы* – словы, якія адрозніваюцца ад літаратурных словаўтваральнымі *дыялектнымі марфемамі*: *дамаўё* (дамавіна), *вудар* (вудзільшчык), *гарушка* (горка), *цяперака* (цяпер), *пьяун* (певень) і інш... [18]

148. *Дапішыце дзеясловы незакончанага трывання, выбраўшы нарматыўны суфікс. Чаму ў некаторыя прыклады можна ўставіць і суфікс -ава-, і суфікс -ірава-?*

Дэклам...ць, фармул...ць, груп...ць, прагназ...ць, нармаліз...ць, ідэаліз...ць, дэталіз...ць, кінафік...ць, бальзам...ць, пламб...ць, тэлефан...ць, экспан...ць, фарм...ць, рамант...ць, аванс...ць, кантраст...ць, прэм...ць, рэпец(т)...ць (ад рэпетыцыя).

149. *Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце (дзе магчыма) адпаведнікі жаночага роду, запішыце. Ці ва ўсіх стылях могуць быць выкарыстаны падабраныя вамі назоўнікі? Чаму?*

Аграном, акцёр, буфетчык, бухгалтар, вадавоз, верабей, вучань, выдатнік, галандзец, гарэза, малайчына, гаспадар, голуб, гусак, дакладчык, даяр, медбрат, доктар, дарадчык, дзядзечка, дзядуля, дырэктар, дацэнт, загадчык, касір, карэец, вожык, шчупак, камар, рэдактар, сакратар, бібліятэкар, кандуктар, пілот, майстар, тыгр, леў, асёл, слон, спявак, пракурор, балерына, кітаец.

150. *Запішыце імёны па бацьку, утвораныя ад прапанаваных імён. Васіль – Васілій, Анатоль – Анатолій, Аркадзь – Аркадзій, Леанід, Мікалай, Юрый, Кузьма, Фама.*

151. *Якія вы ведаеце варыянты і формы прапанаваных імён? Акрэсліце сферу іх ужывання.*

Іван, Павел, Міхаіл, Юрый, Васіль, Аляксандр, Пятро, Леанід.

152. Перакладзіце запазычаныя дзеясловы на беларускую мову, матывуйце выбар суфікса.

Позіраваць, конструіраваць, інкримінаваць, цитіраваць, функцыянаваць, прапагандзіраваць, санкцыянаваць, формуліраваць, утрыраваць, фіксіраваць, мадэліраваць.

153. Утварыце як мага больш памяншальна-ласкавых формаў да наступных назоўнікаў, запішыце, акрэсліце сферу іх ужывання.

Алена, Галіна, Вольга, Васіль, Мікола, Павел, Глеб, Наталя, маці, бацька, дзед, баба, сын, дачка.

154. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў; паразважайце, на ўзор якіх слоў і мадэляў сучаснай беларускай мовы ўтвораны выдзеленыя неалагізмы. Якая стылістычная роля аказіянальных слоў?

1. І гэта **крынічнасць, сунічнасць**, Вавёрка, і верас, і бор – Зялёная сімвалічнасць, А шчасця ў жыцці недабор. (П. Панчанка) 2. На штабель **выносістых** сосен і **тугацелых** елак Лесаруб прысеў адпачыць. (В. Зуёнак) 3. Шкадуйце зямлюсю ўлетку – цяжарныя хлебам палі. (Я. Сіпакоў) 4. І так яна [вуліца] зрабілася Арктычнаю, А потым стала вуліцай Белвузаў, **Акакія Цытатадыхавічнага**, А сёння – **Аблрэмбазы прамсаюзаў**. (М. Танк) 5. Недзе зараз у сцішанай хаце Пра мяне **журбоціцца** маці. (С. Законнікаў) 6. Падалі, падалі сосны, Стогнам будзілі тайгу. З гулам франтоў **громаносных** перагукаўся той гул. (С. Законнікаў) 7. Вось і зноўку прыйшла На зямлю маю восень, Над пустымі шляхамі закружыў **ліставей**. (М. Башлакоў)

155. Прачытайце ўрыўкі з артыкула А.А. Лукашанца «Не воля вольная, а – дыктат нормы!». Паразважайце аб ужыванні выдзеленых формаў слоў у сістэме беларускай мовы.

«...Трывала ўвайшлі ў моўную практыку словы **мытня, мытны, мытнік** замест **таможня, таможны, таможнік**. Відаць, паспяхова выцясняецца назоўнік **выстаўка** паланізмам **выстава**, хаця менавіта першы натуральна ўпісваецца ў словаўтваральную сістэму беларускай мовы і адзіным яго недахопам з'яўляецца яго супадзенне з рускім адпаведнікам **выставка**. Якраз замацаванне грамадскай моўнай практыкай не без актыўнага садзейнічання перыядычнага друку слова **выстава** можа «пацягнуць» за сабой іншыя інавацыі, не зусім успрымальныя нават для прыхільнікаў кардынальных змен у сістэме беларускай мовы. **Выстава** можа наладжвацца толькі ў **выставовай** ці **выстаўнай**, а не **выставачнай** зале, як гэта было да апошняга часу».

«На жаль, на старонках штотыднёвіка можна сустрэць і дыялектныя словы, і зусім недарэчныя памылкі друку. Напрыклад: Будзьма разам у чацвёртым квартале 2002 года! (правільна: будзем). Форма *будзьма* ўсімі нарматыўнымі дапаможнікамі і даведнікамі кваліфікуецца як дыялектная».

Прыгадайце лексічныя і граматычныя асаблівасці публіцыстычнага стылю і дайце ўласную ацэнку выдзеленай форме слова і яе месцы ў сістэме функцыянальных стыляў беларускай мовы.

156. *Прачытайце ўрыўкі з дзіцячых твораў. Падумайце, чым абумоўлена ўжыванне ў іх вялікай колькасці неалагізмаў?*

1. Не любілі прасік цацкі, нават пасміхаліся: – Прасік-гультасік, пойдзем пагуляем у футбол. (У. Ліпскі) 2. А да Ланы – хоць ты плач! – Часта ходзіць *Раскідач*. (Р. Барадулін) 3. Скуль той гром неспадзяваны, Што трасе, як трасца, дом? На рацэ пачаўся рана *Крыгагром*, *Крыгагром*. (К. Камейша) 4. Дожджык, дожджык-грыбасей, Не лянуся: сей і сей, Шчодро палівай дубы, Каб спарней раслі грыбы. (С. Грахоўскі) 5. Пакаёвы інструмент, А як зваць – забыўся ўшчэнт, Не магу я ўспомніць назвы... Памажыце мне хоць раз вы! *Пылаед*, *пылахон*, *Пылашук*, *пыланок*, *Пыласмок*, *пылахон*, *Пылажор*, *пыл'язык*, *Пылашланг*, *пылавоз*... Здагадаўся – пыласос! (А. Клышка)

157. *Назавіце сродкі дасягнення дакладнасці маўлення ў наступных урыўках.*

1. І колькі яшчэ напісана малінавых інтэр'ераў! Усе яны ў самых лепшых музеях Расіі і Польшчы, у багатых салонах. Колькі мастакоў, выдатных майстроў, як Мараваў, Бялыніцкі-Біруля, Бахцін, Вінаградаў, хацелі і спрабавалі пісаць тон так, як піша ён [Жукоўскі], але ўсе пісалі, як пішуць толькі яны самі, бо пісаць так, як ён, не мог і не зможа ніхто, акрамя яго. (В. Карамзаў) 2. Узяў каланок, якім ён клаў на палатно ваду, але падумаў, ці не да месца тут шчацінка, і пэндзаль змяніў на шчацінавы. (В. Карамзаў) 3. Плечы сагнутыя чуюць дрыготку, Крокі няцяжныя, млявасць рукі. Шляхам астатнім князя Сіротку Сціхлым Нясвіжам нясуць жабракі. (М. Мятліцкі) 4. Бераг Віліі. І круча У туману паясах. Ліпень дыхае гаюча Прэллю смольнай у лясках. (М. Мятліцкі) 5. Дзе ты, кураслеп лясны? Дзе ворлік? Дзе мядзвежая цыбуля – чарамша? Ходзіш, ходзіш – І пяршыць у горле... Плач, асірацелая душа. А калісь было ўсё надзіва! Як збяднеў у нас зялёны свет. Дзе знайсці сармацкае кадзіла, Сон-траву, і меч-траву, і познацвет. (П. Панчанка) 6. Коней сцябалі абое – І «пан», і «фурман»

коней гналі. Глядзеў на «фурмана» з усмешкай Скарына – Усё-ткі правёз кантрабанду ён з богам! Бо гэты «фурман» – быў найлепшы друкар, Украдзены ў караля самога. Ехаў Скарына Францыск друкаваць свае кнігі дома. Цілімкалі Весела Бомы... (Я. Сіпакоў)

158. *Знайдзіце ва ўрыўках з вершаваных твораў словы, якія парушаюць дакладнасць маўлення, вызначыўшы прычыны яе парушэння.*

1. Яе мукі на ўсе рукі; Даль апанована белай завесай, кружыць над полем, кружыць над лесам; Бяжыць [алень] па палях, па лясах – Аж пырскаюць знічкі ў вачах... К аленісе цёплай бяжыць 3 надзеяй адзінаю – быць! 2. Так пошукі кахання прывялі Да страты неабачлівай крыві. 3. І чорны смутак сэрца дажджом пральеца золкім, ды сонца абаўеца вакол вачэй вясёлкай. 4. Шампанскае кавай прагнана. Натхненне адкуль узялося? Настолькі з бяссоннем зжылося – да ранку амаль даканала. 5. ...калі жаль сэрца скалане і ў жылах пульс заб'е вавёркай. 6. Холадна ценям на змерзлым снезе. Цені – таксама дрэвы. Таксама і я, і ты. 7. Цурчыць ручэй паміж алешын. Бушуе бурная рака. Хто дзіўных песняў наразвешаў? Узлёт былога жаўрука. 8. І ў шчасці часам точыцца туга, І ў горы знойдуцца святло і асалода. 9. Чаму: у адных – шчасце без цяжкасцей, а да другіх – злыбеды лашчацца?

159. *Растлумачце значэнне паронімаў, выкарыстаўшы іх у кантэксце. Як паранімія звязана з дакладнасцю маўлення? Ці ёсць сярод прапанаваных паронімаў адзінкі з выразнай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай?*

Адрасат – адрасант, экспанат – экспанент, публічны – публіцыстычны, асабісты – асабовы – асаблівы, адыходлівы – адыходны, аб'ёмісты – аб'ёмны, даравальны – дараваны, даследчыцкі – даследчы, дваісты – дваіны, падаўжэнне – падваенне, спецыяльнасць – спецыялізацыя, прапіска – прыпіска, чалавечы – чалавечны, частотны – часты, экскурс – экскурсія, экстэрн – экстэрнат, эфектны – эфектыўны, фактар – факт, факультатыўны – факультэцкі, уласніцкі – уласны, класавы – класічны – класны.

160. *Дакажыце, што ў прыведзеных урыўках парушаецца дакладнасць маўлення (прыклады ўзяты з артыкула А.А. Каўруса «Разгорнем падручнік»).*

1. Кожны беларус будзе валодаць родным словам, каб свабодна дастасоўвацца да духоўных каштоўнасцей, набыткаў гісторыі і куль-

туры свайго краю. 2. Мы павінны ганарыцца і ганарымся вялікімі майстрамі роднага слова, якія агучылі яго цэламу свету... Творы іх перакладзены на мовы розных кантынентаў. 3. [Беларуская мова] не можа быць ахвяравана на самазабыццё... Яна павінна ўладарна пашырацца... 4. Паўтарацца могуць як зычныя гукі (алітарацыя), так і галосныя (асананс). Часта яны спалучаюцца. 5. Зваротак можа выражацца і былой клічнай формай: *Сні, сыночку, сні, каточку, сні*. 6. У якасці дзеяслова-звязкі найбольш часта выкарыстоўваецца дзеяслоў *быць*. Ён пазбаўлены лексічнага значэння і выражае толькі граматычнае значэнне часу і ладу. 7. Стыль – сукупнасць моўных сродкаў (фанетычных, лексічных, марфалагічных, сінтаксічных), ужыванне якіх залежыць ад характару, мэт і зместу выказвання. 8. Падкрэсліце прыметнікі вышэйшай ступені параўнання. Утварыце ад іх складаныя формы. 9. Прааналізуйце тэксты... урыўкі з рамана І. Мележа «Людзі на балоце» і вызначце, дзе парушаюцца нормы літаратурнай мовы. Растлумачце, чаму аўтар свядома ідзе на гэтыя парушэнні. 10. Знайдзіце ў тэксце [вершы Якуба Коласа] выпадкі адхілення ад правільнага парадку слоў. Чым гэта можна растлумачыць?

161. *Выпішыце са слоўніка лексічныя значэнні слоў псіхічны і псіхалагічны. Устаўце патрэбнае слова ў прапанаваны кантэкст.*

1. На маю думку, у яго [Андрэя] пачынаецца ... захворванне, выкліканае нервовым узрушэннем. (*М. Машара*) 2. Уся справа ў тым, што і другая ноч закрывае сваім змрокам яшчэ многа пытанняў, якія стаяць у звязцы з ... праяўленнямі чалавечага жыцця. (*Я. Колас*) 3. Тут патрэбен ... падыход, як і ва ўсякай іншай справе. (*М. Лупсякоў*) 4. Але настаўнік выходзіў тут з ... меркавання: уласны подпіс павінен быў лепш зацікавіць яго вучня. (*Я. Колас*) 5. Абодва маўчалі. Цяжка сказаць, ці то быў спосаб ... уздзеяння на водаправодчыка, ці выгадванне часу на абдумванне, з чаго пачаць гаворку. (*А. Пальчэўскі*) 6. Баяўся, што пад напорам ... атакі і ты павесіш нос. (*А. Васілевіч*) 7. Раскрыццё ... стану людзей заменена ў карціне фіксацыяй знешняга боку дзеяння. (*М. Кацар*) 8. Апавяданні Чорнага 20-х гадоў – гэта замалёўкі з жыцця беларускай вёскі, ... эцюды, лірычныя абразкі. (*М. Луфераў*) 9. Цікавым у гэтых адносінах з’яўляецца ... эцюд Янкі Брыля «Як маленькі!» (*С. Майхровіч*) 10. У жывым творчым працэсе нараджаецца пачуццё ... праўды. (*Я. Рамановіч*) 11. Герой пазмы не паддаецца страху, трывозе і ... прыгнечанасці. (*Р. Бярозкін*)

162. *Параўнайце розныя рэдакцыі ўрыўкаў з твораў Я. Брыля і прасачыце, як аўтар працуе над дакладнасцю мовы з мэтай стварэння вобразаў.*

1. Крывавы пісаг мармеладу з куточка рота поўз на дрэнна паголены старэчы падбародак хама, якому ўсе, як і плануецца фюрэрам у сусветным маштабе, павінны служыць.	1. Чырвоны пісаг мармеладу з куточка рота поўз на дрэнна паголены старэчы падбародак хама, якому ўсе, як і плануецца фюрэрам у сусветным маштабе, павінны служыць.
2. Стары батрак, худы і добры, як Дон-Кіхот , сядзіць сабе з лейцамі, трохі спусціўшы старэчыя ногі над коньмі.	2. Стары батрак, худы і добры, сядзіць сабе з лейцамі, трохі спусціўшы старэчыя ногі над коньмі.
3. Спяваючы, дзядзька Барыс – і высокі, і стройны, і нават прыгожы, якім ён без песні ніколі не быў, – пагойдваўся, як тая сасна , разгайданая радасным, сонечным шумам.	3. Спяваючы, дзядзька Барыс – і высокі, і стройны, і нават прыгожы, якім ён без песні ніколі не быў, – пагойдваўся, як тая гонкая сасна , разгайданая радасным, сонечным шумам.

163. *Прачытайце тэкст. Вызначце, якая моўная з’ява стварае двухсэнсоўную моўную сітуацыю?*

Кожны па-свойму

– Калі ты, нарэшце, Алесь, выправіш сваю двойку па арыфметыцы? – запытаўся бацька ў сына.

– А як я магу выправіць, калі журнал знаходзіцца ў настаўніцы.

164. *Прачытайце сказы. Знайдзіце словы з пераносным значэннем, растлумачце іх значэнне, раскрыйце пераноснае значэнне.*

1. Нішчымнай паўзе не даў зацягнуцца Мішка Венік. (Я. Брыль)
2. Гэта – чыстая, голая і да чорцікаў сцюдзёная праўда. (Я. Брыль)
3. У крохкай таямнічай цішыні, па даўніх партызанскіх папялішчах начамі загараюцца агні. (С. Грахоўскі)
4. Звініць лістапад залатымі дажджамі, лятуць журавы над палямі, лугамі. (П. Панчанка)
5. Плыве мая песня-крынічанька – бярозавыя берагі. (Г. Бураўкін)
6. Вятрыска варушыць азяблае лісце. (А. Званак)
7. Вы мне скажаце: будзе ізноў бэз і дзяўчаты ў лёгкіх блакітных сукенках. Для мяне ж яшчэ доўга расстрэлены лес захліпацца будзе дзіцячым енкам. (П. Панчанка)
8. Злічы ахвярных юнакоў, мая праставалосая

краіна. (В. Жуковіч) 9. Праўда, тая шалёная радасць пасля здарэння ці сутычкі з Габрыелем Жагалам была кароткаю... (В. Адамчык) 10. Праз душу, праз восень, праз Сусвет Праплывае шчасця сілуэт, Прывідны і светлы, як анёл... (Л. Рублеўская)

165. *Знайдзіце выпадкі двухсэнсоўнага ўжывання слоў; як гэтая памылка ўплывае на дакладнасць маўлення?*

1. Гусь, як і карова, увесь дзень на лузе. Маладняк, які важыць да 2–3 кілаграмаў, з’ядае за дзень 2 кг травы на адну галаву. Ём падабаецца дзьмухавец, трыпутнік. (З газеты) 2. Алена Віктараўна з кута ў кут мэрала пакой. (У. Арлоў) 3. Побліз м. Коханавы на цяперашняй Магілёўшчыне стаяў т.зв. «Рагвалодаў камень» – пліта з крыжам і надпісам, высечанымі ў 1171 г. загадам князя Рагвалода Барысавіча. (Помнікі гісторыі і культуры Беларусі)

166. *Прачытайце. Вызначце, якімі сродкамі дасягаецца дакладнасць навуковага стылю (навукова-папулярны падстыль)?*

I. Культ камянёў быў шырока распаўсюджаны на Беларусі. Некаторыя з іх мелі нават уласныя імёны: Кравец, Сцяпан, Змяіны камень, Чортаў ступень, Святы камень і г.д. Славіліся камяні Дзям’ян і Мар’ян ля вёскі Пярэжыр Пухавіцкага раёна. Лічылася, што ўсе яны маюць магічную сілу, лечыць хворых. У старадаўнія часы да іх неслі палатно, грошы, цялят, парсят. Дзяўчаты, просячы сабе жаніха, прыносілі пярсцёнак альбо некалькі пацерак.

Амаль паўсюдна на Гомельшчыне вядома легенда пра славыты Цітаў камень, які, па сцверджаннях мясцовых жыхароў, раней мог свабодна перамяшчацца з аднаго месца на другое і ўвесь час павялічваўся ў памерах... Людзі сцвярджалі, што гэты валун вельмі дапамагаў сялянам, асабліва бедным. Калі не было чалавеку чаго есці і апрануць, трэба было толькі звярнуцца да каменя, і ён адразу ж выручаў – карміў, паіў, апранаў, прычым усе гэтыя паслугі валун аказваў задарма. (А. Ненадавец)

II. Захаваныя з таго часу архіўныя матэрыялы ў Падудзі разказваюць, як адбывалася абарона нашым земляком доктарскай ступені. У гэтых каштоўных звестках пра Скарыну побач з тым, адкуль ён родам («з Полацка»), якой нацыянальнасці («русін» – гэта значыць, беларус), адзначаецца, што ён – дацкі каралеўскі сакратар. Гэты цікавы штрышок, нязнаны ў нас раней, дазваляе рабіць здагадкі пра яшчэ адзін непраяслены адрэзак Скарынавага жыцця перад Падудай.

Як вядома, улетку 1509 года польскі кароль і вялікі князь літоўскі Сігізмунд I Стары, каб падпісаць умову аб дружбе з Дацкім каралеўствам, пасылаў у Капенгаген спецыяльную дэлегацыю. Відаць, як мяркуюць гісторыкі, Скарына быў уключаны ў гэтую дэлегацыю і, магчыма, пасля знаходзіўся як высокаадукаваны чалавек, доктар філасофіі на сакратарскай пасадзе ў дацкага караля...

І вось 5 лістапада 1512 года ў царкве святога Урбана сабралася калегія «найслаўнейшых дактароў мастацтваў і медыцыны» Падуанскага ўніверсітэта, каб вырашыць пытанне аб допуску да экзаменаў на ступень доктара медыцыны Францішка Скарыны. (А. Клышка)

167. Прачытайце тэкст. Якімі сродкамі дасягаецца дакладнасць маўлення ў публіцыстыцы?

«Краіна ведаў» абзавялася ўласным гербам

Кожная дзяржава ў свеце мае свае геральдычныя сімвалы: сцяг, герб, гімн і г.д. А кожная вышэйшая навучальная ўстанова – быццам невялічкая «дзяржава ў дзяржаве». Тым больш калі размова ідзе пра вядучую ВНУ краіны.

Вучоны савет Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта падумаў-падумаў дый зацвердзіў два гады таму ў якасці сімвала сваёй навучальнай установы міфічную папараць-кветку. Распрацаваныя герб і сцяг прайшлі нават спецыяльны разгляд у Рэспубліканскай геральдычнай камісіі. І вось учора папараць-кветка нарэшце «расцвіла» на фасадзе галоўнага корпуса БДУ. Як падкрэсліў на ўрачыстай цырымоніі з гэтай нагоды рэктар універсітэта, ... «наш герб паказвае імкненне выкладчыкаў і студэнтаў да вечнага пошуку і вечнага спасціжэння навакольнага свету».

Паводле фальклору, чалавек, які валодае папараць-кветкай, робіцца мудрым і шчаслівым, аднак не варта забывацца, што шлях да ведаў ляжыць праз цярні... (З газеты)

168. Прачытайце тэксты. Назавіце сродкі рэалізацыі дакладнасці маўлення ў розных публіцыстычных жанрах.

І. Сёлета падчас святкавання Дзён беларускага пісьменства ў старажытным Полацку мяркуецца ўстанавіць памятны знак у гонар адной з літар нашага алфавіта – «ў» нескладовага. Аўтары памятнага знака лічаць, што такой літары, як наша «ў», не мае ніводзін алфавіт свету. З гэтай нагоды прыгадалася...

У сям'і мінчан Чылікіных, Аксаны і Міколы, расце хлопчык. Завуць яго Сержык, Сяржук. Зараз яму дванаццаць гадоў. Але калі

ён быў зусім маленькі, усюды і ўсім казаў: «сажаўка», «запаўка», «паўка» (палка), «баўкон», «поў» (пол)...

Прыгадалася... Знаны даследчык нашага этнасу Ян Чачот калісьці пісаў, што беларусы – крывічы – вельмі не любяць гукаў «л», «в» і пры пэўных пазіцыях скрозь іх замяняюць на «ў»: аўтар (алтар), каўтун (калтун), каўнер (калнер). І вось гэта несвядомая нелюбоў да гука «л» прабілася напрыканцы XX стагоддзя ў нашага сучасніка – з’ява, якую яшчэ ў XIX стагоддзі заўважыў Ян Чачот. *(З газеты)*

II. Грэцыя не хавае сваіх слёз, не ўтойвае ні вялікай, ні малой бяды.

Мы будзем прыпыняцца каля прыдарожных каплічак, глядзець на маленькія журботныя іконы, а таксама на фотаздымкі тых няшчасных вандроўнікаў, што загінулі тут, на дарозе, магчыма, не паспеўшы нават падумаць пра смерць.

Моўчкі мы раскажам ім пра свой боль і страхі.

Хай яны паслухаюць нас, выкарыстаюць святое права мёртвых – права супакоіць жывых.

У Дэльфах дахрысціянскія сцежкі прывядуць нас на бязлюдны, каменны іпадром, што ўзвышаецца над піфійскім тэатрам і адноўленым дарычным храмам Апалона.

Нашую адзіноту і шчаслівую адасобленасць будзе ахоўваць заснежаны Парнас, той самы казачны Парнас, на які ўслед за паэтамі ўзлез аднойчы й непээт, наш кемлівы палясоўшчык. Аднак ні паэтаў, ні вясёлага палясоўшчыка Тараса мы не ўбачым. Убачым на самым версе толькі блакітна прыцьмелы снег. Супакоімся: некалі ж і Байран на гэтай святой гары бачыў тое ж. Парнас, паводле сведчання вандроўнага лорда, быў «увянчаны снегавай каронай» (радок Байрана, перакладзены Р. Барадуліным). *(Л. Дранько-Майсюк)*

169. *Прачытайце і дакажыце, што мова персанажаў у дадзеным урыўку з’яўляецца сціслай.*

Паліна. Надзейка! Памацай-ка ў яго галаву. Нешта ён языком лапці падплятае.

Цярэшка. Ну, баба, баба, баба! Хутчэй варушыся! Дзе трыножка? Я на комінку цяпельца раскладу. Ды хутчэй, вы-ы! Яны во-во ў хату ўваляцца.

Паліна. Што ета ты? Ці жартуеш так? Ці мо і праўда – захварэў?! Таго бандзіта карміць? Ён жа людзей сваіх страляў. Ён жа спаліў двор Свірыдавых і дзяцей не пашкадаваў.

Цярэшка *(хмуры)*. А мяне старастам прызначыў.

Паліна. Каго?!

Цярэшка. Мяне.

Паліна. Што-о-о?! (Яна ўжо сумняваецца, што ён жартуе.)

Надзея. Старастам?!

Цярэшка. Старастам. (Ён радуецца, як дзіця.) А як вы думалі?

Паліна (з жахам). Цябе?!

Цярэшка. Мяне!

Паліна (пытаецца ў Надзеі). Ён што? Пры сваім?

Надзея. Відаць, не пры сваім.

Цярэшка. Пры сваім, пры сваім, не турбуйцеся. (А. Макаёнак)

170. Прачытайце. Адкажыце, якія віды сказаў забяспечваюць сцісласць прыведзеных радкоў.

Тут – горы, Там – раўніны. Там – хлеб, Тут – камень. Тут – цесна, Там – прасторна, Але там вораг! (Я. Сіпакоў) Канчаецца лета: лісце туліцца да галіны, галіна – да дрэва, дрэва – да каранёў. (А. Разанаў)

171. Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў навуковага стылю (навучальны падстыль) і адзначце ў іх выпадкі парушэння лагічнасці. (Прыклады ўзяты з артыкула А.А. Каўруса «Разгорнем падручнік»)

1. Архаізмы могуць ужывацца ў мастацкай літаратуры з мэтай стварэння рэальнай мовы той гістарычнай эпохі, пра якую гаворыць аўтар. 2. Размоўна-прастоўнымі з'яўляюцца пабочныя словы *відно*, *бач*, *маўляў*, *пэўна*, *мусіць* і інш. 3. Адценне навізны аказіянальных словы звычайна маюць толькі ў кантэксце. 4. Напішыце замалёўку ў гутарковым стылі. 5. Дакажыце на аснове канкрэтных прыкладаў, што для гэтага ўрыўка [тэксту для БелЭн] характэрна дакладнасць, абстрактнасць, лагічнасць і аб'ектыўнасць выкладу матэрыялу. 6. Прачытайце верш У. Арлова, папярэдне склаўшы яго партытуру: абзначыўшы паўзы, лагічна выдзеленыя словы, стрэлкамі паказаўшы павышэнне і паніжэнне голасу пры чытанні паэтычных радкоў. 7. Ці ўсе словы ў левым слупку з'яўляюцца членамі сказа? Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў гэтага слупка.

172. Паразважайце разам з аўтарам (А.А. Каўрус, артыкул «Які ён, новы “правапіс”?») над пытаннем, ці ўяўляецца лагічным той факт, што імёны *Восіп*, *Вольга* цяпер ужываюцца ў адпаведнасці з беларускай фанетыкай, а прозвішчы ад гэтых назоўнікаў чамусьці не маюць пачатковага (прыстаўнога) *в*, асабліва калі яны выкарыстоўваюцца ў афіцыйнай сферы: *Осіпаў*, *Ольгін*.

173. *Прачытайце ўрыўкі з вершаў. Паразважайце, наколькі лагічна яны пабудаваны.*

- I. У мяне быў дзед Васіль
І дзед Іван.
Была бабка Агата і
Ганна,
Але яны былі маўклівыя.
Быў прадзед Марцін
І прадзед...
Як яго?
Я нават імя яго не знаю.
Не сказаў, як звалі.
Быў нямы.
- II. Я не твая ўжо. Я – з другім,
бо ты, Нарцыс, стаў сябелюбцам,
хоць быў калісьці дарагім,
але часам тым не вярнуцца.
- III. Пакуль живу, я так хачу
смак шчасця зведаць.
Каб сонца зорыла ўваччу
пад светлым небам.
- IV. Я ведаю, чаму жанчыны
Не бываюць такімі геніяльнымі,
Як мужчыны:
Муза жанчыны старэе разам з ёй,
А муза мужчыны заўжды
маладая і прыгожая.

174. *Якія ўмовы лагічнасці парушаюцца ў наступных урыўках?*

I. Ускочыш, запаліш лямпу, а яны [пагранічнікі] увалюцца ў хату – белыя халаты, белыя да пят кажухі, белыя ад снегу валёнкі – асвецяць ліхтарыкамі сцены, двор, варыўню, хлеў, і зноў іх, устрывожаных, цягнуць за сабой на падворак у цёмную ноч з мяцеліцай вялікія, як цяляты, аўчаркі. (*І. Пташнікаў*)

II. Паспрабуйце не накарміць жывёлу толькі суткі, страт за месяц не паправіце. Жэня – жанчына добрая, вядома, карова на ланцугу – відовішча сумнае, што і гаварыць, але будучыня за стойлавым утрыманнем. (*М. Герчык*)

175. *Назавіце моўныя сродкі, якія парушаюць сэнсавую несупярэчлівасць прыведзеных радкоў.*

Пагляджу ў твае сумныя вочы.

Чым развеяць нямую тугу?

Я зраблю для цябе ўсё,

што хочаш,

А шчаслівай зрабіць не змагу.

Не таму, што бедны,

як вецер.

І характар мой тут ні пры чым.

А таму, што на ўсім белым

свеце

Не бывае шчаслівых жанчын.

176. *Якія сродкі выразнасці мовы заснаваны на парушэнні ўмоў лагічнасці? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных урыўкаў.*

1. Шчаслівая пасляваенная беднасць. (Я.Брыль) 2. Агееў далікатна правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю. (В. Быкаў) 3. Нечаканая злая радасць забіла Алесі дых, што яна разлучыць, развядзе Імполья з Хрысцяй. (В. Адамчык) 4. Не хаваю дні ў прыполе – Рассяваю поўнай жменяй. Што ні дзень – жыцця ўсё болей, што ні дзень – жыцця ўсё меней. (Г. Бураўкін) 5. Ваююць да знямогі І прагнуць перамог. Так вечна з чарнабогам ваюе Белабог. (Я. Сіпакоў)

177. *Як вядома, на лагічнасць маўлення ўплывае сэнсавая несупярэчлівасць слоў у адным выказванні і выразнасць усведамлення гэтага выказвання тым, хто гаворыць ці піша. Прааналізуйце з боку лагічнасці прыведзеныя сказы і ўрыўкі.*

1. Ды хаджу невясёлы, Жаль у сэрцы пячэ. – Божа, хоць бы анёлам Дай палётаць яшчэ! 2. Жанчына – у трынаццаць, Дзяўчо – і ў дваццаць сем. Па свеце лёс у танцы Цябе, як ліст, нясе. То кіне ў рукі тому, То гэтаму шпурне. Не жалішся нікому. Мянсяешся ў цане. (А. Бадак) 3. Цела ценю – не я, То асфальт ці зямля. Ён прырос да дарог, Да дрыготкіх спляценняў Іншых вулічных ценяў Пад ударамі ног І пад цяжарам колаў На асфальтавым муры. У святле ліхтароў З ценю сочыцца кроў. (Т.Будовіч) 4. Смерць шалёна волатаў касіла. Ды ўставаў світальна маладняк... Веснавейна дыхаюць з магілаў, узыходзяць жывадзейнай сілай продкі нашы –

прадчуванне дня. 5. Снег на косы, на плечы мне белым вэлюмам лёг... Зерне белага вечара сніць вясну на палёх. (А. Хатэнка)
6. Чаму хусцінку рве вятрыска, Чаму мяне збівае з ног?... Адчула раптам, Як ён блізка – Старэнькі стоптаны парог. Стаю ў здранцвенні, а матуля Ужо дачку да сэрца туліць... 7. Дарэмна крыўдзішся, мой бераг, Я не адбілася ад рук. Ты шчырасці маёй не верыш, Не чуеш сэрца перастук. (А. Кавалюк)

178. *Прачытайце ўрывак з артыкула С. Богуша «Мне імя тваё дасталося...».*

«...імя жанчыны – гэта ўжо назоў кахання (адсюль і жанчына – само каханне). Такім чынам, у адным Слове і выказваецца пачуццё, і называецца тая, на каго яно накіраванае, і перадаецца яе прыгажосць. Тут імя сапраўды наглядна выступае як «арэна сустрэчы таго, хто ўспрымае, з тым, што ўспрымаецца», і, несучы ў сабе самае-самае ад успрынятага, яно здольнае моцна ўздзейнічаць на ўспрымальніка, як, напрыклад, у гэтым урыўку верша Алеся Наўроцкага «Мне імя тваё дасталося...»:

Абледзяніў мароз заснежаныя кусты,
вылятае з рота белаю грываю.

Нічога не трэба мне – толькі ты,
вясёлая і брыклівая.

Ля інтэрната на вадасцёкавай трубе
павіс мароз срэбным калоссем.
Трэба ты мне! Ды замест цябе
мне імя тваё дасталося.

Усяго імя. І я ад шчасця дурны.

Што з імем рабіць, скажыце?

Як соль, сыпануць яго ў суп грыбны?

Ці на хлеб наляпаць гарчыцай?

Ура! Я прыдумаў. Я на прыдумкі зух.

Мароз не на жарты звярэе.

Надзену імя тваё, нібы кажух,

бо нешта пальцішка не грэе.

Такім чынам, цікавая тэма ўласнага імя – яго глыбіннага і па-таемнага сэнсу, містычнага значэння, псіхалагічнай сувязі паміж носьбітамі і самім імем – яшчэ чакае сваіх даследчыкаў».

Прааналізуйце, ці дарэчна аўтар навуковага артыкула выкарыстоўвае ўрывак з верша А. Наўроцкага і чаму? Прааналізуйце мову верша.

179. Ці заўсёды дарэчным з'яўляецца ўжыванне дыялектызмаў у мастацкім стылі? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных сказаў.

1. Міша пачынае боўтацца – валэхацца ў сажалцы. 2. Нездарма нажарыў – набагліў Грышка лазню, аж каменне ды бёрны трашчалі. 3. Галлё Белазоры ўплішчыў – угамзіў у твань. 4. Дождж нарабіў ужо шкоды – спляжыў – скулёмчыў жыта, авёс.

180. Прачытайце. Ці дарэчнымі ўяўляюцца вам выказванні аўтараў у пэўных сітуацыях?

I. Я да цябе прыйшла здалёк...
Ты рады, брат мой? Я таксама...
(Пад уражаннем наведвання братавай магілы напісала Е. Лось)

II. І патыхае шчасцем,
Цяплом ад тых слядоў,
Гатоў да іх прыпасці,
Іх цалаваць гатоў.

(Я. Нечапаловіч піша пра абходчыка, які гатовы цалаваць сляды аўтамашын)

181. Прачытайце. На аснове лінгвістычнага аналізу прыведзеных прыкладаў зрабіце вывад аб галоўных крытэрыях дарэчнасці ў мастацкім маўленні.

I. Буслай. Дай мне апахмяліцца, я яшчэ не такое загну... Я іншым разам такім разумным бываю, аж страх бярэ... Твой пісьменнік, мабыць, з-за гэтага і прыцягнуў мяне да сябе на хату... Як жывы персанаж. З мяне нашарашыць раман – раз плюнуць... Паднясі толькі чарку ды салёненькі агурочак, я такое магу ўляляшчыць – ніводзін вучоны не разбярэ. Во ўчора, мабыць, калі з ім паддавалі...

Аліна. Ды не мог ён з табой піць...

Буслай. Адкуль ты ведаеш?

Аліна. Ён не п'е...

Буслай. Саўсім?

Аліна. Зусім. Гарэлка супраць прыроды.

Буслай. Не зразумеў...

Аліна. Гэта зелле вынайшла чалавецтва... У натуральным стане спірт не сустракаецца... гэта вынік распаду, гніення... Ніводная жывёліна спірт ужываць не будзе.

Буслай. Чалавек не жывёліна, дарагуша... У яго ў гэтым кацялку (паляпаў па галаве) думкі розныя. Калі сабаку навучыць думаць, і сабака піць пачне... І не курыць?

Аліна. Не. Гэта таксама супраць прыроды...

Буслай. Ну, а астатняе па прыродзе... Добра ён цябе тут лечыць?

Аліна падыходзіць і з усяго размаху б'е Буслая па шчацэ.

Аліна (вельмі спакойна). Я табе сказала, хамула, ён святы чалавек! А калі ты яшчэ раз якую-небудзь пашляціну ляпнеш пра яго, я магу цябе забіць, ты чуеш?

Буслай. Дзе там чую?! У мяне ад тваёй аплявухі ў вушах звініць. Ну й ручка. Адбойны малаток... Дай што-небудзь выпіць! Мне жыць не хочацца.

Аліна. Ідзі ў ванну і пі з-пад крана...

Буслай. Ваду не выпіваюць, а п'юць... А мне выпіць трэба... (А. Дудараў)

II. Мова сталічнага навучэнца цяпер была перанасычана эlegantнымі «чиво», «как-то так-то», «оприділэнно». Да мясцовых дзяўчатак ён звяртаўся не інакш, як «мамзэлі», а да былых сяброў і ўвогуле незразумела-вытанчана: «Мон амі».

– Оприділэнно, мон амі, – казаў Данілка ўважлівым слухачам, – ёсць у мяне там добрыя перспектывы. Дзядзька ўладкаваў каля сябе, как-то так-то і яго месца займу...

Што то за месца, чым займаецца Данілка ў горадзе, ніхто дакладна не ведаў, нават бацькі. Сам юнак адказваў няпэўна: «Мы па гандлёва-эканамічнай частцы». Але ж горад Б не быў ізаляваны ад гэтага «вялікага свету». Вось і дырэктар мужчынскай гімназіі пан Вярэдзіч, што некалі не спакусіўся зместам тоўстага партманента карчмара, наведаў Маскву... «А можа, Данілку там сустрэне?» – марыў Бурыва і ўяўляў, як у нейкай важнай канторы спаткае ганарлівы дырэктар шыкоўнага Данілку, і сумеецца, і як з роўным прывітаецца...

Між тым прыехаў «на пабыўку» і сам Данілка, які ў свае васемнаццаць выглядаў на добрых дваццаць пяць.

– Вы, папа, зусім пагарыце, – ракатаў малады басок сына. – Што гэта за музыкі, вобче говоря, нейкія полечкі... Вы б заказалі сабе музычную машыну. Ручку пакруціў – і грае вальсу ці раманс. Вы, папа, ведаеце, што такое вальс? (Л. Рублёўская)

III. – Вам толькі моладзь не па густу,
А ў тым не бачыце бяды,

Што ў блуд, у гулі, у распусту
Ідуць бабулі і дзяды.

Павыдаюць або пажэняць
Дарослых дочак і сыноў,
Старыя мошчы паджэньшэняць
І самі жэняцца наноў.

Калісь, ад нэндзы ўсохлы –дохлы,
У пяцьдзесят гадоў мужык
Старым лічыўся і, нямоглы,
Не браўся бабамі ў разлік.

Цяпер і ў шэсьцьдзесят не годзе!
А што? Здаровыя, быкі!
На кірмашы вунь так і водзяць
Блудлівым зіркам у бакі...

– Другі праз «грыб» не пераплюне,
Сліняк цячэ па барадзе,
А ўсё адно падчэпіць плюндру
І ў рэстаран паіць вядзе.

Дзядусь, а толькі і цікуе,
Як за здабычаю каршун,
Каб дзеўку злёпаць дзе якую;
І каб прытым не ўзняўся шум!..

(Н. Гілевіч)

182. Пракаменціруйце ўжыванне слоў іншамоўнага паходжання.
Растлумачце адрозненне паміж варварызмамі і экзатызмамі.

Мікіта (*наклаўшы на стол некалькі тоўстых слоўнікаў*). Между протчим, я гатоў, мусье профэсар.

Спічыні. Можам прыступіць, мусье рэгістратар. Учора мы збольшага прайшлі адзел прывітаньняў, сягоння павінны паўтарыць болей стала. Як вы прывітаеце, спаткаўшы немца?

Мікіта. Гута моргэн, гэр гэрманіш!

Спічыні. Добра! А цяпер, як вы прывітаеце, спаткаўшы немку?

Мікіта. Гута тах, балабоста прусічі!

Спічыні. І зусім не балабоста, а фрау... Паўтарыце: фрау, фрау, фрау!

Мікіта. Фраву, фраву, фру, фруву... Фраву-ву...

Спічыні. Добра! А як вы прывітаеце, спаткаўшы вось такое... (*паказвае*) малое неманё?

Мікіта. Шабас гут, гэр кіндар фатэрлянд, между протчим.

183. *Прачытайце. Знайдзіце перыфразу, акрэсліце яе змест і стылістычную афарбоўку, паразважайце пра дарэчнасць яе ўжывання як у публіцыстычным (у прыведзеным кантэксце), так і ў іншых стылях.*

Беларускія «сілавікі» апошнім часам актыўна «штурмуюць» віртуальную прастору. Днямі свой афіцыйны сайт у Інтэрнэце адкрыла Міністэрства ўнутраных спраў. А следам за міліцыянерамі ў сусветнай павуціне займелі свой «куточак» і беларускія вайскоўцы. Начальнік аналітычнага ўпраўлення Міністэрства абароны Сяргей Шматок адзначыў, што ідэя «пакарыць» віртуальную прастору ў беларускіх вайскоўцаў узнікла амаль год таму назад. З 2 лютага сайт Міністэрства абароны «прапісаўся» ў віртуальнай прасторы. У ім – 7 частак: навіны, кіраўніцкі склад, структура, заканадаўчая база, гісторыя, геральдыка і вайсковая палітыка. Ёсць магчымасць для зваротнай сувязі. Усе электронныя паведамленні, як запэўніў начальнік інфармацыйна-аналітычнага аддзела Ваенна-навуковага ўпраўлення Узброеных Сіл Ігар Ігнашчанка, будуць самым сур'ёзным чынам вывучацца, а крытычныя «сігналы» абавязкова будуць правярацца. Адрас сайта: www.mod.mil.by (3 газеты)

184. *Прачытайце вытрымкі з беларускіх народных казак, назавіце выпадкі ненарматыўнага слова- і формаўжывання. Чым выклікана іх функцыянаванне ў фальклоры? Вусна выпраўце «памылкі».*

Раніца мудрэй за вечар; агонь развёў у печы; дзякаваў хлопец гаспадыні; не ведаю нават, як аддзякаваць цябе; качка ўздымала ў неба; птушка апусцілася прама на край гнязда; патухалі яны на раны, і тыя адразу зажылі; з асілкам жартаваць нельга, можна галавы не знасіць; хадзіў у горад за прысмакамі; хацела было распытаць пра майстра; зайшла ў пакой і... пазнала свайго суджанага; з кожным крокам сцяжынка ўсё вузей і вузей; «Зараз павячэраю», – сказаў пра сябе хлопец; дзяўчат навокал многа, толькі ні адна з іх не прыглянулася хлопцу; прыехалі браты дадому і тут жа вяселле згулялі; праведаў воўк, што лісіца атрымала ў падарунак; «Калі конь-дахадзяга высек іскры, то з-пад маіх лап полымя шугане», – падумаў леў; калі не павязе раніцай, то і вечарам не чакай радасці; зрабіў Піліпка з гэтых пер'яў толькі паўкрыла; галіны выкалвалі вочы; бацьку нечага рабіць; хворыя людзі будуць звяртацца да цябе за дапамогай; «Ну што, чыя праўда?» – насміхаюцца над ведзьмай муж і сын; усю работу па доме выконвала падчарыца; гэта была маці таго дзіцяці, народжанага незаконна; «У чым справа? Хто парушае мой царскі сон?» – пытае Няптун у слуг; дайшла справа да гасцей прыгаць

у ваду; а лес усё гусцей і гусцей; каля аднае крамы стукаюць у патэльні, каля другой звоняць косамі – пакупнікоў заклікаюць.

185. *Прачытайце верш. Знайдзіце словы, якія негатыўна ўплываюць на чысціню мовы.*

Пра вечнасць гадаюцца гадкі,
А ў вечнасці свой век кароткі, –
Якжбэта ў змайстраванай хаткі,
Якжбэта ў парома ці ў лодкі.

Забудзем сумненняў імкненні.
Адкінем і самі сумненні.
Ланцуг неадольных жаданняў
Расшырыць бясконцасць світанняў.

(І. Чыгрын)

Заўвага. Якжбэта – якраз што, якраз бы, ведама ж.

186. *З якой мэтай парушаецца лагічнасць маўлення (неадпаведнасць зместу выказвання аб'ектыўнай рэчаіснасці) у дзіцячых творах?*

Змей

- I. Змей за хатай знічку з'еў –
Зуб у змея забалеў.
Змей лячыў яго заўзята.
Зёлкі клаў сабе на пяты,
Лез у гразь, як парасё, –
Але зуб баліць – і ўсё.

(С. Сокалаў-Воюш)

- II. Мыюцца кацяняты
Лапкай мяккай без вады
Умываюцца каты.
Мыюць вушы і насы
І на спінцы валасы.
Так, як мамы,
Так, як таты,
Мыюцца і кацяняты.

(А. Кавалюк)

187. *Прачытайце. Назавіце словы і выразы гутарковага стылю. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае іх у сваім творы? Ці можна сказаць, што аўтар «засмечвае» мову персанажаў? Чаму?*

Гастрит (весела). Жывеш?

Мульцік. Жыву.

Гастрит. А чаго гэта ты рагочаш?
 Мультік. Хачу і рагачу.
 Гастрит. Атрымаў, я бачу?
 Мультік. Ну, атрымаў, а табе што?
 Гастрит. Давай пачытаю...
 Мультік. Ідзі, Мікіта, не чапляйся...
 Гастрит. Грошай, канечне, просіць. Прапіўся да ніткі, во і бацьку ўспомніў.
 Мультік (*стомлена і не злосна*). Каб ты здох! Ну, што ты за чалавек? Гастрит, адно слова. Гастрит. Чаго ты на ўвесь свет злуеш? Дзяцей разagnaў, яны да цябе ні нагой, вось і злуеш.
 Гастрит. Я – дрэнны. Я разagnaў. А ты добры. І да цябе не едуць...
 Мультік. Гваздану я цябе калі-небудзь...
 Гастрит. У суд падам. Пасадзяць...
 Мультік. Прэмію дадуць. Ад цябе ж ва ўсім свеце холадна...
 Ідзі, ідзі, я табе сказаў...
 Гастрит. Я па свой чайнік прыйшоў... Забыўся тут... Дзе падзеў?
 Мультік. Вунь стаіць!

188. *«У многіх выпадках, – піша І.Я. Лепешаў, – запазычанні ўскладняюць успрыняцце, зацяжняюць сэнс інфармацыі». Дакажыце ці аспрэчце гэтую думку з дапамогай наступных радкоў.*

1. Мне катарсісам Вашы абдымкі ў каламуці шалёных хваляў.
 2. Міраж трансфармуецца ў рэчаіснасць. 3. Ты помніш сарамлівасць хваляў – электраімпульсы між намі. 4. Ды памяць – мой банк інфармацыі – Мне выдала тэкст на дысплеі. 5. Баюся спаць, твой дух чакаю апакаліпсістычнымі начамі. 6. Няўжо так моцна награсыла душа падчас рэінкарнацыі. (*З твораў сучасных паэтаў*)

189. *Прачытайце прыклады і знайдзіце наватворы. Якія з іх утвораны на ўзор прадуктыўных мадэляў? Ужыванне якіх абумоўлена стылістычнымі мэтамі? Якія наватворы функцыянальна неапраўданы і чаму?*

1. А неба ў паўночным убранстве Мне у твар шугавеяла стынню. 2. Дзе аблокі хаваюць ад воч мінакоў непрыступных вышыняў сляпучасць снягоў. 3. Па нашых марах скача наўе, пад капытом – любоўны трунак. Мы скасавалі сваё права на развітальны пацалунак. 4. Вясны абуджанай пышнота разгорне крылле па-над светам. 5. Прапахлы багуном, імшарамі, іду, нагрыблены, дамоў. 6. Першы хтось нястрымна зацымбаліў. 7. А скрычуся ў тайзе грыбной, дзе

развеснена рэху рэхцаца, – будзеш ты, Беларусь, са мной белако-рыцца, Нёманам рэчыца. (З твораў сучасных паэтаў)

190. *Прачытайце ўрывак з апавядання Я. Брыля «Яна». Які неалагізм ёсць у гэтым урыўку? У адпаведнасці з якой словаўтваральнай мадэллю ён утвораны? Што абазначае гэты наватвор? З якой стылістычнай функцыяй ён выкарыстоўваецца?*

Але тут нехта ўзяў і павалок яго некуды ад усіх, прымусіў яго расплюшчыць салодкія вочы і ўбачыць раніцу, і гумно, і старэйшага брата, які будзіў яго. «Пачакай, пачакай, вось, вось ужо ўсё, зараз я...» – прасіўся ён думкай у брата і зноў нырнуў у сон...

Але брата нельга было ўпрасіць. Прыйшлося здацца. Ён прагнуўся і сеў, сонна пачаў надзяваць кашулю, а ў паўсне была яна, і ён усё ляцеў, ляцеў і ніяк не мог даляцець да яе.

– Добра, добра, калі ты вельмі!.. – сказаў ён уголас на сябе самога. І хацеў яшчэ дадаць: «Рассаладзеў!..»

191. *Прачытайце тэкст. Якую стылістычную функцыю выконваюць у наступных кантэкстах моўныя сродкі, узятыя з іншых моў?*

З цёмнай кухні ў хату ўвайшла высокая, бравая дзеўка гадоў дваццаці, задорна паўнагрудая, з харошай усмешкай на крыху запоўных губах. Мокрыя светлыя валасы пад стракатай хусцінкай, ватоўка расшпілена на сіняй, у белы буйны гарошак сукенцы, моцныя, стройныя ногі ў бліскучых, толькі што з вады, гумавых ботах.

– Купалысь, Наталачка? – пакланіўся наш матарыст.

– А ўжэ ж, Раманачка! – адказала дзяўчына.

– А плэчыкі так без мяне і ны змылы?

– Вой, дывысь!.. Зараз унука будучь, а він... Ану, куды лезеш з рукамы?

– Колы ж бо я, Наталачка, толькі пабачу вашу чудэсну маладу красу, так бедныя гочы моі...

– То, можа, хоць полячку? Посля купання вам...

– А вы, дідусю, нэ ўладэтэ?

Падражніўшыся трохі, Раман і Наталка ўзяліся за рукі, далоньмі пад локці, і, як толькі з пласцінкі пачулася полька, пайшлі. (Я. Брыль)

192. *Знайдзіце ў прыведзеным урыўку словы-паразіты. Параз-важайце пра іх месца ў гэтым тэксце, а таксама ў мастацкім і ў гутарковым стылях.*

А л ж б е т а (дастаючы настольнік з кufра). З кім ты гэтак намур-заўся?

Сцяпан (закурваючы люльку). Я і з тым, я і з сім, а ты, каханенькая, родненькая, згадай, – з кім?

Альжбета. А немач цябе ведае, з кім!

Сцяпан. Ці ж я не казаў, што ў цябе тут (торкаючы сабе пальцам у лоб) не ўсе дома? Але слухай: з зяцем!

Альжбета (здзівіўшыся). З зяцем?!

Сцяпан. Так, так, каханенькая, родненькая. Хто з сватам, хто з сваццяй, а як Сцяпан Крыніцкі, дык з родным зяцем.

Альжбета (накрываючы стол). Такі праўду кажуць, што гарэлка людзей з поля зводзіць. Калі ж ты ўспеў яго нажыць?.. Дачка яшчэ замуж не выйшла, а бацька ўжо зяця мае. (Я. Купала)

193. Прачытайце ўрыўкі з твораў для дзяцей, звярніце ўвагу на выдзеленыя словы-неалагізмы; прааналізуйце іх змест, словаўтваральную мадэль і функцыю. Якім навінен быць неалагізм у мове твораў для дзяцей?

1. Падзьме вецер – *веснавей* – матылёк прачнецца і пакідае схованку. (У. Ягоўдзік) 2. Увечар пад вушка Кладзецца падушка так і завецца – *Самсон*. (К. Камейша) 3. Адышло ад нас ты, лета, *Жаўталісцем* лес адзеты. (Якуб Колас) 4. Скуль той гром неспадзяваны, што трасе, як трасца, дом. На рацэ прачнуўся рана *Крыгагром*. (К. Камейша) 5. *Злюха*-муха, З’еўшы сала, І да нас дабрэйшай стала. (Г. Бураўкін) 6. Добры вожык-*тупатун*, Нёс нам сонечны кавун. (М. Пазнякоў) 7. Лёд на возеры – празрысты, Чысты, *Шклісты*, Моцны лёд. (К. Буйло) 8. Бо стукнуў-грукнуў сакавік Вясёлым кулачком у хату, І знае нават коця Смык, Што *веснавік* прынёс нам свята. (Н. Мацяш) 9. Поўнай жменяю на Зінку Сыпануў дубок сняжынкi: Не *сякучкі-халадзінкі*, Не *пякучкі-маразінкі*, А вясёлыя смяшынкi. (І. Муравейка)

194. Якую стылістычную функцыю выконваюць жарганізмы ў мастацкім стылі? Знайдзіце жарганізмы, ахарактарызуйце словаўтваральную мадэль, паводле якой яны ўтвораны, назавіце функцыю.

1. Трудная была жытуха, марская, а прывыкнеш – нішто. 2. Кажуць бывалыя: на захад не ткіся: цяпер ты з блямбай на векі вечныя. 3. Сядзяць у турме два басыкі. Аблялі ўрадніка, вось і сядзяць галодныя і пра жратву думаюць. 4. Пшанічны думаў, што трэба было б яшчэ назбіраць быльнягу, каб закапацца ў яго і «прыкімарыць», – як кажа Свіст, – якую гадзіну ўначы. 5. Нейкая банка, новая кашуля, сухія анучкі – на, салага, на падмену трымай. 6. Падай заяву – давай-

це разлік – не пушчаюць... «Не ў турме ж я, адсядзеў сваё – давай грошы!» Усё ж выбіў у іх касую і прыкаціў у Маскву.

195. *Прачытайце ўрыўкі з вершаў М. Багдановіча. Знайдзіце словы, не ўласцівыя сучаснай беларускай літаратурнай мове. Чым абумоўлена іх выкарыстанне? Ці засмечваюць яны мову твораў? Чаму?*

... Усё дзіка, пустынна імшыцца,
Агністая спёка стаіць.
На моху між спелай брусніцы
Лясун адзінокі ляжыць...

... Брыдзець, пахіліўшысь панура,
Лясун на раздоллі дарог.
Абшарпана старая скура,
Зламаўся аб дзерава рог...

... Бяспамятна колы кіхаю,
Хілюся да дна галавой –
І ўжо я драмлю, засыпаю
Пад шум непагоды глухой...

Іскрацца зорак сняжынкі маркотна,
Збожжа пакрылася шызаі расой...
Кіньма жа думкі аб долі гаротнай,
Хоць бы на момант спачнем душой!

196. *Знайдзіце ў прыведзеных урыўках слоўныя паўторы, таўталагічныя і плеанастычныя выразы. У якіх выпадках яны парушаюць чысціню маўлення, а ў якіх з'яўляюцца сродкам стварэння экспрэсіўнасці радка?*

I. Я рабыня, рабыня,
Я чорная, чорная, чорная,
Любы мой, не з табой,
А з праклятай бядой заручоная.

(А. Куляшоў)

II. Разбой. Вайна і зноў вайна.
Хапіла і крыві і болю.
Усё было – чаго ўжо болей?
Скажы, у чым твая віна,
Адкрый, у чым віны прычына,
Мая самотная Айчына?

(У. Някляеў)

III. I тая травіначка, што ў сне да мяне
прытулілася,
Таксама травой стамілася быць у траве,
Ды ўсё так сплялося, звязалася,
перакруцілася –
Бог разарве.
(У. Някляеў)

IV. Чужы чужым – яны знайшлі свайго,
Не свой сваім – яны пайшлі з чужымі,
Не тузайся ні з тымі, ні з другімі:
Як ты адзін – ты больш за аднаго.
(У. Някляеў)

197. Параўнайце сказы з апавяданняў М. Лынькова ў дзвюх рэдакцыях. Чаму пісьменнік замяніў асобныя словы?

1. Высока-высока ў небе ляціць немаведама куды самотная павучынка.	1. Высока-высока ў небе ляціць немаведама куды самотная павуцінка.
2. Дзед Ігнат здымае свае паўпудовыя сподкі, дастае капшук.	2. Дзед Ігнат здымае свае паўпудовыя рукавіцы, дастае капшук.

198. Прачытайце, адзначце выпадкі парушэння чысціні маўлення ў публіцыстычным стылі і выпраўце памылкі.

1. Такі рэжым, па сутнасці, распаўсюдзіўся б і на тэрыторыю Беларусі... Што дае далучэнне краіны да СГА? Яна становіцца раўнапраўнай удзельніцай па сутнасці сусветных гандлёвых адносінаў... 2. А тут, так бы мовіць, бабуліна камода. 3. Надаць, скажам, парку больш-менш прыстойны выгляд. 4. Там жывуць дзве пары лебедзяў і цэлая зграя качак, зразумела, дзікіх. 5. А адна акцыя «Азота» пацягне на 66 тыс. рублёў. 6. А людзі кажуць, што рака адпомсціла браканьерам за здзекі над ёй. 7. Абапал дарогі суцэльны жоўты «вожык» коротка «стрыжаны» збажыны. 8. Ён заўсёды быў рыжым і крайнім. 9. Навальніца над вёскай Стары Дварэц Рэчыцкага раёна грымела перунамі нядоўга. 10. Пакупніца дакладна трапіла ў яблычак мішэні, зрабіўшы выгадную здзелку па набыццю краснапольскага ціра. (З газеты)

199. Якія неалагізмы называюцца індывідуальна-аўтарскімі? У якім выпадку словы-наватворы не засмечваюць мову, а з'яўляюцца

сродкам стварэння слоўнай экспрэсіі? Прачытайце наступныя ска-
зы і прааналізуйце мэтазгоднасць выкарыстання выдзеленых слоў.

1. У небе зорачка нясмела над гэтым лесам **цёмралістым** зірнула вокам прамяністым. (Я. Колас) 2. Ляці, мая думка... Аб далях **святлістых**, аб днях прамяністых на ліры іграй. (К. Буйло) 3. Шчымлівае адчуванне блізкасці, сваяцтва з бедным украінскім хлопчыкам, які... ідзе ў наш вялізны, загадкавы свет, заслухаўшыся ў яго **распяваную**, зіхатліва шматфарбную **аша-ламляльную** красу. (Я. Брыль) 4. І думкі ўсплываюць іншыя: ... пра гэту **раскрытую** на бяскрайні абсяг ноч. (В. Карамазу) 5. Ты побач і ўсё той жа – як шпак у **развяснелым** садзе! (Н. Мацяш) 6. Мора Чорнага **Серпанціністыя** хвалі Нас хавалі. Неба зорнага Серабрыстае святло да вады ішло. (А. Багамолава) 7. Быў гэты змрок, дзе ад кастра святло трапеча, як матыль у **па-вуце**, І дым у полі, як бильнёг расце... (В. Шніп) 8. І ў гэтай яснай **харашбе** маёй душы нядрэмнай вочы глядзяць з высокай светлай ночы на незабыўную цябе. (В. Жуковіч)

200. Прачытайце. На прыкладзе прыведзеных урыўкаў раскажыце пра багацце беларускай мовы, яе адметнасць, хараство.

I. У бары заўсёды крычаць, пералятаюць з галіны на галіну дразды, сойкі, пырхаюць курапаткі, цецерукі, бегаюць лісіцы, зайцы, вавёркі, вожыкі... Хапае тут і мурашак – цэлыя кучы, горы вунь, куды ні паглядзі. У бары растуць надта ж прыгожыя чорнагаловыя баравікі, можна знайсці тут і масленіка, рыжыка, махавіка, лісічку, сыраежку, а ўвосень аж зямлю рвуць, падымаюць усюды чародамі, нерушамі ігліцу зялёнкі і падзялёнкі... Зусім іншае – чарналессе. Яно заўсёды ў лагчыне, бліжэй да балота, да вады. І растуць, раскашуюцца там граб, дуб, ясень, клён, ліпа, вяз, рабіна, каліна, хмель, маліна, ажына... Што ж да грыбоў... іх таксама поўна на чарналессі. Толькі іншыя, не такія, як на бары. Тыя ж баравікі тут не чорнагаловыя, а белаватыя і вялізныя: два-тры – і поўны кашэль. Растуць тут і лісічкі, сыраежкі, а найлепей – абабкі, падасінавікі, грузды, апенькі... Са звяроў тут можна сустрэць казу, алень, дзіка, лася, куніцу, гарнастая, і, вядома ж, ваўка. Гэты ўсюды блукае, усюды паспявае пабываць. З птушак – саву, зязюлю, голуба, кляста, жаўну, крутагаловіка, таго ж дзятла... Наогул, увесь палескі лес надта ж багаты на птушак, звяроў, грыбы, ягады... (Б. Сачанка)

II. Мы часта самі адчувалі, што адной кнігі не можам дачытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе нельга адарвацца. Усё ў ёй хораша,

натуральна... І сакрэт гэтага майстэрства прасты – мова. Трэба ведаць яе чараўнічае багацце і законы будовы, лад яе.

Калі пісьменнік ведае прыроду слова, на сваім часе, на сваім месцы, у залежнасці ад карціны, ён можа сказаць: падмерзла, падмарозіла, умарозіла, падшэрхла, прыстала, зацягнула лядком, стужэла; гуткаца, гацкаца, гутатаца, калыхаца, люляца, гойдаца, чэкаца. Мы, на жаль, найчасцей прывыкаем да якога-небудзь аднаго слова і карыстаемся ім ва ўсіх выпадках, напрыклад: «накіраваўся», забыўшыся, што ёсць сінонімы, якія адразу могуць ажывіць карціну сваім асаблівым каларытам: пайшоў, пашыбаваў, скіраваў, узяў кірунак, узяў напрамак, пасігаў, пакрочыў. (Я. Скрыган)

201. Прачытайце верш, назавіце моўныя сродкі, якія ілюструюць багацце беларускай мовы. Акрэсліце мэту выкарыстання найбольш прадуктыўнай лексіка-семантычнай групы слоў у гэтым вершы для дзяцей.

Нашы птушкі

У нашым краі – Беларусі –
Ёсць буслы, сарокі, гусі,
Качкі, чыбісы, саколкі,
Чаплі, совы, перапёлкі,
Каршунны, сілаваронкі,
Жаўранкі, шчыглы і сломкі,
Галкі, крумкачы, вароны,
Галубочкі нахахлёны,
Дзятлы, чыжыкі, зязюлі,
Кулікі, сяўцы, жаўнулі,
Шпакі, зяблікі, цяцеры,
Курапаткі пер'ем шэры,
Ластаўкі і верабейкі,
І сініцы, салавейкі,
Сойкі, пігліцы, удоды,
Што лятаюць без ахвоты.
Каля рэчак, на лужайках
Ёсць глушцы, стрыжы і чайкі,
І вядуцца на балотах
Жураўлі ў густых чаротах;

Па надворку, каля хаты,
Ходзяць куры й кураняты.
Хто сакоча, хто кудяхча,
Хто па стрэхах спрытна скача,
Хто на кусціку ў садочку,
Хто на полі, хто ў лясочку,
Хто высока ў паднябессі
Моўчкі ўецца або з песняй:
Пачнуць хорам – не здзівіцца.
Ёсць дзе пець і весяліцца!

(А. Гурло)

202. *Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў. Якія словы адлюстроўваюць моўнае багацце мележаўскіх твораў? Адзначце сінонімы і назавіце іх віды.*

I. Васіль ішоў і ішоў на яе [траву], лажыў і лажыў яе ў роўны радок злева, веў і веў касу, веў і веў касою справа налева, ён ішоў і ішоў уперад, каб не паддавацца стоме, адужаць яе і наперакор ёй ісці і ісці, ён ішоў і ішоў мах за махам, лапаць за лапцем, адужваў цяжар у нагах, у спіне, у руках – ішоў і ішоў, ён адужваў кволасць, адужваў сябе; касіў, пакуль не знясіліўся да рэшты. Пакуль ужо не мог узняць касу. Тады павярнуўся, грузнучы па калена, распырскваючы гарачую ваду, ледзь цягнучы ногі, усё сваё здранцвелае цела, павалокся назад. Дашаргаў пасталамі да воза, паставіў касу і, не здымаючы з рукі мянташкі, падрэзаным дрэвам зваліўся ў траву.

II. Вецер біў у твар, у грудзі... Вецер ірваў полы шыняля, вецер за дзень вымеў белую муку, пазаганяў яе па шчылінах, па закутках... Ні дажджу, ні снегу не было, сцябаў адно халодны вецер. І днямі і нача́мі, не сціхаючы, гайсаў над зямлёй сухі сіверны вецер... Мокры вецер тут насядаў дужэй, лёгка працінаў зрэбную сарочку, абліваў цела такім холадам, што бралі дрыжыкі. Вецер таксама цешыўся людскім неспакоем; халодны вецер такі выдзімаў тлум з галавы, думалася ясней. Вакол, ападаючы, шамацела лісце, угары маркотна, цягуча шумеў густы вецер.

203. *Прачытайце, знайдзіце ў сказах сінонімы. Акрэсліце іх значэнні, віды, функцыі.*

1. Калі вясною закукуе Зязюля ў лесе раніцой, Забудзь, што ўсё адгаманіла, Адкукавала, адышло. (А. Куляшоў) 2. Адценне слоў – не глупства, ты ім не пагарджай. Скарынка. Скіба. Луста. Акраец. Каравай. (П. Панчанка) 3. І вось – агеньчык!.. Мільгануў і зноў яго няма... Не, ён не знік, не патануў і бліснуў не дарма. (В. Вольскі) 4. Раніцай танкісты падышлі да Мінскай магістралі. Перасеклі шасэ і адразу збочылі ад яго. Зноў рушылі па вузкіх і звільстых прасёлачных дарогах, нярэдка і наўпрасткі па полі. Але танкісты цяпер адчувалі побач шасэ. Магістраль была як бы арыенцірам. Па якіх дарогах і сцежках ні рушылі б артылерыйскія дывізіёны, пехацінцы, што наступалі на Мінск, – усе адчувалі побач з сабою стралу магістралі. Яна быццам указвала кірунак. (І. Мележ) 5. Першым яго адчуваннем са свету рэальнага была цеплыня. Нават не цеплыня, а спёка, духата, парнасць. (В. Быкаў)

204. Параўнайце розныя рэдакцыі сказаў з твораў мастацкай літаратуры. Чым тлумачацца зробленыя аўтарамі замены?

1. Быў час, ды прахам сплыў. (Я. Купала)	1. Быў час, ды вадою сплыў. (Я. Купала)
2. Вечарам, закончыўшы работу ў школе, Лабановіч выходзіў часамі прайсціся. (Я. Колас)	2. Вечарам, закончыўшы заняткі, Лабановіч выходзіў часамі прайсціся. (Я. Колас)
3. Няхай жа ведаюць усе свінні і свінячыя маманты: калі каторы з іх паспрабуе пакасціць у нашай савецкай навуцы, будзем біць проста па хобату. (К. Крапіва)	3. Няхай жа ведаюць усе свінні – мамантавыя і нямамантавыя: калі каторая з іх паспрабуе пакасціць у нашай савецкай навуцы, будзем біць проста па пятак. (К. Крапіва)

205. Прачытайце ўрывак з паэмы Я. Сіпакова «Рэха». Дакажыце, што паўтор слоў з'яўляецца мастацкім прыёмам. Якія моўныя сродкі дазваляюць гаварыць пра багацце паэтычнай мовы аўтара?

Цёплы ранак, светлы ранак,
звонкі ранак між ажын,
Разбудзілі нечакана,
нечакана вы мяне.
Я ж схваўся так далёка,
так далёка ад сцяжын,
Што маё лагво і вецер,
нават вецер абміне.

А над краем ціхі ранак,
ціхі ранак, нібы звон,
Паўтарае, што ні скажаш,
што ні скажаш сам сабе.
Уздыхнеш ты – і ўздыхае,
уздыхае цяжка ён,
Засапеш – і наваколле,
наваколле засапе.
Ты шапнеш – і горы ўсюды,
горы ўсюды задрыжаць.

І пакоцяць шэпт твой гулкі,
шэпт твой гулкі па зямлі.
Людзі здзівяцца: нікога –
бач, нікога не відаць,
Толькі шэпча нехта побач,
хтосьці побач між далін.

206. Якія сінтаксічныя фігуры заснаваны на паўторы слоў?
*Падмацуйце прыкладамі свае разважанні. Знайдзіце ў прыве-
дзеных прыкладах адпаведныя сінтаксічныя фігуры, акрэсліце іх
стылістычную ролю.*

- I. Прагну сустрэчы з табой –
каб вырвацца з гэтай вязніцы,
каб зрабіцца відушчым,
каб спасцігнуць суладнасць,
каб дакрануцца сутнасці рэчаў і
слоў.

(У. Арлоў)

- II. Адзіны паратунак застаецца ў нас:
ты – для мяне,
я – для цябе.
Вусны ратуюць вусны,
цела ратуе цела,
душа ратуе душу.
Знікаем у полімі паратунку, каб
памерці разам і разам уваскрэснуць.

Уваскрэсну на досвітку: спіць за вакном
аснежаны горад, чужое дыханне крапае шчаку.

(У. Арлоў)

III. Ступлю ў човен, і рака будзе пада мной і нада мной, і вялікія рыбіны будуць праплаваць унізе і ўверсе; паплыву праз раку, і рака паплыве разам са мною і праз мяне. (У. Арлоў)

IV. У завеі – зямля, у завеі – дрэвы,
і людзі, якія жылі і якія яшчэ не жылі, – у завеі,
і я таксама ў завеі...

(А. Разанаў)

V. Па сінім аксаміце
Начных нябёсаў
Спелым белым налівам
Весела каціўся месяц,
Смела спелячы
Белыя зоркі
На сінім аксаміце
Начных нябёсаў.

(А. Багамолава)

VI. Прыйдзі – як снег на квецень маю.
Прыйдзі – як бура на зямлю, –
Не страшна мне, бо я – кахаю,
Не скрушна мне, бо я – люблю.

Я ўсё сцярплю, я ўсё стрываю
І ўсё навек благаслаўлю –
Адно адчуй, як я кахаю,
Адно спазнай, як я люблю.

Ці зладжу я з табой – не знаю,
І аб адным цябе малю:
Не папракай, што я кахаю.
Не праклінай, што я люблю.

(Н. Гілевіч)

207. Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў розных стыляў і адкажыце, якія часціны мовы і з якой мэтай у іх паўтараюцца?

I. Толькі воблакі могуць расказаць пра нястрымны рух жыцця.

Іх трэба навучыцца чытаць і разумець. Воблакі бываюць высокія і нізкія. У два паверхі воблачкі. Ёсць хмаркі. Ёсць похмаркі...

Воблакі ўпрыгожваюць неба, апранаюць яго. То, бывае, усё яго паб'е на груды. То воблачная града шлейфам-шалікам працягнецца ад небасхілу да небасхілу. То коўдрай зацягне ў адным баку. То серабрыстымі фіранкамі перыстыя хмаркі доўга вісяць на вялікай вышыні...

Але ў мяне, малага, з воблакамі была свая размова. Я вучыўся разумець іх, як само жыццё. І што толькі не нагадвалі яны мне! Чаго не ўяўлялі сваім выглядам! Рознае. І чалавека. І жывёлу. І страшыдла. І нават папярова-белую з пялёсткамі ружу. (І. Грамовіч)

II. Азлоблены век забірае
Найлепшых сяброў без пары.
Замены ж сябрам не бывае –
Навек нам даюцца сябры.

(Н. Гілевіч)

III. Сінанімічная мікрасістэма кожнай літаратурнай мовы побач з агульнымі рысамі мае і спецыфічна свае, самабытныя асаблівасці, якія выпрацоўваліся ў ёй у працэсе фарміравання самой мовы. Спецыфіка сінанімічнай падсістэмы беларускай мовы лягчэй за ўсё выяўляецца пры супастаўленні яе з сінанімікай блізкароднаснай рускай мовы. Многія сінанімічныя рады гэтых моў сваімі каранямі ўваходзяць у лексічную сістэму старажытнарускай мовы. Адны з гэтых радоў у абедзвюх мовах засталіся агульнымі да цяперашняга часу (напрыклад, травінка – былінка, гадаць – варажыць, колкі – калючы, ведаць – знаць і інш.), другія адчулі значныя змены і выразна дыферэнцыраваліся. [18]

IV. Я – закаханы, і мая закаханасць не абцяжарана сямейнаперспектывнымі абавязкамі, рытуальнымі абяцаннямі. Вольная, яна ніколі не здрадзіць волі.

Я не хачу, каб закаханасць перарастала ў каханне. Над ім злавесна пацэпваецца асінавае лісце нянавісці.

Дык будзь жа вечнай, мая закаханасць, узгадаваная мудрымі анакрэонтыкамі, чыёй паэзіяй таропка наталяюцца мае вясёлыя дотыкі да тваіх рук, да тваіх ног... (Л. Дранько-Майсюк)

208. *Зрабіце аналіз праявічнага ўрыўка з рамана І. Пташнікава «Мсціжы» паводле сінтаксічнага багацця, г.зн. выкарыстання разнастайных сінтаксічных канструкцый – неаднатыпных простых і складаных сказаў.*

Бацяны ўгадваюць, што будзе сухое лета. Можна, па тым, што сухое лета чуюць і змеі, і жабы і спаўзаюць адусюль з лагоў немаведама куды ў балота, а бацянам тады клопат? Бацяны чуюць голад і скідаюць малых, бо як іх тады пракорміш?

Бацяны сёлета пакінулі сабе толькі аднаго малага. Малы быў позні – яшчэ вучыўся цяпер лятаць: скакаў з самай раніцы на гняздзе – старых ніколі днём не было, лёталі немаведама куды –

і махаў чорным крыллем. Доўга і настойна – раз за разам. Пасля пачаў злітаць з гнязда за гароды на лог пад раку. Ківаўся, летучы, – здавалася, зваліцца ў баразну на ржышча... Ногі ў бацяна былі яшчэ цёмныя і цёмная дзюба. Ён хадзіў па лагу, торкаючы дзюбай у сухую траву, пасля доўга разбягаўся, каб узяцець з зямлі...

Вечарам на гняздо варочаліся старыя бацяны. Двое. Адно за адным. Ляцелі над Загуменнем з Белай дарогі – з Курачовых цянёў: здалёку. Плылі ўгары роўна, цяжка, было чуваць на двары, як у іх шастае крылле. Смела спускаліся ў гняздо, ціха клекаталі, як ад радасці, і браліся карміць маладога.

209. *Прачытайце дыялог з рамана В. Казько «Неруш» і адзначце ў ім слоўныя паўторы. Паразважайце аб прычынах узнікнення паўтораў такога кшталту ў дыялогах мастацкага і гутарковага стыляў.*

- Ты, відна па ўсім, вялікі чалавек, вялікі начальнік.
- Вялікі, бацька. Вышэй за мяне тут вось нікога і няма.
- Гэта добра, што ты выбіўся ў людзі. А я вось буракі саджу.
- Таксама няблага, бацька, добрыя буракі?
- Уга, яшчэ якія. Мы вось са старой больш двух не здолеем і падняць. Зямля, торф радзіць пачаў.
- Гэта таксама няблага, бацька. Раней жа тут трыццаць-сорак пудоў хлеба з дзесяціны – больш і не ведалі.
- Уга, трыццаць-сорак, насенне збіралі. А цяпер усё з зямлі само прэ.
- А ты ўсё незадаволены, усё табе мала.
- Мне хапае, гектар калгасных буракоў з бабай узяліся дагледзець. Восенню сабяром, здадзім...
- І заробіце добра.
- Заробім добра, панесці б...
- Вось бачыш, на што ж ты крыўдзішся?
- А і жалюся табе: панесці б...

210. *Прачытайце, знайдзіце перыфразы. Адкажыце, да якіх слоў яны выступаюць у якасці індывідуальна-аўтарскіх сінонімаў. Якія камунікатывныя якасці беларускай мовы дэманструюць перыфразныя выразы?*

1. Дачакаліся пасла, – 3 цёплай Афрыкі бусла. Ён жыхар палескіх сёл, А ў Алжыры наш пасол. 2. Сапраўды, баравік, здавалася, накінуў на сябе абнову – хусцінку са снегу. (Р. Ігнаценка) 3. Паляцела тэлеграма Да пушчанскага цара – Белавежскага зубра. (С. Грахоўскі)

4. Гукаюць птушак з выраю і цешаць нас яны, Тры ручаінкі – тры струны, Пяшчотныя і шчырыя. (М. Маляўка) 5. Зарос двор зялёнай Чупрынай густой. Прыйшоў дзядзя Лёна – Цырульнік кустоў. (С. Валодзька) 6. Белы бусел – гаспадар Чорнага балота, ходзіць важна, як той цар, У чырвоных ботах. (Х. Жычка) 7. Праляцела лета знічкай, Выпаў беленькі сняжок. Апануў мароз крынічку У лядовы кажушок. (М. Чарняўскі) 8. Пастух аблокаў – вецер, Без стомы ён працуе, Ганяе іх па свеце, У хмары іх гуртуе. (М. Курыла) 9. І слабая душы іскрыла, І да Бога вяло, калі Гаварыў і пісаў Кірыла – Златавуст беларускай зямлі. (В. Інатава)

211. Прааналізуйце з боку фразеалагічнага багацця мову твораў для дзяцей. Што дае ўвядзенне ўстойлівых выразаў у такія творы?

1. Толькі дзеці акрылялі, На крыло, як кажуць, сталі. Паляцелі ў белы свет Здабываць сабе абед – І забылі сцежку к хаце, Каб не тузаць болей маці. (С. Грахоўскі) 2. Плача, енчыць ласяня: – Не дажыць, відаць, да дня. Гладзіць, торгае, скубе За вушамі і на лбе, З боку ў бок мяне вядзе, Галава, як звон, гудзе, Боль свідруе галаву. – Не, да дня не дажыву. (С. Грахоўскі) 3. Не бегайце толькі, галовы задраўшы, а прыглядайцеся лепей... (В. Гурскі) 4. Што за гоман у двары? На вячоркі Талакою Нясуць ступу камары. (М. Чарняўскі) 5. Сярожа з бабай Мар'яй так моцна дружаць, што не разліць вадою. (У. Паўлаў) 6. Мама кажа: – Наш Пятрок Мае востры Язычок! (У. Шуцько) 7. І чаму гавораць так: Як пад горкай свісне рак? (А. Вольскі) 8. З класа выскачыў Рыгор, Не Рыгор ляціць – віхор: Да вушэй ракрыўся рот, Кулакі пускае ў ход. (З. Бірала) 9. У пеўня казак – цэлы мех, Ды ўсе яны – курам на смех. (К. Камейша)

212. Прачытайце. Назавіце лексічныя сродкі выразнасці, акрэсліце іх ролю ў мастацкім кантэксце.

1. А ён, Вялес, смяецца – Свайго і мы дажджом! І на зямельку льецца Дажджом ужо, дажджом... (Я. Сіпакоў) 2. Няма гармоніі, дый годзе: да чысціні ўсё ліпне бруд. А Гулівера часта водзіць за нос духоўны ліліпут; Ля вернасці снуецца здрада, пад маскай – чорная мана. Таму цьмянее часта радасць і прыпазнанецца вясна. (В. Жуковіч) 3. У цэнтры кампаніі шумнай – красуня – гарэза адна. І з мінай глыбакадумнай ка мне наплывае яна. (В. Жуковіч) 4. Жывое рэха чаруе слова, Яму сунічна і верасова... 5. Адны, вунь – За пахлёбку пасварыліся, Маўчаць, сычы! Другія жыць убога прымірыліся, Скарынічы... (А. Пісарык) 6. За смерць! – загудзе-

ла наўкола. – За смерць! – заскакала наўпрост. Крычалі Сярдун, Згубікола І Зноўзядзярыўгорухвост. (Я. Сіпакоў) 7. І змрок, і ноч, зара і ранне – Пазнаў жыцця я спелы смак. Ды ўсё ж мяне гнятуць пытанні: Чаму? Чаго? Навошта? Як? (П. Панчанка)

213. *Знайдзіце марфалагічныя сродкі выразнасці ў прыведзеных урыўках з твораў Я. Сіпакова.*

І. 1. Зялёным зацьменнем Турэцкі сцяг: Ідуць па цярпенню, Нібы па касцях, – Бліжэй... бліжэй... бліжэй. 2. Колер зацьмення: Чорныя кветкі, Чорнае неба І чорнае сонца На чорнай чужыне... 3. Зажывём з табой мы, шчаслівыя, Будзе жыта ў нас – гоман гоманам, Будзе хата ў нас – з сосен жоўценькіх, А ў хаце ў нас – дзетак загучна, А ў клеці ў нас – жыту зацесна, А ў місе ў нас – скварак загуста, – Вось тады ўжо мы дамілуемся... 4. Павекі ж – цяжкія, як горы... Зліпаюцца – не саўладаць.. І думка адна, нібы змора, – Спаць, спаць, спаць... 5. І зловяць, і звязуць, і скруцяць, Засопшыся ў той барацьбе; І ворагу ў цэпкія рукі Сябры твае кінучь цябе. 6. Пад гарою хатанятка Па страху ў зямлю ўрасла, А з акенца – як зярнятка Промень дзіўнага святла. 7. – Мамачка, мамка, а што там за крыкі? Чуеш, здаецца, там плачуць ... – Сыне, мой сыне, то ж вецер вялікі – Бура пачнецца ныйначай. 8. І я зразумеў між трывогі, Нібы зацкаваны той звер: Вось мае вочы – ногі, Я ім давярацьмець цяпер. («Веча славянскіх балад»)

II. Хто я?

Я жанчына, якая аднойчы разам з табою ўбачыла адзін і той жа міраж. Дарога ў пустыні цяжкая. Міраж ратуе мозг. Мозг ратуе цела. І ідзеш, ідзеш да міража. А пустыня бясконца...

Люблю, люблю, люблю!

А ты ведаеш, як прачнуцца ўночы і адчуць рукою сценку канала?

Люблю, люблю, люблю!

А ты ведаеш дзікуства і гордасць маёй рэўнасці?

Люблю, люблю, люблю!

А ты ведаеш, як невыносна думаць, што ў нас няма будучыні і ніколі не будзе нашага сына?

Ох, як балюча – балюча – балючанька...

Я не магу так! Чуеш, не магу...

Безвыходнасць – гэта імгненне. Жыццё – гэта вечнасць. Я заўсёды любіла жыццё і раніцу. Дзе ты, раніца?!

Каб ты ведаў, як мне зараз цяжанька і як трэба, каб ты выцер мне слёзы... («Тыя, што ідуць»)

214. *Прачытайце. Знайдзіце лексічныя сродкі выразнасці ў наэтычным радку М. Танка.*

1. Лягчэй у небе нат Злавіць рукою птушку, Слана правесці праз Іголачнае вушка, Вярнуць разліў ракі ў яе былое лона – Як выпрастаць спіну, Сагнутую ў паклонах. 2. Колькі ў небе мадонн... 3 грудзмі, набраклымі жніўнымі песнямі, 3 рукамі, загарэлымі ад абдымкаў з сонцам, 3 косамі, расчэсанымі ветрам. 3. Ну і сцёбае сваіх коней [Ілля-прарок] Дажжом-дратаванкай, Ну і паласуе папругай-маланкай, Ну і лупіць іх шляёй-вясёлкай. 4. Ляжаць пакошаныя травы, Не травы – казачныя сны, Не сны, а шалахі дубравы, Вясёлкі, галасы вясны. 5. У беларускую восень Нат і верабей багацее, Лес на грыбы не скупіцца, Пуні хмялеюць ад сена, Мёдам вулі набракаюць. Сцежкі гараць ад лістоты, Скрыпкі грываць на вяселлях. 6. Вось шэлест ветру прабег над пракосамі, Недзе камар ціха струны наладжвае, звон падала свой пчала, Пралятаючы, Ёй адказала асвятка сварлівая, Хрушч у літаўры шарахнуў мядзяныя, Чмель загудзеў, чмелянят аклікаючы... 7. Не было суладдзя ў песнях, Покуль бусел рэй не ўзяў, Покуль сонца – бубен весні – 3 клёкатам не прыпадняў. 8. Паэзія – гэта адвечная цяга Вяршынь да нябёс, А траваў і дрэваў – Да сонца. Паэзія – гэта вясёлкавы мост Ад сэрца людскога да мары. Паэзія – дружба зярна і зямлі, Агню і крыві Прабуджэнне... 9. Рассыпаюць хмары з сініх хустак Дажжоў сцюдзёную жарству. 10. Вечарэе. Дзень даўно павесіў На сасне касу зары.

215. *Знайдзіце сінтаксічныя сродкі выразнасці ў прыведзеных вершаваных радках, дайце ім азначэнне, вызначце іх функцыю.*

1. Каму б я верыў, Каб не ты? Мне б дзень быў шэры, Каб не ты. І чуд дзявочай Пекнаты Не грэў бы вочы, Каб не ты. 2. Цмянелі, аддаляліся і чэзнулі Зялёныя і нябесныя агні. І я ступіў насустрэч цёплай бездані Здзіўлення, шчасця, тайны, цішыні... (Г. Бурдэкін) 3. Званок. Зноў бягу, пачынаю крычаць. У трубцы маўчаць. Я ў адчаі... І раптам знайшоў на званкі свой адказ – То дыхае час, то слухае час. Маўчанне... дыханне... маўчанне... (С. Законнікаў) 4. Дык які ж гэта дыспут, калі спрачаюцца нагамі? Дык які ж гэта пярспар, калі спрачаюцца ногі з галавою, а не сэрца з сэрцам, душа з душою? (Я. Сінакоў) 5. Я зрабіўся відушчым, але я – сляпы. Я спасціг суладнасць, але сам ператвараю яе ў хаос. Я авалодаў сутнасцю слоў, але самі яны выйшлі з-пад маёй улады. (У. Арлоў) 6. Стаю ля жыта, Малюся жыту, Пішу пра жыта, Ізноў

пра жыта: Умее жыта Душу лячыць. Пакінь, зязюля, Гады лічыць.
 (П. Панчанка) 7. Я гляджу яму [сыну] услед, Праз слязу бачу свой
 сорака шосты, Як у школу-зямянку ішоў Басанож. Перарослы...
 (У. Карызна) 8. Радзіма... У ёй да сканчэння вякоў прастору душа
 набывае. Магчыма, бывае малая любоў, святыні малой не бывае.
 9. Калі б я жыў няўдумна, мне было б так сумна і не было б так
 сумна і не было б балюча; я матыльком над кручай лятаў бы лёгка,
 ціха, не ведаючы ліха. Але жыву я ўдумна. Балюча мне і сумна.
 (В. Жуковіч) 10. За крок да ўдачы спынюся, за хвіліну да перамогі
 паглыблюся ў одум... Сябры ўздыхнуць і адыдуць прэч, жыццё
 ўсміхнецца і спыніцца побач. (А. Разанаў)

216. Прачытайце ўрыўкі з твораў А. Разанава і назовіце сінтак-
 січныя сродкі выразнасці.

- I. ...Канчаецца лета:
Лісце
туліцца да галіны,
галіна – да дрэва,
дрэва – да каранёў.
- II. ...Сваёй дарозе мера –
спрабуй, здзяйсняй, вяршы!..
У будучыню дзверы
не ў часе, а ў душы.
- III. ...Напярэдадні Новага года
шлём свае віншаванні – зычэнні небу,
а яно – усёй зямлі
Сняжынкі.
- IV. ...Чакайце, птушкі,
чакайце, дрэвы,
чакай, зямля, –
куды вы без чалавека?!
- V. ...У завеі – зямля, у завеі – дрэвы,
і людзі, якія жылі і якія яшчэ не
жылі, – у завеі,
і я таксама ў завеі...
- VI. ...Дзе яно, мінулае?!
Дзе яна, будучыня?!
Дзе яно, сёння!?

VII. ...Болей няма на каго наракаць,
болей няма каму дзякаваць – за ўсё,
што давалася і адымалася, радала і засмучала,
і болей няма каму ведаць, які я: добры альбо благі,
брыдкі альбо прыгожы, стары альбо малады...

VIII. Гавару, услухоўваючыся ў саму гаворку: што ў ёй?!
Гляджу, углядаючыся ў само ўгляданне: што ў ім?!
Думаю, удумваючыся ў самі думкі: што ў іх?!

217. *Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і адзначце тropy, якія зніжаюць выразнасць маўлення.*

1. Расцірае ікры крэпкімі рукамі, Прагна грудзі валасатыя скрабе – Ажно чырвань падае шматкамі, Ажно радасць гулка ў скроні б'е.
2. Імжакай сутоніцца вуліца. Стаіць каля плота, сутуліцца. 3. Тонуць позірк і радасці ў зрэнках. 4. Гэты год будзе даўкім, як костка ў слюне... Як жывеш без мяне? 5. Ракавінкамі катушак, бы ўгнаеннем, усыпаны на асушаным балоце чорныя агароды. 6. Гнёзды варон, бы каўтуны ў валасах, вісяць у дрэвах. 7. Гнілыя зубы лесу – ландашы ў час адцвітання. 8. Мною кіравала тады помста – як дзень, сляпая. 9. Забітае сонца ўплыло Далёка за край зямлі, І кроў на спіну сцякала Аблокам, што там плылі. 10. Дзядзька, як бусел, куляй падбіты, Сушыць на сонцы пратэз. 11. Гулі, як вены, правады.

218. *Прааналізуйце ўрыўкі з боку іх маўленчай выразнасці: знайдзіце тropy, дайце азначэнні кожнаму з іх, паразважайце над іх эстэтычнай вартасцю.*

1. Сёння заўважыў: Бяроза, што ў шыбіне прахла, Выпусціла лісцікі, Як кіпцікі, За жыццё ўхапілася прагна. (У. Карызна)
2. Ахвота панскага жыцця, Ды ўсе не могуць быць панамі. Шукаем золата, смяцця Не бачым нават пад нагамі. 3. Самотных вершаў не пісаць, Нібыта ад сябе ўцякаць, Нібыта пальцы адсякаць. 4. Ганяе вецер, быццам прывіды, газеты, За імі мухі злосна чорныя гудуць. (В. Шніп) 5. Машыны баяцца грымотаў. Такія яны дзівакі. Стаяць ля пад'ездаў і мокнуць, То зноў заскуголяць, то змоўкнуць, Як кінутыя шчанюкі. 6. Тут ранейшае цяжка пазнаць, Бо траваю аплецены рэйкі. У вагонаў павыраслі стрэхі – Як бяспамяцтва нашага знак. (А. Бадак) 7. Найцяжэйшы шлях кароткі: Сlepата бярэ за глотку, Думкі сумныя варушыць, А гады дажджом цярушаць. Найдарожшы пот праліты... Золата і аксаміты З ім не могуць параўнацца: Пот праліты – гэта праца. (А. Кавалюк) 8. Смугі хусцінку сонца адхіляе, Глядзіць ла-

скава, быццам прамаўляе, Што ты шапнуў на ўскрайку лета мне.
9. Яшчэ лагодна выцвілы блакіт. Пашорхваюць акацыі струкі. Дзень
кожны гук на павуцінку ніжа. (Н. Мацяш)

219. Прачытайце эпітэты. Якія прыметнікі-азначэнні, выкарыстаныя ў прыведзеных прыкладах, не з'яўляюцца эпітэтамі? Складзіце вусна сказы ці словазлучэнні, каб гэтыя прыметнікі былі ў ролі мастацкіх азначэнняў.

1. Адшумеў лістапад, адзвінелі дажджы, І зіма нагнала пякучых вятроў. (П. Панчанка) 2. Нагледзеліся за век і на яснае сонца, якога так шмат бывае на крынічна-празрыстай азёрнай вадзе. (Я. Брыль) 3. На твар мне падаюць кроплі... Гэта бяроза нада мной, спакойная, мокрая, асенняя. (А. Адамовіч) 4. На ўздзеі пахла апошнімі, пераспелымі суніцамі, прывялай духмянай травой, асінікам. (І. Мележ) 5. Расхрыстаныя насцеж вокны, брамы, Пакрыўджаныя хаты і двары 3 паўзмроку паўставалі перад намі, калі мы вёску бралі на зары. (М. Аўрамчык)

220. Прачытайце. Назавіце сродкі выразнасці мовы ў прыведзеных сказах.

1. Спадары! Дзверы не захлопвайце, а зачыняйце душэўна, а не ад душы! (З аб'явы ў грамадскім транспарце) 2. Рознай бываеш ты, ноч. Чорная, чорная, чорная, гэта цябе як няма. Светлая, светлая, светлая, як ты прыходзіш сама. (П. Броўка) 3. Я чула пяшчотная, шчырасці поўнае, маё, беларускае, роднае, кроўнае, такое раптоўнае, такое чароўнае. Такое ласкавае, цёплае, чыстае, як сонца, агністае, як Нёман, празрыстае, як казка, быліна, як песня, жаданае, дагэтуль зусім у жыцці не пазнанае, вясновае слова ад шчырага сэрца. (Д. Бічэль-Загнетава) 4. Радасны сум асенняга, небезнадзейнага завядання, пра які трэба бясконца пісаць. (Я. Брыль) 5. А ў небе, як краб у палонцы, высушвае промні тваё зледзянелае сонца. (У. Някляеў) 6. – Свае, свае, хлопчыкі! – чуецца з месячнага паўзмроку, і ад гэтага водгуку ў мяне ранейшым пакутна-радасным болем заходзіцца сэрца. (В. Быкаў) 7. Ты ўсё побач і ўсё той жа – як шпак у развяснелым садзе! (Н. Мацяш) 8. А восень-ключніца ідзе такою ціхаю хадой. (П. Броўка) 9. Канчалася лета, зелянкова-блакітнае неба сеяла над горадам бязлітасна празрыстае халаднаватае святло. (М. Стральцоў) 10. І, як смолкая жывіца з падсечанай хвойкі, выступала і давала адвагі і жудаснай радасці, што Аўсянік не падобны да канакрада ці злодзея. (В. Адамчык)

221. Прачытайце верш У. Караткевіча «Эмігранты», прааналізуйце яго мову. Слоў з прамым ці з пераносным значэннем тут ужыта найбольш? Чаму? Якія экстралінгвістычныя фактары ўплываюць на выразнасць маўлення?

Двух зубраў ад нетраў Белавежы
На Каўказ завезлі, аддалі.
Там лугі зялёныя, бязмежныя,
Там багата сонца і зямлі...
Хмары над лясамі залатымі,
Соль, трава, вадзіцы смачнай жмут,
Лёгка дыхаць, так як на радзіме,
Але ў кожнага ёсць родны кут.
Дзеці гэтага не разумеюць,
Нарадзіўшыся ў чужым бары,
І на тое, як яны дурэюць,
Непахвальна дзівяцца зубры.
На празрыстых, светла-сініх водах
Сняцца ім айчыны берагі,
Папараць, імшаныя калоды,
Сінія пад месяцам лугі,
Сінія пралескі на сугрэве,
Мухамор чырвоны ля азёр
І калоны манументаў – дрэваў,
Што вярхамі дастаюць да зор.

222. У прыведзеных урыўках адзначце выклічнікі, знайдзіце гукапераймальныя словы, акрэсліце іх ролю ў стварэнні выразнасці мовы паэтычнага радка.

1. І цішыня, І ў сэрцы песня шчасця Зліваецца з пяшчотным і любоўным Сінічым галаском непадалёку: «Цы-віць, цы-віць...»
2. Яліна над снецкай маёй – Не яліна, а баба-яга. Сава ў глушыні лясной Прарочыць: «Куга! Куга!»
3. – Алёначка! Ого-го! Спаткай, за руку бяры. Выведзі Яна свайго Да цёплай хаты ў бары.
4. Ці-і-іпак, Ці-і-іпак. Сумна. Не хочацца ў шлях далёкі. Шпак на галіне бярозы высокай, Чорны шпак, Трапёткі шпак.
5. Ах, якое грознае гора! Ах, якая журба ў світанні: На вачах у нябёсаў чорных На расстрэл адводзяць каханне.
6. О, якая залатая восень! О, як стогне пад снапамі воз! Павуцінне, «пража маткі боскай», Заплятае халадок нябёс.
7. Белы козлік выбраўся са сховаў І – чуйдух! – пацокаў да ракі. І замэкаў, застагнаў, заплакаў, Высунуўшы шэры язычок:

«Пашкадуй, Алёначка, сястрыца, Выйдзі да мяне на беражок».
(У. Караткевіч)

223. *Знайдзіце фанетычныя сродкі выразнасці ў вершы А. Разанава «Год».*

Год – Бог (Gott): ён усё ўмяшчае, усё змяняе, усім кіруе, на ўсё накладвае свой адбітак.

Рухомы і круглы, нібы карагод, год апярэзвае повяззю згоды канец і пачатак, годзе і кагадзе, і тое, што аддаляецца, загадкавым чынам набліжае зноўку.

Не стары і не малады, год доўжыцца заўсёды, не адзелены ад гадзін, дзён, тыдняў і месяцаў, але не зводзячыся да іх.

Год добры, год годны: ён дагаджае ўраджаю і гадуе гавяду, спагадае кволаму і ўлагоджае дужае, усталёўвае над зямлёй пагоду і адварочваецца ад непагадзі і нягоды.

Год аб'яўляецца ў нагодах і пакідае згад аб сабе ў прыгодах.

ТАКСТЫ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Тэкст 1

Малітва пры ўваходзе ў сьвятыню

Уваходжу ў сьвяты Дом Твой, каб пакланіцца велічы Тваёй і ўзьнесці сваю шчырую малітку да Цябе, Уладару сьвету.

Стоячы прад Табою, Госпадзе, я прыношу ўсе справы жыцця майго, і Ты дабраслаў маю шчырую працу, мае добрыя намеры й вядзі мяне бяспечнаю дарогаю, каб не пахіснуліся ногі мае.

Дзякую Табе, Ойча нябесны, за ўсе дары, якія пасылае нам бацькоўская рука Твая.

Я слаўлю Цябе, Уладару неба й зямлі, як Радасьць жыцця нашага; як Сьвятло, што асьвятляе жыцьцё наша; як Правадацеля, што накіроўвае наша жыцьцё на правільны шлях; як Судзьдзю, што ўсім аддасьць паводле таго, як хто заслужыў; як Дабрачынцу, што шчодраю рукою памагае тым, хто на Цябе надзеецца. Няхай любую будзе Табе сёньняшня мая малітва, як духмянае кадзіла, як шчырая ахвяра сэрца майго Табе, Госпадзе. Амін. *(Беларускі праваслаўны малітоўнік)*

Тэкст 2

Паводле Іоана сьв.Эвангелье.

Разьдзел 1

1. На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Богам было Слова.
2. Яно было ў Бога спрадвечу.
3. Усё праз Яго сталася, і без Яго нічога ня было з таго, што сталася.
4. У Ім жыцьцё было, і жыцьцё было сьвятлом для людзей.
5. І сьвятло ў цемры сьвеціць, і цемра не агарнула яго.
6. Быў чалавек, пасланы ад Бога; імя яго Іоан.
7. Ён прыйшоў дзеля сьведчаньня, каб сьведчыў аб Сьвятле, каб усе мелі веру праз Яго.
8. Ня быў ён сьвятлом, але каб сьведчыў аб Сьвятле.
9. Было Сьвятло праўдзівае, якое прысьвячае ўсякага чалавека прыходзячы ў сьвет.
10. Было Яно на сьвеце, і сьвет праз Яго стаўся, і сьвет Яго не пазнаў.
11. Да сваіх прыйшло, і свае Яго ня прынялі.
12. А тым, што прынялі Яго, веруючым у імя Яго, дало Яно ім сілу дзяцьмі Божымі стацца, тым, якія веруюць у імя Яго,

13. Тым, што не ад крыві, не ад жадання цела, не ад жадання мужа, але ад Бога нарадзіліся.

14. І Слова целама сталася і пасялілася між нас (і бачылі мы славу Яго, славу, як Адзінароднага ад Айца), поўнае ласкі і праўды. (*Новы Завет і псалмы*)

Тэкст 3

Мнагазначнасць фразеалагізмаў

З’ява полісеміі ўласціва як словам, так і фразеалагізмам, але яе пашыранасць, спосабы развіцця новых значэнняў і іншыя асаблівасці неаднолькавыя ў лексіцы і фразеалогіі.

Прыкладна чацвёртая частка лексікі беларускай літаратурнай мовы – мнагазначныя словы. Пераважаюць словы з двума значэннямі. Сярод астатніх мнагазначных слоў сустракаецца нямала такіх, якія за сваё шматвяковае жыццё развілі па некалькі дзесяткаў значэнняў. Так, семантычная структура дзеяслова **ісці** складаецца з 28 значэнняў і 35 сэнсавых адценняў. Усе значэнні полісемічнага слова звычайна звязаны паміж сабой і ўзніклі ў выніку развіцця асноўнага, зыходнага значэння шляхам метафарычнага, метанімічнага ці сінекдахічнага пераносу адной з’явы на другую.

3 5755 фразеалагізмаў, пададзеных у фразеалагічным слоўніку беларускай мовы (1993; у далейшым: ФСБМ), на долю мнагазначных прыходзіцца 873 фразеалагізмы, або 15% ад агульнай колькасці. Абсалютная большасць гэтых выразаў мае па два значэнні: напрыклад, *першая скрыпка* абазначае ‘найбольш уплывовая асоба ў якой-небудзь галіне, справе’ і ‘галоўная, вядучая роля ў чым-небудзь’; *сабакам сена касіць* – ‘бадзяцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай’ і ‘знаходзіцца невядома дзе, хаваючыся ад сям’і’. Трохзначных фразеалагізмаў – 123 (*адзін на зямлі, зямлю грызці, як на далоні* і інш.), чатырохзначных – 25 (*без аглядкі, даваць дыхту, сам праз сябе* і г.д.), пяцізначных – 7 (*на ўсе застаўкі, на нагах, падымаць на ногі, на ўвесь рост, на руках, сам па сабе, ставіць на ногі*), адзін выраз (*разяўляць рот*) мае 6 значэнняў.

Некаторыя аўтары мовазнаўчых прац лічаць, што мнагазначнасць найчасцей назіраецца сярод дзеяслоўных і прыслоўных фразеалагізмаў, значна радзей – сярод назоўнікавых і амаль неўласцівае выразам іншых семантыка-граматычных разрадаў. На самой жа справе наяўнасць ці адсутнасць мнагазначнасці наўрад ці залежыць ад таго, да якога структурна-семантычнага тыпу адносіцца той ці іншы фразеалагізм. Дзеяслоўныя фразеалагізмы колькасна (іх больш

за 2200) пераважаюць над усімі іншымі разрадамі, а таму і мнагазначнасць сярод іх адпаведна часцейшая, чым сярод выразаў іншых тыпаў, а менавіта 350 дзеяслоўных фразеалагізмаў – мнагазначных; напрыклад: *хварэць на пана, цягнуць ката за хвост*. Затым ідуць прыслоўныя фразеалагізмы, іх звыш 1700, сярод іх мнагазначных больш за 300: *колькі было сілы, без нічога ніякага* і інш. Пашыранасць полісеміі сярод астатніх разрадаў амаль гэтак жа адпавядае ў працэнтных адносінах іх колькасным паказчыкам. (І. Лепешаў)

Тэкст 4

Усяго за адзін вечар на адной лугавіне каля рэчкі Прыпяць было расстраляна каля паўсотні буслоў. Такія вось Курапаты жніўня месяца перабудовачнага 1988 года. І сатварылі іх людзі ў найвышэйшай ступені добранадзейныя, добрапрыстойныя, правераныя, бо сёння першаму сустрэчнаму-папярэчнаму стрэльбу не пакінуць, не дадуць на яе дазволу. Нашы з вамі сучаснікі. Паўсотні буслоў расстраляна на лугавіне дзеля адной толькі забавы. Ні аднаго з іх не ўзялі, не з'елі, не выкарысталі нават чучала. Усе як адзін буслы засталіся ў якасці сведак таго, на што здольны чалавек. Жыхары навакольных вёсак, калі да іх дайшлі першыя чуткі аб гэтым паляванні, не далі ім веры. Групамі і па адным прыходзілі паглядзець: ці не хлусіць пагалоска – грэх жа, грэх. На Беларусі бусел – святая птушка, таму і ходзіць па зямлі, як той дзед, у белай світцы. Бязгрэшныя мёртвыя сведкі былі ўсе ў наяўнасці. Ні адзін не адмовіўся ад сваіх паказанняў, не ажыў, не збег, нікуды не зляцеў з лугу, смерцю сваёй засведчылі: было. Але ўсё роўна, бачачы ўсё на свае вочы, не хацелася даваць веры, прызнавацца, што такое магчыма ў нашы дні. І таму, пэўна, ніхто з вяскоўцаў нікуды нікому не заявіў. І што заяўляць, куды скардзіцца, калі нешта падобнае адбылося некалькі гадоў назад з бабрамі. Адплакалі сваё на гэтых пакутных палескіх берагах палескія бабры і зніклі, з'явіліся на бабровыя шапкі. Нешта падобнае пасля сусветна вядомага красавіцкага чарнобыльскага атамнага залпа на Белай Русі ўжо было і з ракамі. Ноччу яны пакінулі раку і выпаўзлі на бераг, як чорныя манахі, шкробліся адзін аб аднаго чорнымі панцырамі-сутанамі і зайшліся на сушы.

О зямля, што з табою робіцца, што з табою робяць дабрадзеі-цывілізатары. Пад якім атамным прыцэлам ты ідзеш у светлае будучае, у трэцяе тысячагоддзе. Нікому і нідзе, ні чалавеку, ні зверу, ні птушцы, ні казюрцы няма паратунку. І цішыня, цішыня, усё стабільна, усё добранадзейна і ўстойліва. (В. Казько)

Тэкст 5

На самым захадзе маёй Беларусі ляжыць Белавежская пушча. Гэта адзін з апошніх астравоў таго першабытнага лесу, які пакрываў у старадаўнія часы ўсю Еўропу. Тут зусім не рэдкасць дрэвы ў паўтысячы год. Тут з незапамятных часоў вольна жыве зубр. Магутны, як сама зямля, і старажытны, як яе заповітныя нетры.

Адвечная цішыня. І шлох дрэў. І тупат зубрыных статкаў. Таксама як у каменным веку.

І побач з гэтым сляды далікатнага любоўнага ўмяшання чалавека: стагі, каб падкарміць узімку звяроў, музей, хаткі егераў, сучасная гасцініца. Для праўнукаў сваіх беражэ чалавек кожную кветку, кожнае дрэва, жывёл і птушак.

І такуюць, такуюць раніцай глушцы. Да штучнага возера цягнуцца цяжкія сляды япрукоў. Трубіць у насытнай страсці алень. Дзікі вінаград абвітае буралом. І палюе на янотаў егер. І клічуць-клічуць белыя лебедзі, б'юць на рэках пудовыя шчупакі, шумяць сонечныя дубы і грабы. І чырванеюць падасінавікі. І дымок ад ранішняга вогнішча змешваецца з туманам.

Усё гэта – пушча. Усё гэта – неўміручая душа яе. Яна цудоўная, як душа нашага народа. Калі вы стаміліся, калі хочаце прыпасці вуснамі да вечна жывой крыніцы жыцця – прыйдзіце сюды, у найдзівоснейшы куток зямлі. Бо тут – фарпост чалавечнасці, літасці чалавека да прыроды, сястры нашай. (У. Караткевіч)

Тэкст 6

Габелен і кераміка 90-х...

У музеі сучаснага выяўленчага мастацтва працуе выстава габелена і керамікі. Экспазіцыя падрыхтавана як працяг цыкла «Беларускае мастацтва 90-х». У красавіку мінулага года ў межах цыкла экспанавалася нацыянальная графіка апошняга дзесяцігоддзя, а зараз прадстаўлена дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Матэрыял для выставы рыхтаваўся супрацоўнікамі музея на працягу года; адбіраліся найбольш яркія прафесійныя цікавыя працы з выстаў і майстэрняў. Выстава дае ўяўленне аб стылёвай і тэхналагічнай разнастайнасці сучаснага развіцця габелена і керамікі – гэтых традыцыйных тэхнік дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Разам з творамі ўжо вядомых майстроў можна ўбачыць працы цяперашніх студэнтаў Беларускай акадэміі мастацтваў. Апроч мінскіх творцаў, удзельнічаюць таксама творцы з Віцебска, Полацка, Бабруйска, Гродна і Магілёва.

Выстава прадоўжыцца да 15 студзеня. (3 газеты)

Тэкст 7

Узварухнуўся народ і заціх, а на самым версе курганка стаяў без шапкі Сцяпан Барута і гаварыў:

– Мы вельмі рады, што прыйшлі вы на наш «фэст», на наша малявое свята працы. Мы працавалі, каб спусціць з быстраю рэчкаю гніль Гнілога балота, каб на яго месцы зазелянеў муравою грамадскі луг. Сотні гадоў пакланяліся вы «святому калодзежу», і сотні гадоў стаяла тут Гнілое балота, заражала паветра і разносіла хваробы. І «святы калодзеж» не памагаў вам. Таварышы! Задумайцеся над гэтым. Не «святых калодзежы», не малітвы бацюшак дадуць вам шчасце і дабрабыт, бо шчасце і дабрабыт – у вас саміх. Тут зроблена спроба, каб паказаць сілу дружнай грамадскай працы, і вы бачыце вынікі яе, быццам сваімі вачыма. Але мы зрабілі маленькую частку таго, што нам трэба зрабіць і што мы можам зрабіць. У нас няма добрага будынка для школы, а дзе і ніякай няма школы, у нас няма народнага дома, бібліятэкі, нашы дзеці ўлетку без догляду, нашы саламяныя стрэхі спрыяюць пажарам, нашы дарогі топяцца ў гразі, на нашых грэблях грузнуць коні, на нашых мастах калечацца людзі і жывёла. А ўсё гэта можна ўхіліць, сваімі рукамі пабудаваць новае, моцнае, прыгожае і канечне патрэбнае нам. І гэта вы зробіце, калі будзеце выступаць грамадою дружна, згодна. Дык няхай живе свабодная праца! Няхай закрасуюць і разаяўюцца грамадскія «калектывы працы»! Няхай наша нядбаласць пройдзе разам з Гнілым балотам! (Я. Колас)

Тэкст 8

Дагарэў за брамай небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.
Дымная, сцюдзёная раса,
Цёмныя ў траве ад ног сляды.
А такога рослага аўса
Я не бачыў доўгія гады.
Бач, хмызы спляліся, як павець,
Светлякі мігцяць, гараць святлей.
Перад тым, як звонка ў лозах пець,
Прачышчае горла салавей.
Лашчыцца трава да босых ног.
З далніх паплавоў плыве ракой

Ледзь прыкметны сумны халадок –
Подых юні ўходзячай маёй.
Паімчаць за ёю наўздагон? –
Хоць і схопіш – усё адно падман.
Дзе каханне тых мінулых дзён –
Веснік паркаў бэзавы туман?
Нават шкадаванне – дзе яно?
Зноў вясна, і жаць знікае зноў.
(Так губляюць пах перад вясной
Ссохлыя сцябліны палыноў.)
Ціха цмокае ў сне рака.
О, як добра, як прыгожа жыць!
Раска, як русалчына луска,
На вадзе ад месяца гарыць.
А вакол травіцы росны рай
І бярозак белая сям'я.
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая!

(У. Караткевіч)

Тэкст 9

– А-а-а, хай дае гасподзь Алёшку шчасця. Харошы ён сам і за жонку харошага чалавека бярэ. Ты, мусіць, помніш хлапца Баршчыхінага, меншага? Ну, дык паехаў жа ён адсюль, гадоў ужо колькі. А сюды, да Баршчыхі, прыехала пазалетася жонка яго. Самога яго ў армію бралі, ну, яна і падалася да Баршчыхі, дзіця мелася нарадзіць. Жыла ўвесь час тут. Ха-а-арошая маладзіца, хоць ты станаві яе замест іконы. І тварам удалася, і характар уважыцельны, і рабацяшчая. А той, басяк, пакуль служыў недзе, другую сабе завёў. Асарамаціў і нас, аднавяскоўцаў. Ажно цэлы год не было як у вочы глянуць маладзіцы, сорамна. Але цяпер вось Алёшка! І не пабаяўся, што з дзіцём. Малайчына. Харошыя яны людзі, гэтыя Кузьмянкі. І бацька, і сын усе як адзін. (І. Чыгрынаў)

Тэкст 10

Уявіце звычайную вясковую хату: літаральна на 20 метрах жылой плошчы побач з гаспадарамі туліліся розныя духі. Найперш дамавік альбо хатнік, у якога была свая сям'я. У падпеччы жылі малыя гарбатыя скручаныя злыдні ў ботах. А ў дамах, дзе памерлі нехрышчоныя немаўляты альбо былі загублены дзеці, сяліліся бяскрыўдныя кікімары.

У іншых сялянскіх пабудовах таксама было сваё «насельніцтва»: лазнік, пуннік, хлёўнік, гуменнік. Яшчэ існавала і вялікая колькасць нячысцікаў: хохлікі, страхі, якія выпаўзалі ноччу, таму часам і чутны былі розныя стукі-грукі. Каб гэтая нечысць не пранікла ў хату, і патрэбен быў дамавік. Іншым разам за плетнем грукат, гэта значыць нечысць лезе ў хату, а дамавік з ёй змагаецца.

Было сваё насельніцтва і ў лясах, палях, вадаёмах.

У беларускай міфалогіі вялікая колькасць каларытных жаночых вобразаў. Цікавы персанаж – Лойма. Жанчына, якая ператваралася ў жабу і пужала людзей. Часам гэта была прыгожая дзяўчына, якая чаплялася да адзінокіх мужчын у лесе, але ж як звядзе, распаліць каханне, выслізвае з абдымкаў і знікае. Ля вады, лічылася, можна сустрэць бяскрыўдную расамаху – голую жанчыну з распушчанымі валасамі, якая трымае на руках немаўля. Па павер'ях – гэта жанчына, якая забіла сваё дзіця, а сама ўтапілася.

Вялікая колькасць у нас паданняў пра русалак. Адны з іх – бавяць час у лесе, гушкаюцца на галінах, другія – бадзяюцца па няжатых палях, трэція, азёрніцы, жывуць у вадзе.

Беларуская русалка – гэта прыгожая дзяўчына з доўгімі валасамі зялёнага, чорнага або русага колеру. Вочы ў яе халодныя, а скура – празрыстая. Беларуская русалка абавязкова з нагамі, з хвостом толькі азёрніцы. Русалкі жывуць з вадзяніком, а ён вельмі брыдкі: з вялікім жыватом, на тонкіх нагах з перапончатымі пальцамі. Таму і шукаюць русалкі сабе мужоў, чапляюцца да мужчын і казычуць іх да смерці.

У нашых продкаў некаторыя хваробы і смерць мелі выгляд жаночых істот.

А ўвогуле ў паганскай міфалогіі можна назбіраць персанажаў на ўсе выпадкі жыцця. *(З часопіса)*

Тэкст 11

Усе, хто бываў на Пастаўшчыне, пацвердзяць, што гэта край з харызмай. І не зразумееш, што надае яе. Можна, маляўнічая прырода, бо толькі азёр тут больш за сотню. Альбо багатая 600-гадовая гісторыя і вялікая колькасць цікавых помнікаў архітэктуры. Ці самі людзі, што шануюць традыцыі і цікавяцца мінуўшчынай свайго краю. А магчыма, усё гэта разам.

На ўзгорку на падмурку драўлянага францысканскага кляштара стаіць велічны касцёл св. Антонія Падуанскага – візітоўка Паставаў. У Першую сусветную вайну ён быў значна пашкоджаны, і ў 1920-я

гады вернікі яго аднавілі. А вось савецкую ўладу перажыць ён не здолеў. У маі 1949 года яго зачынілі. У храме на доўгія часы размясціўся філіял прамысловага прадпрыемства. Званы маўчалі роўна 40 гадоў, да мая 1989 года, калі касцёл нарэшце вярнулі католікам.

Касцёл у гонар святога Яна Хрысціцеля – стары храм з вельмі багатай гісторыяй. Можа, на фота ён выглядае трохі панура, але месца гэтае вельмі цікавае. Гэта адзін з трох храмаў-крэпасцей у Беларусі (два іншыя – у Сынкавічах і Мураванцы), які дзейнічае ўжо больш за 400 гадоў і не зачыняўся нават у савецкія часы, што само па сабе ўжо цуд. Кажуць, што ў гады Вялікай Айчыннай вайны тутэйшы ксёндз выратаваў ад фашыстаў нейкага партызана, які потым стаў партыйным функцыянерам і закінуў слоўца за храм.

Сцены касцёла амаль у два метры таўшчынёй, і як напамін аб падзеях Паўночнай вайны ў сценах можна бачыць гарматныя ядры. Праўда, іх туды ўмуравалі адмыслова.

Храм вядомы яшчэ і 400-гадовым цудатворным абразом Маці Божай, адной з карцін вядомага мастака другой паловы XIX стагоддзя Альфрэда Рамэра, і 100-гадовым арганам, на якім іграў знакаміты музыка Браніслаў Руткоўскі. Асаблівай увагі заслугоўвае энергічны і дапытлівы настаяцель Яцэк Хутман, які бясконца вывучае таямніцы храма, а нядаўна знайшоў пад алтарнай часткай касцёла яшчэ адно пахаванне, магчыма, нават фундатараў храма.

Пра палац Бішэўскіх у Лынтупах існуе прыгожая легенда. Малады ўладальнік Лынтупаў Юзаф падчас вучобы ў Парыжы закахаўся ў адну французскую актрысу і прапанаваў ёй руку і сэрца. А яна паабяцала, што выйдзе за яго замуж толькі тады, калі ён пабудуе для яе цудоўны палац, які адпавядае яе становішчу. Бішэўскі быў архітэктарам і сам заняўся праектаваннем дома. І ў выніку пабудаваў цудоўны дом з паркам, шырокімі алеямі і сажалкамі. Але дарэмна. Каварную прыгажуню ён не ўразіў, яна фыркнула і з'ехала назад у свой Парыж. А Юзаф так і застаўся халасцямком.

Калісьці галоўную плошчу Паставаў называлі Рынкавай, а цяпер яна завецца плошчай Леніна. Таму што цэнтральная і на ёй стаіць помнік правадыру пралетарыята. Дарэчы, помнік унікальны, бо самы малады сярод усіх беларускіх помнікаў Леніну.

Але адметнасць плошчы не ў гэтым. Яна стала адной з першых ансамблевых забудов на тэрыторыі Беларусі. Усе дамы на ёй узводзіліся не як прыйдзеца, а ў адзін час і па праекце аднаго архітэктара – італьянца Джузепэ дэ Сака. Дарэчы, галоўнага архітэктара ўсяго

Вялікага Княства Літоўскага. З 22 будынкаў да нашых дзён захавалася толькі шэсць, аднак выглядае плошча вельмі цэласна і гарманічна. Характэрныя фігурныя фасады домаў надаюць Паставам рысы еўрапейскага гарадка. У адным з іх – у доме аптэкара – пастаўчане ўжо 250 гадоў купляюць лекі. Калісьці ў ім жыў лекар, а потым, каб не парушаць традыцыі, там размясцілі аптэку.

Многія вандроўнікі адзначаюць незвычайнае размяшчэнне дзейнага касцёла св. Тадэвуша ў вёсцы Лучай. Калі ехаць на аўтамабілі, то на працягу некалькіх кіламетраў да яго вядзе роўная, як страла, дарога. Здаецца, што заедзеш на прыступкі храма, які ганарліва ўзвышаецца над дрэвамі. Паварот дарогі заўважаеш толькі значна бліжэй. Касцёл у вёсцы Лучай быў пабудаваны ў 1766 годзе дзякуючы шчодрасці мясцовага магната з роду Агінскіх. У пасляваенны час храм быў перапрафіляваны пад калгасны склад, і, на жаль, гэта не дазволіла захаваць усе роспісы на яго сценах. А інтэр'ер святыні вельмі цікавы, выкананы ў тэхніцы грызайль. Гэта рэльефны жывапіс: глядзіш на сцяну – і здаецца, што ў ёй арка з ляпнінай, а на самой справе гэта толькі малюнак.

Апошні, сёмы, цуд Пастаўшчыны – Зюзя Паазерскі, паганскі бог холаду. З'яўляецца ён у выглядзе старэнькага дзядка з белымі, як снег, валасамі і такой жа белаю даўжэзнай барадой. Пасяліўся ён тут дзякуючы ініцыятыве Ягора Шушкевіча, дырэктара пастаўскага Цэнтра турыстычных паслуг, які высветліў, што менавіта Зюзю шанавалі нашы далёкія продкі, калі яшчэ не было Санта-Клаўса і Дзеда Мароза. Гэты бог пануе на Беларусі толькі зімой і вельмі любіць прымаць гасцей у сваёй сядзібе «Азяркі». А летам хаваецца ў густых пастаўскіх лясах. Але гэта зусім не азначае, што ў гэты ўтульны куточак нельга прыехаць у іншы час, акрамя зімы. Сядзіба круглы год гасцінна расчыняе вароты для турыстаў. *(З газеты)*

Тэкст 12

Ноччу вецер лагодна гартаў лісты за акном – перачытваў, а пад самую раніцу так усахадзіўся, так завірыў, што раз-пораз стукаў мне незадаволеная гэтымі лістамі ў шыбы, нібы настойліва запрашаў пачытаць разам.

...І я мусіла выйсці насустрач шэрай раніцы. Змяла лістоту з ганка, зазірнула ў адчыненую паштовую скрынку, а там – лісты... Сябры пішуць усё радзей, а то і зусім не пішуць. Тэлефоны, бачыш, эканомяць іх час. Але толькі нямыя лісты і паштоўкі гавораць з намі галасамі сяброў нашых праз гады.

Саджуся на лаўку, трымаючы ў руках сваю восеньскую пошту. А вецер ужо суцішана шэпча сухімі лістамі: не спяш-ш-шайся, пач-ч-чытай...

Вось ліст кляновы, жоўты, з зялёнымі жылкамі – сведка паступовага згасання летняга хараства... Яшчэ многія дрэвы будуць трымаць свой ліст, а клён адпускае... Гэтак жа і я рана адпусціла сваё першае і таму непаўторнае. Адпусціла лёгка, як дрэва адпускае жоўты ліст з першым моцным ветрам.

Клён рос каля возера, вялікі і моцны; мы там лавілі хрушчоў, садзілі ў маленькія каробачкі і, прыклаўшы да вуха, слухалі радыё... Радыё гудзела незадаволенна, нецярпліва шкрэбла лапкамі – і мы яго выпускалі. Кожны дзень, калі ты выходзіў пагуляць да мяне і маёй сяброўкі, цябе клікала маці. Яе прарэзлівы голас і цяпер яшчэ рэжа маю цішыню.

...Вось ліст дубовы, маленькі, карычневы – адбітак сонечнай ласкі. Спаліла тая ласка цябе, лісток, заўчасна. Такая празмерная ласка заўсёды некага замучыць, а то і жыве зусім.

Дубы раслі ля калгаснага сада; дазорам акалялі яны грушы і паляну, перасыпаную купкамі чабору. А нам, малым, так хацелася тых сало-о-одзенькіх грушак! І ўдыхнуць таго траўнага водару, які, здаецца, і цяпер яшчэ кружыць мне галаву – у сад майго маленства кліча...

Вось ліст рабіны. Ссох, скурчыўся, склаўся ў кулачок. На каго злуеш, даражэнькі? Злосць яшчэ нічога не ўпрыгожыла на гэтым свеце. Ды і на тым таксама.

...Рабіна расла каля хаты маёй сяброўкі; тады здавалася, што гараць гронкі запрашальным полымем – «заходзь на агенчык». А цяпер нібы сігналіць рабіна, як святлафор: чырвоны – значыць няма ходу. Вось і думай цяпер сваёй галавой, а не чужой... Чужая галава так навучыла, што жывуць у тым доме іншыя людзі, а сяброўка тая ўжо не мая – чужая!..

...Адкуль ты тут, ліст з таполі? Счарнелы і скурчаны, як прачытаная, спаленая і выкінутая паштоўка. Не ўчора, значыць, пакінуў галіну гэты ранні вандроўнік. Не дай Божа нікому рана пакінуць бацькоўскую хату па ўласным жаданні, а потым счарнець вась так, сумуючы па ёй...

Таполі растуць за бацькоўскім агародам. Адна вялізная, адзін за тры разы не ахопіш, казалі, засталася яшчэ з панскага парку, астатнія, меншыя, абступаюць яе – слугуюць, як дзеці, удзячныя маці...

Лістоў «у таполях» насыпалася процьма, і я бегала па іх, прыслухоўваючыся да восені... Я спявала сабе. Я марыла аб далях...

Потым мама клікала мяне – і я неслася, расставіўшы рукі самалёцікам, дадому.

Паліч мяне, мамачка, і я кіну свае справы, як тыя жоўта-чорныя лісты, і прыбегу да цябе зноў... (А. Багамолава)

Тэкст 13

Мабыць, галоўныя адрозненні ў псіхіцы беларуса і жыхароў мясцін, дзе мала лясоў, склаліся пад уплывам навакольнага пейзажу.

Лес выхаваў характар беларуса. Наш чалавек і лес – родныя, і таму беларус любіць яго. Любіць паўночныя саснякі з імхом, які расшыты каралямі брусніц і чарніц, што лілавеюць верасам, у якім сядзяць сімпатычныя карычнева-чырвоныя і карычнева-чорныя баравікі. Любіць змрочныя яловыя лясы з цэлымі бародамі сівога моху на ствалах і з катлавінкамі, напоўненымі празрыстай, але на выгляд чорнай і бліскачай, як лак, вадой. Нават драбналессе з бялюткімі бярозамі і асінкамі, нават змрочныя чорнаальховыя лясы дарагія яму. Лес корміць, лес грэе і дровамі, і сценамі хат, лес бароніць у выпадку небяспекі, нашэсця, вайны.

Менавіта таму столькі ўвагі аддаецца захаванню, абароне, развядзенню лясоў. Недахопаў у гэтым яшчэ шмат, аднак праца ляснічых і палясоўшчыкаў, азеянняльнікаў, батанікаў, заолагаў, паляўніцтвазнаўцаў паступова прыносіць свой плён.

Пад ахову ўзяты многія жывёлы, расліны, рыбы, птушкі і звяры, асобныя дрэвы і цэлыя лясныя масівы.

У Беларусі існуе шмат заказнікаў і запаведнікаў. Бярэзінскі запаведнік абараняе ўвесь жывёльны свет, але асабліва мядзведзя і бабра. У Белавежскім запаведніку галоўнымі панамі з'яўляюцца высакародны алень, бабёр, лось і зубр. А Прыпяцкі запаведнік створаны для аховы раслін, звяроў, птушак, якія сустракаюцца на Палессі. (У. Караткевіч)

Тэкст 14

І наступіла восень. Верасень жаўціў дзе-нідзе лісце на бярозах, а каштаны на цэнтральных вуліцах горада, дзе было шмат машын, зусім пажоўклі.

Павуцінне з малюпасенькімі павучкамі залятала нават у горад, ляцела сівымі ніцямі ў паветры, чаплялася за рамы, за галіны дрэў, за клумбы, дзе дагаралі незгасальным агнём чырвоныя вяргіні.

З каштанаў падалі зялёныя калючыя шары, разбіваліся аб асфальт, і з мясістай абалонкі выглядаў вільготны, карычневы плод. Дзеці

падбіралі іх і рабілі каралі. Нават дарослым хацелася часам, калі ніхто не бачыў, прыкласці халодны карычневы шарык да вока ці да шчакі. А закаханыя, калі знаходзілі два каштаны ў адной калючай бомбе, бралі іх сабе на шчасце.

Над ракой пачынаў ужо віцца туман, і гарэлі на ўзлесьсях прыгарадных лясоў асіннікі, як быццам жадалі сказаць людзям, што, пакуль яны гараць і грэюць неба, няма чаго баяцца ранішніх халадоў: асіна заўсёды чырванее першай, калі яшчэ цёпла. Яна – зябкае дрэва і нават летам дрыжыць пад цёплым ветрам.

Берасневіч прыехаў у горад раней за іншых студэнтаў, і для яго з Алёнкаю пачалася другая вясна. Увосень пачуцці робяцца больш вытанчанымі, яны прасякнутыя як быццам сумам адыходзячай восені і памірання жоўтых лісцяў. Іншы раз здаецца, што побач з табою не каханая, якую ты ведаеш да апошняга жэсту, а любімая сястра.

Так было і з імі... (У. Караткевіч)

Тэкст 15

Адміністрацыя Першамайскага раёна г. Віцебска

ад 08.05.2002

№161

Аб прызначэнні апёкі, грашовых выплат,
прысваенні і зняцці статусу «апякунская сям'я»

Выпіска з рашэння

Разгледзеўшы заявы грамадзян, кіруючыся арт.142, 143, 144, 145, 148, 149, 151, 153, 154 «Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб шлюбе і сям'і», інструктыўна-метадычным пісьмом «Аб матэрыяльным забеспячэнні дзяцей-сірот, якія засталіся без апекі бацькоў...», адміністрацыя Першамайскага раёна вырашыла:

1. Прызначыць грашовыя выплаты ў сувязі з усынаўленнем

1.1. Сцяпанавай Святланай Міхайлаўнай, якая пражывае ў горадзе Віцебску па адрасе: вул. Залатагорская д.1, кв.17, на ўтрыманне непаўналетняй Кузняцовай Валянціны Пятроўны, 04.05.1991 года нараджэння.

1.2. Забалотнай Ірынай Мікалаеўнай, якая пражывае ў горадзе Віцебску па адрасе: вул. Парахавая д.6, кв.47, на ўтрыманне непаўналетняй Івановай Вольгі Паўлаўны, 21.03.1996 года нараджэння.

Галава адміністрацыі
Упраўляючы справамі

В.М. Ціценка
К.Я. Кавалёў

Тэкст 16

У пачатку XII ст. у Балоньскай школе, ці ўніверсітэце (Італія), ужо былі студэнты. Гэта слова паходзіць з лацінскага «студэнс» – старанна займацца, працаваць. Шлях студэнта (на першым этапе вучобы ён зваўся схалар) пачынаўся з запісу яго на падрыхтоўчы факультэт. Пасля чаго ён пераходзіў на адзін са «старэйшых» факультэтаў: багаслоўскі, медыцынскі або юрыдычны. Лекцыі пачыналіся з пяці гадзін раніцы і працягваліся чатыры гадзіны. Падручнікаў не было, лекцыі запісваліся. Самым сямляльным быў выпускны экзамен. На студэнта на працягу дня (з шасці гадзін раніцы да шасці вечара) «нападалі» не менш чым два дзесяткі апанентаў. Пры гэтым сам студэнт не павінен быў ні адпачываць, ні есці, ні піць. Пасля здачы экзаменаў усё завяршалася «банкетам Арыстоцеля». (І. Шпадарук)

Тэкст 17

Якая яна, мая зямля? Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам. Іншая справа, што яна заўсёды мужа і да канца бараніла свой дом, сваю праўду і веру.

Памяць маёй зямлі пра гэта і ў старадаўніх гарадзішчах, і ў курганах, пад якімі спяць яе абаронцы, і ў барвовых, быццам ад крыві, мурах замкаў, на палетках, дзе працавіты плуг часам выворнае каменную сякеру, меч або гільзу часоў апошняй вайны, і ў вечных агнях перад помнікамі салдатам.

І перш за ўсё, памяць маёй зямлі – гэта людзі і іх вечная, неўміручая праца. Араць палі, біць студні, расціць сады, плесці з каменю і дрэва карункі дзівосных будынкаў, спяваць песні, складаць вершы.

Таксама якасць нашай памяці: ніколі не аддзяляць сябе ад культуры і самаахвярна ствараць яе, якія б перашкоды не ўставалі на шляху. Стварыць непаўторны фальклор, першымі ў свеце сярод усходніх славян надрукаваць Біблію ў перакладзе на родную, беларускую мову. І не перарываць ані на год той стыхіі, плыні той вялікай ракі, якая валадарыць чалавечым сумленнем і душамі і імя якой – літаратура. Шанаваць памяць яе дзеячаў, ствараць на месцах, дзе яны нарадзіліся і дзе паэзія нарадзілася ў іх душах, запаведнікі. І там калыска можа нарадзіць Песню і Неўміручасць. (У. Караткевіч)

Тэкст 18

Яны ішлі праз лес глухой, замеценай снегам дарогай, на якой не было ні чалавечага следу, ні каляіны. Тут, мусіць, і ўлетку не часта ездзілі, а цяпер, пасля доўгіх лютаўскіх мяцеліц, дык і ўсё зараўняла снегам. І ўсё ж яны не памыліліся. Углядаючыся праз голы, затуманены прыцемкамі хмызняк, Рыбак усё больш пазнаваў гэтую пуцявіну, якую ён памятаў яшчэ з восені. Тады іх чалавек пяць з групы Смалякова неяк пад вечар таксама прабіраліся па гэтай дарозе на хутар, каб раздабыць харчу, адпачыць і пасушыцца ў цяпле.

Над вяршаллем хвой угары лёгка слізгаў вышчарблены маладзічок месяца, які амаль не свяціў, толькі ледзь бліскаў у імглістым ззянні, аздабляючы змрочнае без зор неба. Але з ім было неяк весялей, нібы хто жывы рупна праводзіў у гэтай дарозе. У лесе было змрачнавата, аднак паблізу, па чыстай белі снягоў, няблага ўгадвалася дарога. Тое, што яна аказалася зусім без следу, хоць і давала нагам працы, але засцерагала ад нечаканасцей: наўрад ці хто будзе пільнаваць іх тут, у гэтай глушчы. Тым не менш Рыбак усё ж асцярожнічаў, асабліва пасля няўдалага заходу ў Гліняны, дзе яны, пэўна, трапілі б у рукі немцаў, калі б не адзін сустрэчны дзядзька. Дзядзька папярэдзіў, што пад вечар у вёску наехала немцаў, і яны павярнулі ў лес, да гэтага хутара. (В. Быкаў)

Тэкст 19

Максім Багдановіч...

Кароткі быў яго жыццёвы шлях. Ён вымяраецца дваццаццю пяццю гадамі. Многія літаратары ў такім узросце толькі пачынаюць тварыць. Ён жа – закончыў. І, можа, таму, што прадчуваў блізкую развязку, спяшаўся, працаваў, не шкадуючы сябе: абы паспець сказаць тое, што хвалявала яго сэрца і што не магло не выліцца ў творы.

У яго не было зацягнутага перыяду вучнёўства. Пра сябе як паэта ён заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці. А іх было нямала.

Толькі пяць гадоў жыў ён на Беларусі. Астатняе жыццё прайшло па-за яе межамі. Таму родную мову, на якой рашаецца тварыць, давядзецца вывучаць па бацькавых этнаграфічных запісах ды па кнігах. І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, дакажа, што яна ніколькі не бяднейшая і не горшая за іншыя мовы, што ёй падуладны ўсе віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі,

і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў.

Шмат часу мінула з тае пары. Сёння мы ўжо не баімся даваць яму найвышэйшую ацэнку, не баімся ставіць яго імя побач з імёнамі выдатных еўрапейскіх пісьменнікаў. Створанае ім вытрымала выпрабаванне часам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім хараством увесь славянскі свет.
(А. Бачыла)

Тэкст 20

Мужчына. Жанчына. Чаканне.
Шуканне. Блуканне. Час.
Жанчына. Мужчына. Спатканне.
Вітанне. Пытанне. Адказ.
Мужчына. Жанчына. Дыханне.
Сэрцабіццё. Забыццё.
Жанчына. Мужчына. Каханне.
Мужчына. Жанчына. Жыццё.

(А. Вярцінскі)

Тэкст 21

Праўда належыць да надзвычай тонкіх каштоўнасцяў і, перададзеная без любові, можа глыбока параніць чалавека і нават скалечыць яго на ўсё жыццё. Перададзеная ж з любоўю, часам вельмі горкая, праўда не знішчае чалавека, а ўзбагачае. Каб мець права рабіць заўвагу, трэба яшчэ любіць чалавека, якому гэта праўда гаворыцца.

Хочацца вылучыць два прынцыпы, якія трэба мець на ўвазе, гаворачы праўду іншым людзям.

Першы прынцып – гэта ўсведамленне сваёй уласнай слабасці. Гэта пра тое, што мы заўважаем парушынку ў воку свайго брата і забываем пра бярвяно, якое тырчыць у нашым уласным воку. Бывае, што мы спрабуем папраўляць іншага чалавека, указваючы яму на яго памылкі, якія часам у сто разоў меншыя за нашы ўласныя. Трэба пачаць з сябе, з выцягвання бярвяна з уласнага вока. Толькі такі чалавек зразумее, колькі патрэбна намаганняў, каб выправіцца. Дзейсна можна дапамагчы іншаму толькі тады, калі на ўласным прыкладзе пакажам магчымасць выпраўлення саміх сябе. Усведамленне ўласнай слабасці змушае да вельмі асцярожнага ўказвання на памылкі іншаму чалавеку.

Другі прынцып. Сяброўская заўвага, на мой погляд, робіцца без сведкаў і непасрэдна таму чалавеку, які зрабіў памылку, бо нельга гаварыць пра памылкі іншага за вочы. Калі ж гэта будзе безвыніковым, трэба ўзяць сведку і не з ім, але ў яго прысутнасці зрабіць заўвагу таму, хто памыліўся. І толькі тады, калі і гэта не дапаможа, можна раскрыць праўду, робячы яе агульнавядомай. Калі ж і гэта не дапамагло, то трэба адысці ад такога чалавека, каб яго нядобрыя паводзіны не ўплывалі на вас.

Часцей за ўсё замест таго, каб з любоўю зрабіць заўвагу непасрэдна таму, хто гэтага заслугоўвае, людзі крытыкуюць яго за вочы.

Канешне, рабіць заўвагу нялёгка. Але, мне здаецца, калі гэта адбываецца па гэтых прынцыпах, то прыносіць плённыя вынікі.

Такім чынам, трэба было б рабіць заўвагі іншым так часта, як часта мы самі здольныя ўспрымаць заўвагі, тады мы здолеем захаваць раўнавагу крытыцызму. Пры гэтым варта памятаць, што пакуль побач з намі ёсць хтосьці, хто нам робіць заўвагі, датуль усё добра. Калі ж праходзяць тыдні і нават месяцы і ніхто нам не робіць заўвагу, то гэта зусім не азначае, што мы – дасканалыя і не робім памылак. Хутчэй за ўсё гэта значыць, што побач з намі няма чалавека, які б нас па-сапраўднаму любіў, якога б хвалявала тое, што з намі адбываецца. Калі такога чалавека не будзе, то мы застанемся ў адзіноце – а гэта ўжо няшчасце.

Хачу падзякаваць тым, хто мае адвагу сказаць нам праўду і хочацца пажадаць, каб усе мелі адвагу з любоўю і павагай сказаць праўду блізкім. Гэта абавязаны рабіць кожны, хто па-сапраўднаму любіць. (К. Мажэва)

Тэкст 22

Стракаты натоўп, пастаяўшы з хвіліну на вуліцы, азіраючыся, рашуча рушыў да брамкі. Маці, угледзеўшы гэту праяву праз акно, кінула ўсе справы і пабегла зачыняць дзверы, ляпнуўшы зашчапкай перад самым носам першай цыганкі, якая ўжо ступала на ганак. (Зрэшты, ці цыганкі гэта насамрэч былі, заставалася толькі гадаць: апошнім часам зламыснікі навучыліся маскіравацца пад цыганоў, каб пасля іх цяжэй было пазнаць.)

Яны не спяшаючыся, сыплючы, напэўна, праклёны сваімі гартанымі галасамі, ішлі з двара. На вуліцы іх ужо чакалі блакітныя «Жыгулі», якія павольна паехалі ўслед за гэтымі кабетамі з вялізнымі паласатымі торбамі. Падумалася: калі што якое – скочылі ў машыну, і шукай ветру ў полі...

За такую негасціннасць я маму не дакарала вельмі. Па-першае, з таго, што гандляркі, ходзячы па вёсцы, прадаюць, хай сабе і вельмі танна, нешта купляць – сябе не паважаць. Панчохі, якія за ўсё сваё нядоўгае існаванне так і не адмыюцца ад паху бензіну, ці кашулю, якая на кашулю падобная толькі да першага мыцця, а пасля – хутчэй на тую самую панчошу – выбачайце, але дзякуй... Па-другое, ёсць вельмі сур'ёзныя падставы думаць, што гандаль – не галоўны занятак гэтых цётак у стракатых спадніцах. У вялікіх «чаўноцкіх» валізках зручна не толькі цягнуць нікому не патрэбны тавар, але і хаваць тое, што сцягнуў у няспраўджаных пакупнікоў.

Пра гэта лепш як хто можа расказаць 82-гадовая бабуля Рэня, добрая, спагадлівая жанчына, якая за жыццё сербанула нямала гора, але не развучылася давяраць і шкадаваць. Яны прыйшлі ў яе хату нядаўна, якраз у самую сакавіцкую слату, расклалі свае анучы, наперабой прапануючы купіць што-небудзь. Бабка нічога купляць не стала, але паспачувала небаракам, якія вымушаны такой слатой цягацца за свет, і прапанавала ім пагрэцца з вуліцы кавай. Пакуль пілася тая кава, пакуль цякла зацікаўленая спагадлівая гутарка, адна з гандлярак шуравала ў бабулі ў зале. Калі яны, шчыра падзякаваўшы за пачастунак, пайшлі, гаспадыня недалічылася ўсіх наяўных прыхаваных на запас грошай, новага электрычнага чайніка, што нядаўна падарыў сын, усіх больш-менш новых рэчаў, якія былі ў гардэробе. Аглядзелася, калі «гасцей» і след прастыў, дый, думаецца, яны пасля таго візіту доўга ў вёсцы не затрымаліся...

Не ведаю, ці перастала бабка верыць людзям пасля таго выпадку. Наўрад ці. Але цяпер для надзейнасці – каб не было спакусы кагосьці незнаёмага шкадаваць – яна ўвесь час трымае дзверы зачыненымі. Як і ўсе астатнія адзінокія пенсіянеры (а іх у нашай вёсцы большасць).

Тыповая карціна, ці не так? Цяпер уся вёска, асабліва калі яна невялікая і аддалёная ад райцэнтра, жыве, нават днём, замкнуўшыся знутры на вочапкі, засаўкі, замкі. Вёска, у якой яшчэ гадоў трыццаць назад не было моды замыкаць хату, сыходзячы куды-небудзь недалёка, у краму, напрыклад. У лепшым выпадку – накінуць клямку без замка ці падперці дзверы якім кійком або венікам.

Галоўнае, падаць яскравы знак, што нікога дома няма, а калі гаспадары не ў хаце – хто і чаго ў яе пойдзе. Проста, шчыра і на сённяшні дзень – нерэальна. Змяніўся свет, у якім мы жывём, – ён стаў больш жорсткім, змянілася жыццёвая філасофія, у якой цяпер кожны сам за сябе. Змяніліся мы ўсе – мы ўсё менш верым і давяраем адзін аднаму.

Самі вяскоўцы не змяніліся – яны проста вельмі, вельмі пастарэлі. І яны замыкаюцца знутры нават днём – ад ліхіх людзей. Толькі так яны адчуваюць сябе абароненымі (хаця б умоўна) ад таго, пра што ледзь не кожны дзень перадае тэлебачанне і пішуць газеты: там пенсіянера абакралі, там малады дваццацігадовы недавярак звалтаваў сямідзесяцігадовую бабулю, якая жыла адна... Сенцы і брамкі адчыняюцца без страху насцеж толькі на выхадныя, калі прыязджаем мы – гарадскія дзеці. Нашы састарэлыя бацькі тады нікога і нічога не баяцца, зрэшты, так яно і павінна быць, паводле спрадвечных законаў мы – іх надзея, апора і абарона.

Але мінаюць выхадныя, машыны, цягнікі і аўтобусы вязуць нас да нашых цагляных гмахаў у нашы вялікія і малыя гарады, і нашы дарагія людзі зноў застаюцца сам-насам са сваімі вясковымі праблемамі і што самае страшнае і трывожнае – з небяспёкай. З рэальнай небяспёкай, калі ноччу ці нават удзень ліхія людзі могуць прыйсці ці прыехаць невядома адкуль і абакрасці, пакалечыць, наздзекавацца. І што крычаць, калі побач – пустая хата, а з другога боку жыве гэткая самая адзінокая старая (у яе чацвёра дзяцей, і яны добрыя дзеці, наведваюць маці часта, прывозяць унукаў, але жыве яна адна), якая таксама, як толькі прыямнее, замыкаецца на ўсе засаўкі і палахліва прыслухоўваецца, убачыўшы на столі святло ад фараў якой запознаенай машыны: ці не каля яе хаты, крыў божа, спынілася... І што званіць у міліцыю, калі да райцэнтра – трыццаць кіламетраў, да ўчастковага ў суседняй вёсцы – дзесяць. Гадоў з пяць назад у суседняй вёсцы зімой сярод ночы ў адзінокага старога з хлява вывелі свіней, пагрузілі ў машыну і павезлі. Дзед усё гэта назіраў з акна, але высунуцца з хаты, каб патэлефанаваць ад суседзяў (тэлефон у вёсцы ёсць далёка не ў кожнага) ці паганяць зладзеяў, не асмеліўся, баючыся за сваё жыццё. І, у прынцыпе, яго можна зразумець.

Адзіная не вельмі надзейная, але ўсё ж рэальная страхоўка ад страшнай неспадзяванкі – самаабарона: высокі плот, моцныя дзверы з надзейным замком, ліхтар на падворку, які хоць і свеціць у вокны, але ж і асвятляе ўсё вакол, вялікі злосны сабака каля хаты. Хаця і гэта не гарантыя, часам нават наадварот. Бабулю Марыю, якая таксама жыве адна, яе любімы «каўказец» Рэкс (во каго баяліся няпрошаныя госці!) ад лішку пачуццяў паваліў, і жанчына апынулася ў бальніцы з пераломам шыікі бядра – для састарэлага чалавека гэта амаль гарантаваны прыговор на інваліднасць. Калі ў хворай сабраліся заклапочаныя дзеці і ўнукі, нехта з іх

папракнуў бабулю: казалі табе, навошта гэтакі вялікі сабака, цяля цэлае. Старая ж цалкам рэзонна заўважыла: а ён жа, сыноч, тваю работу рабіў. Ты ж маці кінуў, з'ехаў. Сабака хоць гаўкаў, мяне ахоўваючы... (З газеты)

Тэкст 23

Слова *сатыра* паходзіць ад назвы рымскай стравы «ланкс сатура» – усялякая ўсячына, мешаніна (тыпу вінегрэта). Луцылій (II ст. да н. э.) пісаў вершы, якія называліся «сатырамі», бо ён карыстаўся змешанай (як у сатурах) літаратурнай формай. У далейшым так сталі называць рэчы ў духу Луцылія, які ставіў мэтай асуджэнне заганаў і выпраўленне нораваў грамадства.

Лацінскае слова «тэмпераментум» азначае «суразмернасць, належныя суадносіны частак, правільная сумесь вадкасцей», ад лацінскага «гумар» – вадкасць. Яшчэ Гіпакрат, затым Гален вучылі, што 4 сокі мае чалавечы арганізм: кроў, слізь, жоўтую і чорную жоўць. Правільныя суадносіны сокаў (вадкасцей) даюць здароўе, няправільныя – выклікаюць хваробы. Нават слова *халера* хавае след грэчаскага «холе» – жоўць. А вульгарнае *малахольны* паходзіць ад назвы чорнай жоўці. Па тэмпераменце людзей падзяляюць на сангвінікаў, халерыкаў, флегматыкаў і меланхолікаў. Зараз зразумела, чаму наступнае слова *гумар* вызначае пачуццё, якое спадарожнічае добраму характару, здароўю, настрою, звязанаму з паняццем аб добрым стане вадкасцей (сокаў) у арганізме. Гумар – дабрадушна-насмешлівыя адносіны да чаго-небудзь, адлюстраванне ў мастацтве чагосьці смешнага. У адрозненне ад сатыры гумар не выкрывае, а незласліва, весела высмейвае. (І. Шпадарук)

Тэкст 24

Жалейка – уласнабеларускае слова ад *жаль*. Назва дадзена па характары гуку, якім вызначаўся гэты духавы інструмент. З 2-й паловы XIX ст. жалейка інтэнсіўна выцясняецца кларнетам (лацінскае «кларус» – ясны гук).

Гуслі – агульнаславянскае слова з праславянскага «гондслі», якое звязана з дзеясловам *гудзець*. Само слова *гудзець* у некаторых мовах захавала значэнне «іграць» (чэшскае «гудба» – музыка, рускае «гудошнік»). Мяркуюць таксама, што слова паходзіць ад санскрыцкага кораня «гу», звязанага з паняццем гучання наогул. У рускай літаратуры слова «гуслі» сустракаецца з XI ст.; упамінаюцца гуслі і ў «Словах» К. Тураўскага (XII ст.).

У назве музычнага інструмента *саксафон* гучыць імя яго стваральніка – бельгійца А. Сакса. Другая састаўная частка – ад грэчаскага «фоне», якое азначае ‘гук’.

Слова *барабан* паходзіць ад «балабан», «дарабан». Так у цюркскіх мовах называецца гэты музычны інструмент. А слова «дарабанчы» азначала таго, хто іграе на ім. Найбольш ранняе сведчанне існавання барабана на Беларусі адносіцца да XII ст. (шахматная фігурка ў выглядзе барабаншчыка з Ваўкавыска). (*І. Шпадарук*)

Тэкст 25

[З акта Ягайлы і яго братоў аб саюзе Літвы з Польшчай]

Выдадзены ў Крэве 14 жніўня 1375 г. Мы, Ягайла, з ласкі Божай вялікі князь Літоўскі, рускі гаспадар прыроджаны, абвяшчаем усім, каму належыць, і тым, якія гэты ліст бачыць будуць, тое, пра што нам паведамілі... Ягайла, як асвечаны князь Літоўскі, выправіў сваіх паўнамоцных паслоў... да яе каралеўскай вялікасці... Паслы яго..., стаўшы перад каралевай, гэтак, выкладаючы справу, гаварылі: «Многа цэзараў, каралёў і розных князёў пражнулі заваяваць сталыя стасункі з тым жа вялікім князем Літоўскім; але Бог усёмагутны накіраваў гэта асобе вашай каралеўскай ягамосці. Таму, найяснейшая пані, ... вазьмі вялікага князя Ягайлу за сына і аддай яму ў жонкі найбольш каханую дачку сваю Ядвігу, каралеву польскую. ... Вялікі князь Ягайла пражне прыняць веру каталіцкую святога рымскага Касцёла... Той жа вялікі князь Ягайла абяцае і гарантуе ўласным коштам і стараннем вярнуць каралеўству польскаму ўсе краі, кім бы яны ад яго не адарваны і забраны... Нарэшце, той жа вялікі князь Ягайла абяцае землі свае літоўскія і рускія на вечныя часы да кароны каралеўства польскага далучыць». (*Г. Штыхаў*)

Тэкст 26

РАЗДЗЕЛ 1. АРТЫКУЛ 2

Мы, гаспадар, абяцаем нікога не караць па завочным абвінавачванні, хай бы гэта датычыла абражання маястату нашага гаспадарскага або здрады рэчы паспалітай. А хто б каго неабгрунтавана абвінаваціў па тых жа справах, аб абражанні маястату нашага гаспадарскага або здрадзе рэчы паспалітай, але не даказаў, тым самым павінен быць пакараны.

Таксама пайменаваным прэлатам, княжатам, панам-радам духоўным і свецкім, панам харугоўным, шляхце і гарадам земляў Вялікага Княства Літоўскага і ўсіх іншых земляў, якія здаўна і цяпер таму

панству Вялікаму Княству Літоўскаму належаць, абяцаем словам нашым гаспадарскім, што ні на якога чалавека не будзе пачата яўнае праследаванне, або следства, або тайнае падазрэнне, тых саслоўяў вышэй указаных, якім-небудзь пакараннем грашовым, крывавым, турэмным, або адабраннем чыноў, пасада або маёнткаў, абвінавачваць і караць не павінны і не будзем, перш чым на сойме ў судзе яўным у адпаведнасці з парадкам судаўтворчасці і права, калі скажнік, гэта значыць ісц, і адказчык абвінавачаны асабіста паўстануць, і пераканаўча ў канцы будуць пераможаны на судзе, і пасля такога разгляду вінаватыя павінны быць пакараны карай, указанай у ніжэй апісаных артыкулах. А таксама калі б хто-небудзь узвёў паклёп на каго ў тых справах па абражанню маястату нашага або ў здрадзе рэчы паспалітай абвінаваціў, да ганьбы, а абвінавачанаму пагражала б страта гонару, або пазбаўленне жыцця, або іншае пакаранне, тады той, каторы каго абвінаваціў і абылгаў, а не дакажа абвінавачвання, павінен быць пакараны той самай карай. *(Статут Вялікага Княства Літоўскага)*

Тэкст 27

РАЗДЗЕЛ 5. АРТЫКУЛ 9

Аб дзеўках, якія пасля смерці бацькоў без згоды братоў або сваіх стрыяў замуж пойдучь

Устанаўліваем: калі б дзеўка засталася без бацькі і маці, а пасля смерці бацькоў сваіх, не даросшы сваіх гадоў, пайшла замуж без згоды братоў або стрыяў, а калі не будзе мець родных братоў або стрыяў, тады блізкіх сваіх або апекуноў, апісаных у праве або ўстаноўленых, такая траціць пасаг і маёнтак свой вотчынны і мацярынскі і спадчыны, што б і ў будучым да яе перайсці магло. А калі б яна мела гады свае, а браты або стрыі яе затрымлівалі і не хацелі б яе замуж выдаць, тады, аднак жа, самавольна не павінна ні за кога ісці, але павінна даць ведаць ураду праз сваякоў, або таксама і праз суседзяў, або і праз каго-небудзь. А ўрад, атрымаўшы аб тым пэўныя звесткі, што тыя блізкія, у якіх знаходзіцца ў апецы, замуж яе выдаваць не хочуць, павінен ёй дазволіць замуж пайсці, але за шляхціца, а не за простага стану чалавека. А яна калі са згоды ўрада або блізкіх пойдзе за шляхціца, тады такая маёнтка не павінна траціць, а гады дзеўка павінна мець поўныя – трынаццаць гадоў. А той, хто яе возьме, можна будзе яму сумесна з ёй патрабаваць маёмасці жонкі сваёй. Браты таксама або стрыі і якія-небудзь блізкія, маючы сясцёр у апецы сваёй, пакуль іх замуж выдадуць, павінны іх прыстойна ва ўсім утрымліваць, маючы жанчыну пры іх старую паважную. А калі б прыстойна ўтрымліваць

не хацелі, тады такія дзеўкі могуць на частцы сваёй, з якой ім пасаг быць павінен, самі сядзець і пад апекай апекуна, ад урада ім прызначанага, да таго часу, пакуль замуж пойдучь. А ідучы замуж, пасаг ім з таго павінен быць дадзены паводле статута, вышэй апісанага. *(Статут Вялікага Княства Літоўскага)*

Тэкст 28

Самая прыгожая жанчына

Аднойчы два маракі адправіліся ў падарожжа па свеце, каб знайсці свой лёс. Прыплылі яны на востраў, дзе ў правадыра аднаго з плямёнаў было дзве дачкі. Старэйшая – прыгажуня, а малодшая – не вельмі.

Адзін з маракоў сказаў свайму сябру:

– Усё, я знайшоў сваё шчасце, застаюся тут і ажанюся з дачкой правадыра.

– Так, ты маеш рацыю, старэйшая дачка правадыра прыгажуня, разумніца. Ты зрабіў правільны выбар – жаніся.

– Ты мяне не зразумеў, сябар! Я ажанюся з малодшай дачкой.

– Ты што, з глузду з’ехаў? Яна ж такая... не вельмі.

– Гэта маё рашэнне, і я гэта зраблю.

Сябар паплыў далей у пошуках свайго шчасця, а жаніх пайшоў сватацца. Трэба сказаць, што ў племені было прынята даваць за нявесту выкуп каровамі. Добрая нявеста каштавала дзесяць кароў.

Прыгнаў ён дзесяць кароў і падышоў да правадыра.

– Правадыр, я жадаю ажаніцца з тваёй дачкой і даю за яе дзесяць кароў!

– Гэта добры выбар. Мая старэйшая дачка прыгажуня, разумніца, і яна вартая дзесяці кароў. Я згодны.

– Не, ты не зразумеў. Я жадаю ажаніцца з тваёй малодшай дачкой.

– Ты што, жартуеш? Не бачыш, яна ж такая... не вельмі.

– Я жадаю ў жонкі толькі яе.

– Добра, але як сумленны чалавек я не магу ўзяць дзесяць кароў, яна таго не вартая. Я вазьму за яе тры каровы, не больш.

– Не, я жадаю заплаціць менавіта дзесяць кароў.

Яны ажаніліся.

Прайшло некалькі гадоў, і сябар-вандроўнік, ужо на сваім караблі, вырашыў наведць пакінутага таварыша і даведацца, як той жыве. Прыплыў, ідзе па беразе, а насустрач яму жанчына незямной прыгажосці. Ён у яе спытаў, як знайсці свайго сябра. Яна паказала. Прыходзіць і бачыць: сядзіць яго сябар, вакол дзеці бегаюць.

– Як жывеш?

– Я шчаслівы.
 Тут уваходзіць тая самая прыгожая жанчына.
 – Вось, пазнаёмся. Гэта мая жонка.
 – Як? Ты што, ажаніўся яшчэ раз?
 – Не, гэта ўсё тая ж жанчына.
 – Але як гэта адбылося, што яна так змянілася?
 – А ты спытай у яе сам.
 Падышоў сябар да жанчыны і пытае:
 – Прабач за бестактоўнасць, але я памятаю, якой ты была... не
 вельмі. Што адбылося, што ты стала такой прыгожай?
 – Проста аднойчы я зразумела, што каштую дзесяці кароў.
 (Прытча)

ПРЫКЛАДНЫ ПАРАДАК ЛІНГВАСТЫЛІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ТЭКСТУ

1. Фанетычныя асаблівасці (пры наяўнасці).
2. Стыль.
3. Змест і ідэя тэксту.
4. Сфера выкарыстання (афіцыйнае справаводства, навука, вытворчасць, адукацыя, культура, грамадска-палітычная, эстэтычная, бытавая і інш.).
5. Форма зносін (пісьмовая / вусная, маналагічная / дыялагічная ці інш.).
6. Мэта (выражэнне волі, канстатацыя, паведамленне інфармацыі, эмацыянальнае / сацыяльна-эстэтычнае ўздзеянне, камунікацыя).
7. Характар узаемаадносін (афіцыйны / неафіцыйны).
8. Падстыль.
9. Жанр.
10. Лексічныя асаблівасці.
11. Фразеалагічныя асаблівасці (пры наяўнасці).
12. Марфалагічныя асаблівасці.
13. Сінтаксічныя асаблівасці.
14. Сродкі выразнасці.
15. Вобразна-выяўленчыя сродкі (пры наяўнасці).
16. Асаблівасці кампазіцыі тэксту (наяўнасць мовы аўтара і персанажаў, структура тэксту: выдзяленне сэнсавых частак, іх суадносіны, характар рубрыкацыі, наяўнасць рэквізітаў і інш.).
17. Парушэнне нормаў літаратурнай мовы (матываванае / нематываванае), яго прычыны і мэты.
18. Асаблівасці рытмічнай арганізацыі тэксту (пры аналізе вершаваных тэкстаў – асаблівасці рыфмы і памеру).

УЗОРЫ ТЭСТАЎ

1. Навуковы стыль выконвае наступныя функцыі:

- а) эстэтычнае ўздзеянне;
- б) адлюстраванне рэчаіснасці і захаванне ведаў;
- в) фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі;
- г) перадача спецыяльнай інфармацыі;
- д) атрыманне новых ведаў.

2. Устаноўце адпаведнасць паміж стылямі і жанрамі. Запішыце правільны адказ.

А. Навуковы	1. Курсавая работа
Б. Мастацкі	2. Ліст (сябру)
В. Публіцыстычны	3. Хроніка
Г. Афіцыйна-справавы	4. Раман
Д. Гутарковы	5. Аўтабіяграфія

3. Навуковы стыль мае наступныя падстылі:

- а) акадэмічны;
- б) аратарскі;
- в) навучальны;
- г) дыпламатычны;
- д) навукова-папулярны.

4. Надзвычай высокая ступень стандартызацыі з'яўляецца станоўчай якасцю наступных стыляў:

- а) афіцыйна-справавы;
- б) мастацкі;
- в) навуковы;
- г) гутарковы;
- д) публіцыстычны.

5. Асоб жаночага полу прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду (дацэнт, прафесар, пакупнік і пад.):

- а) у афіцыйна-справавых дакументах;
- б) мастацкіх творах;
- в) размоўным стылі;
- г) публіцыстычных тэкстах;
- д) жанрах акадэмічнага падстылю.

6. Пазалітаратурныя сродкі могуць ужывацца са стылістычнымі мэтамі ў наступных стылях:

а) навуковым;	г) гутарковым;
б) афіцыйна-справавым;	д) публіцыстычным.
в) мастацкім;	

7. Устаноўце адпаведнасць паміж стылямі і сродкамі, што ў іх выкарыстоўваюцца. Запішыце правільны адказ.

А. Публіцыстычны	1. Вузкаспецыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі
Б. Мастацкі	2. Грамадска-палітычная лексіка
В. Навуковы	3. Няпоўныя сітуацыйныя сказы
Г. Афіцыйна-справавы	4. Экзатызмы і варварызмы са стылістычнай функцыяй
Д. Гутарковы	5. Гатовыя стандартныя бланкі

8. Устаноўце адпаведнасць паміж стылямі і сродкамі, што ў іх выкарыстоўваюцца. Запішыце правільны адказ.

А. Гутарковы	1. Людзі добрай волі, арэна палітычнай барацьбы, апошні раўнд сустрэчы, даць зялёную вуліцу
Б. Мастацкі	2. Зарэгістраваны адносіны, супрацьпраўны дзеянні, давесці да ведама, інвентарызацыя, ісцэц, мемарандум
В. Публіцыстычны	3. Складанае сінтаксічнае цэлае, адтапанімныя дэрываты, закрыты рад аднародных членаў сказа, бяззлучнікавая сувязь
Г. Афіцыйна-справавы	4. Касірша, гладзіць супраць шэрсці, аддаць богу душу, худзюшчы, блёкату аб'есціся
Д. Навуковы	5. Сынку, вятрыска, маланка хрысціцца, зямелька-матухна, стогне бездань, плача зіма капяжамі

9. Паказчыкі таго, што слова ўжываецца ў кніжных стылях:

- а) складанае паводле ўтварэння;
 б) мае суфікс суб'ектыўнай ацэнкі;

в) мае суфіксы *-к-, -ш-* у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы;

г) мае каранёвую марфему грэчаскага ці лацінскага паходжання;

д) заканчваецца на *-нне, -асць, -цыя, -ізм*.

10. Гук [г] фрыкатыўны вымаўляецца ў словах:

а) вакзал;

г) гарадскі;

б) прыбег;

д) мазгавы.

в) экзотыка;

11. Гукі [з] [с] [дз] цвёрдыя ў словах:

а) дзынкаць;

г) бязмерны;

б) схема;

д) смяцца.

в) дзве;

12. Яканне назіраецца ў словах:

а) без меры;

г) не вытрымаць;

б) без прапіскі;

д) не новы.

в) не давучыць;

13. Літара э пішацца ў словах:

а) экз...мпляр;

г) менеджм...нт;

б) камп'ют...р;

д) рэзюм... .

в) маян...з;

14. Стылістычныя нормы парушаны ў сказах:

а) Мая бабуля пячэ самыя смачнейшыя бліны.

б) А тут Валодзька стаіць пры станку-аграмадзіне з замурзаным тварам.

в) Майстар на сцяне выразаў прыгожыя фрэскі.

г) Шыем курткі са скуры заказчыка.

д) Разам злучалася ўсё: і фізічная боль, і крыўда, і жаль.

15. Стылістычны прыём, заснаваны на збліжэнні сугучных, але розных па значэнні слоў, называецца ... (Адказ запішыце ў назоўным склоне, пастаўце націск.)

16. Спалучальнасць слоў парушана ў наступных прыкладах:

а) закрыць дзённік;

б) самы лепшы адпачынак;

- в) хварэць ангінай;
- г) кісць вінаграду;
- д) гаварыць пра прыгожае.

17. Выкарыстанне слоў-паразітаў з'яўляецца парушэннем такой камунікатыўнай якасці маўлення, як ... (Адказ запішыце ў назойным склоне.)

18. Вызначце па ўрыўку яго аўтара (звярніце ўвагу на стыль, манеру пісьма).

...У сасновым лесе – маліцца, у бярозавым – любіцца, у дубовым – волю каваць, у яловым – душу д'яблу прадаваць.

Гэта быў лес яловы.

Ён цягнуўся амаль на сорак вёрст, і ўсе гэтыя вёрсты шумелі верхавінамі і маўчалі ўнізе, дзе былі замшэлыя сухія галіны, сівы лапнік, рэдкія галявіны з імшарамі ды куп'ём і чорныя ручаіны.

Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток паветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крывавыя, а з абсыпанных гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў.

Недзе на палове лясны шум абрываўся на хвіліну ручаіным званам, а потым зноў шумеў аж дваццаць вёрст. І на тым баку ручая ўсё было такое самае... інакшае.

Бо там была Прусія.

- а) У. Арлоў;
- б) В. Іпатава;
- в) У. Караткевіч.

АДКАЗЫ ДА ТЭСТАЎ

1. б, г, д	10. а, в, д
2. А1Б4В3Г5	11. а, б
3. а, в, д	12. а, г, д
4. а, в	13. а, в, д
5. а, д	14. б, г
6. в, д	15. паранамазія
7. А2Б4В1Г5Д3	16. а, г
8. А4Б5В1Г2Д3	17. чысціня
9. а, г, д	18. в

ЛІТАРАТУРА

1. *Абабурка, М.В.* Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мн.: Выш. шк., 1994. – 122 с.
2. *Абабурка, М.В.* Рознастылёвыя тэксты і іх аналіз: вучэб.-метад. дапам. для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, якія навуваюцца па спец. 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)», 1-25 01 08 «Журналістыка (па напрамках)» / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2010. – 207 с.
3. *Абабурка, М.В.* Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры: манаграфія / М.В. Абабурка. – Магілёў: Выд-ва МДУ, 2000. – 202 с.
4. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / У.В. Анічэнка [і інш.]. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – 255 с.
5. *Бабіч, Ю.М.* Культура мовы: дапам. для студэнтаў філал. фак. / Ю.М. Бабіч. – Віцебск: Выд-ва ВДУ, 2001. – 18 с.
6. Беларускі праваслаўны малітоўнік. – 3-е выд., дап. – Кансысторыя Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы; Таронта, Канада, 1994. – Мн.: Незалежная выдавецкая кампанія «Тэхналогія», 1995. – 137 с.
7. *Гілевіч, Н.* Напачатку было слова: фрагменты лекцый па культуры мовы і стылістыцы: з назіранняў над тэкстамі і вуснай гаворкай: развагі філолага / уклад. і рэд. Н.С. Гілевіч. – Мн.: Про Хрысто, 2008. – 84 с.
8. *Гілевіч, Н.І.* Стылістыка і культура маўлення: метад. рэкамендацыі і тэксты для студэнтаў філал. фак. / Н.І. Гілевіч, В.М. Ляшук. – Мн.: Белдзяржуніверсітэт, 1998. – 50 с.
9. *Гуліцкая, В.А.* Культура мовы: вучэб. дапам. / В.А. Гуліцкая, А.М. Пісарэнка. – Мн.: БДУК, 2006. – 106 с.
10. *Головин, Б.Н.* Основы культуры речи: учеб. пособие / Б.Н. Головин. – М.: Высш. шк., 1980. – 335 с.
11. *Ўчанкаў, В.І.* Дыскурс беларускіх СМІ: Арганізацыя публіцыстычнага тэксту / В.І. Ўчанкаў. – Мн.: Беларус. дзярж. ун-т, 2003. – 256 с.
12. *Каўрус, А.А.* Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А.А. Каўрус. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Беларусь, 1994. – 160 с.
13. *Каўрус, А.А.* Да свайго слова. Пытанні культуры / А.А. Каўрус; пад агул. рэд. У.І. Куліковіча. – Мн.: РІВШ, 2011. – 344 с.
14. *Каўрус, А.А.* Стылістыка беларускай мовы / А.А. Каўрус. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Нар. асвета, 1993. – 320 с.
15. *Кожина, М.Н.* Стилистика русского языка: учеб. для пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» / М.Н. Кожина. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
16. *Кузьміч, В.А.* Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для студэнтаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі па спец. «Выдавецкая справа» / В.А. Кузьміч, В.В. Шахаб. – Мн.: БДТУ, 2008. – 238 с.
17. *Куліковіч, У.І.* Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі: вучэб. дапам. / У.І. Куліковіч. – Мн.: Новое знание, 2011. – 222 с.
18. *Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы* / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

19. *Лепешаў, І.Я.* Асновы культуры мовы і стылістыкі: Практыкум: вучэб. дапам. для філал. фак. універсітэтаў / І.Я. Лепешаў. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – 205 с.
20. *Лепешаў, І.Я.* Культура маўлення: дапаможнік па курсу «Стылістыка і культура мовы» для студэнтаў спец. 1-21 05 01 «Беларуская філалогія» / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 203 с.
21. *Лепешаў, І.Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ: у 2 ч. / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2000. – Ч. 1. – 100 с., Ч. 2. – 122 с.
22. *Лепешаў, І.Я.* Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэб. дапам. для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў па філал. спецыяльнасцях / І.Я. Лепешаў. – Мн.: Выш. шк., 2009. – 287 с.
23. *Лепешаў, І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 207 с.
24. *Любецкая, К.П.* Стылістыка і культура беларускага маўлення: вучэб.-метад. комплекс / К.П. Любецкая. – Мн.: Выд. цэнтр БДУ, 2007. – 40 с.
25. *Любецкая, К.П.* Стылістыка і культура беларускага маўлення: практычныя заняткі / К.П. Любецкая. – Мн.: БДУ, 2008. – 36 с.
26. *Любецкая, К.П.* Функцыянальная стылістыка сучаснай беларускай мовы: практыкум / К.П. Любецкая. – Мн.: БДУ, 2010. – 52 с.
27. *Малажэй, Г.М.* Лінгвістычны аналіз тэксту: заданні, тэксты, парады: вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ін-таў / Г.М. Малажэй. – 2-е выд., дап. – Мн.: Выш. шк., 1992. – 270 с.
28. *Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры: манаграфія / М.В. Абабурка [і інш.].* – Магілёў: МДУ, 2005. – 246 с.
29. *Мучнік, Б.С.* Основы стилистики и редактирования: для высш. и сред. учеб. заведений / Б.С. Мучник. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 477 с.
30. *Навасельцава, І.І.* Беларуская мова і культура маўлення: курс лекцый / І.І. Навасельцава. – Мн.: БДЭУ, 2008. – 130 с.
31. *Навасельцава, І.І.* Беларуская мова і культура маўлення: практыкум / І.І. Навасельцава. – Мн.: БДЭУ, 2005. – 95 с.
32. *Накорякова, К.М.* Литературное редактирование: общая методика работы над текстом: практикум / К.М. Накорякова. – М.: Икар, 2006. – 431 с.
33. *Новы Запавет і псалмы – New Testament and Psalms in Belorussian; United Bible Societies,* 1991. – 93 с.
34. *Одинцов, В.В.* Стилистика текста / В.В. Одинцов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 261 с.
35. *Пісарэнка, А.М.* Функцыянальная стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / А.М. Пісарэнка. – Мн.: БДУК, 2003. – 91 с.
36. *Плешенко, Т.П.* Стилистика и культура речи: учеб. пособие / Т.П. Плешенко, Н.В. Федотова, Р.Г. Чечет; под ред. Л.П. Шубы. – Мн.: ТетраСистемс, 2001. – 544 с.
37. *Погорелая, Е.А.* Основы культуры речи: учеб. пособие для филолог. спец. ун-тов / Е.А. Погорелая. – Тирасполь: РИО ПГКУ, 1995. – 134 с.
38. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн.: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
39. *Православный молитвослов.* – М.: Издательство Московской Патриархии, 2009. – 384 с.

40. Практыкум па стылістыцы беларускай мовы: у 2 ч. / аўт.-склад.: М.Я. Цікоцкі, А.М. Цікоцкі. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т, 2001. – Ч. 1: Стылістычнае выкарыстанне лексічных і фразеалагічных сродкаў мовы. – 72 с.; Ч. 2: Марфалагічная і сінтаксічная стылістыка. – 72 с.
41. Практычная стылістыка: дапам. па функц. стылістыцы для студэнтаў філал. фак. ВДУ / склад. А.М. Багамолава. – Віцебск: ВДУ, 1996. – 38 с.
42. Пытанні культуры пісьмовай мовы / М.Р. Суднік [і інш.]. – Мн.: Нар. асвета, 1991. – 175 с.
43. Романова, Н.Н. Стилистика и стили: учеб. пособие; словарь / Н.Н. Романова, А.В. Филиппов. – М.: Флинта: МПСИ, 2006. – 416 с.
44. Семянькова, Г.К. Функциональная стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / Г.К. Семянькова. – Віцебск: Выд-ва ВДУ, 2005. – 42 с.
45. Словаўтварэнне: Тэарэтычныя асновы, узоры разбору, тэсты, кантрольная работа: вучэб.-метад. комплекс па сучаснай беларускай мове / Я.Н. Марозава. – Віцебск: Выд-ва УА «ВДУ імя П.М. Машэрава», 2005. – 45 с.
46. Старасценка, Т.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метад. дапам. / Т.Я. Старасценка, В.В. Урбан, Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2010. – 219 с.
47. Старасценка, Т.Я. Стылістыка тэксту: дапаможнік / Т.Я. Старасценка. – Мн.: БДПУ, 2007. – 58 с.
48. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: вучэб. дапам. / М.Ц. Кавалёва, А.К. Юрэвіч, Ф.М. Янкоўскі і інш. – Мн.: Выш. шк., 1993. – 206 с.
49. Сцяцко, П.У. Культура мовы / П.У. Сцяцко. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – 444 с.
50. Тамашэвіч, Т.І. Асновы культуры мовы: тэксты лекцый: у 2 ч. / Т.І. Тамашэвіч. – Гродна: ГрДУ, 1985. – Ч.1. – 69 с.; Ч. 2. – 69 с.
51. Трыпуціна, Т.М. Мова мастацкага твора: вучэб.-метад. дапам. / Т.М. Трыпуціна. – Мн.: БДПУ, 2004. – 171 с.
52. Цікоцкі, А.М. Стылістыка газетных жанраў: дапаможнік для студэнтаў журналіст. спецыяльнасцей / А.М. Цікоцкі. – Мн.: БДУ, 2003. – 21 с.
53. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М.Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн.: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
54. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў: вучэб. дапам. для студэнтаў спецыяльнасці «Журналістыка» вышэйшых навучальных устаноў / М.Я. Цікоцкі. – Мн.: Выш. шк., 1971. – 288 с.
55. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту: вучэб. дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў філал. профілю / М.Я. Цікоцкі. – Мн.: Бел. навука, 2002. – 223 с.
56. Шумчык, Ф.С. Лексічная стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метад. дапам. / Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2005. – 51 с.
57. Шумчык, Ф.С. Марфалагічная стылістыка беларускай мовы (словаўтварэнне і іменныя часціны мовы): вучэб.-метад. дапам. / Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2007. – 51 с.
58. Шумчык, Ф.С. Сінтаксічная стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метад. дапам. / Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2008. – 54 с.
59. Шумчык, Ф.С. Функциональная стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метад. дапам. / Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2004. – 35 с.
60. Юрэвіч, А.К. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / А.К. Юрэвіч. – Мн.: Выш. шк., 1992. – 288 с.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
УВОДЗІНЫ	7
Раздзел I. Функцыянальныя стылі сучаснай беларускай мовы	16
1.1. Афіцыйна-справавы стыль	16
1.2. Навуковы стыль	22
1.3. Публіцыстычны стыль	28
1.4. Гутарковы стыль	36
1.5. Мастацкі стыль	42
1.6. Канфесійны стыль	54
Раздзел II. Камунікатыўныя якасці маўлення	59
2.1. Правільнасць маўлення	59
2.1.1. Арфаэпічныя нормы	59
2.1.2. Акцэнтныя нормы	63
2.1.3. Арфаграфічныя нормы	67
2.1.4. Словаўтваральныя нормы	75
2.1.5. Лексічныя нормы	79
2.1.6. Фразеалагічныя нормы	82
2.1.7. Марфалагічныя нормы	84
2.1.8. Сінтаксічныя нормы	99
2.1.9. Пунктуацыйныя нормы	104
2.2. Дакладнасць маўлення	113
2.3. Лагічнасць маўлення	118
2.4. Чысціня маўлення	122
2.5. Дарэчнасць маўлення	131
2.6. Багацце маўлення	134
2.7. Выразнасць і вобразнасць маўлення	140
2.8. Сцісласць маўлення	151
ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ	158
ТЭКСТЫ ДЛЯ АНАЛІЗУ	272
ПРЫКЛАДНЫ ПАРАДАК ЛІНГВАСТЫЛІСТЫЧНАГА	
АНАЛІЗУ ТЭКСТУ	294
УЗОРЫ ТЭСТАЎ	295
АДКАЗЫ ДА ТЭСТАЎ	299
ЛІТАРАТУРА	300

Вучэбнае выданне

**Багамолава Алена Міхайлаўна
Семянькова Галіна Канстанцінаўна**

Стылістыка і культура беларускага маўлення

Вучэбны дапаможнік

Адказы за выпуск *А.А. Маліноўская*
Рэдактар *Ю.В. Дашкевіч*
Мастак вокладкі *Ж.П. Жаркова-Амдуні*
Камп'ютарная вёрстка *Ж.П. Жаркова-Амдуні*
Карэктар *Ю.В. Дашкевіч*

Падпісана ў друк 24.01.2012. Фармат 60 × 84 / 16. Папера афсетная.
Гарнітура «Times New Roman». Друк афсетны. Ум. друк. арк. 17,1.
Ул.-выд. арк. 15,8. Тыраж 800 экз. Заказ 0192.

ТАА «Издательство Гревцова».
ЛИ № 02330/0003877 ад 18.02.2011.
Вул. Смалячкова, 16, 220005, Мінск.

Надрукавана ў друкарні ААТ «Промпечать».
ЛП № 02330/0494112 ад 11.03.2009.
Вул. Чарняхоўскага, 3, 220049, Мінск.

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА беларускага маўлення

Асноўныя тэмы:

- Функцыянальныя стылі, падстылі і жанры сучаснай беларускай мовы
- Камунікатыўныя якасці маўлення
 - правільнасць і дакладнасць
 - дарэчнасць і лагічнасць
 - багацце і чысціня
 - выразнасць і вобразнасць

Вучэбны дапаможнік змяшчае разнастайныя практычныя заданні, тэксты розных стыляў для аналізу, узоры тэстаў, спіс літаратуры.

Для выкладчыкаў, студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў дзённай і завочнай формаў навучання ВНУ, а таксама ўсіх, хто цікавіцца стылістыкай і культурай беларускага маўлення

ISBN 978-985-6954-43-9

9 789856 954439